Степан Рудницький

ЧОМУ МИ ХОЧЕМО САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ

ЧОМУ МИ ХОЧЕМО САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО "СВІТ"
1994

Ст. Рудницький

Степан Рудницький

ЧОМУ МИ ХОЧЕМО САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА СПРАВА ЗІ СТАНОВИЩА ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

ОГЛЯД НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

ДО ОСНОВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

ГАЛИЧИНА ТА СОБОРНА УКРАЇНА

ББК 63.3(4Укр)
Р 83

Книга видана
зі спонсорською участю
Наукового Товариства ім. Шевченка
у Львові

Упорядник та автор передмови
проф., д-р геогр. наук О. І. ШАБЛІЙ

Редактор Л. М. Гарбарчук

Р $\frac{0502000000-020}{225-94}$ БЗ-3-2-93

ISBN 5-7773-0153-3

ПЕРЕДМОВА

Після майже шістдесятирічного замовчування до нас приходить ім'я і наукова спадщина великого українознавця академіка Степана Львовича Рудницького (1877-1937). Першою ластівкою на шляху відродження стає ця, запропонована видавництвом "Світ", книга праць вченого під назвою "Чому ми хочемо самостійної України?" Так називалась монографія, видрукована у Відні в 1916 р. під псевдонімом Ш. Левенко.

У той час, коли над Європою вирували смерчі першої світової війни, Степанові Рудницькому довелось ховатися за прибране ім'я. Нині він приходить до нас з відкритим обличчям. Але хоч докорінно змінилась історична обстановка, хоч на питання "бути чи не бути самостійній Україні?" дано однозначну відповідь "бути", думки С. Рудницького, висловлені ним понад сім десятиріч тому в названій та інших працях з проблем українознавства, не втратили своєї актуальності і в нашу доленосну для України епоху.

Чи на часі нині питання "Чому ми хочемо самостійної України?" Чи не наздоганяємо цим поїзд, який вже відійшов? Адже Актом від 24 серпня 1991 р. на це питання дано вичерпну відповідь.

Насправді проблема значно глибша, ніж правове проголошення незалежності Української держави. Вона багатоаспектна і багатовимірна. Ця проблема має не лише політичний аспект, а й економічний, соціальний, народознавчий і навіть морально-психологічний. Кожен українець, кожен громадянин України повинен мати *науково обгрунтовану* відповідь на поставлене питання. Сформулювати таку відповідь допомагають праці акад. С. Рудницького, які написані в 10-20-х роках нашого століття.

Сучасному, особливо молодому, читачеві майже, а то й зовсім не відомі ім'я і творчість С. Рудницького — професора, доктора наук, академіка, вченого європейського і світового масштабу, дійсного члена Наукового Товариства ім. Т. Шевченка і багатьох наукових спілок Європи. Він загинув в'язнем ГУЛАГу у 1937 р. на Соловках. А наукові праці лягли на довгі десятиліття у спецхрани або були знищені. Вони стали бібліографічною рідкістю.

Акад. С. Рудницький був ученим-енциклопедистом у сфері природничих і гуманітарних наук. Історія України, астрономія, геофізика, геологія, геополітика і, нарешті, географія — ось неповний перелік наукових напрямів, в яких він залишив помітний слід. Та основний доробок ученого — в галузі фізичної, соціально-економічної і політичної географії у цілому і

України зокрема. *С. Рудницький — фундатор української наукової географії і географії України.* України як географічного простору, землі, як народу, нарешті, України як держави в її етнічних межах.

Його праці з географії України, написані та видані багатьма мовами у Львові, Києві, Відні, Берліні, Санкт-Петербурзі та інших містах перед, під час і після першої світової війни, відкрили Україну як територіальну, етнічну і державну окремішність у європейському і світовому домі. Як географ, історик, культуролог С. Рудницький науково обгрунтував, здавалося б, просту істину: ***Україна існує, є окремий древній український народ з питомою історією, культурою, мовою, територією.*** Історична доля цього народу склалася так, що він не мав своєї держави. Це парадокс на політичній карті світу. Таку державу треба було збудувати.

На довгому шляху свого розвитку Україна висунула духовних і політичних мужів нації, які заклали підвалини її державної самостійності. Серед них слід назвати Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепу, П. Орлика, Т. Шевченка, М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка, В. Винниченка та ін. Одне із чільних місць у цьому ряді посідає акад. С. Рудницький.

Заслугою С. Рудницького є передусім те, що він всебічно обгрунтував роль географічного фактора у становленні і розвитку української державності. Ще на початку нашого століття вчений довів, що Україна має всі умови стати не лише великою державою Європи, але й цілого світу, що Україна є своєрідним мостом між цивілізованою Європою і відсталою Азією, що колоніальне становище України — це ганебна пляма на тілі всього роду людського. Змити цю пляму, збудувати Українську державу в її етнографічних межах — це забрати колоду зі шляху, який веде людську цивілізацію до суспільного прогресу і духовного розквіту.

С. Рудницький здійснив географічний, геополітичний "вивід прав" українського народу. Зробив він це у багатьох працях — книгах (монографіях і навчальних посібниках для вищої і народної школи), в журнальних і газетних статтях, у дипломатичних документах, що він як радник уряду Західно-Української Народної Республіки готував для різних місій і заходів.

У пропонованій читачеві збірці праць академіка С. Рудницького ми подаємо лише деякі з них: "Чому ми хочемо самостійної України?", "Українська справа зі становища політичної географії", "Огляд національної території України", "До основ українського націоналізму". Всі вони близькі між собою *геополітичним баченням України,* так званої "української справи". Такий підхід набуває свіжих фарб і в нинішній ситуації становлення *Української Суверенної Соборної Держави.*

Степан Львович Рудницький народився 3 грудня 1877 року в Перемишлі. Тоді це була Австро-Угорська імперія і Перемишль входив до коронного краю Галичини та Володимирщини. Батько С. Рудницького вчителював і викладав географію та історію. Згодом він перебрався з родиною до Тернополя, де зайняв посаду директора української гімназії, а потім (1891 р.) переїхав до Львова. Тут викладає згадані дисципліни у четвертій гімназії. Мати Емілія — з родини Таборських вірменського походження.

Початкову освіту С. Рудницький здобув ще у Перемишлі, середню — у Тернополі та Львові, вищу — у Львівському та Віденському університетах, де студіював історію, географію, германістику.

На філософський факультет Львівського університету майбутній вчений вступив у 1895 р. Спочатку спеціалізувався в галузі історії. Його вчителями були М. Грушевський, С. Шарансвич, Л. Фінкель, Д. Дембінський. Під керівництвом М. Грушевського С. Рудницький пише і друкує в "Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка" низку праць з історії українського козацтва і Хмельниччини. В його особі Україна могла б мати визначного історика. Та сталось інакше.

За порадою самого М. Грушевського С. Рудницький розпочинає астрономічні, геологічні та географічні студії. В цій сфері першою великою працею стала монографія "Про плями сонічні", яка лягла в основу габілітації на доктора географії (1901 р.). Вчителем С. Рудницького з географії у Львівському університеті був відомий польський вчений, фізико-географ і геоботанік А. Реман. В тому ж таки 1901 р. С. Рудницький стає дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Разом з відомими вченими І. Верхратським і В. Левицьким С. Рудницький редагує "Збірник природописно-математично-лікарської секції НТШ".

Спочатку С. Рудницький вчителює в гімназіях Львова і Тернополя, у 1902 р. він одружується із учителькою з-під Перемишля Сибіллою Шенкер (померла у 1918 р.). У них народжуються троє дітей — Емілія (тепер живе біля Праги), Ірина (Орися) та Левко, які пропали безвісти під час останньої війни.

Завершує свої університетські студії з географії і геології молодий вчений у Відні та Берліні в 1902 р. У Відні його вчителями були всесвітньо відомий географ і геолог А. Пенк, а також В. Уліг та Е. Брікнер. З часом А. Пенк стає особистим другом С. Рудницького. В середині 30-х років він безуспішно намагався допомогти звільненню нашого вченого зі сталінських катівень...

Після навчання у Віденському та Берлінському університетах починається новий надзвичайно плідний період в житті та творчості С. Рудницького. Це шести-семирічка активних географічних досліджень басейну Дністра, закладення теоретичних і науково-методичних основ української географії, обґрунтування української географічної термінології, початок праці над географією України. С. Рудницький здійснює літні експедиції в басейні Дністра, на основі яких пише ряд праць з його геоморфології, зачитує наукові доповіді на засіданні Географічного Інституту Віденського університету та природописно-математично-лікарської секції НТШ. Ідеї та висновки вченого виводили українську географію на європейський рівень.

Особливо важливою в цьому плані стала праця "Нинішня географія" (1905 р.), в якій закладено теоретичні, методологічні та методичні основи української географічної науки. В ній автор визначив місце географії в системі наук, обґрунтував предмет її дослідження (земна поверхня), довів наявність географічних законів, розробив на той час струнку структуру географічної науки тощо.

Наступний період життя (1908-1914 рр.) вченого тісно пов'язаний з працею у Львівському університеті. Це був час інтенсивної боротьби прогресивних вчених за український університет у Львові. В ній взяв участь і С. Рудницький.

13 серпня 1908 р. австрійська влада затверджує габілітацію С. Рудницького на філософському факультеті університету. Він займає посаду приват-доцента з викладанням загальної географії українською мовою. Учнями і сподвижниками С. Рудницького стали відомі пізніше вчені-географи М. Дольницький, В. Геринович, Ю. Полянський, Є. Форостина, С. Шпитковський, В. Чередарчук, В. Козак, С. Пашкевич та ін.

Найголовнішою подією в житті С. Рудницького і в українській географії цього періоду стало написання і публікація ним двотомної праці "Коротка географія України" (1910 і 1914 рр.). Приблизно в цій порі один за одним з'являються томи "Історії України-Руси" М. Грушевського. Всім ходом наукового та історико-культурного розвитку на порядок дня було поставлено необхідність написання фундаментальної *географії України.*

Цікаво, що підготовку книги з географії України стимулював М. Грушевський. В листі до нього від 28 жовтня 1909 р. С. Рудницький пише: "Має це бути популярний підручник, писаний можливо легким стилем, без штучних наукових висловів. Хоч я невеликий стиліст, та маючи безчисленні взори таких популярно-географічних описів в чужих наукових літературах, думаю, що зможу вдовольняючи виповнити того ряду задачу"*.

З виходом у світ двох книг "Короткої географії України" (перший том мав підзаголовок "Фізична географія", другий —"Антропогеографія") було покладено початок *географічному українознавству* і, зокрема, *науковій антропогеографії України.*

Відомо, що територія і народ України, українська нація аж до 1917 р. були розірвані між двома імперіями — Російською та Австро-Угорською. За цих умов перед українськими вченими було три аспекти обґрунтування об'єктивного статусу своєї Батьківщини — історичний, етнічний та територіально-географічний. Без будь-якого з них проблема стає однобічною. Історичний аспект української державності обґрунтував М. Грушевський, етнічний — етнограф Ф. Вовк, територіально-географічний взяв на себе С. Рудницький. Це вагомий вклад ученого в підвалини української державності.

У передмові до "Короткої географії України" він писав: "Ми українці, земля, де живемо, зветься Україна, чи вона під Російською державою чи під Австрійською чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями. Та не тільки народ лучить українську територію в одну цілість, Україна також з нинішніх оглядів мусить бути вважана за виразно зазначену одноцільну територію серед інших територій Європи. На-

* Центральний державний історичний архів (Київ), ф.1235, оп.1, од.зб. 724, арк.1-4.

віть серед незалежних держав мало таких, що б могли зрівнятись з українською такою географічною особливістю".

"Коротка географія України" стала основою її кількаразових перевидань з переробками і доповненнями на різних мовах. Одне слово, це був початок природничих і антропогеографічних характеристик і описів України в її етнографічних, а потім державних межах.

С. Рудницький не був кабінетним вченим чи вузьким спеціалістом-географом. Він бере активну участь у громадсько-культурному житті Львова і Галичини. В 1911 р. у Львові організоване спортове товариство "Україна". С. Рудницький став одним з його фундаторів. У 1910 р. стараннями передових вчених, громадських і церковних діячів М. Грушевського, А. Шептицького, І. Свєнціцького було створено Національний музей у Львові, членом Надзірної ради якого обирають С. Рудницького (1914 р.). Для скаутів новоорганізованого юнацького товариства "Пласт" вчений читає лекції з географії рідного краю, а для майбутніх українських січових стрільців він викладає основи військової географії.

Відпочиваючи влітку 1914 р. на Косівщині, С. Рудницький поїхав на деякий час до столиці імперії Відня. Там застала його перша світова війна. Почався новий етап життя і творчості вченого, складний, з небезпечними поворотами в громадсько-політичній та надзвичайно продуктивний у творчій діяльності. У Відні, Берліні, Римі, Бухаресті, Парижі, Будапешті та інших столичних та нестоличних містах масовими тиражами і багатьма мовами європейських народів виходять книги і брошури С. Рудницького про Україну. Ось далеко не повний їх перелік: "Ukraina und die Ukrainier" ("Україна і українці"), "Die Verbreitung der Ukrainier" ("Розміщення українців"), "Ukraina. Land und Volk" ("Україна. Країна і народ"; крім Відня, вона ще і вийшла у Нью-Йорку англійською мовою); "L'Ukraine" ("Україна") — вийшла у Берні французькою без позначення авторства та ін.

Найбільш фундаментальною серед праць С. Рудницького стала "Ukraina Land und Volk" (Відень, 1916). У рецензії на неї інший український географ В. Геринович писав: "Автор зробив сею працею рекляму української географії: а то раз тому, що зібрав, а гарно обробив географічний матеріал наших земель, а, по-друге, що прорвав нитки давньої географії, а дав річ модерну, нову, відповідно до тих основ, які щойно в найновіших часах почали появлятися в географічній літературі. Здивуються виховавці старої школи, коли побачать замість самих чисел, вичислювань, рахунків, життя, зв'язь. Молоді читатимуть "Україну" як повість про українську землю та народ, повість викінчену до найменших подробиць, будуть учитися логіки та дивуватися, чому сю таку гарну науку так ігноровано серед суспільности. По праці Рудницького зміняться відносини і в цьому саме бачу велику вагу його труду... Рудницький — представник модерної географії... Коли першу частину перелистує не один не познайомлений з географією, динамікою і т. д., — то друга часть (нагадаємо, що це "Антропогеографія". — О. Ш.) мусить прикути кожного. Се підставова річ для кожного. Усе, що торкається життя та його форм, представив автор. Не на

небесах, а на Україні рішалась доля українського народу. А все так просте і приступне, що забувається, що се наукова книжка... Автор — майстер у стилю. Приємно вражають місця, навіяні гарячою любов'ю до Вітчизни... Від себе вітаю велику працю одинокого в нас географа, оброблену та викінчену в тяжких часах коштом здоров'я автора. Коли синедріон дипломатів призначить Україні право нового життя, згадає вона велетенну працю того, який серед світової завірюхи мостив її імени дорогу"*.

Як згадує Д. Левицький, наприкінці 1918 р. Директорія УНР вислала у Європу дипломатичні місії для пропаганди "української справи". Він пише: "Коли ми їхали за кордон для пропаганди, мали ми всього одну єдину книжку проф. С. Рудницького "Україна" і то тільки в німецькій мові"**. Як бачимо, праця С. Рудницького навіть кілька років пізніше була мало не єдиною комплексною розвідкою з географії України і використовувалася для здобуття і становлення державної незалежності України, її визнання міжнародним співтовариством.

1 листопада 1918 р. проголошено Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР). С. Рудницький з цього часу надзвичайно активізує свою громадсько-політичну діяльність. Він стає експертом і радником при уряді ЗУНР з економіко- і політико-географічних проблем. Ним готувалися проекти багатьох офіційних документів та експертиз, які надсилалися урядом до Ліги Націй, Паризької мирної конференції. І все це скінчилося страшною кризою. Під ударами об'єднаних ворожих сил новоствореної Польщі та Антанти впала молода західноукраїнська держава.

Явна примара смерті нависла над С. Рудницьким у 1919 р. Йому стало відомо про наміри властей арештувати вченого і розправитися з ним. Формальним приводом стала видана в Женеві книга французькою мовою (хоч і без вказівки на авторство), де були висловлені антипольські думки і положення.

25 лютого 1919 р. С. Рудницький, наляканий можливою розправою, пише заповіт "Моя послідня воля", виконавцем якого мали стати шваґер (чоловік сестри Софії) Станіслав Дністрянський і "найкращий друг" Іван Раковський. Слова заповіту — це взірець душевних почуттів і способу мислення мужнього українського патріота тих часів, люблячого батька і сім'янина.

Окремо в заповіті доручає своєму другові І. Раковському і шваґру С. Дністрянському розпоряджатися його авторськими правами щодо наукових праць, рухомим і нерухомим майном. Та чи не заскоро писав свою "послідню волю" С. Рудницький? Попереду ще було вісімнадцять років життя. З них майже п'ять — у в'язниці. Там вже не дали висловити йому останню волю.

У тому ж таки 1919 р. С. Рудницький був запрошений на посаду професора до Кам'янець-Подільського університету, організованого визначним

---

* Вісник Союзу Визволення України. Відень. 1916. Т.83-84, С.197-198.

** З дипломатичних спомнинів // Іст. календар-альманах "Червоної калини" на 1939 рік. С. 70-78.

політичним і релігійним діячем, вченим Іваном Огієнком. Але довго там не затримався. Він остаточно емігрує з України. Спочатку до Відня, а потім до Праги. Так скінчився один і почався інший, еміграційний період життя С. Рудницького.

З 1920 р. і в наступні роки поволі стабілізується політична обстановка у Європі. Система повоєнних договорів поступово закріплює кордони нових держав — Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, Австрії та ін. Формально незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка крок за кроком втягується в нові імперські сіті СРСР. Не допомагають ар'єргардні дипломатичні ходи самостійників в особі урядів в екзилі — західноукраїнського на чолі з Є. Петрушевичем, що перебував у Відні, і упрівського під проводом С. Петлюри у Варшаві, а згодом у Парижі.

Досвід і знання С. Рудницького за цих умов ще не раз пригодилися у боротьбі за українські інтереси, особливо у зв'язку з окупацією західноукраїнських земель пілсудчиками. Наприклад, весною 1922 р., коли для обговорення повоєнних реалій у Генуї (Італія) зібралися представники великих країн світу, сюди прибула делегація від уряду ЗУНРу на чолі з Є. Петрушевичем. У складі делегації був і С. Рудницький поряд з іншими відомими політичними діячами — К. Левицьким, О. Назаруком та ін. Але галицька проблема була знята з обговорення...

Серед українських емігрантів на початку 20-х років започаткувалося так зване "змінoвіховство" — рух за повернення на Батьківщину. Спочатку несміло, а потім голосніше про необхідність покінчити з емігрантським життям почали говорити багато визначних політичних і громадських діячів. Навіть М. Грушевський і ... С. Рудницький. Чи не з цього часу починається його певне радянофільство, хоч у 1923 р. з друку виходить нове видання "До основ українського націоналізму", яке аж ніяк не могло викликати захоплення в офіціозу радянської України.

У Відні С. Рудницький пробув недовго. Там він викладав географію в Академії експорту і світової торгівлі, працював в Інституті Сходу та Орієнту. Та головна праця полягала в іншому. Разом з О. Колессою, В. Кушніром, С. Дністрянським, поетом О. Кандибою (Олесем) та іншими С. Рудницький став фундатором Українського Вільного Університету (УВУ).

УВУ засновується українськими емігрантами в січні 1921 р. Вже восени цього року його перемістили у Прагу — столицю молодої слов'янської держави Чехо-Словаччини. Туди перебрався і С. Рудницький.

С. Рудницький стає першим деканом філософського факультету УВУ, де він викладає майже всі географічні дисципліни. Одночасно він працює в Карловому університеті (Прага), де веде курси з географії Східної Європи, а також у Празькому Німецькому університеті та Українській господарській академії в Подебрадах. Від 1 жовтня 1923 р. С. Рудницький викладає географію в Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова.

Добрий спогад про С. Рудницького у віденський період його життя залишила Надія Суровцева — українська письменниця, громадсько-політич-

ний і культурний діяч, довголітній в'язень ГУЛАГу. Вона пише: "Був (у Відні. — *О. Ш.*) іще професор Рудницький. Справжній вчений, який дійсно цікавився своєю наукою, працював тільки в тій царині і мало відзначався в тих колах,* де мені траплялося обертатись. Ще не старий, він користав з пошани..."

С. Рудницький бере активну участь у підготовці і проведенні влітку 1924 р. у Празі Першого Міжнародного з'їзду слов'янських етнографів і географів. Він робить дві наукові доповіді: "Природні області України" та "Проблеми геології і морфології Підкарпатської Руси (Закарпаття)". В першій з них вчений розвиває ідеї великої праці "Проблеми географії України", надрукованої в 1919 р., у другій — розкриваються нові аспекти землезнавчих студій: він дедалі більшу увагу приділяє вивченню Закарпатської України.

У Празі С. Рудницький згуртував навколо себе студентів-українців, вів з ними географічні семінари, здійснював експедиції, в тому числі на Закарпаття. Серед найбільш відомих учнів і сподвижників празького періоду слід назвати Драгомирецького, Федіва, Буцуру, В. Огоновського, Баланюка та ін.

Празький період життя — це інтенсивна праця над новим виданням книг з географії України. Перша з них під назвою "Основи землезнання України. Фізична географія україни" вийшла друком у 1924 р. у Львові, друга — "Основи землезнання України. Антропогеографія" — у 1926 р. в Ужгороді. Це були грунтовно оновлені і перероблені праці, започатковані ще "Короткою географією України". Тут нема сенсу давати їх характеристику.

Звертає на себе увагу те, що С. Рудницький трактує Україну не лише як пограничну ("межову") територію на Південному Сході Європи, але й як "типову землю меж". Тому у побудові книги "Основи землезнання України" він на перше місце висуває фізико-географічну характеристику окремих природних регіонів України.

У другій частині "Основ землезнання України" С. Рудницький здійснює двоступінчасту регіоналізацію України. Верхній рівень — це великі регіони: Правобережна, Лівобережна, Південна Україна; нижній — майже повне співпадання з природними районами, виділеними у першій частині "Основ..."

Певне світло проливає на проблему регіоналізації опублікована в 1924 р. стаття-рецензія "Декілька заміток про справи районізації України". Стаття вийшла у Львові у двадцятій книзі "Літературно-наукового вісника". Вона була реакцією вченого на новий адміністративний поділ радянської України, здійснений у 1923 р. Це був поділ України на дев'ять губерній, 53 округи та 706 адміністративних районів.

---

* Життя Надії Суровцевої, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Наука і культура. Україна. Щорічник. К., 1990. Вип.24. С. 519. Там же є спогади про С. Дністрянського, сестру С. Рудницького Софію і Олену Степанів.

До такого поділу С. Рудницький поставився різко негативно, назвавши поділ на губернії анахронізмом, а на округи — аномалією. Ця "районізація" страждала старими царськими недугами — бюрократизмом, фіскалізмом, неврахуванням етнографічного і природно-географічного факторів. "Совітська Україна, — пише С. Рудницький, — й після районування обіймає тільки частину як природного, так і етнографічного чи політико-географічного простору тої географічної одиниці, яку називаємо Великою Україною".*

Про яку ж районізацію України можна говорити, коли різні частини її території містяться у різних державах?

Скажемо необізнаним у цій галузі читачам, що до нашого часу проблема адміністративно-територіального устрою і економічного районування України ще не розв'язана.

Нарешті, завершувала празький період біографії С. Рудницького книга "Історія землезнання. Частина I (старі віки)", надрукована в 1925 р. Міста видання — Київ та Прага. Це порівняно невелика праця (131 сторінка друкованого тексту!) *поклала початок систематичному вивченню в українській географії історії географічної думки.*

У С. Рудницького була стара, роками вистраждана мрія — створити багатотомну працю "Географія України" і "Систему загальної й описової географії". Він мав на це моральне право і обов'язок перед українською географією. Але не мав засобів. Для цього потрібний був колектив вчених-однодумців, потрібен географічний інститут.

Як український патріот, демократично настроєна людина, С. Рудницький бачив можливі умови для реалізації своїх задумів лише в Україні. Чи доходила до нього звідти правдива інформація про політику "українізації" як тимчасовий відступ більшовиків, про затаєну її мету — виявити всіх "самостійників", щоб потім одним махом покінчити з "петлюрівщиною", "атаманщиною", усім "українським буржуазним націоналізмом"? Тепер важко відповісти на це запитання.

Тим часом на лист, адресований С. Рудницьким Народному Комісаріату освіти у Харків — тодішню столицю радянської України, він одержав позитивну відповідь. У цьому листі вчений, пропонуючи свої послуги, накреслив загальний план розбудови географічної науки і освіти на Україні.

Так скінчився емігрантський період життя і почався новий — українсько-радянський.

Харківський період життя і діяльності С. Рудницького можна умовно поділити на такі три часові відрізки: 1) від осені 1926 р. до жовтня 1927 р. Це період активного входження С. Рудницького в наукове життя столиці України, організаційної підготовки створення інституту географії. Він закінчився організацією інституту, повна назва якого звучала так: "Український науково-дослідний інститут географії і картографії" (далі ІГК); 2)

---

* Декілька заміток до справи районізації України // Літературно-науковий вісник. Львів, 1924. Кн. 12. С. 230.

від організації ІГК (осінь 1927 р.) до одержання звання академіка АН УРСР (1929 р.); 3) період опали, вимушеного виправдовування перед владу імущими, згортання науково-дослідницької діяльності (1930-1933 рр.).

Приїхавши до Харкова, С. Рудницький займає посаду завідувача кафедри географії у Геодезичному інституті. Тут він викладає такі предмети, як географія і картографія, згуртовує навколо себе студентську молодь.

Головною метою вченого було створити географічний інститут академічного типу, який відкрився 1 жовтня 1927 р. Можна сміливо стверджувати, що саме у перший період перебування С. Рудницького у Харкові в усій повноті проявився його організаційний талант. Очевидно, досвід праці над організацією УВУ не пропав. Крім того, була всебічна підтримка уряду України.

Програмною стала стаття "Завдання Українського Географічного інституту й його видавництв", опублікована в першому номері "Записок..." цього інституту в 1928 р.

Основні ідеї цієї великої програмної статті такі: 1) розвиток новітньої географії, яка охоплює комплекс математико-географічних, природно- і антропогеографічних дисциплін; 2) планомірне географічне вивчення всіх українських земель, складення обширнішого курсу географії України (80-100 друк. арк.), розвиток географічного краєзнавства; 3) підготовка якнайбільше висококваліфікованих географів-науковців; 4) всебічне поширення географічних знань серед населення; 5) географічне дослідження повинно починатися і закінчуватися картою. Тому завдання інституту — всебічно розвивати дослідження у сфері картографії; 6) організація періодичного (щомісячного) видання — географічного журналу; 7) організація підготовки і видання монографій із загальної та описової географії, багатотомної системи землезнання; 8) випуск науково-популярних географічних видань: описів подорожей визначних мандрівників минулого, краєзнавчих книг, популярних монографій про природно-географічні явища, процеси та предмети тощо.

Така програма — оптимум діяльності ІГК — широкоформатна і прогресивна для того часу, була спрямована на розгортання української географічної думки і творчості. Не будемо характеризувати її в деталях. Однак дві сторони варті уваги з погляду функцій географії як загальнонародної науки. Це стосується освітньої функції географії і картографічної діяльності.

Як справжній географ-природодослідник, С. Рудницький розумів, що лише безпосередня праця "в натурі" може дати плідні наслідки. Тому він не уявляє собі діяльності ІГК без польових досліджень — географічних експедицій, пізнавальних екскурсій, стаціонарного вивчення окремих регіонів. В ІГК організовуються такі дослідження. Спершу це були експедиції на Дніпро і Донецький кряж. З'являються публікації за результатами цих досліджень.

В ІГК сформувався солідний склад науковців. До праці сюди С. Рудницький запросив своїх учнів і прихильників, переважно — однодумців зі Львова, Праги та інших міст: В. Баб'яка, В. Гериновича, Буцуру, М. Іваничука, К. Дубняка. Тут розпочав свою роботу майбутній геоморфолог проф. М. Дмитрієв.

Обрання вченого академіком (1929 р.) не лише змінило його науковий статус. У Києві у ВУАН він стає керівником трьох закладів і підрозділів академії — кафедри географії, Комісії краєзнавства і Музею антропогеографії ім. Ф. Вовка. Крім того, ВУАН, розпочавши підготовку багатотомної (40-45 томів) "Української радянської енциклопедії", ввела С. Рудницького у склад редколегії УРЕ і доручила очолити відділ географії. Географічний матеріал мав становити 11% усього обсягу енциклопедії (близько п'яти томів) та кількасот карт і картосхем. Вже у 1934, тобто після арешту С. Рудницького, підготовлено три томи УРЕ, але тоді їх було знищено, а редколегію розпущено.

Та на початку роботи С. Рудницький взявся за неї з властивим йому натхненням. Паралельно він реалізує свою давню мрію — пише чотирнадцятитомну "Систему географічних знань". Вже у 1932 р. було підготовлено перший том. Яка його доля — невідомо. Так само не маємо зараз жодної інформації, чи написав С. Рудницький інші томи. Нарешті, за домовленістю з ВУАН учений працював над українським географічним словником.

Виїзд С. Рудницького до Харкова не припинив його широких наукових контактів зі вченим світом Європи Праги, Берліна, Львова, Відня. Він залишився дійсним членом Географічних товариств Праги і Берліна, веде широку кореспонденцію, виписує спеціальну літературу, бере участь у форумах вчених, публікується у зарубіжних виданнях.

Харків нерідко навідували старі друзі — вчені із Західної України, члени НТШ, громадські діячі. Зокрема, це були Кирило Студинський (літературознавець, Голова НТШ, академік ВУАН), Іван Крип'якевич (історик), Василь Герасимчук (історик, дійсний член НТШ), Денис Коренець (історик і кооператор) та ін.

Початок масового знищення українського селянства ("колективізація") у 1929 р. став початком тотального гоніння на українську інтелігенцію. Закінчилася так звана "українізація". Довірливим прийшлося платити за свою наївність. Не оминула ця участь і академіка С. Рудницького.

Розв'язка наближалася. На другому номері припиняють своє існування "Записки Українського науково-дослідного інституту географії і картографії", далі —"Вісник природознавства". Рубають під корінь. У 1932 р. виходить остання прижиттєва наукова праця — стаття "Тераси і долинкові ступені порожистої ділянки Дніпра". Різко обриваються зв'язки із закордоном (навіть частота листів до рідних різко падає).

С. Рудницький помалу замикається в собі, обмежує контакти, полишає працю у Геодезичному інституті та університеті. Лист до шваґра і сестри Софії від 6 липня 1932 р. закінчується такими словами: "Моє здоровля несвітле, та сподіюся, що, покинувши професорування, поправлюся. Головний мій ганч (недолік. — *О. Ш.*) — це те, що не можу, голосно й довго говорити. Закінчив я саме I том* моєї 14-томової "Системи географічного

---

* Як випливає з листа С. Рудницького до акад. І. Г. Крип'якевича від 9 вересня 1930 р., перший том був присвячений історії географії.

знання", тепер беруся до другого. Чи закінчу всіх 14? Ледви! Та постараюсь, шануючи здоровля. Так само робіть і Ви"*.

С. Рудницький все ще на щось надіявся, бо надією і живе людина. Та коло замкнулося. 23 березня 1933 р. він був арештований у Харкові органами ОГПУ. Проти нього було висунуте бездоказове звинувачення: членство С. Рудницького у "контрреволюційній" Українській Військовій Організації, шпигунство на користь Німеччини. Вчений не вважає себе винним, незважаючи на моральні й фізичні тортури в підземеллях політичної поліції. 23 вересня 1933 р., тобто рівно через півроку після арешту, трійка колегії Державного політичного управління УРСР у Харкові засуджує С. Рудницького до п'яти років позбавлення волі.

Відбувся погром ІГК. На його базі засновано у Києві, куди в 1934 р. переведено столицю УРСР, новий інститут географії**. Вчений був виключений з АН УРСР, позбавлений наукових звань і ступенів — академіка, доктора наук, професора і всіх посад, які він займав в Академії наук у Києві.

Після суду С. Рудницького було переведено у спецтабори "Свірлаг" і "Біломорсько-Балтійський табір" (ББЛАГ). Зараз трудно визначити, де і на яких роботах працював "заключенный канала" ("зека", скорочено "зек"). Однак деякі посередні дані свідчать про його працю на лісосплаві, а також на посаді лікаря (!). В усякому разі С. Рудницький залишився вченим, незважаючи на весь трагізм своєї долі. Ще під час попереднього ув'язнення (до суду) він написав монографію "Геономія" (342 стор.), а у "Свірлагу" — велику книгу "Ендогенна динаміка земної кори" (1200 стор.). Як пише у своїй заяві С. Рудницький до керівництва таборів, ці праці були у нього забрані і не повернені (крім половини тексту другої з них). Яка їх доля — нікому невідомо.

Весною 1935 р. С. Рудницького було переведено на Соловки у Білому морі — в один з перших радянських концтаборів СЛОН ("Соловецкий лагерь особого назначения").

Спогади про перебування С. Рудницького в цьому концтаборі залишив його співв'язень Семен Підгайний (1907-1965). Ось його оповідь.

"Коли я пригадую українську соловецьку інтелігенцію, що багато прізвищ з її кола мені вже випало з пам'яти, — у моїй уяві встають: письменники, поети, історики, молоді адепти гуманітарних наук, учителі, агрономи, а вже тільки потім геологи, географи, медики, видатні інженери. Це не випадково, бо головну масу ув'язнених українців-інтелігентів становила категорія так званих "інженерів душ".

Серед найвидатніших українських учених-географів, що потрапили на Соловки, можу назвати Степана Рудницького, світової слави українського географа, що, як і інші, повіривши обіцянкам большевиків і бажаючи створити на Совєтській Україні велику школу українських географів, прибув з Галичини до Харкова та очолив Науково-дослідний інститут географії. Це був вчинок звичайної професорської наївності. І уславлений учений, поси-

---

* *Мушинка М.* Листи... С.80.

** Там само.

вілий і змучений у підвалах НКВД, десь навесні 1935 року потрапляє до соловецького кремля. Місцем його осідку в кремлі стає так звана перша колона, темна, вогка, смердюча камера, куди ніколи не заглядало сонце, яке на острові до того ще й не частий гість. Нари з блощицями, важке, аж гірке від махорки повітря, тут же розвішані мокрі онучі, штани, бушлати, валянки, а навколо холод і голод, — ось чим обдарували большевики українського майстра географічних наук за його бажання працювати для 30 мільйонів українців, що лишились під совєтським режимом.

Літня людина, вимучена ще на так званих "слідствах", Рудницький вже ніяк не міг прислужитися Совєтам на будь-якій праці, тому від початку визнаний всіма лікарями за абсолютно непрацездатного, записаний був до інвалідної команди і дуже страждав, як і всі інваліди, від поганих харчів та тяжких побутових умов. Звичайно, в міру можливого вченому допомагала українська соловецька громадськість, але ця допомога не мала систематичного характеру.

Та не зважаючи на все, старий учений, оточений українською соловецькою молоддю, з запалом і притаманною йому ерудицією покладав усі сили, щоб ту молодь навчити не тільки основних понять з географії, а приділяв головну увагу проблемі антропології, демографії українських земель. Тримав себе цілком незалежно і ніколи не звертався ні за якими проханнями до будь-якого урядництва, — точніше сказати, він просто його ігнорував. Неабияку ролю відігравав так само в консолідації всіх українців на островах і був центром, де наддніпрянці й галичани ніби ще раз демонстрували свою солідарність і єдність.

Ні про яку серйозну наукову роботу на Соловках не було чого й думати. Це розумів і вчений. Тому лише зрідка можна було бачити, щоб він писав чи читав наукову книжку. Він завсіди навчав соловецьких українців любити, розуміти і знати свою батьківщину, бо, як казав, "без цього не будете ні дипломатами, ні міністрами, ні урядовцями, ні порядними українцями". Іноді старий учений згадував своє європейське минуле, свої широкі знайомства в європейських колах учених і передусім німецьких, де мав не тільки колег, але й друзів. Охоче розповідав про свої книги, що вийшли в світ різними іноземними мовами, про зустрічі та ювілеї, — і печать каяття при цих оповіданнях лежала йому на очах. Але була надто велика любов до батьківщини; хотілося не до Європи, а Європу наблизити до України, піднести свою націю, увесь народ на височину європейської культури. Хотілося не друкувати свої праці світовими мовами, а піднести свою мову до становища світової, свою культуру — до становища світового і примусити європейський світ ту мову і культуру знати, і націю ту визнавати й поважати"*.

Та все-таки буквально до останнього часу приховувалось від громадсько-

---

* *Підгайний С.* Академік Степан Рудницький // Український вісник. Берлін, 1944. № 26 (152); *Його ж.* Українська інтелігенція на Соловках. Спомини 1933-34. Новий Ульм, 1947. С.60-62.

сті, коли і чому помер акад. С. Рудницький, де його могила. І ось нарешті на лист ректора Львівського університету проф. І. О. Вакарчука в жовтні 1991 р. одержано відповідь (лист за № 10/3235 від 30.09-1991 р. з Управління КДБ СРСР по Архангельській області). Наводимо цей документ без перекладу:

О Рудницком С. Л.

По сообщению ИЦ УВД Архоблисполкома Рудницкий Степан Львович по постановлению б. тройки ГПУ УССР от 23.09.33 г. по ст. 54-4-6 УК УССР заключен на 5 лет лишения свободы. Постановлением б. Особой тройки УНКВД Ленинградской области от 9 октября 1937 года расстрелян 3 ноября 1937 года.

Архивное уголовное дело в 1966 году направлено и находилось в КГБ УССР г. Киев.

Другими сведениями не располагаем.

Начальник подразделения *Г. Г. Бызов*

Та місце поховання невідоме й зараз.

Основні геополітичні ідеї С. Рудницького вже були чітко окреслені в працях на початку першої світової війни. Це роботи "Україна і українці" (німецькою мовою) та "Чому ми хочемо самостійної України?" Найбільш повне розкриття вони одержали у фундаментальній праці "Українська справа зі становища політичної географії".

Це було обгрунтування *геополітичної* сутності України. Відомо, що термін "геополітика" вперше вжив у літературі шведський вчений Челлен у книзі "Держава як форма існування" у 1917 р. В різний час поняття геополітики визначалось по-різному. Наприклад, в Українській Загальній Енциклопедії (УЗЕ) вона трактується як "розгляд значіння географічних умов для всього суспільного життя. В теорії політики особливо школа Л. Гумпльовича підкреслювала значіння території для держави, вплив її величини, конфігурації, положення... на повстання, форму й історію держави" (УЗЕ. Львів; Коломия; Станіслав, 1933. Т. 1. С. 988). "Малая Советская Энциклопедия" (Москва, 1931, Т. 2. С. 442) стверджує, що "геополітика — наукова дисципліна, яка трактує про форми політичного життя з точки зору їх відповідності до географічних умов". А вже в Українському Радянському Енциклопедичному словнику (УРЕС) геополітика — це "...антинаукова політична доктрина, яка намагається обгрунтувати загарбницьку політику імперіалістичних держав факторами географічного середовища" (УРЕС. 2-ге вид. К., 1986. С.388).

Можна зробити висновок, що геополітика як науковий напрям (тут не беремо до уваги хибних теорій деяких німецьких чи американських вчених, наприклад Гаустгофера, Маккіндера) входить до складу політичних наук, політології, державознавства. Тому її не слід плутати з політичною географією — наукою географічною, хоч між ними є багато спільного. Але є й відмінність. Наприклад, політико-географічне положення країни — це її просторове відношення до інших держав, особливо сусідів першого і другого порядків, військових блоків, зон миру і нейтралітету, вогнищ війни, потенціальних союзників і противників тощо. А геополітичне положення — це просторове відношення країни до тих природних об'єктів, процесів, факторів, які впливали, впливають чи можуть мати вплив на її зародження і розвиток як держави, на її політику, державно-політичний устрій тощо. У повсякденному вживанні слів, особливо у пресі, поняття геополітичний та політико-географічний не розрізняються або слово "геополітичний" вживається у значенні "політико-географічний".

Науковий доробок вченого повністю вміщався у русло пошуків розв'язання так званої "української справи". Ця "справа" — то проблема відновлення і побудови української державності. Вона започаткована ще

кириломефодіївцями і розвинена у працях М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, Ю. Бачинського, І. Франка, Д. Донцова та ін. Порізному відповідали вчені на питання з проблеми української державності. Наприклад, М. Драгоманов мало не все життя був автономістом, тобто бачив Україну як автономну державну одиницю у складі демократичної Росії. А М. Грушевський аж до IV Універсалу Центральної Ради (1918 р.) говорив про неї у вигляді федеративної частини знову ж таки демократичної Російської держави. Були й інші підходи та позиції.

С. Рудницький вже у перших своїх працях стояв *на позиціях самостійництва.* Не автономія, не федеративна частина іншої держави, а самостійна, незалежна, суверенна держава Європи — такою уявляє собі вчений Україну. "Для всіх українців, — писав він, — державна самостійність України повинна бути єдиною кінцевою метою"*. Він обгрунтував фундаментальні принципи побудови держав — цих початкових клітин політичної структури людської цивілізації. Це принципи єдинодержавія (реалізований у так званих мозаїкових країнах — Австро-Угорщині, Росії), класовий (реалізований у радянській Росії) та "національний".

На думку С. Рудницького, два перших з них є безперспективними, бо вони суперечать загальновизнаному положенню про право націй на самовизначення.

Саме тому, щоб це право не було абстракцією, а наповнювалося реальним змістом, визначальним у державобудівництві має бути *національний принцип.* "Не супер- чи інтернаціональна держава, а саме національна держава є метою, до якої стремить історичний розвиток ХХ-го століття", — писав С. Рудницький**. Це сказано в той час, коли ідеї єдинодержавія були ще дуже далекі від своєї загибелі (хоч і розпалися Австро-Угорська, Німецька та Османська імперії), а класовий принцип побудови нової імперії "успішно" здійснювався в створюваному на той час СРСР.

Виходячи з національного принципу державобудівництва, С. Рудницький виводить перший для "української справи" геополітичний постулат: "*Українська справа*, — пише він, — *це проблема нової великої національної держави Європи*"***. Саме національної, а не інтер- чи супернаціональної, класової чи безкласової, або, як це стверджували більшовики і анархісти, знищення у кінцевому підсумку держави загалом.

Отже, С. Рудницький в усіх своїх працях з проблем державотворення багато місця приділяє корінній основі нашої держави — *українській нації* та світоглядній і організаційно-практичній основі розвитку народу — націоналізмові.

Узагальнений результат цих пошуків — книга "До основ українського націоналізму" (видана у Відні в 1921 та 1923 рр., останнє перевидання в 1932 р.).

---

* Чому ми хочемо самостійної України? С.90.

** Українська справа зі становища політичної географії. Відень, 1923. С.86.

*** Там само. С.111.

Зауважимо, що починав свою роботу вчений тоді, коли слова "Україна", "українці" звучали у Середній і Західній Європі, як сам він пише, порожньою луною[*], коли він же доводить, що "українці є самостійна слов'янська нація, як поляки, росіяни, чехи, болгари та ін."[**] Не є вони ні полонізовані росіяни, обрусілі поляки чи змонголізовані слов'яни, як це нерідко стверджувалося. Автор вже тоді розкриває реакційність галицького москвофільства, яке базувалося на фальшивому засновку "единства русской нации от Карпат до Камчатки".

Цікавою та оригінальною є теорія нації, розвинена С. Рудницьким. Він вважає, що "нація (самостійний народ) — це одна з відмін природи "людини" (Homo sapiens)[***]. Таке "біологічне" визначення нації зустріне не в одного сучасного читача, особливо вихованого на марксистських дефініціях, своєрідний внутрішній опір. Але воно має право на громадянство.

На думку самого С. Рудницького, поняття нації може мати неоднаковий зміст, якщо його трактувати як правово-державну, соціологічну чи економічну категорію. Його "біологічне" розуміння нації наділяє останню такими рисами, характерними для живих популяцій, як утримання якнайдовше свого існування, здобування найкращих умов існування, здобуття додаткового приплоду. З цього С. Рудницький робить висновок, що "гаразд і могутність народів більше залежить від біологічних, ніж від економічних чинників..."[****] А звідси національна біологія і біологічна політика повинні йти, як вказує вчений, якщо не перед національною економією і економічною політикою, то бодай у парі з ними.

С. Рудницький виділяє п'ять рис (прикмет), які об'єднують індивідуумів в одну національну групу: 1) антропологічна расовість (своєрідна будова й вигляд тіла); 2) самостійна мова (разом з літературою, наукою); 3) питомі історичні традиції і устремління (на політичному, суспільному тощо полях); 4) питома культура (як матеріальна, так і духовна) й поспільні культурні стремління; 5) питома суцільна національна територія, на якій була, є або може бути питома національна держава[*****]. Дані прикмети — це основи суті самої нації. Ними повністю володіє український народ. Вже у брошурі "Україна і українці" С. Рудницький дав досить повну характеристику цих ознак нашого народу і розвинув її у працях новоєвного періоду.

Посилаючись на дослідження антропології, вчений виділяє ряд вигідних рис українського народу і його окремих представників за певними антропометричними ознаками — зростом, шириною грудей, плодовитістю тощо, що є результатом впливу насамперед біологічних факторів, у тому числі спадковості.

Логічно з усього цього випливає і розуміння С. Рудницьким націоналіз-

---

[*] Ukraina und die Ukrainier. S. 3.
[**] Ibid. S. 11.
[***] До основ українського націоналізму. С.16.
[****] Там само.
[*****] Там само. С.22-23.

му як "стремління до утримання цієї відміни людської породи, що зветься народом, до здобуття її optimum існування, до запевнення її нових надійних паростків — відмінків"*. Це прагнення до виживання нації є її обов'язковою рисою незалежно від того, набирає воно здорові чи нездорові форми. І початком націоналізму є усвідомлення народом своєї окремішності.

Головне ж, на думку С. Рудницького, які практичні висновки робляться з цієї "біологічної" концепції нації та націоналізму. А вони стосуються насамперед проблеми державності і функції нації та націоналізму у державотворенні, відносяться до національної, демографічної політики держави, кількісних і якісних сторін національного розвитку.

Здоровий націоналізм, так званий "націоналізм модерного культурного народу", С. Рудницький протиставляє, з одного боку, "хуторянському чи міщанському націоналізму (шароварництву)" і шовінізму, а з другого — різновидам так званого "універсалізму". Універсалізм — це ідеї, прагнення та доктрини, які вважають рушієм розвитку людства не націю і націоналізм, а позанаціональні чинники — державність, класову боротьбу, релігію. Додамо, що сьогодні на противагу націоналізмові висувається ще один різновид універсалізму — "боротьба за права людини чи захист цих прав". Хоч, здавалося б, як можуть бути захищені права людини, якщо нація, до якої належить вона, є уярмленою, перебуває у колоніальній залежності, не має своєї державності. Про негативне значення універсалізмів (особливо марксистського фундаменталізму) для української нації та її державності С. Рудницький пише так: "Універсалізми заглушили розвиток української національної ідеї і нечувано затруднили побудову української державності! Коли ж вона таки стала на ноги, тоді всі секти червоного універсалізму напружили всі свої сили, щоби новозбудований хором української державності якнайшвидше завалити"**. Це сказано ніби сьогодні!

Одночасно С. Рудницький виступає як противник українського шовінізму. У нього нема зневаги до інших народів і націй. Модерний націоналізм, на думку С. Рудницького, вважає кожен народ рівновартісним продуктом природи та історії***.

Надзвичайно суттєвим для розуміння націоналізму (та інтернаціоналізму) С. Рудницького в цілому і українського зокрема є такі його слова: "Всі українці повинні собі прецінь раз з'ясувати, що дійсний новітній націоналізм — це не партійна справа, зрозуміти, що національно повинні думати й стреміти всі українці без різниці партій — від анархістів і комуністів до крайніх правих. Бо навіть праведний космополітизм, інтернаціоналізм без націоналізму неможливий. Майбутнє загальне об'єднання людства в одну одночасну громаду з природонесної конечности не може ніколи відбутись поза народами, а при народах, при доцільнім розвитку новітнього націоналіз-

---

* До основ українського націоналізму. С.18-19.
** Там само. С.38.
*** Там само. С.78.

му. Космополітизм (інтернаціоналізм. — *О. Ш.*) будучини — це могутній акорд величного хору народів, у котрім кожний нарід співає свій голос"*.

Багато рис нації пов'язані з географічним простором, територією її розташування, природним середовищем розвитку та існування. Саме цим факторам географічного буття української нації та розвиткові націоналізму приділяє багато уваги С. Рудницький. "Український народ, — пише він, - має свою окремішню територію, велику і багату..."**, "...найбільшу і природою найбагатшу землю серед усіх європейських народів"***.

Національна територія — це головна основа нації. Таким є другий геополітичний постулат вченого. Інші важливі основи нації — рідна питома культура, єдині історико-політичні традиції, питомі расові ознаки, власна мова — набирають реальної сили лише у зв'язку з територією. Звідси робиться висновок: якщо держава розбудовується як національно-політичне формування, то вона мусить мати свою чітко виражену територію. А сама територія окреслюється етнічними межами нації-державотворця.

Чотири основних аспекти території в процесі українського державотворення С. Рудницький детально вивчає. Це її (території) межі, склад, географічне, в тому числі геополітичне, розташування, вплив природного середовища на формування нації, її ментальності, економічного стану, типу господарських відносин тощо.

Проблема меж держави має як міжнародний, так і внутрішньодержавний зміст. Вона не втратила свого значення й тепер, коли вже втретє відроджується українська держава. Тому багато думок не втратили своєї актуальності після проголошення незалежності України, непорушності її кордонів і цілісності території в межах колишньої УРСР. Ці кордони і межі встановлювалися в сталінські часи без урахування інтересів українського народу та й сусідніх національностей.

По-перше, С. Рудницький послідовно обстоює ту позицію, що національна держава повинна відродитися в етнічних межах українського народу. Обгрунтування цих меж — окрема і дуже складна наукова і практична проблема.

Вже у "Короткій географії України" (1914 р.) вчений вміщує оглядову карту В. Гериновича, на якій позначувалися етнічні межі українського народу, таку ж карту поміщає у брошурі "Ukraina und die Ukrainier". Етнічна карта подається ним і в книзі "Ukraina. Land und Volk".

У пізніші роки ряд вчених розв'язували цю проблему. Зокрема, особливої уваги заслуговують праці професорів М. Кордуби і В. Кубійовича. Найбільш точну картину української етнографічної території виявлено на карті В. Кубійовича і А. Жуковського "Карта України" (Мюнхен, 1977).

Проблема полягає в тому, що етнічні межі здебільшого не мають чітких фізико-географічних границь, а в наш час вони ще й спотворені на-

---

* До основ українського націоналізму. С.157.
** Чому ми хочемо самостійної України? С.113.
*** Там само. С.114.

сильницькими переміщеннями української людності під час і після другої світової війни. Отже, важко говорити про історично стійкі кордони.

"Український народ, — пише С. Рудницький, — це не цілком вріс у свої границі, процес зрощування землі з народом не зміг ще охопити цілого простору України. Виразні ознаки старих границь мають етнографічні межі України тільки на Закарпатті, в Галичині, на Буковині, Холмщині і на Підляшші. Ці частини українських зовнішніх меж — це продукти довгих історичних взаємин. Вони є від довгих часів усталені. Тільки при польській границі наступило за 500 років незначне пересування етнографічної межі на некористь України. (Додамо, що після другої світової війни ця границя ще більше посунулася на схід. — *О. Ш.*).

На противагу до цього етнографічні межі України і Бессарабії, на Курщині, Воронежчині й Донеччині, на Підкавказзі й над Каспієм повстали недавно, мають дуже замотаний шлях, численні анклави й ексклави"*.

По-друге, "вартість" (вигідність) зовнішніх кордонів України С. Рудницький оцінює з точки зору їх можливостей відігравати захисну і комунікаційну функції. В цьому аспекті він на перше місце ставить узбережжя Чорного і Азовського морів. Що ж стосується переважної більшості інших кордонів — східних, північних, західних, то вони, будучи вигідними для зовнішніх зносин, здебільшого не сприяли зміцненню обороноздатності України.

У силу тих чи інших причин в наш час приблизно 20% суцільної етнічної території України опинилося поза її межами. В цьому не було б особливої трагедії, якби: а) все це сталося в результаті вільного волевиявлення українського народу; б) держави-сусіди, до складу яких увійшли території, суцільно заселені українцями (особливо Росія, Молдова, Польща, Білорусія), дотримувались у своїй внутрішній політиці закріплених міжнародними угодами норм міжнаціонального співжиття: виділення в адміністративно-територіальному устрої національно-територіальних утворень — автономних республік, областей, округів (наприклад, на Кубані, Берестейщині, Зеленому Клині Далекого Сходу тощо), розбудови національного шкільництва, сприяння культурно-національній автономії тощо; в) деякі офіційні і напівофіційні чинники сусідніх держав (Росія, Молдова) прямо чи посередньо не підтримували сепаратистські рухи і організації, спрямовані на відрив від України тих земель, сумніватися в українськості яких немає жодних підстав (південь і схід України). Поки що цього нема.

Усі українські землі С. Рудницький розподіляє на: а) так звані "черенні" (центральні); б) "граничні" (прикордонні, окраїнні); в) українські колонії у Євразії. Дві перші групи становлять етнічні землі України. Крайні межі суцільного розселення українців обіймають у сукупності етнічну територію української нації, де повинна будуватися Українська держава.

Щоб обгрунтувати етнічну територію українців, С. Рудницький здій-

---

* Українська справа... С.53-54.

ніює скрупульозний науковий аналіз цих груп земель, їх формування, історію розвитку, розселення української та інших національностей, їх кількісне співвідношення у так званій "мінімальній" (там, де повністю переважає українське населення) і "максимальній" (де українське населення територіально перемежовується з поселеннями інших національностей) території. Цікаво, що свій аналіз С. Рудницький починає саме з "граничних" земель України від заходу, півночі і півдня, тобто з Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Полісся, Бессарабії, Слобожанщини, Донщини, Підкавказзя, Прикаспію. Бо саме ці землі стикують українську етнографічну територію з сусідніми народами, бо саме ці землі і їх пограниччя нерідко ставляться під сумнів щодо їх українськості деякими тенденційно орієнтованими політиками і вченими.

"Черен" (корінна територія) України, а це Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія, входив до першої світової війни у Російську Імперію, а з 1922 р. — до складу Союзу РСР. Для даних територій надзвичайно важливим було кількісне співвідношення українців і росіян. На "черенних" українських землях частка українського населення різко переважала усі інші національності разом узяті (70-93 %). Лише в Криму значну частину становило корінне татарське населення (13,8%), а на Волині, Поділлі, Київщині і Херсонщині — єврейське (11,8-13,2 %).

Таким чином, робить висновок С. Рудницький, на "мінімальному" просторі України, який становить 905 тис. км^2, проживає 51,2 млн чол.; 36,6 млн чол. (71,3%) — це українці, 6,4 млн чол. (12,5%) — росіяни, 3,9 млн чол. (7,5%) — євреї, 1,5 млн чол. (2,8%) — поляки; на "максимальній" території площею 1056 млн км^2 живе не набагато більше — 53,9 млн чол. З них українці становлять 38,7 млн чол. (71,7%), росіяни — 6,4 млн чол. (12,2%), євреї — 4,0 млн чол. (7,5%), поляки — 1,6 млн чол. (3,0%). Можемо зробити висновок, що і кількісно, і за національним складом "мінімальна" і "максимальна" території мало відрізняються. Вся різниця полягає лише в розмірах площ цих територій. І головне: сім з десяти чоловік становлять українці.

Цікаво, що за пізнішими підрахунками професорів В. Кубійовича і А. Жуковського (Карта України) українська суцільна національна територія за межами УРСР (1970 р.) становила 146,5 тис. км^2, в тому числі в РРФСР — 114,5 тис. км^2 (частини Білгородщини, Курщини, і Воронежчини — 43,9 тис. км^2, західна частина Ростовської області — Донщина — 23,8 тис. км^2, Кубань — 46,6 тис. км^2), у Білорусії — 27 тис. км^2 — частина Брестської та Гомельської областей, у Словаччині — 3,5 тис. км^2 і у Румунії — 1,7 тис. км^2 — малі частини Сучавського і Мармароського повітів. Таким чином, суцільна національна українська територія у Європі досягала 747,6 тис. км^2 (включаючи 601,1 тис. км^2 території УРСР). А так звана "українська національна мішана територія" становила 197,1 тис. км^2, у тому числі Північна Чернігівщина — 14,2 тис. км^2, Східне Передкавказзя — 163,4 тис. км^2, українські землі в Польщі — 19,5 тис. км^2. Отже,

українські землі у Європі, згідно з підрахунками цих авторів, займають 944,7 тис. км^2.

Поза суцільною ("матірною") українською територією С. Рудницький розглядає українські колонії, тобто місця української діаспори на Євразійському континенті. Це Саратовщина (6,2% українців), Самарщина (4,3%), Астраханщина (13,3%), Оренбуржщина (2,6%), "Центральна Азія" (від Аралу до Приіссикулля), Сибір, Далекий Схід. Зокрема, на Зеленому Клині (Приамур'я, Примор'я) проживало 500 тис. українців, що становило 58,3% усього населення цієї території. Всього у Євразії поза межами України налічується близько 1,8 млн українців.

С. Рудницький розкрив вплив окремих природно-географічних чинників на становлення української державності. Тому основна увага була звернена на те, як цей вплив проявляється у формуванні території української держави, її народу, зокрема його матеріального життя. Не применшуючи, але й не перебільшуючи ролі таких факторів, як геоморфологічний (вплив рівнинності на формування київсько-руської, чи староукраїнської державності), геолого-тектонічний (особливо значення викопних багатств для створення економічно-промислового потенціалу — бази державної незалежності України), гідрографічний (роль Чорного моря і всього північночорноморського Дніпровсько-Дністровського басейну як опори української державності) чи кліматичний (панування Росії над Україною — це не результат кліматичних особливостей першої та другої, як це стверджували деякі вчені того часу), вчений особливу увагу звертає на роль *біолого-географічних* чинників (грунт, рослинний і тваринний світ, природні територіальні відміни), які "... є у своїй сукупності результатом усіх інших природних умов краю *і головною основою існування й способу життя його населення*" (виділено нами. — *О. Ш.*)*. Тут важливі дві думки С. Рудницького.

Перша думка. Це вплив грунтів, особливо чорноземних, рослинного і тваринного світу, на матеріальні основи життя українського народу, його виживання в часи лихоліть і відтворення, зростання кількості населення. Але разом з тим, як пише С. Рудницький, це звужувало виробничу діяльність переважно до землеробства, а в духовному плані в результаті виходить..." звичайна для хліборобських народів *малопростірність й обтяжіла сутужність політичної думки*"** українців. З цим важко погодитись, особливо коли простежити історію української політичної думки, починаючи з часів Київської держави (див. "Повість временних літ", "Правду" Ярослава Мудрого, "Наставленіє отрокам" Володимира Мономаха і навіть художній твір "Слово о полку Ігоревім").

Друга думка. Це ідея ролі природно-географічних зон — поліської, лісостепової (С. Рудницький називає її луговою) і степової у процесі історичного становлення української державності. На думку С. Рудницького, український народ виник у лісовій і лісостеповій, а не у степовій, як це

* Українське питання. С.74.
** Українська справа... С.67.

дехто стверджував, природній зоні. "На полях і узліссях лісової смуги, на луках лугової смуги, де хліборобство знаходило добрі умови і сполучення не було затрудненим, вперше згустилося українське населення й повстали перші українські державні організми. Та найбільше значення української лісової смуги полягає в тому, що вона давала українському народові найцінніший захист протягом цілого півтисячоліття татарського лихоліття"[*].

В цілому це вірна ідея. На її підтвердження наведемо такі міркування:

1. На картосхемі, складеній за руськими літописами, густота сільського населення і поселень є найбільшою у широтній смузі між Львовом і Києвом, тобто в смузі контактів лісової і лісостепової зон.

2. Там же були розташовані головні і найстаріші міста як оборонні пункти і центри ремесла та торгівлі, розміщені своєрідним ланцюгом на Поліссі і на його стику з Лісостепом: Холм—Любомль—Олевськ—Коростишів—Чернігів; Володимир-Волинський—Луцьк—Зв'ягель—Житомир—Київ, Брест—Кобрин—Пінськ—Мозир. Це свого роду оборонний бастіон держави.

3. Головне місто староруської держави — її політична столиця Київ — розташоване на своєрідному перехресті головної української ріки Дніпра і межі Полісся з Лісостепом приблизно на однаковій відстані як до західного, так і до східного кордону розселення українців.

4. Полісся — край, багатий залізними болотними рудами, — давало для держави метал, без якого не могло обійтися виробництво зброї. Згадаймо хоча б "харалужні мечі" зі "Слова о полку Ігоревім" (село Харалуг розташоване у Рівненській області).

5. Розквіт Галицько-Волинської держави припадає на часи князя Данила, який прийшов у Галич з північної, волинської землі і збудував свою нову столицю м. Холм саме в поліській зоні. У Холмі він і похований. (До речі, Львів виник, точніше зміцнів, після знищення татаро-монголами Звенигорода у 1240 р. як новий Звенигород.)

Усі ці демо- і економіко-географічні факти і фактори були основою політичного формування древньоукраїнської держави десь з VI ст. н. е., а може, ще й давніше (правда, С. Рудницький стверджує, що ліс утруднював сполучення окремих частин староукраїнської держави між собою й зумовлював партикуляризм і "малопростірність" політичної думки) саме з територіальним ядром у вигляді великої смуги східно-західного простягання, яка обіймала Поліську і суміжну з нею з півдня Лісостепову зону. Ця широтність, до речі, і була одночасно слабким місцем "життєвого простору" держави: чужоземним загарбникам завжди легше відірвати від неї західні чи східні окраїни.

Проте останнім часом деякі вчені і публіцисти відроджують теорію "степового" походження української національності. Так, історик В. Мороз у статті "Етнонім Україна" (Просвіта. 1991. Вип. 27/47) пише, що "фактично українець як національний тип формувався на цьому (степовому, при-

---

[*] Українська справа... С.76.

чорноморсько-азовському. — *О. Ш.*) просторі, у безнастанних "наступах і відступах". Український фольклорний стереотип є степовим: козак, кінь, Чорне море. Орієнтація тут, без сумніву, полуднева. Це колиска українця як типу ... Українець завжди мав *полудневу* просторову орієнтацію і дивився на Київ "знизу, з полудня, із своєї причорноморської колиски". Отже, центр української "історичної географії" був далеко полудневіше від Переяслава". Свої докази автор базує на матеріалах дум та історичних пісень. На основі археологічних досліджень і аналізу історичних джерел деякі вчені доходять висновку, що Степ і Лісостеп — первісна батьківщина українців, зокрема їх предків пелазгів — пелазго-праукраїнська народність існувала в часи так званої трипільської культури (приблизно в VI тисячолітті до н. е.).

З цього приводу В. Хитрук у статті "Яким роком живем, українство?" (За вільну Україну. 1991. 31 груд.) пише: "Шовіністична наука продовжує замовчувати відкриття українських археологів—величезних протоміст на землях українського Полудення і Центру в Криму, Черкаській, Кіровоградській, Київській та інших областях. За кількістю жителів ці протоміста на кілька порядків переважали відомі міста Месопотамії, Єгипту, навіть Індії.

Тут були свої святилища і обсерваторії, власна писемність буквенно-звуковим алфавітом. Знайдені трипільські написи датуються III-II тисячоліттям до н. е. Вони, на щастя, прочитані. А є ще раніші — непрочитані". І далі: "Давно відомо й те, що письмо, лічбу, алфавіт, власне культуру перед приходом греків перенесли туди (в Київську, Корсунську та Галицьку землю. — *О. Ш.*) жителі Північного Надчорномор'я — пелазги. Мури фортеці Пелазгіон свідчать про це мовчки і безпристрасно".

Таким чином, початки формування українців посуваються в часі на декілька тисячоліть углиб історії (на думку, наприклад, акад. О. Потебні деякі українські колядки мають 14 тис. років) і суттєво зміщуються у просторі порівняно з тим, як це розумів С. Рудницький. У світлі цих нових даних можна стверджувати про повернення українства в Степ у новітні часи. Саме тому домагання "новоросійських" великодержавників не мають під собою жодних підстав.

У процесі руху української народності на південь і південний схід відбувалося *освоєння нею нової географічної реальності* — Степу. Роль степової території особливо важлива для формування "другої української державності", тобто Запорізької Січі. Зауважимо, що і корінні лісостепові землі українців перебували в якнайтіснішому зв'язку з Запорізькою Січчю, та й виникла вона для їх захисту і оборони від кочовиків та Кримського ханства.

Прирощення української території шляхом освоєння Степу і вихід на чорноморсько-азовське узбережжя, на думку С. Рудницького, не привело до появи "великопростірності політичної думки". Однак виникли нові координати ментальності українського народу — помітне "отюрчення" південно-східної його вітки в расовому і мовно-культурному відношенні. Тому проблема соборності України і раніше, і особливо тепер набуває не лише традиційного тлумачення як проблема єдності її історико-етнографічних земель (Галичина, Волинь, Слобожанщина тощо), але й загально-геогра-

фічного виміру (Полісся, Лісостеп і Степ) з островом Лісостепу в ньому — Донецьким кряжем. Це ті три кити соборності українства і його держави, в яких закладені глибокі корені розмаїття нашої ментальності, духовної і матеріальної культури. Без будь-якої з названих зонально-географічних частин України її державне існування неможливе.

Для С. Рудницького в геополітичному положенні України особливо важливий його "близькосхідний" аспект. Він вважає, що Україна являє собою одну з найважливіших "ключових точок" цілого Близького Сходу, оскільки розташована в "Північному запіллі Чорного моря", яке є найкоротшим шляхом для експансій великих держав Європи в одних випадках на Балкани, в інших — на Закавказзя, Персію (Іран), Месопотамію, Азію (с.51, 50).

Велика частка істини в цих думках вченого, безперечно, є, особливо якщо дивитися на геополітичне положення як історичну категорію в регіональному (Євразійському) масштабі.

"Географічне положення, — пише С. Рудницький, — поклало Україну на найдальший південний схід Європи в безпосереднє сусідство зі степами й пустинями Середньої й посередньо (Кавказ, Чорне море) — з Передньою Азією" (с.13). У зв'язку з цим її політико-географічне положення визначається як окраїнне з усіма наслідками, які з цього випливають. "Вплив центрально-азіатського сусідства на історичний рух був поміж усіма політико-географічними впливами для території й народу України, безумовно, найсильніший. Від самих початків його історії тяжить цей вплив немаче змора на українськім народі, немов опир п'є азіатський кочовий світ цілі століття його живу кров" (с.17).

З цього робиться дуже суттєвий висновок щодо державності України: "З політичного ослаблення, спричиненого півтисячолітнім татарським лихоліттям, не може український народ і донині прийти до себе" (с. 19-20).

Чи не переоцінює С. Рудницький цієї риси географічного положення України? Безперечно, що ні, хоч близькість до Азії не могла не мати і позитивних результатів (з цього приводу написані праці петербурзького історика Л. М. Гумільова, а також казахського письменника О. Сулейменова "А з и я").

Очевидно, в історико-географічному плані державність України великою мірою визначалась близькістю експансивних сусідів — Польщі і Росії — та їх взаємною боротьбою за вихід до Чорного моря (згадаймо афоризми: "од можа до можа" чи "выход к теплым морям").

Це добре розуміє і С. Рудницький. Він нагадує, що "політика польської держави й суспільства супроти українців була, є й буде завжди по суті безоглядною у формі рафінованою політикою заглади" (с. 114). (Ці слова наш великий вчений-інтернаціоналіст писав у 1919-1920 рр., коли йому доводилося втікати від політичного переслідування з боку польської влади і, очевидно, його слова "завжди буде" є дещо категоричними.) Проте вчений вважає, що у найвищім власнім інтересі Польщі та Європейського миру є те, щоб Польща була тільки національною державою (с.126), а най-

сильнішою підпорою цієї держави може бути українська національна держава (с.126). У протилежному випадку "поміж великою Польщею, яка панувала б над Галичиною, Холмщиною, Підляшшям, Поліссям, Волинню, Київщиною, Поділлям, Білою Руссю й відбудованою Росією, мирне співжиття ніколи не буде можливе" (с.124). І тут С. Рудницький як у воду дивився, коли висловив думку, що "...великопольська держава творить найкращий поміст до створення у майбутньому німецько-російського союзу" (с.125). Або: "Російсько-німецький континентальний блок є ... справою дуже недалекого майбутнього" (с.164). Чи не правда: за двадцять років до підписання пакту Молотова—Ріббентропа геополітичний аналіз українського вченого передбачив принципово таку можливість. А ще кажуть, що політика — це мистецтво можливого (а може — наука можливого?).

Сусідство України з Росією має "...з погляду на нинішні (початок 20-х років. — *О. Ш.*) відносини... — пише С. Рудницький, — величезне політико-географічне значення" (с.40-49). Автор детально аналізує це сусідство. До його думок слід прислухатись і тепер, коли відбувається становлення нової української державності. Ось вони.

"Сусідство з Московщиною є по татарськім сусідстві найважливішим політико-географічним елементом в історії України" (с.44). С. Рудницький робить висновок, що "політико-географічний вплив Московщини був для України завжди фатальний" (с.47), бо "...для Московщини... було посідання України без ніякого сумніву питанням життя, головним чином від часу, коли вона перемінилася в новітню російську державу. Тільки панування над Україною відчинило Росії дорогу до Чорного моря, Балкан, Царгороду, тільки тривке посідання України давало спромогу думати про здійснення давніх мрій — перейняття спадщини візантійських кесарів. Українська держава, нехай би й автономна, півзалежна, мусила бути поважною перепоною для експансивної політики Росії на Півдні і Південному Заході. Ось де причина екстермінаційної політики Московської держави супроти українців. Вона не обмежилася на політичне поле, а розширилася на культурне. Там вона звернулася перед усього проти української мови й культури. Політична й культурна війна московства з українством загострилася саме в останніх часах, коли за розвитком велетенських природних багатств України, панування над нею стало для Росії важним життєвим питанням" (с.47). Отже, два аспекти невигідності геополітичного положення України відносно Росії, які бачить С. Рудницький: прагнення останньої на Близький Схід та Балкани, а також самі природні багатства України. З цього автор робить висновок, що "...ядро всього орієнтального питання головним чином у XIX ст. знаходиться на Україні" і що "...політико-географічне значення України для Росії полягає в тому, що Україна є великим, людним і багатим краєм на південній границі імперії. Природні границі Кавказу, Чорного моря, Карпат необхідні для будь-якої держави, що хоче панувати над цілим сходом Європи, може дати лише володіння Україною" (с.142).

І навіть на початку 20-х років "нововибудована Російська Імперія",

тобто РРФСР, пануючи над Україною, ніколи не перестане, як стверджує С. Рудницький, “стреміти до океанського побережжя на півдні“ (с.150). Таким чином, вигідне природно-географічне положення залишається і в новому часі, в умовах імперіалістичного сусідства, старим лихом.

Але були для України й українців і певні позитивні риси. “В тій самій мірі як Російська імперія посувалася політично на південь, посувалось українське колонізаторство на схід, досягло вкінці Каспія й відгородило широким причілком своєї національної території Московщину від Кавказу й від цього помосту народів, що поклався в черені Передньої Азії між трьома частинами світу“ (с. 154). Цю обставину завважили імперські сили аж в радянський час і зробили все, щоб повністю ліквідувати українство на Передкавказзі і Кубані. Але не тільки там.

Та С. Рудницький пішов далі. Він розумів, що панування над Україною дає російській світовій державі безпосереднє сусідство зі Середньою Європою, де на руїнах Австро-Угорщини і частково самої Російської Імперії утворилися малі і середні держави. Їх природна боязнь російського, а на Україні — ще й польського імперіалізму є геополітичною основою створення так званої балтійсько-понтійської федерації у складі Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусії та України. Така федерація, на думку С. Рудницького, була б повернута передусім проти Росії, точніше сказати, була би бар´єром проти російського експансіонізму у Середній і навіть Західній Європі.

Нині, коли на руїнах СРСР виникли самостійні держави Балтики — Естонія, Латвія і Литва, а також Білорусь і Україна, варто повернутися до думки С. Рудницького. Звичайно, мова може йти не про міждержавне політичне утворення, а лише про економічний союз цих країн, їх “спільний економічний балтійсько-понтійський простір“. І зовсім не на противагу суверенній Росії чи Польщі. Більше того, у пресі з´явилися думки про входження Польщі в такий союз. У сучасних умовах формула “від моря до моря“ може наповнитися цілком цивілізованим, а не імперіалістично-загарбницьким змістом.

І останнє. Геополітичні кайдани, які понад три століття тому прив´язали Україну до імперського тіла Москви, ґрунтовно сповільнили розвиток Росії, завдали непоправних збитків народові, стимулювали спотворення “широкої душі“ російської людини. Тому воля України — це свобода Росії.

На жаль, цього не розуміли у минулому та й не хочуть розуміти тепер різного роду російські великодержавники. Ними “обґрунтовані“ три геополітичні доктрини, які прямо чи посередньо стосуються України. В цілому вони характеризуються реакційною, імперіалістичною суттю. Це доктрини панславізму, евразійства та правозахисна.

Доктрина *панславізму* найбільш повно виражена у книзі Н. Данилевського “Россия и Европа“ (1888 р.), передрукованій у Києві в 1991 р. Хоча ідеї панславізму розвивались і раніше. Суть доктрини полягає в тому, що слов´янські держави мають об´єднатися під началом Росії. Столицею нової держави повинен стати Константинополь, який слід відвоювати у тур-

ків. В цьому і є суть усього "східного" питання, російської ідеї, призначення (?) Росії. Отже, шлях до Константинополя лежить через Україну і означає поневолення останньої Росією. Більше того, Н. Данилевський доводить, що Росія не є Європою ні в культурно-історичному (вона не була частиною імперії Карла Великого, не входила до складу теократичної федерації, що виникла після монархії Карла, не знала схоластики, не жила ідеалами романо-германського мистецтва та ін.), ні у воєнно-політичному аспектах.

У цих відношеннях вона протиставляється не стільки окремим державам Європи, скільки усій Європі в цілому. Взаємини з будь-якою державою Європи мають визначитись тим, наскільки вони відповідають так званій "русско-славянской цели".

Зрозуміло, що ця доктрина з часів Н. Данилевського модифікувалася. Тепер зрозуміло, що ані Польща, ані Чехо-Словаччина (чи окремо Чехія та Словаччина), ані Болгарія та інші слов'янські держави не бажають "слов'янської федерації". Тому на озброєння береться "федерація східнослов'янських народів" — росіян, українців, білорусів. Адептами цього є відомі політичні діячі, літератори, вчені (наприклад, М. Горбачов, О. Солженіцин, Д. Лихачов). Пригадаймо хоча б відомий вислів колишнього Президента СРСР Михайла Горбачова "резать по живому", або солженіцинське "Как нам обустроить Россию", де йдеться про "федерацію" східних слов'ян, або вісім аксіом академіка Дмитра Лихачова, в яких обгрунтовується "нерозривність" колишніх республік СРСР з Росією.

Доктрина *євразійства* найбільш повно розроблена у 20-х роках нашого століття російськими емігрантами Е. Трубецьким, В. Ільїним, М. Шахматовим, Г. Флоровським, Л. Карсавіним та ін. На відміну від "європейської" і панславістської концепції протиставлення Сходу і Заходу, євразійська доктрина передбачає модель "периферія-центр". Згідно з цією доктриною центром Євразії є Росія, а периферію становить Європа, Китай, країни мусульманського світу. Це євразійське утворення має протистояти "атлантичному трикутнику" — США, Канаді та Великобританії. Ідея євразійства особливо поширюється в наш час, коли Росія прагне увійти у "спільний європейський дім" і заграє з країнами мусульманського світу в Азії (Іраном, Іраком, Пакистаном), Китаєм та Японією.

У євразійстві виділяють три основні гілки:

— "ліберальну", виразником якої є московський вчений-правознавець С. Станкевич. Цей напрям близький до традиційного. Тут домінуюча роль відводиться російській нації, яка, на думку адептів цього напряму, є і європейською, і азійською ("Все мы азиаты", — каже С. Станкевич);

— "пантюркістську", виразником якої є казахський письменник, кінодраматург, громадський і політичний діяч О. Сулейменов. Він автор відомої і надзвичайно цікавої книги "Аз и я", в якій знайшла яскраве втілення доктрина пантюркізму. Цей напрям євразійства відводить паритетну роль росіянам і азіатам — тюркам, зокрема казахам. У ньому особливо помітне протистояння по відношенню до сіонізму та США, які уособлюють "загниваючий Захід". Для обгрунтування цієї доктрини проф. Л. Гумільов надавав великого значення номадам (кочівникам);

— ту, яку особливо пропагувала газета "День". Це найреакційніша гілка, ідеї якої мали б об'єднати найбільш консервативні сили Росії, країн колишнього СРСР, ФРН, Франції тощо.

При оцінці сучасного геополітичного положення України не можна не враховувати євразійського фактора. Наша держава по-своєму повинна використати євразійську доктрину шляхом виходу у мусульманський (особливо розв'язавши проблему кримських татар), германський (сприяючи переселенню німців з Росії і Казахстану в Україну і відновлюючи зв'язки з країнами колишньої Австро-Угорської імперії) та далекосхідний (нав'язуючи контакти з Японією за допомогою українців відродженого Зеленого Клину) світ. Доцільно у цьому контексті формувати "вісь" Берлін—Будапешт—Відень—Київ—Стамбул—Токіо.

Нарешті, *правозахисна* доктрина ("правозахисний імперіалізм"). Вона являє собою симетричне відродження американської імперіалістичної політики неоглобалізму і захисту прав людини. Москва — "заступниця народів" — стає тепер по-

борнницею "прав людини", особливо прав так званого "русскоязычного населения". Останнім часом правозахисну доктрину ще називають "просвещенным империализмом" або "империализмом с человеческим лицом". (*Паин Э.* Межнациональные конфликты в политической игре // Независимая газета. 1992.10 июля). Вона допускає втручання Росії у внутрішні справи суверенних держав (приклад Молдови, України, Грузії), застосування до них військової сили і навіть анексію частини території під виглядом захисту прав "русскоязычного населения". Е. Паїн підкреслює, що оскільки є у держави (мається на увазі Росія) геополітичні інтереси, то завжди знайдуться "наші" (за О. Невзоровим) чи "духовно та історично близькі за походженням" народи, під приводом захисту інтересів яких можна ці інтереси реалізувати.

Усі три доктрини мають один корінь і один зміст — імперіалізм: воєнний, економічний, "культурний", інформаційний. Він набирає лише нових форм і нерідко нового забарвлення ("захист прав людини"), часом не міняючи словесного формулювання своєї суті. Чим не тотожні слова Антона Денікіна — Головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії: "Никогда, конечно, никогда никакая Россия, авторитарная или демократическая, республиканская или монархическая, не допустит отторжения Украины" і погрозливі висловлювання депутата колишньої ВР сусідньої держави Сергія Бабуріна: "Либо Украина вновь воссоединится с Россией, либо — война".

Замість того, щоб усі свої сили спрямувати на організацію внутрішнього життя, імперії йдуть екстенсивним шляхом — загарбують нові території. "Собіраніє іскони русскіх земель" — це старе геополітичне правило північної імперії. Цікаво, як би реагували великодержавники, якщо б під приводом "збирання усіх руських земель" Україна з її "матір'ю городів руських" Києвом взялася різним способом — спочатку ідеологічно, потім — шляхом культурно-інформаційної експансії, а далі, окріпнувши, і силою повертати собі території колишньої Київської Русі?

Не оминає С. Рудницький і аналізу політико-географічного відношення до України її посередніх сусідів, тобто сусідів другого, третього тощо порядків, та навіть Сполучених Штатів Америки, Канади. Отже, по суті було *вперше обґрунтовано глобальне геополітичне бачення "української справи", прагнення українського народу до державної самостійності. Вільна, незалежна і демократична Україна — це не лише внутрішня справа українського народу, але й суттєва умова світового миру і безпеки народів, прогресу людської цивілізації*. Це "осиковий кіл" у могилу останньої імперії кінця XX століття. Нарешті, у працях С. Рудницького розглядаються питання шляхів суспільного, економічного та соціального розвитку української держави, її політичного устрою.

Ще на початку першої світової війни вчений підкреслював, що нова українська держава у соціально-економічному аспекті не може пасивно орієнтуватися на відомі західноєвропейські зразки (ця думка не втратила своєї актуальності й тепер). Щоб досягти фактичної соціальної, економічної і політичної рівності громадян, необхідно передусім одержавити засоби виробництва — землю, промислові підприємства, заклади торгівлі тощо з *передачею їх виробникам*, тим, хто на них працює у формі земельних, громадських та інших спілок. Тобто, у загальних рисах, С. Рудницький бачив "соціалістичний" шлях розвитку української держави. Це був швидше драгоманівський ("спілчанський", "кооперативний") соціалізм, а не більшовицький соціалізм з експропріацією усіх виробників з так званою "диктатурою пролетаріату". Одержавлення, націоналізація землі, лісових і викопних ресурсів необхідні, на думку С. Рудницького, тільки тому, щоби була

можливість уникнути експлуатації народних мас великим капіталом. Проте час показав, що проти великого капіталу може успішно діяти антимонопольне законодавство, а найбільшим монополістом і жорстоким експлуататором людей нерідко стає і держава (це стосується передусім СРСР).

Серед соціальних і духовних проблем українського державобудівництва С. Рудницький особливу увагу присвячує діяльності над зміцненням здоров'я народу, розвитку його загальної і вищої, особливо фахової, освіти, проблемі вільного віросповідання (свободі сумління) і стремління до утвердження української церкви тощо. Кажучи по-сучасному, найбільш доцільною з погляду суспільно-економічного устрою є держава з "соціальною економікою", основу якої становлять різні форми власності.

У додатку до книги "Українська справа зі становища політичної географії" С. Рудницький розглядає проблеми формування нашої держави з погляду економічної географії і географії транспорту. Основна ідея полягає в тому, що змагання українців до здобуття своєї самостійної держави мають не лише національний, але й економічний підклад*. По суті, це було *обгрунтування економічного принципу державобудівництва.* С. Рудницький, виходячи з природно-ресурсного потенціалу, історичних, економічних традицій українського народу, накреслює перспективу розвитку народногосподарської системи України як самостійної держави, структури її господарства і пріоритетних галузей в ньому, особливо хліборобства, місця України у світі та у "європейському домі" (кажучи по-сучасному), участі як виробника продукції і посередника у світових економічних зв'язках, положення на шляхах світової торгівлі.

Не з усіма думками С. Рудницького сьогодні, коли минуло понад 70 років, можна на всі сто відсотків погодитися. Так, він дещо недооцінює ролі у структурі господарства України обробної промисловості. Правда, його і можна зрозуміти: промисел України перебував у пелюшках, а "давній, дуже гарний і солідний домашній промисел українського селянства і дрібноміщанства... знищила майже дощенту російська і австро-польська економічна система"**.

Але не слід думати, що С. Рудницький був проти промислового розвитку України. Ще у 1914 р. він бачив її самостійний промисловий розвиток для забезпечення населення необхідними товарами, щоб уникнути економічної залежності від закордону.

У світовій співдружності націй С. Рудницький бачив Україну передусім як велику хліборобську державу, житницю світу, що поступається лише Сполученим Штатам Америки (до цієї думки він ще раз повертається наприкінці 20-х років, коли колективізація нищила українське селянство). На жаль, пророцтво вченого в суспільно-економічних умовах "побудови комунізму в одній окремо взятій країні" не могло здійснитися внаслідок

---

* Українська справа... С.232.

** Там само. С.227.

так званої індустріалізації, а насправді — не тільки жорстокої руйнації прогресивних господарських традицій українського народу, але й знищення селянства як класу і перетворення його у кріпака, пріоритетного розвитку добувних галузей і важкої промисловості взагалі, гіпертрофії військово-промислового комплексу, мілітаризації не лише господарства, а й усього суспільного устрою.

Що ж стосується державно-політичного статусу, то, на думку С. Рудницького, для майбутньої України не потрібна ні монархія, ні буржуазна парламентарна республіка. Форма української держави "повинна бути республікансько-демократична й опиратись на тісній федерації автономних по суті поодиноких українських земель". Зрозуміло, що ідея федеративного устрою України в цілому має деякі об'єктивно-історичні підстави. Однак її реалізація повинна враховувати *ступінь зрілості* нашої держави до такого устрою. У наш час, на стадії становлення української державності, найбільш доцільним є її унітарний устрій з обласним (краєвим, земельним) політико-адміністративним поділом та з наданням широких повноважень кожній територіальній одиниці.

Таким чином, акад. С. Рудницький обґрунтував геополітичне бачення зародження і становлення самостійної суверенної Української держави. Наукові думки і позиції вченого дають багату поживу для нашого сучасника, для правильної орієнтації в складних, часто суперечливих процесах українського державотворення. Своїми працями у першій третині нашого століття він відповів на такі питання:

Чому ми (тобто українці, древній народ) хочемо самостійної України?

Якої нам треба самостійної України?

Які чинники сприяють процесам становлення, зміцнення і розвитку української державності та які гальмують їх?

Роль географічного фактора — території, її природно-ресурсного потенціалу, просторового розташування землі України — у повноцінному функціонуванні Української Самостійної Соборної Держави?

Академік Степан Рудницький здійснив геополітичний вивід прав України.

Львів, 1 грудня 1991 р.

Олег ШАБЛІЙ, професор,
доктор географічних наук

ЧОМУ МИ ХОЧЕМО САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ

I. ЩО ТАКЕ УКРАЇНА?

Україна — се земля, де живуть українці. Вона є всюди там, де гомонить наша рідна українська мова й пісня, всюди там, де люди ховають давній український звичай, всюди там, де люди пам'ятають про спільну минулу долю й недолю, всюди там, де люди хочуть свобідного, українського життя. Україна — це великий, багатий і славний колись край. Широко й далеко простягся він — на тисячі дві верстов повздовж, недалеко одну — впоперек. Від бистрої річки Попраду і болотяного Вепру простягається Україна по далекий, рудими степами окружений Каспій, від гарячого угорського низу і лісових верхів Карпат аж поза рибний Дін, від темних борів Біловезької Пущі аж по вічно кригою окутий Кавказ, від бездонних болот Полісся до сонячних берегів Чорного моря. Багато-багато в Україні земель, міст, містечок, сіл. Є в Карпатських горах загорена Лемківщина, бідна Бойківщина і бадьора, хоч придавлена тепер, Гуцульщина; є під Карпатами багате на сіль і нафту Підгір'я, де лежать старі українські княжі городи Перемишль і Галич; є Розточчя зі славним Львовом, нещасна Холмщина з Холмом; є лісове Підляссся з кріпким Берестям, є болотяне Полісся з Пинськом і Мозирем; є стара Волинь з Володимиром і Кременцем, Луцьком і Житомиром; є родюче Поділля з Тернополем, Кам'янцем і Могилевом; є багата на садовину Бесарабія; є вкрита старими городищами й могилами Київщина з золотоверхим Києвом, гетьманським Чигирином та святою кождому з нас Тарасовою могилою коло Канева; є Чернігівщина, Полтавщина й Харківщина з безліччю давніх козацьких городів; є Донеччина з великими шахтами вугля й заліза; є Слобожанщина, що сягла аж за Дін під Курськ та Воронеж; є давня запорозька земля у Херсонщині, Катеринославщині й Таврії, де на місцях давньої Запорозької Січи "мудрий німець картопельку садить", а над морем розсілись змосковщені городи Одеса, Миколаїв, Херсон, Таганрог, Ростів; є й татарський колись Крим і підкавказька козацька Кубанщина, Чорноморія й Ставропільщина. Хто перечислить ті городи, міста, містечка, села, слободи, хутори! Хто про їх усіх толково розкаже! Грубезної книги на се треба й не одної! Велика є Україна, звиш півтора рази завбільшки

Німеччини або Франції, півтретя рази завбільшки Англії. Та й куди багатша! Було б де розжитись на славу, і дивувався би цілий світ, як то щасливо живеться українському народові.

Правда! Та й тепер дивується весь світ, але лиш українській неволи, українським злидням! Бо сидить український народ на ланах родючих, на багатствах великих, над величними судоходними ріками й морями, над великими торговельними шляхами. Та й що йому за хосен з того? Від віків всякі чужинці пасуться його потом і кров'ю, його хлібом, худобою, його лісом і пасікою, його вуглем і залізом. А український нарід останню, кров'ю прикипілу сорочку для них з плеча здіймає, останню ложку страви їм віддає, сам з голоду й холоду примирає або йде в далеку чужину шукати долі: в Канаду, Бразилію, Сибір, Туркестан.

Чому се так? Чи ті чужинці — поляки, москалі, жиди та й інші-такі вже нелюди, що не дають жити українському народові?

Ні! Се ж такі самі люди, як і ми, українці, так само як ми потрібують їсти й спати, так само живуть і вмирають, так само люблять і ненавидять. Але вони нам, українцям, були, є і будуть чужі, а всякий найпаче собі добра бажає, хоча би другий на тім мав не знати як потерпіти. Се вже такий закон природи: усі мусять боротись увесь свій вік за істнування своє — не чуже. Ми, українці, найпаче із-за нашої незгідливости не могли ніколи успішно боротися проти чужинецьких впливів. Тому-то в боротьбі за істнування побідили нас чужинці й сіли нам на шию.

II. ЩО ТАКЕ РАСИ Й НАРОДИ?

Положись у лісі в холодку та розумно розглянься. Бачиш, як кожде дерево навипередки з другими деревами пнеться вгору, до сонця, а під землею пускає коріння, теж не дивлячись, чи другому місця стане, чи ні. Дуб заступає сонце дубови, липа липі, береза березі... Йде брат на брата, так як і ми, люди, йдемо оден на другого, лише щоб добути собі легкий прожиток. Але також побачиш у лісі, що де завелися сосни, там іншій деревиці тяжко закорінитись, де розсілись кріслаті буки, там годі бути дубам, де грабина розпаношилась, там береза не виросте. З неодного ліса за сотню літ сосна геть вижене дуба, з іншого знов вільха сосну. І так скрізь є в природі. Одна порода дерев бореться з другою, одна порода звірів віковішній ворог іншій породі. Вовки споконвіку поїдають вівці, коти — мишей, бузьки — жаб, жаби — комах, комахи — ще менших комашок, і так усе йде своїм віковічним порядком.

Люди — такий же твір природи, як звірі чи ростини. І вони, щоб жити, мусять боротись цілий свій вік на всі сторони за своє істнування. Вся робота людей-хліборобів чи писарів, робітників чи учителів, вояків чи інженерів — се боротьба з природою чи з людьми за істнування. Та в сій загальній боротьбі є перемішаних із собою кілька родів боротьби. Є тут боротьба *одиниці з одиницею* — ось, пр., Іван з Миколою правуються за кусень землі, чи Грицько хоче обдурити Василя та й править за підсліпувату коняку, немов за рідну маму, чи пан Русіножерські процесус памещіка Хахлаєдова. Є боротьба *клясова* — ось великі пани, земельні власники, поміщики, що мають десятки тисяч десятин, держать хлібороба в темноті й нужді, щоб їм за песі гроші оброблював їх величезні лани; ось багаті капіталісти-фабриканти набивають собі кишені грубими баришами, що їм заробили злиденні фабричні робітники по заводах; ось багатий купецький стан кладе собі ціну на всяке добро, яку захоче, а всякий, що купує, мусить її платити і збагачувати купця хоч чи не хоч. Одна кляса (гурт) людей тут бореться з другою: пани з селянами, фабриканти з робітниками, аби лиш принести собі користь, а другим шкоду.

Є дуже багато людей, що вважають, що клясова боротьба — се найважніша з усіх, які ведуть люди. Та се не так. Є ще страшнійші боротьби — боротьба національна і боротьба расова. Національна боротьба — се боротьба межи двома чи більше народами, расова боротьба — се боротьба поміж расами.

Всякий грамотний, що дещо читав про світ божий (та й багато таки неграмотних) знає, що на світі багато ріжних пород людей. Кожна з них виразно відмінна від інших. Такі людські породи зовемо расами. Одні люди непричком такі як ми: з ясною краскою шкіри, прямо уставленими очима, видатним носом, м'яким волоссям, помірними губами. Се біла раса — сюди належать майже всі народи Европи: і ми, українці, й німці, поляки й англійці, москалі й італійці тощо. Друга раса — жовта, куди належать японці й китайці, татари й турки. Шкіра в їх пшеничної краски, очи скісні, ніс плоский, волосся тверде. Є ще декілька буро-жовтих рас — ось індіяни в Америці, маляйці в Азії, океанці на островах Тихого Океану, є теж пара чорних рас з чорною краскою шкіри, вовнистим волоссям, губатих — ось негри, австралійці, негріти.

Кожда з тих рас така відмінна від другої, що довгі часи сумнівалися люди одної раси, чи люди другої раси дійсно люди, чи може які звірі чи що. Ось довгі часи вважали европейці чорних негрів не людьми, брали їх собі за невільників, неначе на свою робочу худобу. Ще всі тямимо, як під час російсько-японської війни москалі прозивали японців малпами "макакі" та

й глузували з них собі, поки не дістали доброго прочухана. Англійці й еспанці теж не вважали американських індіян людьми та й страшенно їх вигублювали на всі способи. Та й навпаки, китайці дотепер вважають европейців не людьми, а заморськими, ненависними чортами, просвічені китайці й японці гордять всіми европейцями як некультурними варварами і ненавидять їх страшенно. А які величезні противенства між поневоленими расами та пануючими! Подивіться, як в Америці ненавидять негри (хоч вже 50 літ тому назад визволені з невільництва) або індіяни усіх білих! Як ненавидять поневолені раси Індії своїх англійських панів!

Сі противенства й ріжниці викликують боротьбу рас. Вона почалася вже дуже рано, перед десятками тисяч років. Багато людських рас в тій боротьбі вигинуло зовсім, так що лиш їх кістяки, викопані та розсліджені вченими, свідчать про се, що колись така чи сяка раса була на білому світі. Інші раси нині ледве клигають. В боротьбі з іншими расами втеряли вони стільки сили, що тепер поволи вимирають. Натомість інші раси, сильнійші, розростаються й кріпшають щораз більше та зачинають з другими боротьбу о панування над світом — ось, приміром, жовта раса з білою.

Та між людьми є не тільки расові ріжниці. Серед кождої раси людей зосібна є велика ріжнородність. Вона виходить перед усього з будови тіла: його висоти, довжини рук і ніг, форми черепа, носа, вух, краски очей, волосся тощо. Дальше йдуть ріжниці мови. Рас є кільканайцять, мов — кілька тисяч. Ріжні великі громади людей мали ріжну історію розвитку й іншу тепер мають культуру.

Для того раси ділимо на народи. Нарід-нація — се найважнійша збірна одиниця людства. *Самостійний нарід — се велика громада людей, що мають подібну між собою й відмінну від інших народів будову тіла, що мають свою самостійну й окремішну від інших рідну мову, свій рідний, питомий звичай і обичай, що мають свою рідну історію, поспільне почуття добрих і злих хвиль, поспільно народом пережитих, що мають спільні стремління на будуччину, що мають свою питому культуру і, що найважнійше, мають де жити, себто займають поспільно великий і багатий кусень поверхні землі.*

Таких самостійних народів на світі дуже багато. Вони ріжно великі, ріжно сильні й ріжні в них вдачі. Нема на цілім світі двох народів, що були б одної вдачі. Як душа одного чоловіка відмінна від душі другого, так і душа одного народу — від душі другого. Не лишень тому трудно москалеві чи полякові порозуміти українця, що їх мови відмінні, а ще й тому, що душі їх народів відмінні. Інакше дивиться на світ, волю й долю ук-

раїнець, інакше москаль чи поляк. Тому-то дуже трудно в злагоді жити одному народові з другим. Нема й не було ніколи на світі такого, щоби сусідні народи мирно з собою жили. Навпаки, так само, як раси, так і народи від найдавнійших часів історії людства ведуть завзяті боротьби з собою. Тисячі народів зникли вже з поверхні Землі. Ті, що остали, що раз зводять страшні війни. А всі вони пливуть з ненависти, що має оден нарід до другого.

Чому се так? — спитає не оден. Пощо тих ріжниць між людьми? Чи ж не ліпше було би, щоби всі люди були однакі, собі рідні брати та разом жили в згоді й любови та дбали, щоб усім було добре? Пощо сих страшних воєн, сего страшного спустошення країни, сего гіркого нещастя соток тисячів родин, сего марновання десятиліть невпинної мирної праці?! Чи не найліпше було б усі ті народи знести, "покасувати", а завести "інтернаціоналізм", щоб одна була мова, оден звичай і обичай по цілому світу. Тоді лишилася би ще лиш клясова боротьба — її полагодилось би реформами чи революцією, і люди жили би аж до кінця світа немов у раю!

Воно справді добре було б, як би се можна було зробити. Але таке бажання, хоч його висловлюють нераз поважні політики й суспільники, є так само смішне, як бажання дитини, щоби мама зняла їй звіздочку з неба. Бо народи є творами природи так само, як звірята чи ростини, й підлягають разом з ними незмінним законам природи. Народи можна вигубити, вони можуть занидіти або й вимерти, але штучно усунути їх не можна. Навіть коли б нині яким чудом усі люди, що живуть на Землі, дістали одну будову тіла, заговорили одною мовою, мали однакові звичаї, то ся одноманітність задержалася би дуже недовго. Найперше, таки в кількох десятках літ, змінився би спосіб життя, потім зачали би творитися ріжниці в бесіді. За століття два потворилися би серед людей окремі племена, що їм вже доволі трудно було б порозумітись між собою.

За кілька століть виросли би з тих племен окремі народи з відмінними мовами, способами життя-буття, відмінним світоглядом, відмінними стремліннями. А по багатьох тисячліттях прийшов би час, що людство мало би приблизно знов такий сам вигляд, як нині — були б знов нові раси, нові народи.

Чому се так? — спитає дехто.

Тому, що в природі нема заскорузлости, постійности, а навпаки, є невпинна перемінність і розвиток. Ніякий стан річей не є вічний, він триває лиш малу хвилинку, потім — розвиток, а з ним — переміна йде все дальше й дальше.

Поставмо якому славному чоловікови пам'ятник з найтвердшого каміня — граніту. Ось стоїть перед нами сей пам'ятник

і блищить чудово вигладженими стінками та золоченими буквами. Здається нам, що віки перетриває. Та подивімось на нього за двайцять-трийцять років. Блискучі стінки полиняли, під побільшаючим склом бачимо, що цілі вони повні дрібних тріщин. Тут і там зачинають гніздитись лишайники-обрісники. За дальших трийцять років вже мох густо обріс камінь, тут і там показалась вже травичка, а осьде несміло підіймає з щілинки в каміню берізка свої дрібні гилочки. А як здіремо з пам'ятника все те, що роки на нім посіяли, то побачимо, що він потріскав, повідпадали від нього куснички, що камінь від повітря й води звітрів, перемінився вже бодай потрохи в мілкий груз, пісок чи навіть в родючу землю.

Ось бачиш, і твердий камінь підлягає переміні. За сотки, тисячі літ він вже не буде собою, а чим іншим. Як же ж тут не перемінитись живині?

Наша Земля дуже велика. Умови життя на ній дуже ріжні. Перед усього в ріжних частях Землі ріжне підсоння. Тут весь рік гаряче й вогке, там весь рік гаряче й сухе, там знов є все гаряче, але є вже пори року — суха й вогка, там вже є ріжниця між літом та зимою, там вже є виразних чотири пори року. Дальше поверхня Землі в ріжних її місцях дуже ріжна. Тут скалисті, вічною кригою окуті гори, тут багата родюча почва — там пісчуга чи рінище, тут багато рік, річок, озер, болот — там безвіддя й пустиня, тут ліс — там степ, тут багато звіря й риби — там ледви слід звіриного життя. І так було все від міліонів літ.

Не диво тому, що люди, заселивши цілу Землю, навіть коли приймемо, що були первісно усі однакі (є сліди, що так таки не було) мусіли поволи від себе відчахнутись. Великі моря, високі гори, пустині, болота, ліси повідділювали людей від себе й поділили їх на поодинокі великі громади, що жили своїм життям. Сі громади мусіли перш усього примінитись до природи сього краю, в якім жили. Тут наступив так званий *природний добір* — сама природа вибирала тих, що мали жити й множитися. Ось в гарячім вогкім підсонню могли остоятись тільки ті, що були відпорні на гаряч, вогкість і пропасницю — звичайну недугу того підсоння. Найвідпорнійші на таке є люди, в яких печінка виділяє багато жовчі. У таких все смугла краска шкіри. Лиш такі могли остоятись в гарячім вогкім підсонню, лиш такі плодились і передавали свої прикмети дітям. Се зветься *дідичність* — через неї природна смуглість не лише переходила на діти, внуки та правнуки, але й щораз більшала. По тисячах поколінь витворились в гарячім підсонню люди чорної краски шкіри.

Тою самою дорогою прийшли ті народи, що мешкають в горах, до об'ємистих грудей. Повітря на великих висотах має ма-

ло кисня і є рідше, то ж треба при віддиханню більше його набирати в легкі. І ось примінення, природний добір та дідичність, зробили своє, і верховинці по всій Землі мають широкі груди. Багато, багато таких примірів показує нам наука, годі нам тут над усім тим довше розводитись. Видимо вже з тих кількох слів, що раси й народи — се твори природи, що від віків творяться й перемінюються. Котра раса, котрий нарід має природні дані до життя й розвитку, той живе й розвивається так довго, поки існують ті природні умови. Коли ж їх нема, раса чи нарід нидіє і гине. Постійна боротьба ведеться між расами й народами споконвіку, всі вони боролися й борються за істнування. В сій боротьбі багато їх вигинуло, лиш найсильніші вдержались, та не прийде ніколи до сего, щоби оден нарід всіх інших витиснув і став самодержавним володарем усего світу. Бо племена, народи й раси не є постійні й віковічні. Одні нидіють і гинуть, та на їх місце через віковий розвиток творяться нові. З великого римського народу, що володів у старину величезними просторами, виросло через віковий розвиток п'ять великих народів: французи, еспанці, італійці, португальці, румини й декілька поменших народів. З прадавнього східнослав'янського пня, з Давньої Руси, виросли через тисячолітній розвиток три народи: український, московський і білоруський. На наших очах творяться в еспанських, португальських, англійських колоніях за морями нові народи. І з нашого українського народу, якщо він найде в собі живучу силу й могучо розів'ється, можуть колись піти парости нових народів.

III. ЩО ТАКЕ УКРАЇНСЬКИЙ НАРІД?

Польські й московські вчені, письменники й політики вже від майже сотні літ голосять всьому світу, що ніякого українського народу на світі нема. Є лиш народ польський і народ "русскій". На тій точці поляки й москалі все зі собою були згідні й дотепер чудово згоджуються. Та зараз же потім розходиться польська думка з московською дуже сильно. Поляки говорять ось якє: живе над Дністром, Бугом, Дніпром, Богом по селах нарід, що говорить мовою, мало що відмінною від польської. Має він, щоправда, деякі окремі звичаї, дещо іншу ношу, співає інакші пісні, як мазурський хлоп з-над Вісли, але коли б не православна його віра, то не було б по правді ніякої великої ріжниці. То ж коли з такого мужика вийде пан, урядник, учитель чи піп, то не чим іншим він мусить бути, а лиш поляком. Його рідна мова — се ж простий, мужицький, говір, говорити нею освіченому чоловікові годі, ще менче писати чи

друкувати. Мужик нехай би собі говорив мужичою мовою, ховав свої мужичі звичаї, але образованому чоловікови — панови — годі! Він мусить балакати по-панськи, себто по-польськи, і держати панські, себто польські звичаї.

Подібно, та трохи інакше говорять ріжні московські вчені та публіцисти. І в них нема окремого українського народу. Є оден "русскій" народ від Карпат по Камчатку. Він має три головні вітки — великорусску, малорусску й білорусску, що ріжняться між собою лиш дуже незначно. Нема ніяких українців, а є лиш малороси, одно з трех племен великого "русскаго" народу. Осібної ж "малорусской" мови не було, нема і не може бути, се ж тільки "наречіе карпатскіх пастухоф і свінопасоф", яке не надається до того, щоби образований чоловік ним говорив чи писав. Мужик нехай собі й чеше "по-хохлацьки", коли інакше не вміє, але всякий сяк-так просвічений — волосний писар, одставний "салдат", міський робітник тощо — повинен вже "по-благородному" говорити. А що вже панотець, учитель, поміщик, урядник! Се ж огида, щоби вони по-мужицьки говорили чи писали. Вони мусять вживати панської, себто "русскої" (московської) мови. Розуміється, що в школі, церкві, уряді не може бути місця для мужицької мови — там можна говорити лиш "по-благородному".

От таке-то придумали про нас наші найближчі сусіди і твердо сего держаться. Український нарід у них лиш на те добрий, аби на нім побудувати розвиток народу польського чи московського. Як хлібороб гноїть свою землю гноем, щоби вродилось гарне збіжжя, так москалі чи поляки гноять українським народом свої народні ниви, щоб росли і цвили московський і польський народи. І мають гарне жниво. Безліч польських чи московських полководців, політичних та суспільних діячів, учених, поетів, артистів було з українського роду. Вони розплавили свое українське походження в польськім чи московськім живлі й пішли вірно та й успішно служити ворогам рідної землі й рідного народу. "Грязь Москви, варшавське сміття" назвав таких людей слушно наш незабутній геній Тарас Шевченко.

Що гірше! Москалі й поляки голосять від більш як сотні літ цілому світу, що нема самостійного українського народу. Між англійцями, французами, німцями, американцями тощо ледви десь хтось знае, що е на світі якісь українці. А що вони е і чого вони хочуть, про се знае у широкому світі може лишень кілька одиниць. Все і всюди вважають нас за якийсь несамостійний прищіпок то москалів, то поляків. Ніхто не розуміє й не оцінює нашого положення, наших змагань.

А найгірше вже, що й між самими українцями все було й тепер е багато таких, що не розуміють як слід великої ваги своєї національної справи.

Ще перед півстоліття багато українців ішло за польською приманою і ставало поляками. Й дотепер страх багато українців в Росії слухають голосу московських об'єдинителів, стидаються рідної мови і культури та стають москалями. А в найновіших часах нова пошесть настала на Вкраїні — хибно зрозумілий інтернаціоналізм і то саме серед найбільше надійних, поступових гуртів нашого громадянства. Є багато в нас людців, що говорять: "Тепер вже не час для українців розвивати окреме національне життя. Тепер вже минула пора національних кличів. Вони назадницькі і спинюють лиш найважнійшу з усіх — клясову боротьбу". "Будьмо, отже, інтернаціональні!" — кличуть такі люди і йдуть у московських рубашках між свій рідний український нарід проповідувати поступові ідеї — московською мовою!

Як же тут вивести українську справу на чисту воду? Світ про українців нічого не знає, то ж від світової науки годі про українську справу що-небудь довідатися. Поляки кажуть, що нема українців, лиш є якась ніби українська частина польського хлопства, москалі кажуть, що нема українців, а тільки малороси — несамостійне плем'я великого "русскаго" народу, інтернаціоналісти кажуть, що не час вже тепер розвивати українську національність. А вислід все оден: будьте або поляками, або москалями!

Та, на щастя, в тім скрутнім положенню є рада. Подав її не хто інший, як Шевченко:

> Не минайте ані титли.
> Ніже тії коми.
> Все розберіть та спитайте.
> Тоді себе: Що ми?
> Чиї сини? Яких батьків?
> Ким, за що закуті?

Він порадив нам докладно та всесторонньо *прослідити свій нарід* і з того розсліду *дійти до українського національного світогляду.*

Се ж таке просте те, що сказав Шевченко? І таке доцільне! А прецінь від хвилі, коли він се сказав, минуло сімдесять років, і як мало зробили ми, українці, щоб сповнити Кобзарів заповіт! Чи знає наш хлібороб, робітник, маломіщанин те, що треба знати про свій нарід і свою землю? А скільки знає наш інтелігент. От, не варто й згадувати! Чи ж тому дивниця, що Куліш з розпуки назвав нас колись народом без пуття, без чести, без слави, коли навіть він, оден з провідників тодішнього українського руху, не знав свого народу і його ідеї так, як слід було знати? Чи дивниця, що стільки просвічених українців грає

у московську дуду так чи сяк? Чи дивниця, що так багато ріжних-преріжних патріотів на такі ріжні способи хочуть спасати Україну, а нічого з того не виходить?

Тому то є *святим обов'язком кождого українця пізнати свій нарід* якнайбільш основно, щоби виробити собі національний питомий світогляд і на його основі поспільно та одностайно з земляками працювати для добра свого народу.

IV. УКРАЇНСЬКА РАСА

Расове питання — се модний загальник, який часто зустрічаємо і в научних творах, і в публіцистичних брошурах чи статтях. Залюбки вживається його, коли йде бесіда про жидів, китайців, японців, негрів. В останніх двох десятиліттях зачинає суть расового питання ширшати. Говориться про германську расу й її противенства до романської чи слав'янської. Значить, що тепер зачинають вже люди мішати зі собою расу й народ. В часі війни почали було писати і про німецьку, англійську, руську расу. Тим робом вже цілком поставлено расу нарівні з народом. У часописах і брошурах широко говориться про прикмети зглядно вади таких "рас" — і з одного висячого у воздусі загальника множаться з плідністю мікроорганізмів неначе зарazки холери чи джуми нові загальники, що так само висять у воздусі, як і їх прамати.

Що такої балаканини тепер так багато, сьому винна передусім велика плиткість сучасної публіцистики. Вона не може здогонити швидкого поступу науки, лиш незугарно за ним штильгукає, кормлячи широку публику принагідними відпадками зі стола науки. Вислід з того в каждім разі лихий — шириться баламутство.

Пригляньмося ж українській расовій справі з наукового боку.

Вже на староєгипетських пам'ятниках бачимо, що тодішні люди бачили расові ріжниці серед людства і вміли їх як слід зазначувати. Чим більше ширшав світогляд людства, чим ближче через географічні відкриття ріжні галузи людства сходились у взаєминах зі собою, тим сильніше зростало пізнання ріжних пород людей та їх прикмет. Перед сотнею літ станув на тривкій основі поділ людства на 5 головних рас: білу, жовту, чорну, червону й буру, що держиться в шкільних підручниках і донині. Та серед величного розвитку природописних наук у 19-му століттю дуже скоро показалося, що сей поділ на 5 рас маловартний, та що серед кождої з п'яти рас є такі відміни в будові тіла, що годі вдержати єдність з наукового боку. Потворено нові поділи на раси, антропологічна наука, що розсліджує

будову тіла всіх пород людей на Землі, взялася з молодечим жаром до помірів та дослідів і зібрала величезну скількість матеріялу. Тепер, серед другого десятиліття 20-го віку, прояснилось вже багато сторін расового питання, так що можна без закиду поверховности цілком науково його розглядати.

Нинішній стан науки показує нам, що людство, хоч творить на загал одну породу органічних істот, ділиться на багато відмінків, які з більшим чи меншим правом зовемо расами. Назагал розріжняємо три групи рас: індоатлантійську групу, що обіймає раси Европи, Передньої Азії й Північної Африки, групу монголоїдних рас, до яких числимо раси прочої Азії, Америки й Океанії, та групу чорних рас в Африці й австралійсько-азійськім підрівниковім світі. Се угруповання, без сумніву, лиш тимчасове, кожда група рас обіймає дуже ріжнородні раси.

Найвиразнійше зазначені расові прикмети у народів природи, що живуть первісним життям, відокремлені від сусідів перепонами природи і свого світогляду. У народів Европи, що від тисячліть товпляться на розмірно малім просторі й дуже мішаються між собою, расові прикмети так слабо на загал зазначені, що границі рас і границі народів зглядно груп народів мають цілком відмінний вигляд. Усі великі культурні народи Західної й Середущої Европи — французи, англійці, німці і т. д. — не творять ніяких расово одноцільних груп. В них потонула така скількість ріжноманітних елементів так в передісторичних, як і в історичних часах, що досліди населення Середущої, Західної й Південної Европи з огляду на расові прикмети стрінулися з величезними трудностями. Довгі часи здавалося, що расові прикмети не можна вважати тривкими ціхами західноевропейських народів. Аж в найновіших часах справа дещо прояснилась.

Дещо інакше представляється річ у Східній Европі. Велика географічна одноманітність пособила тут антропологічній одноманітности населення, мішання рас не було тут таке велике та ріжнородне, як на заході й полудни. Особливо на півдні, на нинішній українській території, були в історичних часах лиш напади, пересування кочових народів, що не лишили на осілім населенню ніяких видатнійших слідів примішки.

При нинішнім стані науки розріжняємо в Европі чотири головні раси. *Північна* раса (германська) висока зростом, довгоголова, значить, що голова, як дивимося на неї згори, виглядає подовгувата, з ясними очима й волоссям. Обіймає германські народи Британії, Скандинавії та Північної й Середущої Німеччини. *Північно-східна* (фінська) раса низька зростом, майже довгоголова, з ясними очима й волоссям, обіймає фіннів, москалів і в части білорусинів та поляків. *Середземноморська* раса низька зростом, майже круглоголова, значить, що голова, як диви-

мось на неї згори, виглядає круглява, з темними очима й волоссям, обіймає майже усі романські народи та південних німців. *Адрійська* раса висока зростом, кругоголова, з темними очима й волоссям, обіймає усіх південних слав'ян (без болгарів) та українців. Адрійську расу вважають декотрі антропологи властивою слав'янською расою, що, розширяючись зі своєї правітчини на всі сторони, накидала народам інших рас (головно ж фінської) дещо зі своєї будови тіла, свою мову й культуру. Такими зіслав'янщеними народами є чехи, надлабські слав'яни, поляки, білорусини, москалі, болгари.

Сама адрійська раса є також не первісна, а витворилась зі змішання прастарих рас. Та те змішання задалеко сягає в сіру давнину, щоби його можна нині розчовпати.

Український нарід творить серед своїх сусідів дуже визначну і самостійну расову групу. Для приміру подаю коротку табельку, зложену з матеріялів Вовка й Раковського. Декому постороньому могло б здаватись, що ріжниці між поодинокими народами обертаються прецінь в занадто малих обсягах, отже, не мають значіння. На се відповім, що се середні числа, взяті з тисячів помірів, які виразно зазначують антропологічну особистість даної групи людства.

		Українці	Москалі	Поляки
Зріст	(середне число)	1685 мм	1657 мм	1654 мм
Об'єм грудей	"	55,04	52,18	54,11
Довжина рук	"	45,7	46,0	45,7
Довжина ніг	"	53,6	50,5	52,1
Показчик черепа*		83,2	82,3	82,1
Показчик носа		67,7	68,5	66,2
Ширина лиця		180,0	182,0	181,0
Показчик лиця		78,1	76,7	76,3
Краска волосся	ясна	15 %	36 %	32 %
й очей на	середня	45 %	42 %	50 %
100 людей	темна	40 %	22 %	18 %

Чого вчить нас ся табличка?

Вона показує нам передусім дуже наглядно, що українці мають дуже мало расової подібности з москалями й поляками, натомість сі два сусідні нам народи дуже подібні між собою. Тих три рядки чисел, роздобутих стислою природописною наукою, говорять за грубезні томи.

Вони немов молот розбивають обі "об'єдинительні" теорії, які так довгі часи розповсюджнювали про нас москалі й поляки. З тих кількох чисел видко якнайліпше, що ми, українці, є самостійний нарід, що ми не є сполонізовані москалі чи зрусифіковані поляки, а нарід самостійний навіть із расового боку, чого, навпаки, не можна сказати про поляків чи москалів. Укра-

---

* Тим більший, чим голова круглійша.

їнський расовий тип, що панує неподільно на широких просторах нашої Верховини, Підгір'я, Поділля, Волині, Подніпр'я, Слобідщини, Кубанщини і тільки на межах нашої теріторії дещо слабше зазначений, творить віковічно тверду основу української нації. Чим є супроти вислідів стислої науки хоч би й як гарно писані балаканки польських та московських "учених" істориків та літератів?

Так само небезпечною показується антропологія і для ріжних інших "учених" теорій. Деякі польські історики та політики ущасливили в XX віці европейську публику новою теорією про український нарід. Українці, по-їхньому, "не є слав'яне, а мішанина монгольських народців: хозарів, печенігів, торків, берендіїв, чорних клобуків, татарів з останками слав'янського населення українських земель. Українці — се азійська дич, небезпечна для европейської культури". Теорія напрочуд гарна для цілей польської політики та, на жаль, антропологічні числа й її розбивають напрах. Українці — високі зростом, довгоногі, короткорукі. Монголи — саме як раз противно збудовані, і вартість "польської науки" показується відразу в правдивім світлі.

Навпаки, антропологічна наука наглядно доказує, що радше москалі й поляки — мішанці слав'ян з фіннами. Український нарід натомість — се окремий антропологічний тип, чисто слав'янський своїм походженням, дуже своєрідний своєю старинностю й чистотою від всіляких неарійських домішок.

Ми далекі від сього, щоби вважати такі примішки чимось поганим, небажаним, чого би треба стидатись. Навпаки, примішка крови є часто тим ферментом, що обусловлює живійший і кращий розвиток якогось племени чи народу. Коли, однак, наука вказує, що такої примішки нема, годі нам її нав'язувати. Зрештою, з історії добре знаємо, що монгольські орди приходили до нашого краю не як завойовники, а як люті кочові грабіжники, що не поселювалися на постійне, а бажали лиш як невільників запродати у безвісти музулманського світу. Не турецько-татарська кров примішалась до крови українського народу, а українська кров була тим джерелом цілючої та живучої води, що кілька сот літ живила миршавий орієнтальний світ.

Український расовий тип: високий зріст, довгі ноги, зглядно короткі руки, кругла голова, простий ніс, дрібні чашини вух, темна краска волосся й очей не є питомий кождісінькому українцеві. Се ж знає кождий з нас — багато серед українців людей низьких, русявих, синьоохих тощо; а навпаки, бачимо серед поляків, москалів, румунів багато людей з українським расовим типом. Чи супроти сього треба вважати білявих українців неукраїнцями? Зовсім ні! Бо антропологічні ціхи — се лиш одна з прикмет, які мусить мати самостійний нарід. У всякої

одиниці шукати їх годі. Багато-багато чужих людей, що прийшли на Україну, зукраїнщились. Розплилося в українськім морі багато німців і поляків на західних границях України, багато сербів, болгар, греків, вірмен, кавказців на південній межі, багато москалів та поляків по всій Україні. Однак типові українці мають над усіми тими примішками таку велику перевагу, що їх расовий тип панує на цілім просторі українських земель. Лишень на пограниччях він дещо слабне.

Українська раса має дуже багато прикмет. Вона гарна на вид, що загально признають чужинці, і дуже кріпка. Фізичної сили м'язів та витривалости на труди мають українці найбільше серед сусідніх народів. Крім сего, визначається український нарід великою плідністю, найбільшою, може, між усіми європейськими народами. З початком нинішнього століття були числа уродин і приросту людей на Україні такі: Волинь — 4,5% і 2%, Поділля — 4,3% і 1,8%, Київщина — 4% і 1,4%, Херсонщина — 4,5% і 2%, Таврія — 4-2% і 1-9%, Катеринославщина — 5-6% і 2-8%, Чернігівщина — 4,6% і 2%, Полтавщина — 4,3% і 1,9%, Харківщина — 4,9% і 2%.

Сі цифри кажуть і страшне, і надійне. Страшне тому, що показують, яка велика смертельність є між українцями наслідком безпросвітности і злиднів. Надійне тому, що мимо сеї страшної смертельности річний приріст серед українців середньо виносить звиш 2%. На сотню людей прибуває на Україні щороку двох. У Франції двох прибуде за більш як 10 літ! Навіть у Німеччині прибуває за десять літ лиш 14 людей — у нас звиш 20. От у сім є й надія. Вже тепер українці множаться значно сильнійше, як інші народи Европи. Коли піднесеться рівень української культури, тоді впаде цифра смертельности (головно ж дітей, котрих сотки тисяч щорік гинуть за недоглядом, невіжею матерей та з загальної нужди). Зростання числа українців піде якийсь час ще скоршим ходом, як дотепер, нарід зможе пережити усі злидні та діждатись кращих часів.

Плідність українського народу не так маловажна, як декому хотілося б думати. Вона одна справила, що український нарід мимо 500 років татарського лихоліття, мимо страшного польського й московського гнету не лише ще дотепер живе, але й є другим по величині слав'янським народом Европи. Між народами Европи взагалі займають українці щодо числа шосте місце: по німцях, москалях, англійцях, французах й італійцях. В останніх роках дігнали українці своїм числом і французів і італійців, так що хтозна, чи українці тепер по числу не є вже четвертим народом Европи.

З тілесного згляду бачимо тим способом у нашого народу самі добрі прикмети.

Які духові прикмети має українська раса, будемо говорити далі. Щоправда, від віків робляться ріжними вченими і невченими проби віднайти зв'язь між тілесними та духовими прикметами поодиноких людей і цілих народів чи рас. Однак поза кількома загальниками нічого ще путнього з тих дослідів не вийшло. Знаємо лиш одно, що форми загальної вдачі й культури, громадянського й родинного життя, мови, віри є зв'язані безсумнівними нитками з расовими прикметами. І побачимо дійсно зараз, що український народ не лиш будовою свого тіла ріжний від своїх сусідів та творить самостійну єдність, але що він також своєю мовою, відносинами до віри, родини, громади і т. д. дуже відмінний від інших сусідних народів Европи та супроти них дуже самостійний.

V. УКРАЇНСЬКА МОВА

Противники розвитку українського народу заступали все й заступають донині погляд, що ніякої української мови на світі нема. Польські учені, політики та публіцисти безліч разів впевняли світ, що мова, якою говорить нарід на українських землях, чи то в Холмщині, чи в Галичині, чи на Поліссю чи на Поділлю, або в Київщині, — се лиш хлопський говір, наріччя польської мови, нездібне до висловлення ніякої висшої думки, нездібне до літератури або науки. Тому-то мовляв треба всякому образованому, що вийшов з під хлопської стріхи, покинути раз навсе свою рідну мову і прийняти польську. Хлопською мовою нехай собі хлоп балакає, хоч і йому, мовляв, добре би було навчитись панської польської.

Такого погляду держаться поляки не віднині. Опанувавши без війни виснажені татарським лихоліттям українські землі перед п'ятсот роками, зачали поляки відразу нащіплювати на них польську мову. Стару українську мову виперли поволи зі суду та уряду, з товариського життя висших шляхотських та міщанських верств суспільности й могли потім голосити, що українська мова — се некультурний хлопський говір. Навіть потім, коли Польща впала, держали поляки таку саму політику. Під московським панованням полишилася польська мова мовою двірських і міських панів та підпанків, нав'язувано її дальше всім двірським прислужникам та дрібній шляхті, з роду українській. А що вже в Галичині! Там поляки взяли велику силу й стали систематично, силоміць польщити український нарід, голосячи все і всюди, що українська мова — се хлопський, некультурний говір. І таке роблять вони дотепер, хоч українська мова має гарне красне й наукове письменство.

Поступаючи такою дорогою з огиджування української мови перед самими ж українцями, поляки вміли багато декого з них спольщити. Спольщили українських вельмож, українську шляхту, часть українського міщанства, в Холмщині й Галичині — навіть багато українського селянства. Багато зробили вони силоміць, та куди більше помогла й помагає їм слаба національна свідомість українців. Правда, минули вже часи, коли українські інтелігенти йшли до польських політичних організацій, до оружних повстань для відбудованя Польщі — але небезпека полонізації не минула. Все ще тут і там якийсь несвідомий півінтелігент-недоука горнеться до польщини.

Зовсім так само як поляки, лиш на свою сторону, поступають віддавна москалі. Коли Московське царство на основі Переяславської угоди 1654 р. підгорнуло Україну під свою власть, замітив царський уряд відразу, що українці говорять мовою, дуже відмінною від московської. Далекоглядний царський уряд відразу пізнав небезпеку, яка грозить цілости "Русскої держави" від розвитку української мови і, не гаючись, почав проти неї нерівно завзятійшу боротьбу, як польський уряд. Невдовзі потім зачинає виростати з невеличких зразу початків теорія "Єдинства русскаго народа", яка вже в XVIII століттю досить кріпка, в XIX століттю доходить до цвітучого розвитку. Вона говорить: нема жадних українців, нема жадної української мови. Є оден, неділимий "русскій" народ "от Карпат по Камчатку". Він має лиш одну мову — "русскую", з "малорусским" і "білорусским" наріччям. Сі наріччя добрі, може, для мужиків, але хто лиш вийде понад мужицьку верству, повинен уживати "літературної русскої" мови. Москалі заступали свій погляд дуже рішучо. Знаємо, що царський уряд гнобив українську мову вже від XVII віку і вкінці заборонив 1876 р. уживання української мови в друку — примір заборони, якої не стрічаємо в цілій всесвітній історії! Заборона впала сама собою 1905 р. та її всілякими способами виконують в Росії й дотепер. Ось з вибухом світової війни всі українські часописи здержано. Аж весняний вітер революції 1917 р. зірвав одним махом тяжкі пута нашої рідної мови.

Які успіхи здобули москалі супроти української мови?

Безперечно більші, як коли-небудь поляки. Вони проголосили "хахлацьку" мову "нарєчієм карпатских пастухоф і свінопасоф", говором, що нікуди не годиться, хиба для сороміцьких пісень та для грубого мужика. Вони вигнали українську мову зі школи, церкви, уряду, публичного життя, просто замкнули уста трийцятькількаміліоновому українському народови. Тим робом сховали його москалі перед очима цілого світу, так що тепер в культурних краях ледви дехто знає, що на світі є якийсь український нарід, а ще рідше — хто розуміє його змагання.

Та, без сумніву, найбільшу шкоду зробили москалі тим, що збаламутили багато-багато українців і відвернули їх від рідної мови. Ціла колишня козацька старшина давньої гетьманщини помосковщилась, так само багато духовенства, міщан. І тепер ще, хто з українців піде до шкіл та вийде на урядника, інжиніра, лікаря тощо, той рідко коли держиться своєї рідної мови, а чеше по-московськи не лиш поза хатою, але й в хаті, з жінкою, дітьми балакає лиш московською мовою, навіть українських наймичок не бере, щоб, бач, діти не вчились мужицької мови. Що ж дивуватись якому несвідомому ремісникови, торговельникови, робітникови, відставному солдатови, що силкується говорити "по-благородному". Нераз, сердега, й не знає гаразд по-московськи балакати та крутить язиком, аж вуха болять, аби лиш виходило на московське, аби лиш свою рідну мову перекрутити. Не бачить дурень, яке се смішне й погане!!

Навіть до Галичини, яка не є під московським пануванням, заглянуло московське "об'єдинєніє". Тут витворилась від 60-х літ минулого століття так звана "староруська", або москвофільська, партія. Творять її самі чистокровні українці-відступники, які голосять, що українська мова — се лиш хлопський говір московської, правдиво руської мови. Хоч бідаки й не вміють по-московськи, то таки стараються викручувати мову на московський лад і зробили навіть осібну, смішну, мішану мову, так зване язичіє, якої вживають в мові й письмі. Тих москвофілів, як їх зовуть, є лиш горстка, яку добре оплачує московський уряд. Та все-таки вспіли вони збаламутити багато галицько-українських мужиків. Ті мужики думають, що "русский" цар говорить тою ж мовою, що вони, і має тую ж віру, що вони, та ще хоче їх визволити від жидівсько-польської кормиги.

Ось доказ, як важна є справа мови. *Мова — се зверхній знак народности*, неначе вояцький однострій. А рівночасно — се найгарніший вислів духу народу й одинока підойма духового поступу. Коли відберемо народови його мову, він житиме лиш яко расова група серед чужого народу, якого мову перейняв. А поки перейме — буде такий нещасний нарід тинятись по світу як сліпий прошак, для якого всякий розвиток замкнений, якого життя-буття не може вийти зі злиднів.

В такім сумнім положенню народу, якому видирають силоміць його рідну мову, є український народ. Поляки й москалі довгі століття загороджували українській мові дорогу до розвитку, а коли вона-таки розвилась напрочуд гарно, не допустили, щоби український нарід при помочи рідної мови розвив свою культуру і ступив на широку дорогу поступу. Зробили вони се так, що не допустили українській мови до шкіл, а дали Україні лиш польські та московські школи. *Нині нема на цілій Со-*

борній Україні ні одної направду української школи! В Росії української мови навіть як предмету не вчать, в Галичині навіть ті школи, що зовуться українські, є направду напівпольські.

А яке жниво?

Коротко кажучи таке, що українці між слав'янськими народами мабуть найменш просвічені. Таких, що вміють читати, писати є на 100 людей в Галичині ледви 40, на Волини — 17, на Поділлю — 16, в Київщині — 18, в Херсонщині — 26, в Чернигівщині — 18, в Полтавщині і Харківщині по — 17, в Катеринославщині — 22, в Таврії — 28, на Кубані — знов 17. Се числа страшні! Темнота українського люду просто шукає собі рівної серед інших народів та народців Европи.

Наслідки сеї темноти, сего безпримірного анальфабетизму є просто погубні. Не знаючи грамоти, чоловік в місті, в дорозі, уряді, у війську не вміє повернутись. Скільки-то насміються москалі над "непросвещонним хахлом"! Не хочуть, однак, знати що самі його упхали в сю кромішну тьму. Та се ще не все. Брак просвіти робить всякий культурний поступ неможливим. Лише за недостачею просвіти смертельність серед нашого народу така велика, як нігде в Европі. Новітні гігієнічні поняття не можуть за браком просвіти увійти на Україну, щорічно мруть сотки тисячів малих дітей, невміло плеканих, щорічно мруть такіж сотки тисячів старших людей на зглядно легкі хороби. А багато з них лишилося б при житті, якби народна просвіта стояла вище, й український простолюдин знав так само добре поводитись з недужими, як французький чи німецький.

Недостача просвіти в рідній мові робить неможливим також всякий поступ українського народу на економічнім поли. Український хлібороб управляє свою ріллю на лад батьків і дідів. Се було добре колись, тепер людей стало багато — землі ж лишилося стільки само, що було колись і споконвіку. Треба зі землі добути більше, як колись добували. Се можна — і нині німецький хлібороб добуває з десятини землі вдвоє, втроє більше, як український хлібороб, бо просвічений. В Німеччині анальфабетів нема, всі грамотні, то ж можуть довідатись про поступи хліборобства і примінювати їх на своїх господарствах. А темний український мужик — звідки йому дізнатись, як оброблювати ріллю, щоби гарно родила? Як плекати худобу чи дріб, щоби багато користи дали? Без просвіти не обійдеться також ремісник чи купець, занепад промислу і торгівлі серед українського народу йде виключно від недостачі просвіти. Ось чому український нарід такий бідний, що зі свого багатого краю мусить тікати до Америки, на Сибір чи в інші безвісти.

А вже найгірше *відбивається недостача просвіти в рідній мові на політично-народнім світогляді українців.* Не маючи

рідної просвіти, звідки довідається українець, хто він? яка історія його батьків-дідів? яка його рідна земля велика й багата? чого треба, щоби український нарід став господарем на своїй рідній землі? З недостачею просвіти нема національної свідомости! За недостачею просвіти нема спромоги згуртувати всіх українців в одну сорокміліонову масу, що мала б одно почування й одну ціль і знала би, що ми є самостійний нарід і потрібуємо самостійної держави!

З усього того бачимо, яка велика вага української мови. *Рідна мова — се не лиш символ єдности народу, а головна підойма політичного й культурного розвитку! Вже задля самого свобідного розвитку української мови потреба нам самостійної України.* Під польською, а тим паче московською кормигою сей розвиток неможливий, а без плекання рідної мови український нарід буде все жебраком між народами, з року на рік все біднійшим, аж поки нужда зовсім задавить його.

Багато декому, головно в Західній Европі, являється справа української мови маловажною. Preцінь — мовляв — вона така близька до московської чи польської! Забуває сердега, що всі слав'янські мови куди ближчі до себе, як германські чи романські. Крім сего, близькість мови — се річ так само зглядна, як близькість дороги. З Іванівки до Павлівки близько панови, що має баскі коні, — за годинку доскочить. Але Іванови з його нужденною växкониною треба й три години плентатись, а що вже пішому Свиридови то й півднини замало! Так само культурному німцеви, хочби й яким дивним говором балакали у його селі, куда легше навчитись літературної німецької мови, що є таки його рідна, як українцеві навчитись московської чи польської мови, що хоч близькі, та нерідні, чужі, ворожі.

Є безспірна правда, що для українця польська та московська мова є незрозумілі. Кождий наш мужик знає, що московська та польська мова чужі йому. На стид науці, вона щойно в найновіших часах дійшла до такого самого погляду, як його має споконвіку український мужик. Нині, по дослідах Мікльосіча, Потебні, Житецького, Ягіча, Михальчука, Огоновського, Шахматова, Корша, Кримського, Стоцького чи інших, знаємо, що *українська мова — се самостійна мова так, як і московська чи німецька, польська чи французька, а не якесь там наріччя.* Таке саме признала й Петербурзька Академія наук, хоч зложена з самих москалів. Вона заявила 1905 р., що московська й українська мова — се дві рівнорядні собі мови.

Мабуть, колись усі слав'яне Східної Европи говорили одною мовою. Але людські мови не є мертві твори — вони живуть і розвиваються. І як з колишньої одної латинської мови витворились нинішні мови іспанська, португальська, італійська, фран-

цузька, румунська та інші, так з давньої праруської мови через тисячу літ виросли три мови: українська, московська й білоруська. Вже в XI віці були значні ріжниці між мовою київських а суздальських книжок, в XIV і XV бачимо ще більші ріжниці, в XVII віці прийшли москалі на Україну як цілком чужомовний нарід, з яким годі було розмовитись. А від сього часу ріжниці в мові ще збільшились, головно від хвилі, коли москалі утворили собі з московських говорів, дуже перемішавши їх чужими словами, свою літературну "русскую" мову.

Наш розвиток народний дав нам, отже, окрему від московської та польської мову. Та оба наші сусіди всіми силами стараються нашу мову зіпхати на становище хлопського говору своїх мов. І багато українців їм вірить.

Що ж на се сказати? Що робити нам?

Наперед се, що *яка б не була рідна мова, годі її покидати. Дорожити нею треба і розвивати її щомога.* Бо без плекання рідної мови народ нидіє й гине. А до того треба всякому українцеви знати, що його мова не якийсь там мужицький говір, але що вона рівновартна каждій іншій світовій мові. Що більше, вона стоїть безоглядно вище, як польська, московська чи яка інша слав'янська.

Українська мова є передусім дуже одноцільна, куди одноцільніша, як польська, московська, німецька, англійська і т. ін. Хоч гомонить українська мова на просторі півтора рази більшім, як німецька держава, то мужик з над Сяну розуміє кожде слово мужика з-під Кавказу, поліщук — чорноморця. Такого нема нігде в Европі!

По-друге: *українська мова є дуже багата.* В жодній слав'янській та й неслав'янській мові нема такого багатства слів, висловів, зворотів, форм, як в українській мові. Англійський мужик потрібує до щоденного обиходу 300 слів, український не обійдеться і трема тисячами.

По-третє: *українська мова є дуже чиста.* Се вислід її багатства. Є так багато своїх висловів, що не треба собі добирати чужих. Коли, пр., поляки, а особливо москалі набрали в свою мову безліч чужих слів, то ми, українці, маємо майже все своє питоме. Хоч природного багатства української народної мови ще не вспіла вповні використати українська літературна мова, то таки вже нині можна сказати, що з виїмком міжнародних, по всім світі уживаних слів не потрібуватиме українська літературна мова зазичуватись у чужих. Як далеко до української, наприклад, московській мові, що аж кишить від чужинеччини!

По-четверте: *українська мова має велику і гарну літературу.* Є в нас велична устна словесність, так багата, як у ніякого з народів Европи. Се чудові народні казки, помовки, пословиці,

що так гарно відзеркалюють душу нашого простолюддя, не находять собі рівні ніде. Так само українські пісні та думи, що своєю величчю і поетичним змістом чудують весь світ! Писана українська словесність сягає XI віку. Коли в нас писалась "Повість временних літ", твори Іларіона, Серапіона, Кирила Туровського, коли складалось "Слово о полку Ігоревім", то в поляків та москалів була ще тьма кромішня без сліду якого-небудь літературного руху. В сумних часах п'ятсотлітнього татарського лихоліття, щоправда, українська література розвивалася слабо. Однак від кінця XVIII віку прийшов новий розцвіт. Прийшов Котляревський, Шевченко, Шашкевич, Федькович, Франко, Винниченко, Коцюбинський, Олесь і багато-багато інших. Нинішня українська література — се ніякий діялектичний загуменок, як провансальська або долішньо-німецька, а всестороння література великого народу. Українська література уступає, щоправда, московській та польській, головно щодо числа письменників та творів, однак переросла вже о голову всі інші слав'янські літератури.

А вже найважливішим доказом самостійности української мови й її вартости як культурного орудника є *українська наука.* Хоч вона дуже молода, то вже має видання й книжки з усіх областей людського знання. Тим складає українська мова наглядний доказ, що вона на рівні з усіма іншими культурними мовами надається до найтруднійших наукових дослідів.

В наріччю не можна розвинути ні всесторонньої літератури, ні ніякої наукової роботи! Наріччя не переслідують так, як переслідував українську мову польський і московський уряд. Література наріччя не переживе такої заборони, як указ 1876 року. Лиш велика живуча література могла пережити 30-літню варварську заборону. Українська література зробила се!

Вона пережила без великих втрат сі злидні — навіть вспіла за сей час зробити великанський поступ вперед! Тепер же відкрились перед нею широкі, ясні шляхи будуччини!

VI. ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

З розгляду будови тіла та мови українців переконалися ми, що український народ — се окрема, від сусідних народів зовсім відмінна порода людей. Тепер коротко глянемо на історію України й побачимо, що український народ мав також свою окрему історію. Споконвіку він чого іншого хотів, як його сусіди, споконвіку боровся він, щоби сповнити свої бажання. Історія пе-

рсказала українському народови щось цілком відмінне, як його сусідам, — тому мас український народ свою питому, інакшу, як його сусідам, історичну традицію. *Український народ має живе почуття пережитих поспільно хвиль величини й злиднів, мас своїх героїв, славних донині у цілім народі, має поспільне хотіння на тепер і поспільні надії на будуччину. Отсе — найважніший доказ, що українці є самостійним народом.*

Українці живуть на своїй нинішній землі від найдавнійших часів людської історії. На основі найповажнійших наукових дослідів можна навіть сказати, що в Київщині, на Волині, Поліссю і т. д. сидять українці з часів ще перед Різдвом Христовим. Перед тисячею літ виглядали слав'янські землі ось як:

Усі вони були вкриті великими лісами — лиш на південній Україні граничив ліс зі степом і на сій межі рідшав та проривався. Серед лісів, на полях, по лугах, по горах, над ріками жили слав'янські племена, кожне своїм життям. Вони ще не з'єдинились в народи, однак вже тоді були між ними ріжниці в мові, вірі, звичаях, способі життя. У східній Европі — нинішній Росії — вже перед тисячею літ були три ріжні групи племен.

Південна група, до якої належали поляне, сіверяне, тиверці, уличі, деревляне, бужане, дуліби, мешкала на нинішній Україні. Північно-західна група, до якої належали кривичі й дреговичі, стала предком нинішніх білорусинів. На північному сході сиділи радимичі й в'ятичі — предки нинішніх москалів. Вони вже тоді були такі відмінні від старих українських племен, що київський книжник Нестор звав їх "ляцькими племенами". Вони були дикі і суворі; мішаючись зі сусідними чудськими племенами — муромами, вепсами, мещеряками, мордвою і т. п. — вони дали початок мішаному слав'янсько-фінському народові москалів, чи пак великоросів.

Перші початки висшої культури та державного життя були на Україні, коло Києва, що вів велику торгівлю з Царгородом через Дніпро і Чорне море. В Києві виросла руська держава Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого і швидко запанувала на всіх землях над Дністром, Богом, Дніпром і Чорним морем, там, де нині живе український і білоруський народ. Вона щойно мусіла воювати з прабатьками нинішніх москалів, накинула їм державний порядок, своїх князів, християнську віру і спільну державну назву Русь.

Стара київська держава є початком української історичної традиції. Вона була українська, бо український народ її оснував і держав. Варязькі дружини були лиш наємною частю оружної сили. Великий розвиток духової й матеріяльної культури і в старій Київській державі був вислідом великих культурних здіб-

ностей українців. Українська торгівля мала тоді переважне значіння для цілого середземноморського й орієнтального світу. Українські міста тодішні, такий Київ чи Галич, були більші й багатші, як столиці германських чи романських держав середньовічної Европи. Українське письменство княжої доби повне виразних слідів у мові, які доказують, що творили се письменство українці, а не прадіди москалів чи білорусинів, вказує виразно на се, що й умова культура високо стояла на давній Україні.

Вже тоді, в княжих часах, стали являтись основні прикмети прастарого українського політичного світогляду. Основа його була цілковита рівність усіх громадян, виборне правління. Основою й джерелом всякої власті було віче — загальний збір усього громадянства, яке збиралося в кождій потребі, поставляло, що треба робити, і вибирало людей, що мали сі постанови виконати. Такий устрій був споконвіку у всіх германських та слав'янських народів, у нас він був найсильніший і вдержався найдовше. Княжий устрій, взявши велику силу, приглушив сильно давній громадянський устрій, але він не давався і, неначе вкрите попелом багаття, щохвиля виступав наверх. Через те не могли київські великі князі вдержати цілої держави і єдности. По Володимирі Великім й Ярославі Мудрім розпалася Староруська держава на багато княжих уділів. В удільних князівствах сила громадського устрою і боярства стала ще більша, так що на українських землях влада князів була дуже обмежена.

Перші наслідки татарського лихоліття були: остаточний упадок Київської держави і пересунення осередку української державности на захід, в Галичину, де князь Роман Великий († 1205) був збудував сильну, окрімну державу Галицько-Володимирську. Та хоч вона ще сотню літ змогла устоятись проти татар, то все-таки мусила упасти.

Бо другий головний наслідок татарського лихоліття був такий: коли татарські орди нищили життєву силу України, тоді сусідні народи за її плечами могли рости в силу і творити кріпкі держави. Хоч татарва тих сусідів України нераз і добре скубнула, та все-таки дорога туди була їй задалека, щоби можна було щорік туди ходити.

Тим робом виросли Москва, Литва і Польща. Москва теж багато витерпіла від татар, однак вона лежала задалеко, щоби татари могли її взяти під безпосередню владу або її так сильно гнобити набігами, як Україну. Противно — татарське володіння, якого вірними підданцями були московські князі, позволило їм підбити під свою власть поменчих князів (тверських, рязанських тощо) і положити тривкі основи під Московську державу, яка невдовзі зачала "собирать русскія земли". Татарський віковий вплив ще більше відчахнув москалів від українців, ще зміг дес-

потію князів, потім царів, ще більш закріпостив нарід і викривив його душу в напрямі обожання деспотії. Литва і Польща були спершу слабі держави. Однак вони могли розвиватись в пригідніших умовах, як Україна. Татарські напади не зашкодили Литві нічого, Польщі лиш небагато. То ж коли вимер галицько-володимирський княжий рід (1340), литовці й поляки рушили на Україну немов на покинене хазяїном добро. Сварилися й билися навіть із собою, однак вкінци погодилися. Польща взяла Галичину і Володимирію, потім Поділля, все інше взяла напочаток Литва. Аж в Люблінській унії 1569 р. наконечно поділилася добичею. Литві остав лиш кусник Підляссі й Полісся. Все інше забрали поляки.

Се все ділося в самім розгарі татарського лихоліття. Український нарід, вічно шарпаний татарами, не мав ніякої спромоги сам орудувати своєю долею. Його земля переходила з рук до рук, він сам став невільником, за котрого торгувалися між собою пани.

У Литовській державі жилось українцям несогірше. Литовські князі, прийшовши на Україну, держалися висказу: "Ми старого не рухаємо, нового не заводимо". Що більше! Вони самі й їх дружини, прийшовши на багату й культурну Україну, зараз приймали українську віру, мову, звичаї, закони і т. п. та ставали справжніми українцями, що дбали, як знали, про долю землі й народу. Правда, що під литовським пануванням добре жилося направду тільки князям і боярам. На добро простолюддя ніхто не вважав, та все можна було відкупитись від панів — уряду невеличкою даниною чи роботою при замку чи дорозі й жити свобідно по старому українському праву.

Не те наступило, коли Литва в Люблінській унії мусіла відступити Польщі всі українські землі з виїмком окрайців Підляссся й Полісся.

Тоді прилучилося до татарського лихоліття ще й польське лихоліття. Воно своєю шкідливістю було мало що менше, як татарське, і виснажувало кількасот літ усі сили України.

Польська держава була перед усього заслаба, щоби проковтнути українську землю й її нарід. Польща була заслаба, щоби бодай оборонити зайняту українську територію. Татарські набіги дальше гуляли собі по українських землях та систематично обезлюднювали їх, ведучи щорічно десятки тисяч українського населення в бісурманську неволю. Українські невільники наповняли торги Козлова, Кафи, а відтак Стамбула і всього магометанського світу. Польська оборона границь — це було посміховище: замки валились, війська було дуже мало, а як було яке, то рушало в поле тоді, коли татари безпечно вже вертали в Крим.

Татарське лихоліття не зменшилося через польське панування ні на крихітку, натомість прилучився до него завзятий польський гніт.

Він проявився наперед великим натиском на українських вельмож і українську шляхту. Хто з них не хотів втратити майна і значіння, переходив на католицтво і ставав поляком. Так сполячились українські і литовсько-українські вельможні роди Вишневецьких, Острозьких, Чорторийських, Сангушків, Заславських, Четвертинських, Сапігів, Збаразьких, Корецьких, Ружинських і т. п. За ними пішла поволи ледви чи не вся велика і дрібна українська шляхта. Хто не хотів католичитися й польщитися, того просто викидали королівські укази з прадідної мастности. Рівночасно пішов гніт на українські міста, українських горожан поволи відсунено від управи містом, від міських судів. Вкінци виперто українських міщан з городів на передмістя. Українським міщанам заборонювано учитись ремесла, вести торговлю, ставити в місті доми. Не дивниця, що український промисл і торговля під кормигою Польщі мусіли підупасти. А колись так гарно цвіли! На їх місце прийшли жиди. Українського хлібороба притягано до щораз то нових повинностей супроти панів-дідичів, вкінци цілком закріпощено.

Се гноблення українського народу йшло головно на релігійнім та суспільнім поли. Українська православна віра, яка була після тодішніх поглядів основою народности, була для Польщі предметом особливого переслідування. Висші духовні уряди православної церкви обсаджував польський уряд своїми поплечниками, звичайно, цілком нездатними людьми, низше духовенство держав у невіжі та вбожестві, гнобив братства церковні — головну тоді остою української віри, силоміць замикав українські церкви і перемінював їх на костели, не щадячи й покійників, що були при церквах поховані. Українську віру вважали поляки хлопською, на кождім місци показували їй свою погорду, вкінци дійшло до того, що православні українські церкви віддавано в оренду жидам, а попів приневолювано до панщини.

Польський уряд вкупі з єзуїтами задумав також перевести всіх українців на польську віру. Ступенем до того мала бути церковна унія української церкви з Римом, яку переведено в Берестю 1596 р. Однак сей план не вдався. Бо, з одної сторони, переважна більшість українців остала при давній вірі, з другої сторони, уніяти через прилучення до католицької церкви не перестали бути українцями. Навпаки, уніятська церква стала невдовзі такою самою національною церквою українців, як православна, а тепер, по змосковщенню православної церкви на Україні московським урядом, остала одинокою церквою, що має український характер.

На суспільнім поли потрафили поляки поволи звести українців до становища переважно хлопської маси з деякими останками міщанства і шляхетського стану. Українську мову поволи усунено з урядів і судів, та й поза тим письменна мова попсувалась через прийняття багатьох польських слів і зворотів.

На загал беручи, була, отже, Україна для Польщі не чим іншим, як для сучасних держав їх заморські колонії. Польща визискувала Україну як могла, вирубувала її ліси на смолу, поташ і вуголь, витискала послідне, що могла, з родючої української ріллі, розпоряджала немов тяглою худобою українським населенням, а замість того не давала нічого, крім гніту релігійного, суспільного і національного. Отоді-то виросласся пропасть між українським та польським народом, яка й досі істнує, і замість поменчитись постійно росте.

Тодішні українці відчували своє положення — завойованого народу — дуже прикро. І від самого початку протестували не лиш словом — на польських соймах, але й ділом. Були визвольні боротьби в Галичині (XIV і XV вік), було повстання Свитригайла по всіх українських та білоруських землях, було відпадення чернігівських князів від Литовсько-Польської держави (XV вік), було повстання Михайла Глинського (XVI в.), не вгасала опозиція українських панів і шляхти проти унії Литви з Польщею. Можна сказати, що українці від 1840 року аж до розборів Польщі ні на хвилю не переставали боротись з нею ділом. Однак ся боротьба мала дуже малі вигляди і була дуже трудна сама по собі. Татарське лихоліття страшно обезлюднювало цілу Україну і підривало її силу. Польща мала до розпорядимости державну організацію, яка була, щоправда, сильнорозстроєна, однак супроти незорганізованих українських мас багато значила.

В тім страшнім положенню, коли все рвалося, коли під напором Польщі, з одної, Татарщини, з другої сторони, грозила українському народови цілковита заглада, з'явився чинник, що виратував Україну від національної смерти і спрямував її на нові шляхи розвитку. Сей чинник — то козаччина.

Українське козацтво не було ані твором вельмож чи королів, як кажуть деякі, ані якоюсь мішаниною ріжних народів, як кажуть другі. Воно витворилося само силою природної конечности з пограничної української людности, що жила в пограничних землях України: на Східнім Поділлю, в Київщині й Задніпрянщині. Тут щороку гуляли татарські орди і небезпека була постійна. Зате не заходили сюди польські пани й урядники. Була небезпека, але була й воля, і за нею йшов український нарід в небезпечне пограниччя. Тут виросла козацька організація, вицвіт самостійного хотіння українського народу — Запорозька

Січ. Вона показує нам найгарнійше, куди від віків змагала й змагає українська політична думка.

Основою козацької організації була безоглядна рівність усіх громадян в політичних і суспільних правах. Уся власть була в руках загальної ради всіх громадян, виконували її вибрані радою урядники: кощовий, писар, курінні і т. д. Їх власть була в мирних часах обмежена постійною контролею громади, зате в війні діставав кошовий до рук таку могучість, як ледви чи який сучасний володар Европи.

Не дивно, що козацьку організацію порівнують деякі до лицарських орденів середньовіччя. Не дивно також, що поляки і москалі часто рівняють наше козацтво з анархічною бандою розбійників. Для поляка, що все був приклонником самодержавного ладу, мусіла козацька република виглядати на анархічний устрій. Тому-то Польська і Московська держави мусіли бути завзятими ворогами української козаччини і завзято її поборювати.

Козаччина дала українському народови дуже багато. Вона передусім захистила значну часть України перед татарськими набігами ліпше, як се робив польський уряд. Погранична пустара почала заселюватись густійше, українська колонізація знов пішла в степи. Козаччина розбудила в народі воєнного духа, додала йому відваги і самопевности, в козацькій організації находили підпору всі визвольні стремління українців. Козацтво стало військом — міліцією українського народу і зав'язком його нової державної організації. Воно притягало до себе безліч добровольців з усіх земель України, що, невдоволені польською кормигою, находили волю в козацькім братстві. Дуже швидко козацтво виступило як оборонець національних інтересів поневоленого українського народу проти польської урядової самоволі. Воно стало неначе державою в державі, переговорювало самостійно з чужими володарями й росло швидко в силу.

Польський аристократично-шляхтський державний лад не міг стерпіти републиканськo-демократичного козацького ладу. Та не мав сили його згнобити. Пішли одно за другим українські повстання. Ріжно вони кінчились. То перемагав уряд і гнобив козацтво, то перемагала козацька сила, й уряд мусів іти на уступки та переговори. Ось так славний гетьман Сагайдачний вимусив на польськім уряді відновлення православної церковної єрархії. Та зусилля поляків по великім повстанню 1638 р. змогли-таки приборкати козацтво. Десять років тривали страшні гноблення українців. Однак вони лиш розпалили народний гнів. Встав український нарід, щоби скинути лядську кормигу. В 1648 році *Богдан Хмельницький* розбив польські військa і по *тристалітній неволі виборов Україні політичну свободу і самостійність.*

Про величезне значіння Хмельниччини, на жаль, навіть між самими українцями нема ясної думки. Хмельниччина - се не було повстання невдоволеного козацтва чи гнобленого хлопства. Се було повстання цілого українського народу проти Польщі, що розлилося від Задніпр'я по Надсяння, від чорноморських степів до Білоруси. Свідчить про се визначна участь в сім повстанню українського міщанства, духовенства, а передовсім - шляхти. Хмельницький вперве поставив собі дуже важну задачу: *визволити цілу українську землю в її етнографічних границях від кормиги чужинців і збудувати знов Самостійну Українську Державу. І він почав її будувати*. А ся держава, що її сотворив Хмельницький, не була собі якась хвилева організація. Се була могутня Гетьманська держава. Основу під неї клала козацька організація, яку Хмельницький переніс із тісних рамців Запорожжя на широку Україну. Нині, в XX віці, дивує нас велика доцільність сполуки військової власти з адміністрацією, яку перевів Хмельницький. Вона для молодої держави була одиноко вказана.

Положення молодої Української держави було незавидне. З усіх сторін стояли сильні вороги, на всі сторони треба було вести війну. Пробував Хмельницький ладити з татарвою, з Польщею, із турками, молдаванами, Семигородом, шведами - нігде не находив потрібної сили, щоби помогла Україні вдержати за собою волю, що набула потоками крови. Вкінци, щоби найти яку-небудь опору, заключив Хмельницький 1654 р. *Переяславський договір з Московщиною*. Україна входила з нею лиш в дуже нетісну унію, задержувала цілковиту автономію та козацький устрій і мала навіть право самостійно заключувати договори з заграничними державами.

Переяславський договір вважає багато українців нещастям для України й винуватить Хмельницького за сю пагубну помилку. Однак сей погляд нестійний. Хмельницький хотів лиш хвилево найти якусь опору, щоби потім добути Україні цілковиту самостійність. На жаль, серед тих змагань Хмельницький скоро помер, і Москва почала відразу похід на знищення України. Не Переяславський договір сам по собі був нещастям для України (бо він і так не довго був би вдержався), а скора смерть Хмельницького.

Для самодержавної наскрізь Москви був демократичний устрій Української Гетьманської держави чимось незрозумілим і ворожим. Вона напружила всі свої сили, щоби українську державність знищити. Вона використала нездібність наслідників Хмельницького і розлад серед самої української суспільности. Московська політика цькувала козацьку старшину проти гетьмана, козацьку чернь — проти старшини, запорожців — проти

городових козаків, селян — проти козацтва, купувала значних людей грішми чи земельними наділами і в сій війні всіх проти всіх ішла простою дорогою до поневолення України. Се й були страшні часи руїни, до якої, на жаль, самі українці приложили багато руки!

Московська політика обмежувала при кождім новім виборі гетьмана потрохи українську автономію. Вже перший наслідник Хмельницького, Виговський, задля того покинув московське підданство й заключив з Польщею в 1658 р. унію в Гадячи, що давала Україні повну автономію при Польщі. Та польським панам не хотілося дати волі Україні. Се використала Москва, і в Андрусівськім мирі 1667 р. поділилася Україною з Польщею. Польща взяла Правобічну Україну, страшно знищену й обезлюднену. Недармо пробував великий гетьман Дорошенко з'єдинити знов усю Україну при помочи Туреччини. Та Туреччина не пішла походом на Москву, а тільки на Польщу, народ не міг стерпіти турецьких грабежей і громадами тікав на лівий бік Дніпра, Москва на всі способи рила під Дорошенком, і він вкінци положив булаву. На Правобічній Україні страшно господарювали цілі десять літи польські війська й ненаситна татарва. Тому тут впала українська державна організація скоро, на Лівобічній Україні вона держалась ще сотню літ, мимо страшного гнету Москви. Недармо пробував гетьман Мазепа скинути московське ярмо при помочи славного шведського короля Карла XII під час великої війни. Народ його не підпер як слід, багато козацької старшини тягло за Москвою, шведи запізно прийшли на Україну. В нещасливій битві під Полтавою 1709 р. москалі побили шведів і українців. Петро Великий згнобив повстання України страшно жорстоко, зруйнував Січ і зніс автономію України. Правда, по смерти Петра відновлено гетьманство, однак воно вже не мало ніякого значіння. В кінци 1764 р. знесла Росія останки автономії України і зруйнувала 1775 р. останнє забороло України — Запорозьку Січ. Український люд закріпощено 1783 р., українські висші верстви відчужено від народу.

Тим способом вспіла Росія Українську державу, засновану Хмельницьким, за нецілих півтора століття цілком знівечити. Рівночасно зробила вона те саме з Польщею і дістала через поділи Польщі 1772-1795 рр. цілу українську землю, з виїмком Галичини й Буковини, під свою власть.

Однак політична перевага не могла вистарчити для Московщини. Московський уряд замітив уже зараз по Переяславській угоді, що українці по мові, культурі, змаганням цілком відмінні від москалів. Чули се й тодішні українці дуже сильно і згорда споглядали на некультурну Москву. Московський уряд найшов собі в сій справі дуже добру дорогу. Він покликував укра-

їнських учених в Московщину, дс вони дуже причинилися до розвитку тамошньої культури, з другої сторони, він виступив з залізною консеквенцією проти всяких окремішностей на Україні: в мові, церкві, звичаях і т. д. Вже 1680 р. заборонено всю українську церковну літературу, 1720 р. заборонено друкувати українські книжки взагалі. Українські школи, що були ледви не в кождім селі, зачинено. Ось у Чернігівщині було в половині XVIII віку 866 шкіл, заснованих в гетьманських часах. В початках XIX віку не було вже ані одної. Всі позносив московський уряд. Ось де причина безпросвітности українців! Зачалося мучення української дітвори незрозумілою московською мовою, прийшов упадок просвіти на Україні, яка за козацьких часів дивувала чужинців своєю культурністю.

Так само, як українську школу, зруйнував московський уряд православну українську церкву. Вона дотепер була майже самостійна — залежність від царгородського патріярха була дуже маленька, церковну мову вимовляли на український лад, так що вона була зрозуміла простолюддю, проповіди голошено по-українськи, українці були попами і владиками. Московський уряд піддав українську церкву спершу під власть московського патріярха, а потім "Святійшого Синоду", себто під власть царя. Українську мову й споконвічні українські церковні звичаї прогнано з українських церков, наслано московських попів і архієреїв, одним словом, відчужено український народ від православної церкви. Православна церква стала лиш знарядом московщення українського народу.

Так само знищив московський уряд уніятську церков. Вона мимо польсько-єзуїтських заходів стала згодом національно-українською і зазначувала виразно окремішність українців від москалів. Задля сего московський уряд зніс її цілком і серед страшних переслідувань приневолив українських уніятів Холмщини й Підлясся "вернути" до православія. Нині є уніятська віра одинока серед усіх вір світу, що заборонена в Російській державі. Вільно бути хоч би й язичником-поганином, а уніятом — ні! І то лиш тому, що уніятська віра була колись (і є в Галичині) національною українською! Тому-то в часі світової війни, коли москалі зайняли Українську Галичину, відразу зачалися переслідування уніятської церкви. Зрештою, цілком так само переслідують москалі від десятиліть штунду* на Україні. Соткам таких сект можна розвиватись — штунді ні, бо вона українська! Аж послідні події в 1917 р. принесли, мабуть уже навіки, релігійну свободу для України.

---

* Різновид християнства, близький до баптизму. — *Ред.*

Сі обруситсльні змаганя московського уряду не остали без наслідків. Величезна більшість українських великих земельних власників, багато міщан, попів, урядників покинуло свою рідну мову і культуру та стало москалями. Москва дістала з українського пня безліч високих урядовців, полководців, писателів, промисловців і т. п. Для панства великого, для лакімства нещасного десятки тисяч щочільнійших людей покинуло свій вбогий народ і пішло на службу москалеви. Правда, що таки трудно бувало їм лишатись при українстві. Ні однісенької української школи, ні однісенької книжки, яка не була б "неблагонадьожна", рідна мова всюди заборонена — ось тобі благодать! Треба було бути твердим як криця, щоби лишитись при українстві. А таких людей, звісно, — мало!

Та, однак, почуття національної самостійности і жива історична традиція остали. Непримиримо відносилася душа українського народу до московського поневолення. Вже 1791 р., коли грозила війна Прусії з Росією, їздив висланець українців Капніст до Берліна, щоб намовити пруського короля до війни з Росією та до визволення України. Зверталися українці за помочею також до Франції. Ні тут, ні там нічого не вдіяли. В початках XIX віку було серед потомків давної козацької старшини на Україні дуже живе змагання до відновлення української автономії. За короткого володіння царя Павла, в часі війни 1812 р., під час польського повстання 1831 р. родились між українцями мрії, що Росія полегшить долю Україні. Тодішнє відродження української літератури підпомагало дуже сей рух. Стали множитися тайні кружки й товариства. Найвизначнійше було *Кирило-Методіївське братство, до якого належали між іншими Шевченко і Костомарів.* Братство поставило клич слав'янської федерації. Се мала бути зв'язь слав'янських республік, одною з них мала бути Українська Республика. Устрій сих усіх республик мав бути радикально демократичний, усі привилеї і ріжниці станів мали бути знесені й заведена необмежена воля для всіх. В р. 1847 московський царський уряд безпощадно згнобив се братство, Шевченко відпокутував свою участь в нім десятилітнім засланням в азійські степи, яке знівечило його здоровля і загнало в передчасну могилу. Так само згноблено всі інші проби українців розвинути своє національне життя. Коли ж воно не хотіло завмирати, послідував страшний указ 1876 року, що відбирав рідну мову цілому великому українському народови!

Та й сей безпримірний в історії людства указ не вспів здержати розвитку українства. Літературний і науковий рух переніся, на скільки се було можна, до Галичини, політичний рух пішов під землю. Лишився на овиді Російської України тільки

т. зв. культурний рух, що гуртувався коло київської "Громади". Духовими батьками сего руху були славний історик Костомарів, що продовжав ділати в ім'я ідей Кирило-Методіївського братства, й письменник Панько Куліш, колишній друг Шевченка, що зійшов, однак, потім на московське бездоріжжя. Зате явився цілий ряд нових діячів. Між ними визначалися перед усіми історик Володимир Антонович, що розвів широку працю над історією України та приєднав для сеї роботи великий гурт молодих співробітників, та великий учений і суспільний політик Михайло Драгоманів. Від переслідування царського уряду він мусів тікати за границю й, живучи в Швейцарії, розвинув величезну діяльність, щоби всіх українців політично й суспільно усвідомити. Його головним кличем була *вільнодумність і поступовість*. Він хотів, щоби українці перейнялися західноєвропейською культурою і, не в'яжучися ніякими доктринами, працювали в ім'я вселюдських ідеалів *виключно для свого поневоленого народу*. Драгоманів увесь свій вік завзято боровся головно з російським централізмом, царським чи демократичним, і виробив подрібну програму будучої Федеративної Російської Республики у своїй книжці "Вільна спілка". Мало в тій федерації бути 20 республик, з того 5 українських: Поліська, Київська, Одеська, Харківська, Кубанська.

Та ідеї Драгоманова дуже туго приймалися серед українського народу. Народні маси були темні, просвічені люди були або заскорузлі лінтяї, або плитенькі поступовці, що переймалися леда брошурою, леда доктриною і держались її немов ріп'ях кожуха, не оглядаючися на дійсний стан народу й його потреби. Українська молодіж заповнювала ряди російських революціонерів. При невиробленню української національної ідеології попали сі надійні люди на хибну дорогу. Думаючи хибно, що шлях визволення України йде лиш через визволення всеї Росії від царського абсолютизму, жертвували тисячи молодих українців здоровля й життя для загальноросійських революційних цілей. Багато голосило навіть, що тепер не час на український націоналізм, що він є назадницький і спинює лиш загальноросійський поступ. Бували й такі, що, вбравши на себе московську рубашку й лапті, йшли на українські села проповідувати московською мовою кличі поступу! Яка величезна й безплідна затрата енергії! Кілько шкоди потерпів з такого запоморочення найліпших своїх одиниць нещасний український нарід! Як сильно поступило б українство, коли б сі люди, замість марнувати сили для добра так ворожого для України народу, як московський, посвятили їх для рідного українського народу! Однак, на щастя, не хибувало на Вкраїні розумних людей, що мимо всеї поступовости розуміли, що *без національного розвит-*

ку всякий суспільно-політичний розвиток неможливий. Сю думку розвивав і примінював всюди великий наш історик Михайло Грушевський як своїми величавими науковими творами, так і в політичнім життю.

Та таки хоч прийшло до заснування кількох щиро українських партій, як, наприклад, Української Революційної, то за всякими доктринерами туго йшов розвиток українства, головно як Столипін вспів позбутись українців з Думи.

Цілком природно, що велика російська революція 1905/6 року не принесла українському народови майже нічого. Недостача національної програми в українських поступовців не позволила їм добитись якогось кращого життя для свого народу. Оден однісенький успіх був сей, що указ з 1876 р. від часів революції не виконується. Вільно вже дещо друкувати в українській мові, але все те обставлено такими заборонами, що рідко що українське проскочить крізь цензуру. Поза тим українська мова недопустима в публичнім життю, в уряді, школі й церкві так само, як перше. З вибухом світової війни російський уряд фактично відновив знов указ з 1876 р. і заборонив українську мову так на Російській Україні, як і в добутій часово Галичині.

Багато ліпше жилося українському народови в Австрії. Хоч лиш маленька, природою не дуже багата, найбільше з усіх українських земель пригноблена польською кормигою, вспіла австрійська Україна дійти до деякого національно-політичного розвитку. Перший наслідок австрійського панування над Галичиною й Буковиною (від 1772 зглядно 1775) був сей, що український нарід дістав рівноправність з іншими народами перший раз по сотках літ неволі. Під німецько-австрійською управою український нарід відпочив по польській неволі та став поволи розвиватися і йти вперед. Коли на місце німецько-австрійської управи прийшла польська, положення українців в Галичині значно погіршилося. Поляки добули в Австрії таку силу, що Галичина стала неначе б польським краєм. Що з того, що австрійські закони запоручували українцям всякі національні, культурні й політичні права, коли польські управителі Галичини на кождім кроці систематично ламали австрійські закони й розвели страшний гнет над українцями, такий само безоглядний, як за кордоном москалі.

Найгіршим вислідом польського гнету було москвофільство серед українського населення Австрії. Воно, щоправда, досить скоро занепало наслідком зросту української національної ідеї, однак поляки не дали йому загинути цілком. Вони підпирали його цілою силою, щоби поборювати українство, а рівночасно клеветали на українців перед австрійським урядом, що українці, мовляв, усі москвофіли, тому треба полякам дати ще більше

власти в руки над українцями. Найпідлійші клевети пускали поляки на українців саме з початком світової війни і спровадили тим, головно на нещасне українське селянство, страшні репресії.

Не Австрія, а поляки гнобили український нарід. Все-таки під австрійським пануванням, хоч і як шкодили поляки, міг український нарід сяк-так розвиватись. Можна сміло сказати, що справедливі, конституційні австрійські закони могли дати українському народови в Австрії дуже гарний розвиток. Українська мова найшла рівноправність в уряді й школі, потворилося безліч українських научних, культурних, економічних і політичних товариств і інституцій, українці дістали деякий вплив у соймі і парламенті, приготовлявся український університет і т. п., і т. п. Одним словом, в Австрії найшли українці, мимо перешкод з боку поляків, спромогу розвинути свою національну ідеологію. Дійсні здобутки випадали, однак, дуже малі — політична сила й меткість поляків нищили всі зусилля українців і через відокремлення Галичини загрожували їм національною смертю. Проти сего відокремлення борються галицькі українці дуже завзято.

Аж до найновійшої революції в Росії, головно ж в останних часах світової війни, дуже лихо жилося українцям. Великі держави й народи світу або не знали, або не хотіли знати нічого про Україну й українську справу. Українське національне життя немов завмерло. Вся Західна Україна, Підляссе, Полісся, Холмщина, Волинь, Галичина, Буковина, Угорська Русь — все змінилось в купу пожарищ. Останки знидiлого, зжертого війною і хворобами населення тинялись по згарищах.

Та прийшла велика правесна 1917 року! При найвизначнійший підмозі українців скинула Росія царські пута і стала республикою. І зараз-таки засукали українці свої замозолені руки і взялись до будови власної самостійної держави. *Є святим обов'язком кождісінького українця, кождісінької українки приложити своєї руки по всім силам, щоби самостійну Україну якнайскорше збудувати. І як найкраще*! Терпіли ми звиш півтисячки літ страшенні безпримірні знущання поляків і москалів, станьмо ж тепер всі досполу, щоби збудувати собі свою самостійну державу. *Тільки в своїй хаті своя правда і сила, і воля.*

Ось і весь огляд історичної традиції українського народу. Чи вона живе в народі?

Так! Вона живе й то на ріжні способи.

Перед усього вона живе дуже сильно серед простолюддя. Воно в своїх переказах, оповіданнях, піснях леліє свою бувальщину з такою любов'ю, як жаден з европейських культурних народів. Національні герої часів козаччини нині на устах і найтемнійшого мужика.

Крім того, головний змисл української історичної традиції дуже живий у всякім українци. Його основа — *се глубокий демократизм, любов і змагання до народоправства і свободи для всіх, на всіх полях.*

Тим саме зазначується велике противенство української ідеї до польської і московської. Польська національно-політична ідея в своїй основі шляхетсько-аристократична, московська споконвіку поклоняється абсолютизмови царя чи доктрини. Тому-то визначною ціхою української історично-політичної традиції є *глубоке почуття окремішности супроти поляків і москалів.*

Дальша прикмета української історично-політичної традиції — се *цілковитий брак імперіалізму.* Польська і московська політична думка основана на поневоленню сусідних народів. Поляки мріють про відбудовання польської держави від Балтійського до Чорного моря, в якій поляки були б володіючим народом і панували над німцями, литовцями, білорусинами та українцями. Москалі бажають удержати велич своєї держави, що гнобить сотню підчинених їй народів, а мріють про розширення її на всі слав'янські народи. *Українці бажають собі лиш української національної держави в етнографічних границях.* Вони хочуть бути господарями лише на своїй власній земли — чужого не бажають і, наскільки можна судити по минувшині й теперішности, бажати не будуть.

VII. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Поляки й москалі, а за ними цілий світ голосять, що українці — се некультурний, напівдикий нарід. Головно поляки розводяться широко над некультурністю українського народу, зовуть його азійською диччю, якої розвиток небезпечний для культурних цінностей Европи.

Наслідки такого представлювання українців перед світом, безумовно, погані. Ще гірше, однак, те, що самі українці, начитавшись всего того, що чужинці наговорили про український нарід, набирають про рідну культуру цілком хибних поглядів. Спитайте багатьох високообразованих українців про українську культуру, а почуєте сливе те саме, що вичитали в ворожих чужинецьких публікаціях, хиба в дещо злагідненій формі. Що більше! оден з найчільнійших сучасних українських письменників представляє українські народні маси неначе чорну, громову хмару, що має змести з лиця землі культурні українські верстви!

Приміру такої лихої думки про рідний нарід не зустрічаємо нігде в світі! Звідки вона пішла? З невіжі! З незнання свого

власного народу! Страшно розповсюджена ся невіжа поміж інтелігентними українцями, оден лиш лік на неї — основне пізнання свого народу і його історії.

Українська культура істнує від більш як тисячліття, між слав'янськими вона бодай чи не найстарша. Нинішня українська земля була ще перед Різдвом Христовим осідкою грецьких колоній, сферою інтересів старогрецького купецтва. Сюди сягала культура Римської імперії. Та й місцеве населення було, як показують археологічні находки, вже здавна висококультурне. В заранню середних віків почав на Україну плисти широкою рікою вплив византійського культурного огнища. На основі питомої культурности виросла під тими впливами староукраїнська культура Києва і Галича. В княжих часах України вона сягнула так високо, що тодішний Галич чи Київ куди перевисшав тодішний Париж чи Лондон величиною, багатством, торговельним значінням! Чим була тоді Польща? Бідним лісовим краєм; знали її німецькі купці лиш з того, що туди вела дорога на багату й культурну Україну! Чим була тоді Московщина? Напівазійським диким краєм, що був півкультурною колонією України!

Хоч татарське лихоліття страшно знищило староукраїнську культуру, то вона таки вспіла завоювати в XIII і XIV віці цілу Литву. Староукраїнська мова стала двірською і письменною мовою Великого Князівства Литовського, староукраїнський звичай запанував всюди. Скільки культурного добра вивезли поляки з одної Галичини в XIV і XV віці! Тому завзятому напорови поляків на Україну не могла українська культура опертися, як не могла опертися й українська державність. Бо, з другого боку, йшов другий ворог — Татарщина! Однак хоч упала стара українська просвіта, наука, література, штука, то все-таки по старій українській культурі лишилися серед українського народу такі значні сліди, що новий надійний розвиток є так, як певний. Ті сліди творять так знану етнологічну, людову культуру українського народу.

Людова культура українського народу стоїть без порівняння висше від людової культури поляків, білорусинів, москалів, румунів, мадярів чи словаків. Рідна людова культура — се, при нинішнім низькім стані просвіти, можна сказати, одиноке заборолo українського простолюдина перед винародовленням. Вона хоронить його і в Холмщині, і в Галичині, і в Пинщині, і в Курщині, і над Тихим океаном від мимовільної національної зради і від переходу в чужий, ворожий табор.

Українська людова культура — се прастара культура чисто хліборобського народу. Все в ній примінене до хліборобства, що споконвіку було й є тепер головним зайняттям українського народу.

Українські селитьби, заквітчані квітниками, умаєні садками, своїм виглядом дуже корисно відбивають від голих і брудних московських чи польських селитьб. Біленька й чистенька хата українця без порівняння культурнійша від брудної польської "халупи" чи крайно негарної московської "ізби". Українська народна ноша куди гарнійша, як безцвітна польська або піввизантійська московська. А що вже сказати про товариські звичаї та форми! При грубоватім польськім та московськім мужикови наш селянин зі своєю чемністю та вважливістю виглядає немов уроджений аристократ. Ще глубшу пропасть копає між українцем і його сусідніми народами висота української умової культури. Її відзеркалює величава устна словесність українського народу, якої дарма шукати серед інших європейських народів. Світогляд українського мужика находить свій вислів у тисячах пословиць і притч, повних життєвої філософії. Безліч історичних пісень і дум звеличує кріваву та славну минувшину України та її героїв, непорівняннє багатство артистично викінчених ліричних і обрядових пісень прикрашує щоденнє життя. З того погляду москалі чи поляки не можуть увійти хоч би в найменше порівняння з українцями. Їх устна словесність бідненька й поганенька собі.

Так само людова штука (музика, різьбарство тощо) стоять у українського люду куди висше, як у його сусідів. А що вже казати про звичаї та обряди, що виповняють і прикрашують ціле життя українського мужика від колиски до гробу. Яке ж порожнє супроти них життя москаля чи поляка! Відносини до віри, своєї чи чужої, доказують нам також, що українець куди культурнійший від поляка чи москаля. Українцеви важна суть віри, її моральне значіння, а не обряди чи догми. Для того українець є до крайности толерантний. Поляки та москалі нетолерантні та склонні до сектарства, чіпаються внішностей віри. Родинні відносини та становище жінки стоять нерівно висше у українців, як у поляків та москалів, де ще багато первісности та неволі. Українська громада — се свободолюбне народоправне товариство, поляки вроджені аристократи чи слуги аристократів, москалі — споконвічні невільники або деспоти!

Багато, багато можна б ще навести цікавих культурних прикмет українського люду. Всі вони доказують, що *українська людова культура стоїть дуже високо в порівнянню до людових культур сусідних українцям народів*, хоч сі народи й панують політично над українцями.

На жаль, багато гірше стоїть справа з культурою української інтелігенції. Коли простолюдин мимо 500-літнього татарського лихоліття, мимо кількасотлітньої московської чи польської кормиги встиг станути на такім зглядно високім ступени культури,

то *українська інтелігенція культурно дуже слаба* та підлягає донині, з одної сторони, польським, з другої — московським впливам, замість опертися на величній основі української простонародної культури і доповняти її з західноевропейських взірців. Серед інтелігентних українців переважна більшість - се культурні поляки чи москалі, які лиш говорять та чують по-українськи!

Наслідки того стану — препогані. Можна сказати, що саме тут лежить причина нинішнього сумного стану українського народу в цілости. Коли би наша інтелігенція не шукала чужих богів там, де не треба, і то від століть, не було б можливе таке, що поляки й москалі сховали нас від очей широкого світу та звели нас недалеко до значіння етнографічної маси, що має бути лиш добрим погноєм для зросту їх культури та політичної сили.

Перед усього *терпить* на тій культурній хибі української інтелігенції *матеріяльна культура України*. Хліборобство, промисел, торговля — одним словом, використування природи є зарівно у поляків, як у москалів, на дуже низькій ступени. Українська інтелігенція шукає собі взірців у народнім хозяйстві саме тих малокультурних своїх сусідів. Цілком зрозуміло, що природні скарби України наслідком того можуть лиш в части бути використані. В Бельгії чи Німеччині добуває хлібороб з одної десятини землі втроє або й учтверо більше збіжжя, як в Росії, Польщі чи хоч би Україні, хоч породючість німецької землі куди менча, як української. Так само годі українцям вчитися від поляків чи москалів плекання худоби чи дробу. Вистарчить кинути раз оком до статистичних табель, щоби помітити, як відстали поляки чи москалі від західноевропейських народів. А що` вже сказати про гірництво, промисл чи торговлю! Або подивімося на дороги, водяні й сухопутні, залізниці, почти, телеграфи і т. д. Що нам дає тут польська чи московська культура? Вона ж просто смішно нездарна в порівнянню з такою ж культурою Західної Европи! Всі ті українці, що балакають про "висоту" московської культури, нехай собі завдадуть дещо труду й порівняють, що зробила російська культура на такій пребагатій Україні чи Сибіри, а що зробила, приміром, німецька культура з бідною природою Німеччини!

Те саме можна сказати про польську і московську умову культуру. Польська і московська наука, щоправда, висше стоять, як молода українська наука, але куди їм до німецької, англійської чи французької! Польська й московська наука дуже поверховні, неметодичні, обчислені на зовнішній ефект, повні прогалин, несистематичні. Польська і московська література та штука, щоправда, дуже багаті, однак їх дух українцеви чужий.

В польській літературі є безумовно одна черта, яку нам доконче треба переймити і наслідувати — се її патріотичність. Любов до свого народу, його бувальщини й будуччини так і б'є з кождої стрічки новійшої польської літератури. В московській літературі є високе поставлення психологічного моменту, вартне наслідування у нас. Поза тим, однак, *умова культура поляків та москалів для нас не то зайва, але й дуже шкідлива.*

Польська умова культура не годиться для українців головно через свій аристократизм. Польська культура виросла не з польського люду, а понад ним; вона дотепер ще не найшла дороги до простолюдина. Взорувати українську культуру на польській — значить відривати її від народного коріння.

Ще небезпечнійше для України шукати культурних взірців у москалів. Умова культура москалів не виказує ніяких національно-патріотичних почувань. Вона заражує українців рівнодушністю до своїх національних ідеалів і рве їх нібито *на вселюдські шляхи, коли під боком рідний нарід гине* в темноті. Московська умова культура є рішучо недемократична, відчахнена від люду. Люд її не творив, творила московська інтелігенція, сотворена свого часу Петром Великим і його наслідниками. Вона при сім творенню нічого не брала від люду, не оглядалася на його потреби. Інтелігент, вихований на московській умовій культурі, є від простолюдина так далекий, що хосенна праця для народу йому не під спромогу. Показала се дуже ярко послідня російська революція 1905 р.

Московська умова культура дуже зовнішна. Під тонкою верствою культурности криється первісність та грубість. Інтелігент московської культури стоїть в товариськім життю і його формах низше від українського мужика. Так само сумно стоїть справа з половими відносинами та родинним життям. Московська культура приносить зі собою полову необузданість та занепад родинного життя. Як низше від українського мужика стоять заражені московською культурою інтелігенти! А вже найгірше виступає зовнішність московської умової культури в степени образовання перейнятої нею інтелігенції. Інтелігент московської культури образований дуже поверхово. Його філософічно-религійний світогляд дуже вузенький, його наукові відомости малі. Не дивниця тому, що він не вміє найти собі відповідного становища до віри, суспільного знання, політики. Він здібний хиба до пустого балакання, голошення "великих слів великої сили", піднимання найбільше поступових кличів — до діла, до праці над добром рідного народу він мало спосібний.

Яка з того наука для українців на будуче?

Перед усього мусимо раз на все увільнитись від польських та московських культурних впливів. Вони нам не потрібні й дуже шкідні.

Весь наш культурний розвиток мусимо оперти на нашій високій людовій культурі. Мусимо розвинути всі укриті в ній зароди й можливости; се одинока дорога, щоби запевнити українській культурі самостійність й окремішність супроти культур сусідних, ворожих нам народів.

Для надійного розвитку української культури мусимо шукати взірців у західноевропейських народів — скандинавців, німців, англійців, французів. Учімося від них хліборобства, плекання худоби, гірництва, промислу, торговлі, будови доріг, залізниць, кораблів, переймаймо їх науку, взоруймо нашу літературу і штуку на їхній. Нехай дійсно культурні народи Західної Европи будуть нашими учителями, а не півкультурні наші сусіди! При великих природних здібностях українського народу і багатствах української землі наш поступ на шляху культури буде тоді скорий і великий!

Для цего надійного поступу маємо ми, українці, вже тепер дуже гарні завдатки.

Щодо матеріяльної культури, найгарнішим завдатком на гарну будуччину є українська роботячість і українська здібність. Наш народ, до якої праці й не взявся би, всяку основно доведе до кінця. Він любить роботу й виконує її бездоганно по спромозі й знанню. Як гарно розвилися всякі промисли у нас на Україні, коли б не душили нашої культури від довгих століть ненаситні чужинці! Кілько-то незвичайних таланів до хліборобства, садівництва, бджільництва, всякого рукомесла пропадало й пропадає у нас на Вкраїні за недостачею просвіти, яку спинюють чужинці, що панують над нами. Як пишно розів'ється хліборобство, скотарство, всякий промисл і торговля, коли упадуть вікові пута неволі і встане самостійна Україна!

Так само гарні й надійні є завдатки на розвиток умової культури. Наша тисячлітня література має за собою довжезний розвиток і, що найважнійше, величну основу в українській устній словесности. Ніякий народ світу не має такої глубокої, такої невичерпаної криниці, звідкиля б'є живуча вода для розвитку літератури, як український. Наш пророк Шевченко щойно почав набирати цеї живучої води з народної криниці. Скільки там не осталося для будучих поколінь поетів! Сучасне життя України теж дає спромогу народитись і розвинутись великим співцям великих діл! Перший пішов на сю дорогу великий Франко, що обняв своїми творами все життя України і по Шевченкови став пророком молодого покоління. Маємо великого маляра суспільних відносин Винниченка, що росте на европейську славу, маємо митців-новелістів Коцюбинського, Стефаника, що заглянули глубоко в душу чоловіка, глубше чим не оден чужий письменник, знаний і славлений на цілім світі, ма-

смо "співця обновленої України" — Олеся, — що шукає собі рівні тільки між найбільшими поетами визволення народів. Щохвиля виринають нові талани — а скільки їх вирине, коли будемо самі господарями в рідній, самостійній Україні!

Не менче надійний є також розвиток нашої рідної науки. Наш народ видав із себе великих філософів, як, приміром, Сковороду, великих істориків: Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Грушевського, великих язикословів, як Потебню, Житецького, Кримського. А скільки-то великих учених, головно природописців, лікарів, правників, техніків мусіло хоч-не-хоч йти на службу чужим богам, все своє життя писали учені книжки чужими мовами: московською, німецькою, польською! — тому що не було під чужинецькою кормигою можливо видати українську вчену книжку. На самостійній Україні, коли впадуть ворожі пута з української культури, українська наука швидко надолужить свої втрати й заблисне перед очима світу, що так ще недавно весь український народ клав до гробу.

Так само знатні початки має наша штука: музика, театр, малярство, різьбарство. Вони серед найтяжших обставин гарно розвивались. Згадаймо таких: Лисенка, Садовського, Заньковецьку, Труша, Красицького, Кричевського! Який же то світляний шлях простелить перед рідною штукою самостійна Україна?!

VIII. УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ

З усего того, що ми дотепер читали, без сумніву виходить, що *український народ являє собою самостійну одиницю серед інших народів Европи*. Його будова тіла відмінна від будови тіла сусідних народів, його мова — се самостійна культурна мова, він має свою окрімну історичну традицію та політичні змагання, він має свою питому культуру.

Однак *найважнійша з усього є українська земля. Український народ має свою окремішню територію, велику і багату*, на якій сидить споконвіку і держить її донині мимо величанських світових бурь, що переходили й переходять понад його головою. Земля дає народови найважнійшу й необхідну основу його самостійного політичного й культурного життя.

Український нарід має найбільшу й природою найбагатшу землю серед усіх европейських народів.

Україна, навіть у найтіснійших межах, обіймає звиш 750 000 квадратних верст, або 850 000 квадратних кілометрів*, себто пів-

---

* Кілометр дещо менчий, як верста. 1 верста = 1,067 км, 1 верста квадратна = 1,138 км^2.

тора рази більше, як, приміром, Німеччина чи Франція, звиш півтретя разів більше, як Англія. Коли ж дочислимо до сего деякі пограничні, переважно українцями заселені простори, головно на південнім сході України, вийде звиш 1 міліон квадратних верст, або 1 200 000 квадратних км. І той цілий простір є заселений густо українським народом. Чужих домішок дуже мало, хоч саме ті нечисленні чужинці дотепер панують над нами. Вони при обчислюванню населення України немилосердно фальшують правду і начислюють куди забагато чужинців, а куди замало українців. Мимо того, навіть ті неправдиві обчислення виказують на Україні величезну перевагу українців над чужинцями.

Розгляньможся коротко по всіх українських землях. Їх населення подаємо після обчислень для Росії 1914 р., для Австро-Угорщини — після 1910 р.

Найдальше на північний захід висунена область України - се *Підляссє*, що обіймає нинішні уїзди Берестя, Кобрин, Пружани й половину уїзду Більського, разом 14 100 квадратних верст і 790 000 населення. З Підляссям до сходу лучиться *Полісся*, що обіймає нинішні уїзди Пинськ, Мозир, Річиця й Гомель, разом 40 400 кв. верст і 1 300 000 населення, до полудня *Холмщина* (11 900 кв. верст, 1 090 000 населення). До Холмщини від півдня притикає *Українська Галичина* (46 500 кв. верст, 5 120 000 населення!), до неї ж *Угорська Русь* (12 300 кв. верст, 630 000 населення) і *Українська Буковина* (5 000 кв. верст, 350 000 населення). Далі слідкують: *Волинь* (63 000 кв. верст, 4 190 000 населення), *Поділля* (36 900 кв. верст, 4 060 000 населення) і *Бесарабія* (39 000 кв. верст, 2 660 000 населення). В осередку українських земель лягли: *Київщина* (44 800 кв. верст, 4 790 000 населення), *Чернігівщина* (46 000 кв. верст, 3 130 000 населення), *Полтавщина* (43 800 кв. верст, 3 790 000 населення), *Харківщина* (47 900 кв. верст, 3 420 000 населення) і *Катеринославщина* (55 700 кв. верст, 3 460 000 населення). Південні українські землі — се *Херсонщина* (62 200 кв. верст, 3 730 000 населення), *Таврія* (53 100 кв. верст, 2 060 000 населення), *Чорноморія* (7 300 кв. верст, 150 000 населення), *Кубанщина* (83 400 кв. верст, 2 980 000 населення) і *Ставропільщина* (47 700 кв. верст і 1 330 000 населення). Східні межові області України — се *Слобожанщина*, зложена з уїздів і частин уїздів Курщини й Вороніжщини (Грайворон, Путивль, Новооскол, Суджа, Рильськ, Короча, Білгород, Острогозськ, Богучар, Бирюч, Валуйки, Павловськ, Бобровськ, Коротояк, Новохоперськ — разом 38 000 кв. верст і 2 650 000 населення), *Українська Донщина*, зложена з уїздів і частин уїздів землі — Донського війська й сусідної Астраханщини (Черкаський,

Донецький, оба Донські, Ростів, Сал, Таганрог, Чорнояр, Єнотаївськ — разом 151 500 кв. верст і 3 390 000 населення), вкінци ж *Український Кавказ* (Дагестан і частина Баку) — разом 36 000 кв. верст і 1 360 000 населення.

Разом обіймає ціла Україна *1 050 000 квадратних верстов*, або 1 200 000 квадратних кілометрів, і після обчислення 1914 (і 1910), які тепер увиду воєнних втрат не будуть дуже далекі від правди, *57 600 000* населення. З того населення є по урядовим обчисленням 37 050 000 українців, себто 64,8%, або дві третини. Одна біда, що усі урядові обчислення дуже неправдиві і зменчають дійсне число українців де тільки можуть. Правдивих українців буде на Україні щонайменче 40 міліонів, отже, близько три четвертини населення. *А правду сказавши, всі ті люди, що живуть на Україні, — се українці.* Наскільки вони говорять нашою мовою та держать наші звичаї, ми їх їм не відбираємо й відбирати не будемо. На Україні кожний житиме як захоче, коби лиш держав закони, які настановить собі на своїй землі український нарід!

Поза своєю суцільною територією живуть українці ще в дуже численних колоніях: в Астраханщині, Саратівщині, Самарщині, Оренбурщині, Томщині, Єнисейщині, Акмолинщині, Амурщині, Приморській области, в Канаді, Союзних Державах Північної Америки, Бразилії, Аргентині. Загальна скількість українців виходить на щонайменше 42 міліони.

Всі ті числа, що їх наведено, є рішучо замалі. По правді, чужі народи, як поляки й москалі та інші, що живуть між українцями, — се каплі в українськім мори. Можна нині без помилки сказати, що все населення України — 58 міліонів людей — се українці!

Українська земля творить виразну географічну цілість, самостійну й окремішну супроти сусідніх земель: Молдави, Угорщини, Польщі, Білоруси, Московщини. Вона опирається від полудня о Чорне море, Карпати й Кавказ, на півночи — о багна і ліси Полісся. Хоч нема в України добрих природних границь від заходу, північного сходу і сходу, то вона, як північна побережна країна Чорного моря, має важні ціхи одноцільности. Полоса українських височин від Холмського Розточчя по Донецький кряж та дві полоси українських низів, що вінцем окружають з усіх сторін височинний черен, надають Україні великої суцільности й окремішности супроти сусідних земель. Українські води зосереджені у Чорнім мори, Україна — се північно-східний округ чорноморської річної области. Українське підсоння виразно відмінне від підсоння Московщини, Польщі чи сусідніх каспійських степів. Так само окремішний ростинний і звіринний світ України виразно зазначує її географічну самостійність.

Нема, отже, ніякого сумніву, що *український народ має свою питому землю, що творить виразну й одноцільну географічну одиницю*. Нема вже, тим робом, ніякого сумніву, що є *всі дані для самостійної України*: земля і самостійний супроти інших *нарід*.

Народови були присвячені попередні розділи нашої книжочки; розслідім тепер коротко українську землю.

Перед усього кидається нам у вічі її величина. *Україна — се оден з найбільших країв Европи, українці — щодо числа — оден з найбільших її народів*. Україна простягається на звиш 2 000 верст від заходу на схід і звиш 1 000 верст від півночи на південь. В Европі хіба одні великороси-москалі мають так велику землю — всі інші народи, ось хоч би німці, куди менчу.

Що се значить? Се значить, що український нарід має до розпорядимости величезний простір, на якім може рости й поширюватись так, як ніякий може нарід Европи. Тепер випадає на одну версту української землі тільки 55 людей. Коли густота населення України буде тільки така велика, як нині є густота населення, приміром в Київщині, то на Україні зміститься 112 міліонів людей! Коли ж Вкраїна буде так густо заселена, як, приміром, Англія, то вмістить приблизно 180 міліонів людей, себто тільки, скільки має ціла нинішна Російська держава! Скільки ту місця для грядучих українських поколінь! Та зважаємо ще, що Англія сама собою багато бідніша від України!

З того виходить, що українська справа — се неабияка дрібна політична справа, як, приміром, провансальська, македонська, бельгійсько-фламандська, литовська чи естонська! Навіть не так обмежена, як польська чи великосербська. *Українська справа — се велика справа, може найбільша з усіх европейських справ*!

Наука з того для всіх українців: *ніколи не зводити української справи ні в якім напрямі на загуменок московській, польській чи іншій*! Не базікати нам про саме заведення української мови в школу, уряд, церкву, не нам вже вдоволятись, як бувало, побачивши якусь книжочку чи часопись. *Ми — великий народ, наш край — величезний, ми мусимо бути так високо поставлені серед інших народів Европи, як нам після нашої численности й після величини нашої країни належиться*! На кождім кроці нашої народної роботи мусимо про се пам'ятати. На кождім полі народної роботи *мусимо поступати після великих, широко зачеркнених, але донайменчих подробиць розроблених плянів*. Вони мусять бути примінені до величини української справи.

Слідуючим важним чинником є *географічне положення України*. Україна обіймає весь північний беріг Чорного моря і ся-

гає глибоко в нутро Східної Европи. Вона межує з Балканом, Середущою Европою (Угорщиною й Польщею), Надбалтійськими краями (Білорусь), Московщиною і Передньою Азією (над Каспієм і на Кавказі).

Наслідки такого географічного положення є преважні. Лиш через посідання України має Росія доступ до Чорного моря, а через те — до Балкану, Царгороду і Дарданелів. Лиш через посідання України може Росія грозити загладою Туреччині, посягати через Кавказ по Малу Азію і Персію та глядати безпосереднього доступу до Середземного моря й Індійського океану.

Не знаючи української справи, не знали західно- й середущоевропейські держави, як спинити розгін Росії на турецькі землі і теплі моря. *Ціле так зване східне питання виринуло лишень через те, що Росія, загорнувши Україну, найшлася в безпосереднім сусідстві Туреччини.* Незнання української справи дуже тяжко відбилося на Европі, однак все-таки сяк-так не допущено москалів до Царгороду. Тепер се питання знов стало дуже пекуче. Та притім, однак, в XX віці виринула нова справа, яка тісно зв'язана з географічним положенням України.

Для Західної й Середущої Европи були багаті землі Західної й Південної Азії споконвіку дуже важні. До Сходу і до Індії вели з Европи найважніші торговельні шляхи. Дорогу до Індії опанувала від сотні літ Англія, що донині володіє Індією і потягає з неї незмірні багатства. Спершу головна торговельна дорога в Індію вела довкола Африки. Від 1869 року веде вона крізь Середземне море і Суецький канал. Та щораз виразнійше показується потреба сухопутного залізничного получення між Европою й Індією. *А найкоротший сухопутний шлях до Індії переходить навздовж цілу Україну* з Берестя чи Львова на Київ і Харків *на просторі звиш тисячі кілометрів.* В межах України він ділиться на дві галузи: одна йде попри Аральське озеро і через Туркестан до Пенджабу, друга — на західнім березі Каспія через Персію до усть Інду. З хвилею проведення тих шляхів стає Україна одною з найважнійших переходових країн всесвітньої лучби. Тоді всі західноевропейські держави мусять навзаводи старатися вирвати Україну з-під російського володіння та самим набрати впливу на Україні.

На таку дорогу війшла вже нині Німеччина. Вона наразі ще не стремить до Індії, однак кинула око на багаті землі Західної Азії: Малу Азію, Мезопотамію, Сирію. Щоби там найти збут для свого великого промислу, задумала Німеччина провести залізницю від Царгороду до усть Евфрату й Тигру над Перський залив. Се зустріло опір зі сторони зарівно Англії, як Росії, що хотіли б обі заволодіти Перським заливом. Перед світовою війною Англія погодилася з Росією щодо Персії, і, як бачимо, в

світовій війні обі держави йдуть разом проти Німеччини. Чи ся згода буде тривка — не знати, у всякому разі Англія не дуже-то була б рада, якби Росія твердо засіла в Малій Азії та над Індійським океаном. Англія боїться, щоби Росія знов не відновила своїх плянів здобути для себе Індію.

Німеччина не може зійти з вибраної дороги, що веде на Західну Азію. Не маючи вартісних колоній, вона мусить шукати саме на магометанськім Сході збуту для свого промислу. Тому шлях з Берліна до Багдаду мусить Німеччині стояти отвором. Загрожують його з полудня англійці, з півночи — москалі. Від москалів небезпека більша, бо вони мають сильну сухопутну армію і їх суцільна державна територія дуже недалека від намічeної Багдадської залізниці.

І тут знов виходить значіння географічного положення України. Росія небезпечна німецьким плянам в Передній Азії саме тим, що володіє Україною. Без операційної підстави на Україні Росія не може й думати про передню Азію взагалі.

Ось тут і лежить одна з головних причин, чому царська Росія так скажено гнобила українство. Вона хотіла, щоб усі українці перестали бути самостійним народом і зробились такими же "русскімі", як туляки чи калужане. Лиш тоді могла б бути царська Росія цілком безпечна на Україні, на сій фортеці, звідки легко мож наступати на теплі моря.

У обновленій демократичній Росії буде великоруське живло безумовно продовжати заграничну політику царської Росії. Тому треба буде українцям доконче, коли вже не добути їм повної самостійности, дуже пильнуватись, щоби знов не попасти в московську неволю — вже не царську, а поступову. Треба коли не самостійність, то автономність України так сильно поставити й так гарно захистити перед всякими посяганнями московських централістів, щоби Україна мала із свого догідного географічного положення тільки користь, а не шкоду.

Вже в теперішній світовій війні показалося, яке велике значіння має українська справа для держав Середущої і Західної Европи. *Положення України на найважнійших шляхах між Европою та Азією дає повну надію, що українська справа як не в сій, то в слідуючій війні або й серед миру мусить бути розв'язана по думці української національної ідеї.* Остання важна прикмета географічного положення України — се її безпосереднє сусідство з малозаселеними просторами Азії. Туди — в Туркестан, Південну Сібір, над Амур, на береги Тихого океану — вже від десяток літ йде український народ масами шукати землі й ліпшої долі. Ту — головно в Акмолинщині, Амурщині й Приморській области — потворилися нові просторі землі, густо заселені українським народом. Сі нові України мають

свою велику вагу для української справи, самостійна Україна мусить дбати, щоби тамошні українці не пропали для свого народу.

Крім величини і географічного положення мають велике політичне значіння *природні багатства України.*

Україна належить до найбагатших природою країв Европи. Коли висока культура розвине всі засоби, що лежать у природі України, вона буде між усіми землями Европи, без сумніву, найбагатша.

Головна природна *прикмета України — се те, що вона може й на найдальшу будуччину сама собі вистати.*

Для розвитку звіринних і рибних промислів дає Україна майже безконечні можливости. Знаємо з історичних джерел, як багата звіриною і рибою була Україна ще в XVII віці. Те природне багатство винищила грабіжна господарка чужинців-капіталістів на українських землях. Добувши самостійність, Україна зможе умілою господаркою скоро відзискати свої рибні і звіринні багатства. Навіть тепер продукує Україна дуже багато дичини, риб ловлять у Чорному морі й у ріках щорічно до 80 міліонів кілограмів.

Україна має 100 000 квадратних верст ліса, себто стільки само ліса, як Польща чи Румунія мають всего простору. І тут ведуть чужинці страшну грабіжну господарку, що безоглядно нищить українські ліси. Наслідки сього небезпечні: лихе підсоння, маловіддя жерел і рік, то знов повені, зріст балок, яловіння землі. Нині нема кому спинити сю злочинну роботу чужинців! Великий капітал тут, як і всюди, безоглядно руйнує природу України. На самостійній Україні мусять усі ліси перейти на власність держави і під управу громад чи земель. Самостійність дасть Україні доцільне лісове хазяйство, замість неужитків поставить ліс на вододілах і над ріками, щоб знов їм віддати давню судоходність, спинить повені й суховії, скріпить дощ, проженe засуху. Україна має й тепер доволі дров на будівлю чи паливо та вивозить з Карпат, Кавказу і Полісся багато дерева в чужі безлісні краї. Уміле лісове хазяйство будуччини буде важним джерелом народного багатства. Український нарід споконвіку кохається в деревині. Україна по своїй природі — се одеn розкішний луг, де ліси й проліски розсипані по буйних луках і степах. Самостійна Україна мусить знов прибрати свої широкополі лани лісами й гаями — собі на красу, народови на користь.

Найбільші скарби України лежать в її почві. Три четвертини України вкриті чорноземом — найбільш родючою почвою світу. Вже нині є Україна житницею Росії й одною з найважнійших житниць Европи. Жниво в одних десяти черенних губерніях російської України дає звиш 215 міліонів сотнарів усякого збіжжя,

себто третину всего добутку цілої Російської Імперії, якої Україна творить ледви 29-ту пайку! Цілу збіжеву продукцію України можна оцінити на звиш 300 міліонів сотнарів річно (без картофлі). Се така величезна скількість, *що ніяка нинішня держава Европи ба й світу, з виїмком Росії і З'єдинених Держав Америки, не може рівнятись з Україною щодо багатства хліба.*

Се так є мимо великих недостач хліборобства на Україні. *Україна могла б безпечно продукувати збіжжя втрое або вчетверо більше, як нині.* Причини, чому вона тепер продукує менше, як повинна, є: несправедливий і ворожий поступови розділ земель і лиха управа землі.

По всій широкій Україні всюди переважна більшість землі є в руках великих земельних власників, майже самих чужинців. В Галичині, Буковині, на Поділлю, в Київщині, Катеринославщині, Чернігівщині, Харківщині мають великі земельні власники половину або й більше всеї землі, на Волині, в Херсонщині й Таврії — дві третини, в Пинщині — три четвертини. Такий розділ земель суспільно крайно нездоровий і економічно лихий. *Великі земельні власники ведуть всюди грабіжну господарку*, стараються лиш якнайбільше користи витягнути із землі і жниво якнайкориснійше продати й вивезти за границю без огляду на потреби місцевого українського населення. Крім того, *хазяйство на великі розміри ніколи не вспіє так повно використати багатств землі, як дрібне хазяйство*, уміло ведене. Хоч у великих земельних панів є всілякі хліборобські машини: парові плуги, жниварки, молотильні, хоч вони всілякими способами удобрюють землю, то таки ледви трішки більше з неї добувають, як теперішний український хлібороб, що управляє своє поле на стародавний, дуже лихий спосіб. Коли б український дрібний хлібороб управляв свою землю так, як управляє свою німець чи француз, добув би з одної десятини багато-багато більше, як добуває з одної десятини великий земельний власник, хоч би не знать, які машини й погної попридумував. Щоби всю родючість землі вповні використати, треба її так обробляти, як нині обробляється огород при хаті з приміненням всяких новійших поступів хліборобства. Такого не може ніколи робити великий земельний власник, хіба би знов заведене було кріпацтво. Так само не можна буде використати української землі як слід, коли заведуть поспільне володіння землею. Тоді буде треба або всю землю управляти на лад великих земельних власників, тільки на спільний рахунок або щоскільки там років ділити наново землю між громадян так, як нині се роблять у московськім "мірі". Оба способи нічого доброго не принесуть. Перший спосіб тільки зменчить жниво України, бо, як сказано, управляючи землю на спосіб великих власників, добудемо з неї

тільки частину цего, що вона годна видати. Другий спосіб ще гірший. Ніхто не захоче поратись коло землі, коли знатиме, що при новім поділі земель його кусень дістанеться другому.

Одинока рада: всю українську ріллю поділити на дрібні, неподільні хазяйства і передати їх хліборобовим родинам на дідичне володіння. Отсі хазяйства повинні бути лиш такі великі, щоби кожна родина могла їх власними силами обробляти, з другої сторони, вони мусять давати хліборобови заможне життя.

Україна зможе лиш тоді дійти до цвітучого стану хліборобства, коли вся земля буде в руках дрібних хліборобів. Тепер український селянин є в страшнім положенню. Вже при знесенню кріпацтва дістав він щонайбільше $3^1/_2$ десятини на душу, нині народу прибуло вдвоє, а землі прикупити майже неможливо, бо її цупко держать в руці чужинці, великі земельні власники! Поправи тих сумних відносин можемо надіятися лиш від самостійної України. Вона мусить перевести *розділ усіх земель між дрібних хліборобів-селян.* Кожний самостійний хлібороб має право домагатись від Української держави, щоби вона дала йому стільки землі, скільки зможе сам обробити. Після того мусить наступити обділення хліборобів землею.

Друга причина зменшеної хліборобської продукції на Україні — се *лиха управа землі.* Її веде за собою низький стан просвіти серед українського народу. Піднести просвіту зможе лишень самостійність України. Щойно тоді навчаться наші хлібороби ходити коло землі так, як ходять коло неї західноевропейські хлібороби, а не так, як батьки й діди ходили. Тоді й жниво буде інакше, як нині. На п'ятьох десятинах, на яких український мужик тепер примирає голодом, можна при поступовій управі зажити на славу. Лишень рідна культура веде до того, а вона можлива лиш на самостійній Україні. Тільки самостійна Україна схоче як слід піклуватись своїми хліборобами, що є, направду, основою народу й держави. Лиш самостійна Українська держава схоче подбати про се, щоби вже в початковій школі хліборобські діти навчались ходити коло землі, тільки самостійна Україна буде скрізь засновувати хліборобські школи, курси, досвідні станиці, охоронювати хлібороба перед усяким визиском і занепадом.

Так само, як хлібом, багата Україна городовиною і садовиною. Українець кохається в садку й огороді, коби лиш була воля за землю й просвіта, то наша земля не то що вдоволила би всі свої потреби, але й вивозила б щорік за сотні міліонів овочів та ярих за границі. Цукрового буряку дає Україна 60 міліонів сотнарів річно, себто 5/6 цілої російської продукції, хмелю — 16 000 сотнарів, себто 2/5 російської продукції, тютюну — 660 000 сотнарів, себто звиш дві третини всього тютюну,

що видає ціла Росія, меду й воску — звиш третину. Якби всі ті галузі хліборобства, огородництва і садівництва могли розвинутись при дуже родючій почві та гарнім підсонню України! При теперішнім стані — годі сього сподіватись. Лиш ніким не спинювана культура в самостійній Україні може на тім поли запоручити гарний розвиток? Тільки тоді, як всі наші хлібороби стануть поспільно заможні й просвічені, зацвіте наша Україна, як оден райський город. Багато років невсипучої праці пройде, заки такі гарні часи настануть на Вкраїні. Та тепер вже треба положити тривкі основи під щасливу будуччину України: треба справедливо розпаювати землю і дати нашому хліборобові як найвисшу просвіту!

Україна має до 35 міліонів голов всякої худоби. Се багатство велике — більше як третина всеї російської худоби. Дробу має Україна майже стільки, що ціла решта Російської держави. Нині Україна мусить кормити вбогу Московщину не лише своїм хлібом, але й своєю худобою. Худоби стає на Україні щораз менше через занепад селянства. Се проява сумна, однак конечна при нинішній неволі України. Коли Україна буде самостійна, зараз двигнеться з занепаду наше селянство. Наука доказала, що селяни плекають розмірно до своєї землі вдесятеро більше всякої худоби, як великі земельні власники. Коли земельних панів не стане, скотарство України, без ніякого сумніву, за пару десятків літ зросте учетверо. Вивіз худоби й наших звіринних продуктів стане тоді другою головною основою багатства України.

Управа землі й зв'язані з нею галузі людської праці будуть на найдальшу будучність творили *майже одиноку основу суспільного господарства України.* Промисл і торговля не відграватимуть ніколи й приблизно так важної ролі. Сама природа веліла бути Україні повік головно хліборобською країною. Декому се не в лад. Чому Україна не може бути така промислова, як, приміром, нині Англія чи Німеччина? Ї дуже багато є таких непросвічених, що думають, що Україна перейде такий же самий розвиток, як Німеччина, — себто з хліборобського краю стане промисловим. Ся думка хибна — Україна має замало мінерального палива, замало водяних сил, замало металів, щоби її промисл коли-небудь вистарчив набагато більше, як на її власну потребу. Ї се не є лихо, противно, — добро. Бо коли розвиток промислу буде у нас умірений, багато менчий, як в Західній Европі, то наш народ буде миршавіти по тісних містах і димних заводах так, як миршавіють і вироджуються західноевропейські народи. А до сего треба знати, що в наших часах хліборобська країна може економічно стояти не гірше промислової. Нема вже сливе на світі нових земель, щоби мож їх було

зараз брати під плуг та вивозити хліб, як се робить Північна Америка, Аргентина, Австралія. З року на рік вони менше можуть вивозити хліба, бо власні потреби ростуть, а грабіжна велика господарка в сих краях виснажує землю. Яка ж світла будуччина жде Україну, коли її хліборобство двигнеться з занепаду!

Не менші багатства, як на земли, має Україна й під землею.

На Україні добувають 90% всего срібла і 81% всего олова, яке добувається в Російській державі, 99% живого срібла, 31% міди, 32% марганцю, а що найважнійше — 53% соли, 72% заліза і 70% вугля! Соли добувають на Україні 10 міліонів сотнарів (по 6 пудів), заліза — 51 міліон сотнарів, вугля — 203 міліони сотнарів. Сі числа видаються великі, однак в дійсности вони ледви вистарчають на потреби самої України. Маленька Бельгія, половину менча як Катеринославщина, видає вугля щорік о 25 міліонів сотнарів більше, як величезна Україна. А тут український вуголь мусить служити не лиш свому промислови, але головно підпирати московський промисл. З того видимо найкраще, що підземні багатства України ледви на її власні потреби вистарчать. Тому дуже потрібна й ту самостійність Україні. Самостійна Україна зможе подбати як слід за те, щоби підземні її багатства йшли на її користь, а не на чужий хосен.

На поли промислу має Україна також *дуже гарні вигляди.* Щоправда, ніяк не можна сподіватись, щоб Україна була колись так промислова, як Німеччина чи Англія, і могла заливати виробами свого промислу широкі простори світу. Однак для себе самої може дуже гарно вистарчити, коли б розвинула всі можливости свого промислу. Та чуже панування поставило тут величезні перешкоди. Український дрібний домашний промисл, що тілько соток літ мимо сумних обставин гарно цвив, довело московське панування до руїни. Фабричний промисл не може надійно розвинутись, бо московський уряд бажає за всяку ціну вдержати промислову перевагу московського й петербурзького осередку. Для того, хоч український металевий промисл добуває щороку 25 міліонів сотнарів литого заліза (чавуну), 19 міліонів сотнарів кованого заліза і стали (67%, зглядно 56% загальноросійської продукції), хоч добуває щорік до 7 міліонів сотнарів піскового цукру і до 4 міліони сотнарів рафінаду (76%, зглядно, 68% загальноросійської продукції), то таки положення України в промисловім хазяйстві Росії дуже сумне. Промислова політика Росії несе за собою те, що Україна переважно виробляє півфабрикати, себто обробляє сирівці згрубша. Натомість наконечне оброблення, яке приносить найбільші бариші, лишається для фабрик московського центру. Так є навіть у залізнім

чи загальнометалевім промислі, що повинен з природи річи розвиватись головно на Україні. Текстильний промисл (бавовняний, вовняний, льняний тощо) на Україні майже не істнує. Виходить, отже, на те, що Україна мусить спроваджувати на свої потреби лихі вироби московських фабрик і дорого за них платити, замість виробляти все для себе потрібне у власних фабриках. Щороку заробляє тим способом Московщина на Україні сотки міліонів рублів. З того короткого огляду видно, так як не мож лучче, як дуже конечна є самостійність України. Московські й інші чужі капіталісти держать Україну на промисловім поли в тяжкім поневоленню. Не допускають до витворення всесторонного промислу на Україні, тягнуть величезні бариші з українського народу і страшенно гноблять українське робітництво непосильною працею і лихою платою. Скільки-то щорік народу нищиться по заводах і шахтах!

Одинокий лік і тут — самостійність України. Коли всі фабрики й заводи перейдуть на власність Української держави й під управу робітницьких спілок, тоді і промисл України стане всесторонній і заспокоюватиме всі потреби населення, і робітник заживе як заможний, повноправний громадянин!

Для розвитку торговлі має Україна дуже гарні дані як через своє географічне положення, так і через свої природні багатства. Україна лежить між культурними землями Середущої Европи а багатими землями Західної Азії, між країнами Півночі а землями, що розположились довкруги Середземного моря. Вже висше ми згадали, що Україна лежить на прямій дорозі з Західної Европи в Індію. Сусідство моря, 7000 км судоходних рік, безкраї рівнини та невисокі горбовини, крізь які легко провести залізниці та биті шляхи, — все те каже нам, що Україна може заняти в світовій торговлі і лучбі дуже визначне місце.

Та що ж, теперішня неволя України спинює все. Чорноморську плавбу занедбує московський уряд навмисно, щоби підпомагати балтійську, з якої може більше користати сама Московщина. Водяні шляхи України находяться в дуже сумнім стані через нездалість й недбайливість уряду. Залізниці України проведені так, щоби служити чужим осередкам промислу й торговлі — головно центрально-московським, а не так, як би сего вимагало добро України. Плата на залізницях установлена так, що дешевше вивозити з України всяке добро в Московщину чи до балтійських пристаней, як до пристаней сусіднього Чорного моря! Возові шляхи по всій Україні страшно занедбані — се в суху пору насипи пилу, у вогку — вибоїсті смуги бездонного болота. Наслідки такого московського (та польського в Галичині) хазяювання — препогані. Торговля України, що колись за давних князівських часів так гарно цвила, тепер зівсім підупала

і ведеться на старосвітську моду по ярмарках. Збагачуються торговлею України тільки чужинці, що деруть шкуру з українського народу.

І тут вже пекуче потрібна самостійність України. Аж тоді вспіє український народ сам взяти в свої руки всю торгівлю і сам нею богатіти. Щейно тоді буде можна взяти під державний надзір і віддати спілкам торговлю, оснувати багато добрих пристаней над Чорним і Каспійським морем, сполучити Чорне море морсплавним каналом з Каспієм і Балтійським морем, зробити судоходними і сплавними багато українських рік і річок, провести густу сіть парових і електричних залізниць та ще густійшу сітку битих шляхів і доріг.

Наконець, останній причинок до економічного стану поневоленої України. Рік-річно московський уряд бере з України звиш 200 міліонів рублів більше податку, як видає на потреби української території. Отсих 200 міліонів — се щорічний чистий зиск московської держави з посідання України. До того ще приходить звиш 100 міліонів карбованців, які заробляє московський капітал (поза баришами з промислу й торговлі) на Україні. Се творить разом звиш 300 міліонів карбованців. Сума величезна. Такої надвишки доходів над розходами не виказує ніяка інша держава світу! Скільки би то добра можна було зробити на Україні, якби ся надвишка не йшла підпомагати ворожого гнобителя, а була вжита на культурні потреби краю! А таке може лишень тоді наступити, коли Україна буде самостійна, й український народ візьме управу своїх фінансів у свої власні кріпкі руки! Отсе короткий огляд українського народу й його землі. З кождої сторінки — ледви чи не з кождої стрічки бачимо, *що самостійність України є конечна. Лиш на самостійній Україні зможе український народ переміпитися з темної, злиденної маси в свідому, поступову, культурну націю та розвинути всі великі засоби рідної землі.*

IX. ЯКОЇ НАМ ТРЕБА САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ?

Розводитися вже нині широко про будучий вигляд самостійної України було би передчасне. Само життя, головно ж життя політичних українських партій, мусить виробити основи форм будучого політично-суспільного устрою самостійної України. До того самостійність України може переходити ріжні степені. Може се бути лиш національна або національно-територіяльна автономія в рамах чужої держави. Може бути, що Україна буде

одною зі зв'язкових держав якоїсь державної зв'язи, чи середньоевропейської, чи південноевропейської. *Для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою наконечною ціллю*, хоч розвиток може вимагати переходу через саме подані низші ступені самостійности. Бо самостійність і тільки самостійність зробить українців правдивими господарями на Україні. Добра, щоправда, й автономія, та все-таки тоді мусить Україна служити більше чи менче інтересам цеї держави, при котрій вона є автономною областю. Треба пам'ятати, що нас, українців, є 40 міліонів — доволі, щоби заснувати першорядну, могутню державу. А коли б таки показалося, що поки що ліпше бути автономною республикою, то нехай ся автономія можливо якнайменче відбігає від дійсної самостійности.

Сяк чи так буде то, однак, все-таки, хоч би се декому здавалося передчасним, треба нам поставити декілька вимог, які повинні бути доконче сповнені в самостійній Україні. Вони мусять відноситися до української землі і до українського народу. Вони не можуть виходити з яких-небудь партійно-політичних засновин, а з дійсних відносин і мусять обмежитись на головні, що так скажу, найприроднійші потреби землі й народу.

1. *Перша вимога — се те, щоб український нарід був дійсним господарем на всій своїй землі.* Дотеперішний розвиток показав, що чужі володарі — головно поляки й москалі — ані не вспіли використати багатств землі, ані не вміли двигнути народа. Навпаки, вони зруйнували землю й обездолили нарід! Тому усякий політичний чи культурний вплив москалів чи поляків на самостійній Україні мусить щезнути. Ми признаймо чужинцям, що живуть між нами, право на свобідний розвиток, але володіти Україною мають тільки українці.

2. Тому, що головною основою природних багатств України є родючість її почви, буде *головним завданням самостійної України довести українське хліборобство та зв'язані з ним галузи людської праці до найбільшого розцвіту.* Для того буде *конечне заведення поступового, інтензивного дрібного хазяйства по всій Україні*, виключаючи екстензивну, грабіжну господарку великих земельних власників. Продукція поживи мусить бути й на найдальші часи головним джерелом заграничних доходів для України. Тому, що дрібні хазяйства продукують, як доказано безліч разів, вдесятеро більше середників поживи, мусить самостійна Українська держава поділити всю землю на дрібні селянські хазяйства і розділити їх між селян як неподільні господарства.

3. Тому, що *зростаюче обезлісення грозить* Україні багатьма поважними небезпеками, буде одним з головних завдань самостійної України *привернути* в тім згляді *рівновагу в природі*

України, яку нарушила грабіжна господарка чужинців. Через обезлісення гіршає підсоння України, убуває вода в джерелах і ріках, меншає родючість почви. Тому-то мусить Українська держава перебрати всі ліси на державну власність, уміло їх плекати, де треба — насаджувати, коли треба — рубати, так, щоби з українських лісів користало все населення України, а не тільки великі капіталісти, що вивозять український ліс у далекі землі й так наживаються.

4. Тому, що *мінеральні багатства України*, хоч, безглядно беручи, не малі, таки не занадто обильно вистарчають на велику українську територію, *повинні вони перейти у самостійній Україні на державну власність*. Ся обставина забезпечить перед грабіжним визискуванням природних багатств і людських сил України зі сторони великого капіталу. Тоді всі шахти на Вкраїні перейдуть під управу робітницьких спілок. Самі робітники поділять між собою ці бариші, що їх тепер загарбує великий капітал.

5. *Самостійна Українська держава мусить дуже піклуватись українським промислом в тім напрямі, щоби він всесторонно покривав усі потреби населення* України, не допускаючи нерівномірного вибуяння деяких галузей промислу в некористь других. Україна не може мати надій, щоби її промисл міг завоювати світові ринки, треба дбати всесторонно про власні потреби. Треба український промисл так поставити, щоб не витрачувалися гроші на спроваджування з заграниці промислових виробів.

6. *Самостійна Українська держава мусить взяти торговлю під значно видатнійший надзір, як се роблять сучасні держави.* Торговля збіжжям і землею повинна находитись в руках держави і автономних чинників, щоби запобігти збіжевим і земельним спекуляціям. Водяні й сухопутні шляхи України повинні бути так проведені, щоби могли взяти на себе значну пайку світової лучби з Оріснтом і Індією. Для тих цілей мусить служити розвиток української фльоти на Чорнім мори і проведення моретплавних каналів з Чорного моря до Балтійського і Каспійського, яких проекти вже здавна признані можливими, та не виконувались за нездарністю російського уряду.

7. *Самостійна Українська держава повинна підняти працю над здоровлям і кріпкістю тіла українського народу* після основно обдуманих, всесторонних плянів, щоби не йти слідом навіть найкультурнійших сучасних держав, що позволяють свому населенню фізично вироджуватися. Розумні будівельні закони повинні не допускати розвитку тісно будованих західноєвропейських міст на Україні. Огородові міста з широкими вулицями й площами, однородинними домами, без хмародерів і надміру фабрик повинні бути одиноко дозволені. Фабрики повинні бути розміщені по селах і місточках, щоби робітник мав багато

повітря, світла, садів, а не нидів у великоміській тісноті, що нищить тіло й ум чоловіка. Положення дрібного земельного власника повинно бути таке, щоби се зайняття притягало якнайбільшу скількість громадян. Нині се безсумнівна правда, що селянство — се основа сили народу. Висліди гігієни мусять бути з великою старанністю примінювані по всій Україні, щоби не вмирало так багато українців перед часом, як се, на жаль, тепер дістьcя, коли наш народ живе в злиднях і темноті.

8. Тому що сусіди українців все змагали й змагають, щоби насильством поневолити український народ, *мусить самостійна Україна створити собі якнайбільшу воєнну силу. Оружна сила самостійної України повинна носити характер міліції.* Світова війна 1914/17 виказала, що коротке військове образовання вповні вистарчає, щоби дати державі добрих вояків.

9. *Якнайвисша просвіта народу повинна бути головним кличем самостійної України.* Вона може Україні, навіть поневоленій, дати в руки заборолo, якого не переможуть ніякі чужинецькі забіги. Просвіта мусить бути для всіх обов'язкова, бодай на восьмилітний протяг часу (6-14-літній вік), потім же мусить кожний ходити у фахову школу: хліборобську, промислову, торговельну чи іншу. Наука повинна бути і в найвисших школах безплатна та всім доступна. Фахових шкіл повинно бути якнайбільше, плекання чистої науки в університетах і академіях — якнайбільш інтенсивне. Тільки великий розвиток чистої науки дасть Україні світлих мужів, що будуть знати, як вести Україну шляхом поступу до світлої будучини.

10. *Щодо віри, повинна панувати на Україні необмежена толеранція*: аналогічна до толеранції в З'єдинених Державах Північної Америки. Належало б стреміти до національної української церкви.

11. *Політичний устрій самостійної України повинен бути* в ім'я споконвічних традицій і вмагань українського народу *якнайбільше свободолюбний.* Автономія громад і земель (які повинні б бути не більші, як по 10 000 км^2) мусить бути дуже широка, однак при сильній центральній власти і сильнім національнім парляменті. Кожна громада, сільська чи міська, мусить мати свою широку автономію з виборною радою й виборними урядниками. Ціла Україна повинна бути поділена на землі, себто округи, по приблизно 10 000 квадратних верст. Кожна земля має теж мати широку автономію з виборною земською радою й виборними урядниками. Натомість ціла Україна мусить мати дуже сильну центральну власть у столиці в Києві. Там має бути головна Рада самостійної України — Центральний Сойм, там має пробувати виборний гетьман України — Президент Української Республіки — із своїми міністрами й іншими урядниками. Ось

такого устрою нам треба! Широка місцева самоуправа дасть природному українському індивідуалізмови широке поле діяльности, кріпка рука державного осередка не позволить в справах загальнодержавних розвинутися *партикуляризмови.*

12. *Суспільний устрій самостійної України не може невільничо взоруватись на західноевропейськім устрою.* Дотеперішній розвиток і сучасний стан української суспільности позволить, мабуть, війти на красний шлях поступу без переживання усіх тих стадій, які переживала західноевропейська суспільність. Вся українська історія — се одна боротьба проти суспільного й економічного поневолення одних другими, проти переваги одної кляси над другою. Головно із-за того стихійного стремління всього українського народу так легко відпадали все від него висші суспільні верстви. В ім'я сих споконвічних соціяльних ідеалів *мусять на самостійній Україні всі горожани бути собі рівні не лише політично, але й суспільно й економічно.* Тільки тоді дійсно не буде на Україні ні холопа, ні пана! Заведення прогресивного оподаткування з дуже скоро ростучим процентом податку від висших понад певну міру доходів спинить копичення капіталу в руках небагатьох. Аграрний закон, віддаючи землю лиш тим, що своїми руками її управляють, і то в формі неподільних господарств обмеженої величини, унеможливить копичення землі в руках великих власників. Віддання промислу й торговлі в руки земельних, громадських чи нищих спілок, удержавлення копалень, залізниць, корабельних ліній *замкне капіталістичним спекулянтам* дорогу до збагачування. Тоді всі робітники на Вкраїні — чи хлібороби, чи промислові, чи торговельники, чи урядники, чи учителі — зможуть мати від Української держави рівне й відповідне вікови й заслугам удержання.

Головне суспільно-політичне завдання самостійної України буде, отже: *наскільки можливо вирівняти маєткові ріжниці між громадянами Української держави* і через те звести до мінімуму або й цілком усунути клясову боротьбу в межах України. Нехай громадяне самостійної України борються і соперничають між собою, хто принесе для України більші заслуги, хто краще прислужиться рідній науці, штуці, літературі, народному хазяйству, всему людству, а не за се, щоби бути багатшим від другого та неволити його економічно! Примір революційної Франції показав світови дорогу до головних горожанських свобід; *може, примір самостійної України покаже світови дорогу до розв'язання головних соціяльних проблемів?*

УКРАЇНСЬКА СПРАВА ЗІ СТАНОВИЩА ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

ПОПЕРЕДНЄ СЛОВО

Землезнання — це одна з наук, які сливе не плекалися й не плекають ся на Україні. Про причини цеї сумної обставини не тут місце розводитись; її висліди є такі, що дотепер не маємо наукового підручника землезнання України, а популярно-наукові підручники не можуть ніяк вийти на світ Божий! Ціле наше громадянство відзначається фатальною недостачею географічного знання. Шкода з цього йде дуже велика, так у ідейному напрямкові, як не менше й у практичному. Не з'ясовуючи собі ось хоч би величини України й її народу, не тільки наші сірі інтелігенти, але й наші визначні політичні діячі зводять українську справу до спільного знаменника зі справами "інших малих народів". Як це шкодить ідеології українства, не треба довго доказувати. В практичному напрямкові недостача географічного знання має просто фатальні наслідки. Згадаю хоч би це, що в останніх часах наші політичні діячі не то що шафували межовими українськими землями направо й наліво, але по ігноранції своїй навіть не підносили домагань на величезні простори українських земель. Ніхто з них не вмів не то що використати, але навіть і піднести цеї безлічі політично-географічних, економічно-географічних, лучбово-географічних і інш. аргументів, які промовляють за українською державністю на Південному Сході Европи...

Книжечка, що саме лежить перед шановним читачем, це продукт актуальної (думаю) потреби. Це перерібка деяких частин книжки про *"Українську справу й великі держави світу"*, яку я написав для інформації заграниці про українську проблему. Наша книжечка не має претензії бути хоч би куценьким оглядом політичної географії України. Це тільки низка політично-географічних нарисів з дуже нікчемненьким науковим апаратом, яка може щонайвище служити до першої загальної орієнтації. Дуже був би я щасливий, коли б ці нариси заохотили декого з наших любителів знання до праці на царині політичної географії.

Ця праця дуже принадна й для добра нашої справи доконче потрібна.

Відень, 21.V. 1920

Степан **РУДНИЦЬКИЙ**

1. НИНІШНЯ ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ. ЇЇ ПРИМІНЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОЇ СПРАВИ

Не одному здавалося б, що політично-географічні міркування про країну, яка поки що не має признаної політичної самостійности, яка позірно так недавненько виринула як політична одиниця, є зайві й неоправдані. Знаючи дуже низький стан географічної науки, не будемо дивуватися, коли хтось одверто закине нашим міркуванням непотрібність.

Та зробить це тільки той, що не знає суті модерного землезнання взагалі, а політичного землезнання зокрема. Нинішнє землезнання — це самостійна природописна наука про Землю (яко своєрідну одиницю серед Всесвіту) й її поверхню з усім тим, що на цій поверхні находиться й стоїть у тісних взаєминах із цілістю Землі й її поверхні. З цеї дефініції землезнання, яка добута з її історичного розвитку, стає ясно, що воно мусить мати три галузи: космічну географію, фізичну географію й біологічну географію. Ця остання — географія життя на Землі — ділиться на географію ростин, звірят і людей (фітогеографію, зоогеографію, антропогеографію). Частиною антропогеографії є *політична географія. Вона займається дослідом і представленням взаємин поміж державним життям людства та Землею.*

Політично-географічні досліди над Україною може вважати безцільними й недоладними тільки той, що розуміє землезнання взагалі, а політичну географію на старий лад Штейна, Ваппеуса, Клъедена і т. ін. або й деяких теперішніх російських географів. Та цей перестарілий погляд пішов уже давненько на антикварний склад географічної тарабарщини. Капітальні праці Рацеля, Кірхгоффа й ін.[1] доказали наглядно, що не держава

---

[1] F. Ratzel. Der Staat und sein Boden geographisch betrachtet ("Abhandlungen der Kgl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften". Phil. hist. Kl., 1896). — Politische Geographie. I Auflage. München-Leipzig, 1897. II Auflage München-Berlin, 1903. — A. Kirchhoff. Darwinismus, angewandt auf Völker und Staaten etc., Mensch und Erde. Leipzig, 1901. — Vidal de la Blache. La geographie politique etc. ("Annales de geographie", 1898). — G. von Mayr. Der Staat und sein Boden ("Geographische Zeitschrift", 1897). — E. Schöne. Politische Geographie. Leipzig, 1911. — R. Kjellen. Der Staat als Lebensform. Leipzig, 1917. Пор. також: F. Ratzel. Anthropogeographie. I Aufl. Stuttgart, 1882, 1891; II Aufl. 1899, 1912. — E. Réclus. L'homme et la terre. Paris, 1905 дд. — J. Brunhes. Géographie humaine. I Ed. Paris, 1909. II Ed. Paris, 1911 etc., etc.

сама по собі, але її взаємини з її територією є цариною політично-географічних дослідів. Держава для політичної географії - це простір на земній поверхні, який є зайнятий суцільним гуртом людей. Цей гурт людства творить для дотичного простору своєрідні межі й використовує його на свій лад політично, економічно і т. д. Зв'язи, квантитативно й квалітативно дуже ріжні, в'яжуть природу краю з народом, що в ньому живе. Ці зв'язи в значній частині не мають нічого спільного з державним життям, та багато з-поміж них є дуже сильно з ним сполучені. Простір краю і його природа — це одна з основ держави, другу основу творить ця частина людства, яка творить державу в соціологічному чи правно-державному змислі. Як ці два елементи — територія й населення — зростаються в один, більше чи менше одноцільний організм — державу — це й є головним питанням усієї політичної географії.

Коли розглядаємо цю країну Европи, що заселена українським народом і зоветься Україна, можемо вже на перший погляд сконстатувати оці дійсности:

1) Україна обіймає окремий, суспільний простір на півдні Східної Европи. Цей простір більший від усіх европейських держав, за виїмком Росії, й природою дуже багатий.

2) Україна уявляє собою тепер знов самостійний державний організм, хоч її територія була впродовж довгих віків поділена поміж чужі держави: Польщу, Австро-Угорщину, Росію. В минувшині була Україна вже двічі самостійною державою, й стремління до питомої державної організації мимо дворазової втрати самостійности ніколи не погасали.

3) Україна мусіла наслідком свого положення на межах Европи й Азії піти своєрідним шляхом розвитку, шляхом, що був і є цілком відмінний від розвиткового шляху держав Середньої та Західної Европи. Своєрідність географічних і історичних особливостей української території приневолюють політично-географічного дослідника тутешні відносини дуже часто інакше розуміти, як це велять закони політичної географії, пристроєні до західноевропейських обставин. В дослідах політичної географії України стаємо на нетикану сливе цілину, яка може видати результати нові й оригінальні, важні для цілости політично-географічної науки.

Цього, що наведене, мабуть вистарчає, щоб оправдати потрібність, коли не конечність, політично-географічних дослідів над українською справою. Одинокою основою цих дослідів буде суцільна національна територія українського народу. На цій території було протягом історичних часів багато ріжних чужих державних творів. Тим самим не хибує предмету навіть для дуже вузько в методі понятої політичної географії.

"Коли якась народня індивідуальність закоріниться природно на своїй території, то вона щораз видвигає себе наново з цими прикметами, що ввійшли в неї з її землі й щораз у неї ввіходять". "Часто розбивалися політичні плани, але їх духові зародки трималися грунту й росли далі так, як перед тим росли". Цими двома влучними висказами Рацеля[1] я хотів би починати.

Український народ сидить у північно-західній половині свого нинішнього обсягу від непам'ятних часів, може ще від часів праславянської єдности[2]. Від V століття по Хресті починається експанзія праукраїнців (антів) на схід і південь. В X і XI віках являється як результат тієї експанзії староукраїнська Київська держава, яка опановує ціле північне побережжя Чорного моря від Дунайських гирл до Кубані. Напори азійських кочовиків відсувають, щоправда, український народ на цілі століття від чорноморського побережжя, однак від XVI віку починається нова експанзія українців на південь і схід, котра й донині ще не скінчена. В XVIII столітті український народ дійшов знов до Чорного моря й Кавказу, в XIX укріпив свої тутешні землі, дійшов до Каспія й розширює свою територію в цих сторонах щораз дальше. Нинішній картографічний образ розміщення українців є так на суцільній території, як і на колоніяльних просторах, тільки ефемерним, хвилевим образом. Кілька десятьліт, навіть років, приносять значні переміни, всюди з позитивним для українців вислідом.

Всюди, де український народ громадно поселюється, приносить він свої питомі історично-політичні традиції, змагання, суспільну й економічну структуру і т. п. Завдяки тому стає український народ рішаючим політично-географічним елементом для простору, на котрім поселився. Історичний рух (у розумінню Ратцеля) може йти, куди хоче й як хоче, — український народ затримує свою індивідуальність і зростається зі своєю землею щораз більше й щораз сильніше. Монгольська хуртовина XIII віку, що зруйнувала так багато могутних народів і держав, не могла знищити українського народу. Так само не змогло цего доказати півтисячлітне татарське лихоліття в зв'язку з польським і московським гнобленням. Український нарід зростав числом, шириною й глибиною своїх зв'язків з рідною землею і виступив у XX столітті як одна з найбільших числом націй Европи на історичну арену. Органічне звязання народа з землею, ця найсильніша основа держави, мимо всіх історичних невзгодин на Україні, тільки скріплялася й поглиблювалася. Українці поміж всіма великими народами Европи — нарід найвиразніше

---

1 Politische Geographie, I b., стор. 5д.

2 N i e d e r l e. Slovanské starožitnosti. Praha, I, 1902, стор. 30, карта.

хліборобський — зрослися зі своєю рідною землею так тісно, що кожний політичний план (навіть!), який відноситься до української території, мусить з тією дійсністю необхідно числитись. Так є, впрочім, вже сливе від тисячі років... Доказів доставляють усі неукраїнські державні твори, що повставали протягом цього часу на українських землях. Вони паношились тут нераз навіть довгі часи й надавали собі великої поваги. Та їх престиж був великий тільки в очах Західної Европи, яка нічого путнього про них не знала. В дійсности це були все держави унутрі слабі, що могли вдержатися на Україні тільки завдяки грубому й постійному насильству супроти українського народу. Організм усіх цих держав був недужий від великого чужого тіла — українського народу й землі — й мусів скорше чи пізніше погибати.

Тепер звертаємось по черзі до всіх політично-географічних елементів української справи. Опиратися будемо на минувшині й теперішности, однак узгляднюватимемо теж будуччину в цих її можливостях, які науково можна без ніякої довільности збагнути.

2. ПОЛІТИЧНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ЗНАЧІННЯ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ. ПІВДЕННІ І СХІДНІ СУСІДИ

Географічне положення було, без сумніву, найважнішим природописним елементом у політичному житті України від самих найдавніших часів[1].

Географічне положення поклало Україну на найдальший південний схід Европи, в безпосереднє сусідство зі степами й пустинями Середньої й посереднє (Кавказ, Чорне море) з Передньою Азією. Сполука з областю Середземного моря є теж посередня (через Чорне море) та легка. Крім цього, межує Україна на південному заході безпосередньо з балканськими землями (через Румунію). На заході граничить Україна з Середньою Европою (з Угорщиною, Чехо-Словаччиною, Польщею), на півночі — з Білою Русею й Московщиною, на сході — з московською колоніяльною землею донських козаків, з Каспійським степом і морем.

Політично-географічні наслідки й впливи такого географічного положення виявляють себе дуже сильно так у історичному розвиткові українських земель, як і в їх теперішньому політичному положенні.

---

[1] S. R u d n y z k y j. Ukraina. Land und Volk, стор. 13 дд., 234 дд.

Політично-географічне положення України має перш усього виразні прикмети *окрайного положення* (Randlage).

Україна вже в сірій давнині старинности уявляє зі себе типову окрайну землю. На півдні й південному сході її лежали культурно й політично могутні держави старинного Орієнту, на півночі Европа тоді ще сливе ціла замешкана нецівілізованими народами природи. Останки так званої передмикенської культури[1] (розсипані по середній, ба навіть і північній Україні, є німими свідками живих культурних зносин України з цівілізованим Орієнтом, для котрого вона тоді була межовою землею. Фенікійські колонії були першими чатами навпів політичної експанзії старинного Орієнту на Україні, скитський похід Дарея — першою (і послідньою) пробою прилучити Україну політично як межову землю до цівілізованого Орієнту, щоб забезпечити північні границі перської універсальної держави від кочових набігів.

Далекозорість Дарея пізнала вже тоді, сливе півтретя тисячі років тому назад, яке велике значіння має Україна для судьби Передньої Азії. В головах політичних мужів новітньої Европи починає це пізнання щойно тепер появлятись...

Та політична й культурна точка тяжкости старинного світу почала тоді вже надобре пересуватись далі на захід, на побережні краї Середземного моря. Україна стала вже тоді межовою країною грецького (потім геленістичного) світу через інтензивну грецьку колонізацію північного побережжя Чорного моря. Звісна річ, що Україна відгравала дуже важну ролю в економічному житті геленського світу. Греки пробували також політичної експанзії на українських землях, однак ці проби мусіли держатись невеличких розмірів задля партікуляризму, який всюди, навіть у ці далекі сторони, слідкував за греками.

Щойно Боспорянська держава (II вік до Христа-III вік по Хр.) опанувала значніші части південної України й прилучила їх до великої політичної системи геленістичних держав. Ця Боспорянська держава попала в початках нашої ери під панування римлян, котрі потім від заходу, від Дакії, обсадили значні части південно-західної України й досягли сухоземного сполучення з Боспорянською державою.

При цих історичних процесах ходило перш усього про панування над Чорним морем. Однак це дуже знаменне, що політичні системи так Передньої Азії, як і Середземного моря вже тоді вміли оцінити політично-географічне значіння України.

Окрайне положення України стало ще виразніше за велики-

---

[1] В о в к у "Матеріялах до української етнології", т. VI, 1905 і в "Трудах XIII археологическаго съѣзда", 1907.

ми перипетіями мандрівки народів. З початком середньовіччя стає Україна межовою землею не тільки середземноморського й передне-азійського світу супроти півночі, але також окрайною землею осілих хліборобських народів і їхніх політичних організацій супроти кочового азійського світу. Ефемерна велика держава готів (Ерманаріха), що повстала на нинішній українській території (в IV столітті), не доросла до такого небезпечного окрайного положення. Вона мусіла впасти під напором гунів.

Цей напір — це перший історично вловимий прояв політично-географічного впливу центрально-азійського сусідства на судьби України (коли не будемо числити випертя кіммерійців скитами). Невдовзі потім (початок V віку) почався напір давніх українців з їхніх прастарих прикарпатських селитьб до берегів Чорного й Озівського моря. В VI столітті заселили наші предки ціле запілля Чорного моря від Дунайських гирл аж поза Дін. Від цього часу мусів український народ сам носити на собі наслідки політично-географічного окрайного положення біля степової Середньої Азії протягом більш як тисячі років.

Вплив центрально-азійського сусідства на історичний рух був поміж усіми політично-географічними впливами для території й народу України безумовно найсильніший. Від самих початків його історії тяжить цей вплив, неначе змора, на українськім народі, немов опир п'є азійський кочовий світ цілі століття його живу кров. Татарське лихоліття не почалося, як дехто міг би думати, аж у тринадцятому столітті, воно морило Україну від сірої давнини. Кіммерійці, скити, аляни, гуни, авари, хозари, мадяри, печеніги, торки, берендії, половці, татари, кімлики — всі вони страшною чергою проходили протягом двох тисяч років степи й луги України і заливали її безмежним горем війни. Починаючи від аварів, мусів український народ переносити всі ці кочові побої безпосередньо на своїх плечах[1]. Політично-географічні прикмети кочових народів виступають на території України в цілім своїм типовім розвитку.

Легка рухливість цих кінних народів проявлялася перш усього в правильних грабіжних набігах на сусідні хліборобські краї, передусім же на українські землі. Вже історичні джерела київської княжої доби повні сумних звісток зі старших часів печеніжського, половецького й татарського лихоліття. Коли ж Україна пішла під литовське й польське панування, стали кочові набіги таким звичайним явищем, що історичні джерела записують їх наче щось уловні нормальне, самозрозуміле. Кілька

[1] Про кочове лихоліття диви в Історії України-Руси Грушевського, т. I, стор. 79 дд., 123 дд., II, 505 дд., III, 255 дд., IV, 292 дд., VII, 20 дд. і т. п., де зведена вся література.

татарських набігів в однім році, кількадесять зруйнованих сіл, кілька тисяч невольників і стільки ж вимордованих — це було для України під час татарського лихоліття (XIII-XVIII вік), головно ж у XVI і XVII столітті, звичайною, щорічною появою. Щойно тоді вважали татарські набіги дуже доскульними, коли кількість знищених осель доходила соток чи тисячів, скількість "ясиру" десяток тисячів.

Не багато є між самими українцями людей, які здавали б собі добре справу з цілої величі безмежної шкоди, яку ці набіги кочівників принесли Україні протягом многих століть. Історичні дослідники вже здавна збагнули велику шкідність аварських і мадярських набігів для середньовічніх держав Середньої й Західної Европи, для політичної сили й культури цих держав. Трицятьлітній війні приписують німецькі історики величезні негативні наслідки на культурному й політичному полі. Ціле століття потрібувала, на їх думку, Німеччина, щоб ці наслідки перемогти.

Що ж, однак, значать не то трицятьлітня війна, але війни, всі ворожі набіги, яким підпала Німеччина наслідком свого центрального положення в Европі, в порівнянні з цим воєнним лихоліттям, що його витерпіла Україна наслідком її окрайного положення!? Одно татарське лихоліття здержало політичний і культурний розвиток України на цілі століття. І хоч набіги кочовників спинилися вже в другій половині XVIII століття, то їх сумні наслідки видні донині. *З політичного ослаблення, спричиненого півтисячолітнім татарським лихоліттям, не може український народ і донині прийти до себе.*

Державні твори кочових народів прикметні завсіди *великопросторністю* їхньої політичної думки. Держава хозарів завоювала частини навіть лісової полоси України. Обсяг влади печенігів і половців обіймав цілу південну пайку України враз із сусідніми степовими землями (до 1/2 міліона квадратових кілометрів). Коло половини XIII віку стала ціла Україна невеличкою провінцією велстенської світової держави Джінгісхана. Тоді терпіли теж Польща й Угорщина від монгольських набігів. Однак обидві ці держави вспіли захистити свою незалежність завдяки їхньому географічному положенню. Московська держава мусіла близько четвертину тисячліття носити ярмо татарського панування і потім ще довго терпіти від татарських набігів на своїх окрайних землях. Та Московщина була задалеко від понто-каспійських степів, цього "optimum" татарів. Для того її державна організація могла істнувати далі під татарським пануванням, навіть скріпитись перейняттям татарських метод правління. Натомість давня Українська держава зі своїм так недалечко від степів положеним центром — Києвом — мусіла впа-

сти, а новий центр, положений далеко в західних лісових землях, — Галич — був так ослаблений татарським лихоліттям, що міг ледве одно століття опертися литовській та польській забірности.

Окрайнє положення України на порозі Европи й степової Азії було, без сумніву, головною основною причиною упадку старої Київської держави. Сусідство кочових народів не дозволяло їй скріпитися в якім-небудь довшім мирнім періоді. Величні системи пограничних укріплень, які мають аналогії хіба у римському limes'і, помагали дуже мало[1]. Було ще щастям у нещасті, що розгін і сила поодиноких кочових народів ломилися завсіди, по короткому часі, о відпір Київської держави. Через цей час, заки ця ослаблена орда бувала виперта якоюсь свіжою, кріпкою ордою, що приходила з Азії, могла Київська держава дещо віддихати й приготовитись до нових оборонних воєн. Військова потуга Київської держави була для сил поодиноких кочових народів завелика й завдавала їм безчисленні невдачі. Та незмірним полчищам монголів вона таки опертися не могла. Київська держава мусіла впасти, бо наслідком свого географічного положення вона не мала із самого початку можности мирного розвитку.

Безпосереднє сусідство степових кочівників шкодило Україні не тільки через постійні грабіжні набіги, але й також через перерізання найважніших шляхів лучби між Україною й іншими культурними землями світу. Печеніги, половці, татари обсадили побережжя Чорного моря враз із гирлами Дунаю, Дніпра, Бога, Дністра й перепинювали всяку лучбу України з культурними землями Византійської держави й середземного басейну взагалі. Як повна значіння була ця лучба, побачимо нище. В той сам спосіб загородили кочівники Україні важні великі торговельні шляхи сухопутньої лучби України з Середньою Азією, Персією, Індією, Китаєм. Ця обставина довела до економічного упадку Києва вже в XII столітті й приготовила політичний упадок його.

По упадку української державности стають впливи степової Азії на Україні, може, ще сильніші, як були. Польсько-Литовська держава, що заволоділа Україною, боронила її куди гірше, як стара Київська держава. Коли ж у XV віці турки-османи зайняли Царгород і побережжя Чорного моря при устях Дунаю і Дністра, коли на Криму повстало сливе самостійне, тільки ленно підвласне Туреччині татарське ханство, попали українські землі в цікаве політично-географічне положення: татари премі-

---

[1] Диви: Грушевський. Історія України-Руси, т. II, карта 1. — Антоновичъ. Археологическая карта Кіевской губерніи. Москва, 1895. — Труды XI арх. съезда. Київ, 1901 і т.д.

нили цілу південну й східну Україну в граничну пустиню[1]. Крізь цю пустиню переходять, коли тільки їм захочеться, військово зорганізовані ватаги татарських грабіжників. Турецькі й інші торгаші невільниками постачають цим ватагам коней і оружжя й організують ці ватаги по чорноморських пристанях. Коли такий грабіжний чамбул щасливо верне на побережжя, відкуповують торгаші від нього всю добичу й розсилають українських невільників по всіх торгових центрах могаммеданського Орієнту.

В XVI і XVII столітті панували, отже, на Україні такі самі політично-географічні відносини, як у XIX віці на східному побережжю Африки, аж до хвилі, коли европейські держави положили цій скандальній господарці кінець (договір Сер Бертл Фріра 1873). Треба тільки на місце купців і капіталістів з Кафи, Козлова, Акермана поставити купців із Занзібару, Момбаси чи Хартума, на місце татарських мурзів і уланів — арабських торгашів невільниками в роді Тіппу Гіба чи Бушірі, на місце татарських чамбулів — узброєні каравани ванґванів чи ванямвезів, і дістанемо цілком ідентичний образок: поза смугою, зайнятою торгашами невільників, на морському березі простягається широка безлюдна полоса, майже пустинна, й зараз поза нею оселі осілих хліборобів у вічній тривозі перед невпинним воєнним лихоліттям і гірким невольницьким ярмом. Тільки ця ріжниця є між Центральною Африкою та Україною, що на Чорному морі — тодішньому турецькому "mare clausum" — не було воєнних кораблів европейських держав, котрі могли б так перешкоджувати торгівлі невільниками, як це вони робили на Індійському океані. Тому-то й полювання на невільників і торгівля ними велася на Чорному морі в багато більших розмірах, як на Індійському (чи й Атлантійському) океані.

Ці чисто "африканські" обставини, що панували на Україні тільки сливе на сотню літ коротше, як у Африці, дають нам найкращу міру цього, якою страшною політичною й культурною гальмою було для українського народу татарське лихоліття!

Татарське сусідство мало ще цей наслідок, що воно дуже "упростило" політично-географічні відносини значних просторів України. Воно перемінило їх у майже безлюдну граничну пустару, впрочім, дуже багату ростинним і звіринним життям. Ця широка пуста полоса, яка розділювала турецько-татарські займанщини від польсько-литовських і московських "окраїн", стала колискою й осідком *українського козацтва.*

---

[1] Пор. Г р у ш е в с ь к и й, о. с., т. VII, стор. 4 дд., 12 дд. й цікаві реляції Претвича!.

Найти політично-географічну аналогію до українського козацтва дуже трудно, хоч його повстання й розвиток можна пояснити тільки антропогеографічним способом[1].

Подібні формації серед пограничної людности можна найти в багатьох країнах Землі, на багатьох ступнях культурного розвитку народів. Однак ніяка з цих формацій, подибуваних у ріжних часах і місцях землі, не може рівнятись щодо політичного значіння з українським козацтвом. Далеку аналогію зустрічаємо в колоніяльній історії Північної Америки. Лісові й степові пустирі, що відділювали тутешні молоді европейські колонії від ворожих індійських племен, витворили окремі гурти й формації пограничної людности ("Coureurs des bois", "Backwoodsmen", "Pioneers"), які відігравали в північно-американських колоніях приблизно таку саму роль, як козаки на Україні, творили передню сторожу поступу культури в граничні пустари. Однак хоч ці "лісовики" дуже причинилися до зросту майбутніх "З'єднаних Держав", хоч взяли дуже визначну участь у визвольній боротьбі проти Англії, то їх політичне значіння далеко не доростає такого значіння українського козацтва. Козацтво, хоч тільки продукт нещасливого політично-географічного положення України, не тільки що захищувало рідну землю від кочівників краще, як це робили держави, які "de jure" нею володіли; воно витворило самостійно сильну політично-військову організацію, яка дала Україні по трьохсотліттях неволі нове самостійне державне життя: гетьманщину. В козацтві видимо, тим робом, перший корисний вплив азійського сусідства. Побиваючи кочових сусідів України їхнім власним оружжям, козаки вели перед у другому великому поході української колонізації на південь і південний схід.

Другий корисний наслідок кочового азійського сусідства проявився при кінці XVIII століття, по упадку татарської держави на чорноморських степах. Зараз, як тільки щезли оружні орди кочівників із степу, Україна опинилася в безпосередньому сусідстві з величезним степовим простором, майже незалюдненим і всілякими скарбами природи дуже багатим, що простягався над Чорним, Озівським і Каспійським морями. Зараз таки почався великочертний колонізаційний рух між українським народом. В родючих чорноморських землях, які недавно тому кормили тільки стада кочівників, почали масово поселюватись українські хлібороби. В часі, коротшім як одного століття, цей колонізаційний рух збільшив українську національну територію більше як двічі й посунув етнографічні межі України аж до берегів

[1] Пор. Грушевського, о. с., т. VII, 66 дд., де зібрана вся література і зроблені дуже влучні висновки.

Чорного моря, Каспія й Кавказького Підгір'я. По шістьох століттях добився український народ знов до морського побережжя, від котрого його відсунули слідуючі по собі навали азійських кочівників.

Тим способом використав український народ своє некорисне окрайне положення бодай у одному напрямкові. Окрайне положення давало йому можливість поширити свою територію на схід і південний схід. Український народ це зробив і здобув собі дорогою мирної, хліборобської колонізації широченну територіяльну основу. Нікому з "недержавних" народів такого не доводилося доказати. Національні території чехів, поляків, литовців, білорусинів і т. ін. є наслідком цього; малі й із усіх сторін обмежені, центральне їх положення, обгорожене більше чи менше постійними етнографічними границями, дозволяє на експанзію хибань дорогою насилля. Ба навіть, щоб удержати свої межі, мусить кожний з цих народів вести завзяту національну боротьбу. Малопростірність і велика густота населення є, щоправда, прихильні розвиткові культури, замикають, однак, народ і його політичну ідею в узькі межі. Відплив надвишки населення мусить йти в чужі краї. А що недержавний народ не може мати власних колоній, то всі еміґранти тратять по найвище двох генераціях свою народність. Правда, з другої сторони, така "етнографічна тіснота" родить у народа тугість (пр. у чехів) або експанзивність (пр. у поляків).

Український народ добув собі, натомість, дуже великопростірну територіяльну основу, яка ще й тепер є зглядно рідко заселена (на р. 1914 56 людей на 1 кв. км.) й допускає ще на багато років нутрішню колонізацію. Крім цього, лежать у безпосередньому сусідстві України величезні простором та населенням дуже вбогі землі (Кавказ, Центральна Азія, Південна Сибір). В ці, для хліборобських осель дуже принагідні землі ллється від кількох десятиліть сильна струя українських переселенців, цей колонізаційний рух має таке ж саме великочертне обличчя, як своєчасна колонізація чорноморських берегів. Суцільні простори, заселені українцями, великі на десятки ба й сотки тисяч квадратових кілометрів, простяглися довжезною смугою від Каспія по Тихий океан. Вони дають запоруку, що тут повстануть (коли вже не повстали) українські національні колоніяльні простори. Про "Зелений Клин" можна вже без обиняків говорити як про українську колонію, так само про широкі простори Південно-Західного Сибіру. Тутешні колоністи мають вигляди задержати свою народність на необмежений час. Колоністи в Канаді, З'єднаних Державах Північної Америки, в Бразилії чи Арґентині таких виглядів не мають.

Географічне положення України на порозі середньоазійських

степів дало тим способом, по довгих віках татарського лихоліття, українському народові спромогу дуже значної колонізаційної експанзії.

Легкість лучби України з Південною Европою і Середньою Азією має більше квалітативне, як квантитативне значіння. Політично-географічні впливи цього сусідства покриваються майже цілковито з впливами Чорного моря. З виїмком кількох походів давніх українців у X столітті на Персію й Болгарію, галицьких князів і козацьких ватажків та гетьманів на нині румунські Дунайські краї, всі інші зносини України з Південною Европою й Передньою Азією відбувалися через Чорне море. Зв'язок України з арабсько-перським культурним кругом через кавказьку шию і через Каспій за кочівниками дуже вчасно перепинився.

Легкий зв'язок зі східною частиною середземноморського світу, що був найсильніший під кінець першого тисячліття нашої ери і відбувався чорноморським шляхом, мав, натомість, для України величезне політично-географічне значіння. Вплив торгової лучби на розвиток державної організації показався тут у повному світлі. Легка сполука з Царгородом розвила торгівлю України, піднесла її культурний рівень і дуже значно причинилася до скристалізування першої української держави довкола київського торговельного осередка. Тою самою чорноморською дорогою прийшло теж християнство, яке наконечно включило українців у сім'ю европейських культурних народів. Византійські й інші середземноморські впливи піднесли Україну XI віку на такий ступінь культурного розвитку, на який не могла спромогтися ніяка сучасна слав'янська держава середньовіччя.

Великочертна експанзія старої Київської держави була, без сумніву, випливом вищої культури й переваги державної організації тодішніх українців над іншими східноевропейськими народами. Правда, годі вважати, без обиняків, давню Київську державу політичним твором на всі сторони звершеним. Однак тільки тоді, коли порівняємо цю державу з нинішніми великими державами. Коли ж приложимо до неї мірило тодішніх середньовічних держав, вийде порівняння для Київської держави дуже непогане. Внутрішні війни й усобиці, недостача почуття державної єдности, слабість військової сили були прикметні теж тодішній Англії, Франції й Німеччині, Це ж були великі росвища февдальних незгод, усобиць, воєн. Малопростірність політичної думки прикметна не тільки давній Київській державі, але й усім европейським державам середньовіччя. Кожна з них була б упала, коли б доля поставила її в безпосереднє сусідство з азійськими кочівниками.

Азійські кочові народи відсунули своїм натиском на захід давніх українців від чорноморських берегів. Політично більше

сконсолідовані, одарені великопростірною державною думкою кочівничі держави відрізали тим способом Україну від головної артерії світової лучби середньовіччя — від Середземного моря. І то на більше, як півтисячліття. Коли ж у XVIII і XIX віці українська національна територія знов сягнула до чорноморських берегів, не було вже української державности, а на місци Византії з її високою культурою сиділа від віків уже турецька держава, ворожа всякому культурному розвиткові. Головні шляхи світової лучби лежали вже на Атлантійському океані — Чорне море було вже тільки нікчемною з лучбового боку закутиною Середземного моря. Російський уряд сливе не турбувався розвитком лучби на Чорному морі, навпаки, він провадив політику протегування московського центру коштом України й завертав головні шляхи внутрішньої російської лучби до балтійських пристаней. Однак ці штучні перепони не могли довго вдержатися. Від часів проведення Суецького каналу почало давнє значіння Середземного моря як одного з головних світових шляхів лучби дуже скоро відживати. Разом із цим мусіло зростати значіння Чорного моря. З кожним роком більшає корабельний рух на Чорному морі, хоч матеріяльна культура його побережних країн стоїть дуже невисоко. Коли вона підійметься вище, тоді велике багатство й велика ріжнородність продуктів цих країн придасть Чорному морю торговельне й лучбове значіння багато більше, як Балтійському чи Адрійському морю. Коли ж проекти мореплавних каналів між Чорним морем і Балтиком та Каспієм стануть дійсністю, вартість Чорного моря для світової торговлі й лучби нечувано зросте.

А пам'ятати треба, що з торговельно-лучбовим значінням іде завсіди й політично-географічне. В безпосередньому положенні України над Чорним морем, в обставині, що ціла половина чорноморських берегів належить до суцільної української території, лежить запорука великої політично-географічної ролі України вже в найближчій будуччині.

3. ЗАХІДНІ Й ПІВНІЧНІ СУСІДИ УКРАЇНИ

На південному заході сусідує український нарід з *румунами*. На цій границі витворилися, однак, політично-географічні взаємини тільки другорядного значіння. Вони до того й не дуже численні.

Державна організація румунського народу повстала почасти коштом староукраїнської, зокрема ж галицько-української державности, коли Татарщина підірвала сили цеї останньої над Серетом, Прутом і долішнім Дунаєм. Завдяки обезсиленню україн-

ської державности й могли румуни посунутися із Карпатської верховини на (первісну українську) Молдаву й Бесарабію. Правда, румунські держави пробували й пізніше експанзії на українській території, українські визвольні змагання шукали собі не раз опори й підмоги на Молдаві, Хмельницький хотів навіть персональної унії з нею. Однак, на загал беручи, державні твори румунського народу не добули ніколи більшого політично-географічного значіння для України. Перш усього перепинювала це їхня малопросторість, потім же-швидка втрата самостійности й турецька кормига.

Під нинішню пору (розведемо це ще ширше!) і в найближчій будуччині впливи румунського сусідства мають для України небуденне політично-географічне зачіння. Бесарабія й Буковина, землі, в котрих український народ межує з румунським, лежать, щоправда, в напрямі експанзійних стремлінь Румунської держави, однак обі вони ледве наполовину румунські, й суцільні територіії, румунська й українська, дадуться в обох землях дуже легко розділити. Прилучені в цілости чи то до Румунії, чи то до України, були б ці обі землі предметом спорів між цими обома державами, які по природному положенню є здані на себе й на поспільне згідне життя. Тривкий союз і постійно добрі взаємні зносини є як для Румунії, так і для України дуже корисні.

Угорщина граничить з Україною тільки на невеликому просторі. Дещо довша була границя давнього Угорського королівства з українськими землями. Впрочім, Карпатський хребет був завсіди доброю природною перепоною так для приязних, як і неприязних відносин між Угорщиною та Україною. Для того то й впливи угорського сусідства для України були все незначні. Проби експанзії Угорщини в Галичині (XIII в.) та Галичини на Угорщині (початок XIV в.) були завсіди слабі й недовгі, хоч, як звісно, перші з них служили Австрії правним титулом для прилучення Галичини в 1772 р. Короткість угорсько-української границі спричинила те, що Австрія могла заокупувати тільки частину української території.

Так само коротка є границя України зі *Словаччиною*. Словаки, невеликий верховинський народець, жили довгі віки в тіни своїх політично могутніших сусідів, передусім мадярів. Їхнє тисячлітнє панування мало для словаків страшні наслідки. Тільки своїй відпорности й життєвій силі завдячують словаки це, що вони змогли пережити довгі століття мадярського панування і тепер, по розпаді Австро-Угорщини, були прилучені до найближче собі спорідненого чеського народу. Правда, страшенно ослаблені на території й народній силі. Тим найновішим політичним актом прийшла Україна знов у сусідство й політично-

географічні взаємини з чеською державою. Старі (з X віку) зв'язки можуть тепер знова нав'язатися. Значіння тих зв'язей не можна низько цінити, хоча границя сама по собі коротка. Бо через Чехо-Словаччину може, з одного боку, плисти на Україну західноевропейська культура, багато чистішою струєю, як куди інде, з другої сторони, добуває Чехо-Словаччина сильну опору на сході й неоціненні господарсько- й лучбово-географічні можливости.

Сусідство з *Польщею*, хоч історично дуже важне, є з політично-географічного боку багато слабшим елементом, як азійське чи середземноморське сусідство.

Етнографічна границя між українцями та поляками є коротша навіть українсько-румунської границі. Польща лежить при найкоротшому боці трапезоїду, котрий творять обриси нинішньої української території.

Однак незвичайно корисне політично-географічне положення Польщі при кінці середньовіччя зробило її наймогутнішою державою на сході Европи. Тодішня Польська держава опиралася, з одного боку, о береги Балтику, з другого — на карпатській верховині, там де вона найтрудніше проходима. На заході межувала вона з Німеччиною, яка попала вже в початках другого тисячліття нашої ери в типовий стан дрібнопростірного роздріблення, з котрого вийшла властиво аж в 1871 році.

Експанзійні стремління Німеччини, котрі в часах саксонських цісарів були такі сильні й великочертні, зійшли дуже швидко на ступінь малопростірних заборів поодиноких князів і маркграфів. Сильнішу експанзійну діяльність розвинув тільки орден німецьких лицарів над устями Вісли й Німану. Та його експанзія скріпила тільки Польщу, бо знищила старих грабіжних прусаків, приневолила поляків навчитися західноевропейської военної штуки й спонукала їх до з'єднання їхніх дрібних князівств, роздираних усобицями, в одне сильне Польське королівство. Сильна німецька колонізація в Польщі спричинила гарний розвиток міст і міського життя, вищої культури, промислу й торгівлі. Німецьке сусідство мало для середньовічної Польщі тільки корисні наслідки. Недарма покинули польські королі вже від XIV в. (Казимір Великий) свою, дотепер проти Німеччини звернену політику, щоб кинутись на легку добичу на сході.

Східні сусіди Польщі — литовці, ятвяги, русичі-українці — дошкулювали, щоправда, Польщі граничними війнами, та не загрожували ніколи її самостійности. З кочових народів грізні їй були тільки татари, однак не прибільшуємо, коли сконстатуємо, що Україна в пару десятьліттях мусіла витерпіти від татар багато більше, як етнографічна Польща за всі часи Татарщини.

Ці корисні обставини справили те, що в половині XIV віку,

коли Україна гинула в крові вічних татарських воєн і династія Галицько-Володимирської держави, цього остатка української державности, саме вимерла, Польща, хоч малопростірна й не дуже людна, могла вперше виступити забірно. Вона сама спромоглася на часове захоплення Галичини й Поділля. Щойно майстерна унія з Литвою (1569) віддала Польщі панування сливе над усею тодішньою територією України.

Становище українських земель в рамах Польської держави було з політично-географічного погляду mutatis mutandis цілком ідентичне зі становищем нинішних *плантаторських колоній* супроти колоніяльних держав Европи. Характер осадничих колоній змогла Польща надати тільки декільком малим просторам на західній границі України (Західнє Підляшшя, части Холмщини й Галицькі землі над Вислоком). Поза тим стояла на перешкоді перш усього чисельна слабість пануючого народу, потім же його скора експанзія й розпорошення по широких просторах Литви й Білої Руси. Тому-то Польща не могла й думати про інтензивне сколонізовання українських земель польським живлом. За політичним захопленням України не пішло й не могло в даних обставинах прийти господарське заволодіння нею. Великі колонізаторські успіхи, якими поляки залюбки величаються в творах своїх істориків (пр., Шайноха, Ролле і т. д.), головно ж Яблоновський в "Źródła dziejowe" (т. V і XXII), є ірреальні. Україна була вже в часах польської окупації людніша, як сама Польща. Однак *титули посідання* цеї української людности були ще менше шановані, як, пр., титули посідання індійських племен у Північній Америці. Тут бодай куповано у індійського ватажка землю, в найгіршому разі за пляшку горілки й кепський мушкет. На Україні було ще простіше. Польський магнат діставав від свого короля грамоту даровизни на великий шмат землі. Вигнавши безцеремонно евентуальних українських поміщиків, такий магнат проголошував попросту всім, що поселяться на "його землях, свободу на 15 до 25 років від усяких дачок і панщинних робіт". І український хліборобський люд, ворожо настроєний до всякого кріпацтва, зараз збирався зі всіх усюдів і заселював громадами села й містечка. Нечисленні польські хліборобські колоністи розпливалися все в українському морі так, що польське панування на Україні держалося тільки небагатьома вельможами (до того переважно українського походження), нечисленною шляхтою (теж переважно українською, потім сполонізованою) і жидами, що купчились під польською протекцією по містах.

Коли при тім уявимо собі вічну татарську небезпеку по всій Україні та слабість польської державної організації взагалі, то зрозуміємо, чому Україна не могла органічно врости в польсь-

кий державний організм, чому така значна частина України (Київ, Лівобережжя і т. ін.) по короткім (ледви 80-літнім) польськім пануванню пропала для Польщі назавсіди. Україна, заокупована Польщею так легким трудом, була простором і населенням завелика, щоб Польща могла її вдержати за собою. Занадто скора й занадто велика експанзія Польщі на українських землях мусіла принести для неї сумні наслідки. Автохтонне українське населення не було приєднане для польської державної ідеї, навпаки, всюди воно пішло в опозицію і стало задля своєї численности й тугости дуже небезпечним для польської державности елементом.

Політича перевага Польщі в Східній Европі, в XV і XVI столітті безперечна, опиралася, однак, все-таки на посіданні великої й багатої України. Коли українська визвольна війна 1648 р. утворила українську Гетьманщину й вона прилучилася 1654 р. до Московщини, зараз наступило рішуче пересунення сил у всій Східній Европі. Московщина, що півстоліття тому назад стояла (почасти завдяки Польщі) над берегом пропасти, прийшла через федерацію з Україною до переваги в Східній Европі й стала по дальшому півстолітті могутньою Російською Імперією.

Україна була, отже, для Польщі головним джерелом сили, велетенським і багатим та чужим по суті пограниччям, котре наслідком своїх політично-географічних прикмет надавалося майже виключно для плантаційної господарки. Щоб цю велику колонію, так важну тоді для Польщі, як нині Індія для Англії, боронити проти татарських грабіжників, Польща не мала сили. Тим менше вона могла думати про добуття й знищення їхніх сховків на Криму й Чорномор'ї. З другої сторони, не позволяли вічні набіги цих грабіжників і викликана ними козаччина зрости польській владі на Україні в політичну силу.

Так витворився цей знаменний політично-географічний circulus vitiosus, котрий найшов свій кінець щойно тоді, коли східній сусід Польщі — Московщина — став Російською Імперією й задавив грабіжну Кримську державу. Та тоді була Польща така слаба, що доспіла до розбору. Бо політично-географічне положення Польщі, таке корисне при кінці середньовіччя, стало дуже некорисним, коли на місця давніх, пасивних сусідів — Римської держави, німецького народу, Угорщини й давньої України — прийшли новітні могутні держави: Прусія, Австрія й Росія. Центральне положення Польщі, аналогічне нинішньому положенню Німеччини, вимагало тугої державної організації й сильної армії. Тому що Польщі не доставало й одного, й другого, її упадок був питанням вже тільки дуже короткого часу.

Сусідство Польщі мало для України ще й це значіння, що культурні впливи Західної Европи, так важні для розвитку політичних ідей, могли діставатись на Україну сливе тільки через Польщу. На жаль, соціяльна структура Польщі була наслідком пригноблення й (пізніше) повного занепаду міського життя така, що прищіплення повної західноевропейської культури в Польщі було виключене. Зокрема, дуже сумно виглядала матеріяльна культура. Наслідком цього відпадали для України, цеї вічно несупокійної й руйнованої війнами пограничної землі, тільки поодинокі культурні окрушки. Систематичне руйнування цих немногих останків колишньої високої культури княжої України є, може, в тім самім розмірі заслугою Польщі, як заслугою татарського лихоліття[1]. Добру моментальну знимку цеї співпраці поляків і татарів над знищенням української культури подає на основі джерел з XVII століття Мілюков[2].

Північна сусідня земля України, *Біла Русь*, мала тільки недовгий час більше політично-географічне значіння. Біла Русь творила колись інтегральну частину староукраїнської Київської держави. В XIV (почасти вже XIII) столітті пішла Біла Русь під литовське панування — властиво ж змінила тільки династію й стала для Великого Князівства Литовського основою для прилучення цих частин старої Київської держави, що ще не підпали безпосередній татарській владі. Біла Русь була також посередницею для українських культурних впливів на Литві. Цим шляхом дійшла культура й письменна мова старого Києва до неподільного панування в цілій Литовсько-Руській державі. Ця держава стала просто державою українсько-білоруською, бо литовське національне живло дало їй тільки назву й династію. Тим і пояснюється дуже лояльне відношення українців до тієї держави.

Та прийшла Люблинська унія, українські й білоруські культурні й політичні впливи дуже скоро підкопав непереможний напір поляків, і Литва та Білорусь підлягли цілковитій полонізації — принаймні у всіх вищих верствах свого населення.

Остається нам до обговорення ще тільки сусідство України з *Московщиною*, чи пак *Великоросією*. Воно має, головно з огляду на нинішні відносини на Україні, величезне політично-географічне значіння.

Перша політична організація нинішньої Московщини вийшла, як знаємо, зі старої Київської держави — отже, з України. Великопростірність, трудна лучба, незугарна організація середньовічної держави, а вже найбільше антропогеографічна окреміш-

---

[1] Диви: Г р у ш е в с ь к и й. Історія України-Руси, т. V і VI.
[2] Skizzen russischer Kulturgeschichte, т. I, стор. 41.

ність населення пособляли від самого початку самостійности "заліських" земель над Окою й Москвою серед інших територій Київської держави. Швидкий зріст абсолютної, ба деспотичної влади князів в цих північних князівствах позволив їм не тільки самим скріпитись політично, але й підкопати кривавими війнами й руйнуваннями (1169, 1203) київський центр держави. Коли в XIII і XIV віці прийшла татарська навала, то українські князівства, збудовані на федеративних основах, без сильної княжої власти з перевагою "землі" над князем, мусіли погибати. Північні князівства змогли натомість завдяки своїй віддалености й деспотичній формі влади вдержатися. Московські князі почали вже в XIV столітті "собірати руські землі", а зі слав'янсько-фінської мішанини почав творитись новий східно-слав'янський народ — москалі.

Наслідком майже цілковитого зруйновання Лівобережжя татарами перервалися сусідські взаємини поміж українцями та москалями сливе на три століття. Оба народи жили й розвивалися самостійно й дуже швидко стали собі чужими. Тільки слаба й непевна зв'язь спільної позірно ідентичної православної віри полишилася разом з письменною церковною мовою й правописом. Натомість ця обставина, що великі князі й царі Московщини поводилися наче володарі "всеї Руси" й дідичі київських великих князів, не мала поза формальностями царських титулів і теоретичних претензій поки що ніякого значіння. Тому-то українцям XVII століття, коли взаємні зносини оживилися, Московщина здавалася чужою може більше, як Польща.

Для того спроба Хмельницького Українську гетьманську державу оперти на Московщину стала фатальним промахом. Молода Українська держава, ледви збудована, дістала до своїх давніх ворогів, татар і Польщі, ще третього — Московщину, "собірательку русских земель". Супроти такого політично-географічного положення не змогла Гетьманщина довго вдержати не то самостійности, а й автономії. Зокрема, коли на місце давнього Московського Царства прийшла по-европейськи зорганізована Російська Імперія.

Сусідство з Московщиною є по татарськім сусідстві найважнішим політично-географічним елементом у історії України. Етнографічна границя українців з москалями, в XVII віці ще коротка й до того несуцільна, зробилася за поступом колонізації Лівобережжя (Слобідщини, Донщини, Підкавказзя) найдовшою з-поміж границь України. По упадку автономії Гетьманщини й по поділах Польщі дісталося поверх 9/10 української національної території під безпосередній непереможний вплив Московщини.

Політично-географічний вплив Московщини був для України все фатальний. Ми вже вище згадували, як то старомосковські

князівства підкопали війнами значіння київського центру й тим ослабили його відпорність супроти кочових народів. Так само злощасний був політично-географічний вплив Московщини від часу відновлення українсько-московських взаємин в XVII століттї. Молоду Українську державу, збудовання котрої коштувало так багато крові, почали московські впливи зараз таки підкопувати з усіх сторін, використовуючи дуже спритно всі слабі сторони молодого державного організму. Правда, всякий безсторонній мусить признати, що Московська держава й московська суспільність XVII віку находилися в такому різкому контрасті до української державности й української суспільности, що які-небудь позитивні впливи були виключені. В Московщині панувала деспотична форма влади, загальне невільництво всіх підданих без виїмку, культура була більше азійська, як европейська, й відгороджувалася вперто від усяких европейських впливів. Натомість на Україні була форма правління республіканська з виборним гетьманом, могутньою козацькою аристократією, свободолюбним, непривичним до кріпацтва людом і культурою, що була побудована на европейських основах. Такі великі ріжниці в будові й ідеї, цілком природно, не могли довести до ніякого органічного зроснення обох державних організмів: українського й московського. Матеріяльно сильніша, хоч культурно слабша, Московщина мусіла стреміти до знівечення української не то держави, але й автономії.

Ця конечність є дуже зрозуміла. Для Польщі було володіння Україною дуже важне, та не було воно питанням буття чи небуття. Для Московщини, натомість, було посідання України, без ніякого сумніву, питанням життя, головно ж від часу, коли вона перемінилася в новітню Російську державу. Тільки панування над Україною відчиняло Росії дорогу до Чорного моря, Балкану, Царгорода, тільки тривке посідання України давало Росії спромогу думати про здійснення давних мрій — перейняття спадщини византійських кесарів. Українська держава, нехай би й автономна, півзависима, мусіла бути поважною перепоною для експансивної політики Росії на Півдні й Південному Заході. Ось де причина екстермінаційної політики Московської держави проти українців. Вона не обмежилася на політичне поле, а розширилася на культурне. Там вона звернулася перед усього проти української мови й культури. Політична й культурна війна московства з українством загострилася саме в останніх часах, коли за розвитком велитенських природніх багатств України панування над нею стало для Росії важним життєвим питанням.

Обговоривши тим робом коротко політично-географічне значіння сусідних земель, звернемося ще раз до нинішнього політично-географічного положення України. Положення її супроти

головних шляхів світової лучби й шляхів політичної експанзії великих держав є тут, без сумніву, рішаюче. Основне обговорення цих справ відкладаємо до дальших уступів, та декілька головних точок треба вже тут зазначити:

1) Україна яко північне запілля Чорного моря — найбільший, пристанями найбагатший, найкраще для лучби відчинений край між усіма чорноморськими краями — опановує Чорне море, цей останній відшибок Середземного моря в тій самій мірі, хоч іншим способом, як це роблять землі над Босфором і Дарданелами.

2) Наслідком цього є політично-географічне положення України для цілого східного бассейну Середземного моря дуже важне. Кожночасне політичне положення на Україні є для кожного розвитку якої-небудь політичної могутности в східному бассейні Середземного моря рішаючо важне.

3) Україна панує наслідком свого географічного положення над доступом із Східної Европи так до балканських земель, як і (через кавказьку шию) до Вірменії, Персії, Месопотамії і т. ін., отже, до країв, що важні для політичної експанзії сливе всіх великих держав Европи. Суцільність т. зв. східного питання є зв'язана якнайвиразніше з опануванням України Московщиною (в XVII і XVIII столітті).

4) Україна лежить при найкоротшім сухопутнім шляху з Західної Европи до Індії, саме середній кусень цього шляху, до 2000 км довгий, переходить поздовж України.

Політично-географічне зібрання усіх цих прикмет положення доказує, що Україна уявляє собою одну з найважливіших "ключових точок" цілого Близького Сходу. Доля й недоля багатьох, коли не всіх европейських великих держав теперішности, зависить від цього, як уложиться політична доля України.

4. ПОЛІТИЧНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ЗНАЧІННЯ ГРАНИЦЬ НА УКРАЇНІ

Вже сама назва "Україна" — межова земля, пограниччя — вказує, що наша батьківщина має багато до діла з границями. Сама вже ця назва так чудово згідна з природою й історією країни, що дуже тяжко прийшлося б видумати більш підходячу назву, як ця, що прийнялася й утерлася протягом історії!

Україна лежить на межах Европи й Азії, европейської полоси складкових гір і східно-европейської плити. Геоморфологічно й кліматично є Україна так само виразною граничною країною,

туди переходять також важні ростинно- і звіринно-географічні межі. Тут стикаються зі собою раси, культурні круги, народи. Україна — це не тільки гранична країна, це також країна границь.

Натомість дотично політичних границь у вузькому розумінні справа представляється інакше. Політичні границі мали на Україні завсіди непостійний і неготовий характер. І його вони досі задержали. Україна не має ані на своїх межах, ані у своєму нутрі ні приблизно такої скількости ліній, котрі надавали б на політичні границі, як Середня чи Західна Европа. На широких рівнях України проходило протягом її історії декілька довільно протягнених ліній яко "політичні границі". Ось і вся! Навіть довоєнні кордони Австрії й Росії, що ділили Україну поверх сотню років, хоч уявляли собою "наукові границі", були цілком довільно потягнені й не мали ніяких органічних основ.

Розглянемо в першу чергу *етнографічні межі* суцільної української території. Вже перший погляд на них доказує, що вони в нинішніх своїх обрисах — це продукт неготовости українського народнього організму. Український народ ще не цілком вріс у свої границі, процес зростення землі з народом не зміг ще обхопити цілого простору України. Виразні признаки старих, упостійнених границь мають етнографічні межі України тільки на Закарпатті, в Галичині, на Буковині, Холмщині і на Підляшшю. Ці частини українських меж — це продукт довгих історичних взаємин. Вони є від довгих часів упостійнені. Тільки при польській границі наступило за 500 років незначне пересунення етнографічної межі на некористь України.

У противенстві до цього етнографічні межі України в Бесарабії, на Курщині, Вороніжчині й Донщині, на Підкавказзі й над Каспієм повстали недавно, мають дуже замотаний шлях, численні енкляви й ексклями. Їхня молодість і неготовість зраджуються вже на перший погляд. Для всякого, що не знає історії Східної Европи, ці межі, обняті роєм українських етнографічних острівців, могли б виглядати наче продукти корчення, тання української суцільної території. Тим часом це саме продукти експанзії українського живла на просторах, що по кількасотлітньому запустінню були наново заселені цим живлом.

Що дотичить *вартости границь*, то, без всякого сумніву, південна границя, себто побережжя Чорного й Озівського моря, є найвартніша поміж усіми границями України. Вона вповні відповідає всім вимогам граничного заборола, з одної, легкої лучби — з другої сторони. Так само карпатська границя мусить бути вважана доброю, бо гранична смуга обіймає тут оба склони й обі обноги верховинського хребта. В певній мірі заслугує на таку ж саму ціну й кавказька границя з огляду на трудну проходимість головного хребта. Крім цього, творять по-

ліські болота границю, добру з погляду військової географії. Всі інші границі суцільної української території - це лінії, тільки місцями зазначені то плоскими вододілами, то легко проходимими річками серед широких рівнин Східної Европи.

Граничні лінії, які потягнулись протягом минулого тисячліття по території України історичним життям, являються ще куди менше вартними як найгірші серед її нинішніх етнографічних границь. При розгляданню цих історичних границь треба собі уявити, що в часах низшого ступіня цивілізації могли сповняти охоронну функцію деякі такі границі, які при нінішньому розвиткові лучбової й военної техніки ніяк не можуть цього доказати. В давніх часах оцінювано границі, як звісно, головно з огляду на їх здібність давати захист землі. Захистом уважались гори, ліси, болота, степи, взагалі широкі смуги безлюдної землі. Гори творили межу давньої України супроти Угорщини, великі ліси — супроти Польщі й Московщини, великі болота супроти Білоруси й Литви. На півдні творило границю Чорне море, та тільки на короткий час. Дуже швидко відперли кочівники Українську державу від моря. Тепер повинні були степи давати граничну охорону Україні. Степи, одначе, уявляють собою тільки тоді певну вартість як границя для хліборобського народу, коли поза ними живе другий також осілий хліборобський народ. Супроти кочових народів не могли степи сповняти охоронної функції — навпаки, вони були для них щонайкращими воротами. Політична степова границя давньої України, хоч завсіди укріплювана валами, замками й городами, була дуже нетривка. Вона хиталася з десятьліття на десятьліття так сильно, що даремне шукати рівні цьому процесови в цілій історії всіх часів і всіх народів. Можна сміло твердити, що саме ця довга, незахоронена степова границя принесла старій Українській державі загибель.

Держави, котрі запанували на руїнах старої княжої України, опинилися щодо границь ще в гіршому положенні, як вона. Добра природна границя на півдні — Чорне море — була для Польщі й Литви de facto недостижима. Тільки раз у XV столітті досягла Литовська держава на дуже короткий час і тільки номінально берегів Чорного моря. Тим способом лишались як південно-східна границя тільки степи: для польсько-литовських армій майже непроходимі, для татарів вигідний шлях для їхніх набігів. Тільки для татарів була степова полоса доброю природною границею, для Польсько-Литовської держави — якнайгіршою. Давня Українська держава робила бодай великі зусилля (X-XIII століття), щоб свою степову границю добре захистити штукою. Будовано довгі укріплені лінії в роді римського limes'у, добре уфортифіковано всі граничні міста, поставлено багато

кріпких замків, зорганізовано граничну сторожу. Військова сила була все на поготівлі й не була знов така нікчемна, коли над Калкою могла три дні боротися проти полчищ Джінгісхана. Литовсько-Польська держава занєдбала укріплення границь майже цілком, її воєнної сили не можна було сливе ніколи вивести на час у бій. До того ж вона була така слаба, що не могла і мріяти про знищення навіть такої слабої орди, як Кримська, — цеї нікчемної карикатури армій Джінгісхана. Тому-то степова границя стала невдовзі найбільше загроженою границею також Польсько-Литовської держави. Тільки що чеpенні області цеї держави були задалекі від степів, а могутність татарів уже замала, щоби знищити також і Польсько-Литовську державу. Тільки Україна мусіла страшенно терпіти від кримців.

Татари подбали зі своєї сторони, щоб гранична степова полоса добувала для них щораз більшу вартість. Вони систематично вилюднювали її, збільшували область степів через випалювання лісових островів і розширили її межі далеко в глибину лугової полоси України. Татарські спустошення звели вкінці степову границю України до найпервіснішого розвиткового стану, в котрім гранична пустара стає предметом використовування з боку обосторонньої граничної людности.

Також усі інші границі Польсько-Литовської держави на Україні не мали ніде й ніколи іншого значіння, як теоретичне. Часова східна границя (в нинішній Чернигівщині й Полтавщині) була наслідком татарських набігів так само ілюзорична, як південна границя. Крім цього, була вся країна по обох боках середнього Дніпра від XVI століття територією козаччини, підданою Польщі тільки номінально. З тої самої причини лежала також східна границя Польщі в останньому столітті її істнування тільки теоретично над Дніпром. Дещо більше практичне значіння мали границі автономної Гетьманщини, але й їм хибували потрібні природні основи. Щойно Російська держава XVIII століття починає вести свідому своїх цілей граничну політику, хоронить свої межі на Україні укріпленими лініями[1], посуває їх у побідних війнах із Туреччиною щораз дальше на південь, душить ними запорозьку козацьку республіку й досягає вкінці найлучшої природної границі — моря.

Межові лінії, що були потягнені крізь територію України наслідком поділів Польщі, заслугують як перші на назву "наукових границь". Однак усі вони носили виразні признаки тимчасовости й неготовости, були на загал лихі й трудні до оборони. Границя між Росією та Австрією на українській території

---

[1] Диви: карту в М і л ю к о в а. Skizzen russischer Kulturgeschichte, I, стор. 38.

не мала ніде характеру доброї природної границі. Одинокі тяжче проходимі ділянки її були: короткий кусень Дністрового яру між Онутом та Окопами і ряд багнистих ставів на верхів'ях Збруча, впрочім малої, легко проходимої річки. Крім цього, були границі австрійської України й загалом цілком довільно викросні, без зглядів на природні й етнографічні відносини.

Цілком те саме можна сказати також про внутрішні границі обох держав, які панували на Україні до війни й революції. Австрійський "коронний край" Галичина мав, наприклад, так сконструйовані границі, що найважніша з морфологічних меж Европи — межа між тектонічно заколоченими просторами Західної Европи та плосковерствованими плитами й низами Східної Европи — проходила саме впоперек Галичини. Східна, українська, Галичина належала морфологічно, гідрографічно, кліматично й фітогеографічно до Східної Европи, Західна, польська, "Галичина" — до Середньої Европи. Не тільки, отже, етнічні відносини ділили Галичину на дві части, але й природописно-географічні. Мимо того, лучив цей край як адміністраційна одиниця два ворожі народи. Границі другого коронного краю, Буковини, так само штучно сконструйовані, лучили знов в одній політично-географічній одиниці розбіжні інтереси українців і румунів. Границі королівства Угорського в обсягові української території були, щоправда, позірно обусловлені природними відносинами. Та Угорщина була (так само, впрочім, як і Галичина) адміністративною одиницею на середньо-европейські відносини дивно завеликою. Крім цього, межі автономних комітатів були так сконструйовані, що не узгляднювали природних відносин і приневолювали ріжні народности до сварливого співжиття.

Така конструкція внутрішніх границь приневолювала австрійсько-угорських українців до безперестанної боротьби за національне істнування. Ця боротьба скріпляла, щоправда, національне почуття та ослаблювала сили народу, відвертаючи його від культурної праці.

Ще гірше було з внутрішніми політичними границями на так званій російській Україні. Народня українська територія порізана була тут на шість адміністраційних просторів і 22 губернії. Не лічимо сюди губерній з українськими колоніями.

Границі всіх тих адміністраційних одиниць були так дивно сконструйовані, що ніяка з них (може, з виїмком західної межі Холмщини) не мала якої-небудь фізично-географічної вартости. Те саме можна сказати про часами дійсно безглузді межі "уїздів".

З цього короткого розгляду границь на Україні бачимо, без ніякого сумніву й дуже наглядно, що *всі вони* загалом і кожна зосібна можуть бути тільки переходові, щоб не сказати хвилеві. Бо ані український народ не вріс ще в свої границі (доказує це

постійне пересування східної й південної границі), ані не зробила це ніяка з держав, що володіли Україною. Росія бажала достигнути карпатської границі не тільки для того, щоби здушити український рух у галицькому ніби Піємонті! Так само й Австрія думала про поправлення своїх границь на сході й півночі, а не про "визволення" України!

Гранична політика молодої Української держави була теж щонайменше дивна. Не хочу вдаватись тут у "злободневні" дискусії, та мушу завважити, що дотеперішні уряди Української держави показали цілковиту відсутність простого зрозуміння ваги граничних питань. Усі меморіяли, ноти, переговори, договори, роблені на ріжні сторони, доказують одно: *нехтовання природних і етнографічних точок погляду при всякому визначуванню так внішних, як і внутрішніх границь України.*

5. ФІЗИЧНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ В ПОЛІТИЧНІЙ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Будова поземелля України з її рішучою перевагою плит і рівнин над верховинами й горбовинами є преважним політично-географічним чинником. Така будова поземелля спричинює перед усього недостачу успішних природних перепон на дотичній території. Всі нерівности, які находяться на так збудованій території, є легко проходимі. Ця обставина улекшує, з одного боку, вдержування одноцільности й порядку в державі, пересування військ, та, з другого боку, вона сприяє ворожим набігам і підпирає чужі забірні забаганки. Історія України дає безліч доказів правди цього вислову. Одноманітна, рівнинна подоба поземелля підсобила скорому зростові старої Київської держави й підчинила її владі майже цілу Східну Европу. Однак цю прихильність морфологічних відносин використали потім з нерівно кращим вислідом татари, литовці, поляки й москалі на шкоду української державности. Забірні держави мали на безкраїх ровенях України завсіди дуже добрі можливості розвитку. Зосібна в сусідстві кочових народів був рівнинний характер України в своїх наслідках просто страшний.

В нинішніх часах, коли техніка може подоліти всі перепони поземелля, втратили вони дуже багацько зі свого первісного значіння. Непригідні прикмети рівнинних країв втратили тим способом теж дуже багато на своїй непригідности — вона стала майже ірревалентна в політичній географії. Модерний державний організм багато менше залежний від морфологічних відносин своєї території, як у давніших часах.

Політично-географічне значіння українських верховин єназагал мале. Карпати, котрих дуга є в цілій третині українська по населенню, не грали в історії України сливе ніякої ролі, хоч українські верховинці мають усі добрі прикмети верховинців взагалі. Альпи, як звісно, дуже причинились до творення швайцарської державности й альпійського черену німецької Австрії. Карпати, натомість, коли не числитимемо Семигороду, не покликали до життя ніякої верховинської держави. Рідке населення і зглядно легка проходимість Карпатів є найважнішою причиною їх негативної політично-географічної ролі. Спеціяльно, що дотикає Українських Карпатів, то вони не творили навіть доброї границі поміж Угорщиною та Галицько-Володимирською державою. З релятивно непоганими успіхами робили угри походи на Галичину й могли в XIII столітті думати навіть про її завоювання. З другого боку, політичний вплив галицьких князів і королів не здержувався на верховині Карпатів, а йшов на угорські доли (початок XIV в.). В пізніших часах давали Карпати, щоправда, захист ріжним політично й суспільно невдоволеним елементам, та державно-творчий рух від них не вийшов.

Кримські гори Яйла мають для України також тільки негативне політично-географічне значіння. Вони давали захист готам і византійцям супроти заборів Київської держави, й вони (між іншим) не допустили до тривкого прилучення Криму до неї. Крим так і полишився поза межами Староукраїнської держави. З цього вийшла величезна для неї шкода: кочівники змогли її основно відперти від моря, потім же самі всадовитися на кілька віків у Криму й зробити його центром руйнування України. Тепер і на будуче політично-географічне значіння Криму для України дуже велике, без володіння Кримом вже не могутність, але й самостійність Української держави мусить бути дуже проблематична.

Політично-географічне значіння Кавказу щойно тепер, коли межі етнографічної України його досягли, може стати актуальне. Дотепер був Кавказ тільки завадою історичним рухам, що йшли з України на південь. При теперішньому стані цівілізації він починає тратити свою непроходимість і може бути важним помостом для впливів будучої України в Передній Азії.

Коли морфографічні чинники будови поземелля мали для України переважно негативні політично-географічні наслідки, то геологічні відносини були в своїх наслідках переважно позитивні. Геологічний склад скельної підбудови й поверхньої цілини України має в двох напрямах велике значіння: для хліборобства й для промислу. Що тикається першого, то вистарчить пригадати, що Україна обіймає саме кліматично найпригіднішу частину чорноземної полоси Східної Европи. Чорнозем є наслідком своєї

постійної родючости може найважнішою породою цілини на всій Землі. Вже в часах Перікла була нинішня степова Україна житницею для грецького світу, а родючість чорнозему донині не змаліла.

Родючість української землі, безумовно, пособила творенню давньої Української держави, бо просто закликала до хліборобства, осілости й загущення населення. Родючість української ниви була також цим талісманом, що допоміг українському народові пережити всі великі катастрофи його історії. Бо ця родючість давала в страшних злиднях бодай спромогу легкого виживлення. Коли український народ мимо так багатьох і так страшних історичних катастроф займає щодо численної сили між слав'янськими народами друге місце, то це треба приписати не в останню чергу родючости його рідної землі.

З другого боку, треба признати, що велика родючість української цілини мала також свої некорисні політично-географічні наслідки. Родючість цілини наставила українців майже виключно на хліборобство. З цього вийшла й виходить звичайна для хліборобських народів *малопростірність й отяжіла сутужність політичної думки.* Легке добування життєвих потрібностей з родючої землі спричинило самовдоволення й не допускало до витворення загребучого й забірного духу, який є так важною, ба найважнішою прикметою усіх державнотворчих народів. З другого боку, великі природні багатства України все принаджували чужих завойовників, котрих рідні краї були природно вбогі, й неначе накликували до експансії на багату Україну. Аж до найновіших часів — світової війни й "конгресового періоду" — бачимо цю політично-географічну ролю природних багатств України в повному розіграванню. Бачимо тепер зайвий раз, які поважні наслідки має для українців велика родючість їхньої рідної землі. Головно для Московщини є Україна як її житниця так важна, що кожен російський уряд мусить звернути всі свої зусилля на те, щоб Україну якнайсильніше держать у руках. Це відноситься до всякого тамошнього уряду, будь він абсолютичний, демократичний чи большевицький, так нині, як і на найдальшу будуччину, аж доки Московщина не зірве зі своєю дотеперішньою, дуже хибною господарською політикою: занедбувати хліборобство у себе дома з огляду на легкий довіз хліба з багатої України.

Коли політично-географічне значіння родючости української землі дуже старе, то таке ж *значіння мінеральних скарбів України* є цілком модерним явищем. Великі кладні вугля, заліза, соли, нафти і т. ін. не грали в історії України, аж до найновіших часів, сливе ніякої ролі. Щойно в другій половині XIX століття почалося їх використовування. За великим підйомом

гірництва пішов майже так само великий підйом фабричної промисловости. Це факт, який не може остати без далекосяглих політичних наслідків. Однак у цім самім розмірі, як росте гірнича промисловість України, зростає теж її вартість для Російської Імперії, на загал багатої копальнями, та не в Европі. Тому-то вона мусіла, головно в останніх часах, напружувати всі сили, щоби спинити національно-культурний і політичний розвиток українського народу. Бо від цеї хвилі, коли український народ скріпиться політично й культурно і стане господарем на своїй землі, ця рішаюча перевага Росії в Европі мусить сильно підупасти.

Політично-географічне значіння українських рік виступило в історії України способом, типовим для всіх рівнинних країв. Перші початки Київської держави нерозривно зв'язані з Дніпром як артерією лучби. Це ж загально звісна річ, яке значіння в перших часах цеї держави мав "путь з варяг в греки". І хоч нині знаємо майже напевно, що варяги не були основателями, а тільки помічниками при основанню Київської держави, то таки не можна заперечити, що їх значіння для неї було не мале. Так само важний був Дніпро як шлях лучби з Византійською державою. З Дніпром зв'язані також початки другої української державности. Значна частина українського народу була тоді (XVI і XVII вік) типовим річним народом. Над Дніпром повстав державний організм Запорізької Січи, цей ембріон української Гетьманщини.

Значіння всіх інших рік України в порівняння зі значінням Дніпра дуже невелике. А тим часом усі вони грали колись велику ролю яко шляхи лучби, навіть ці ріки, що можуть нині носити хіба дрібонькі човенця, — так їх обезводило безоглядне обезлісення України. В українській історії находимо безчисленні докази тієї великої правди, що значіння рік як артерій лучби без порівняння більше, як їхнє значіння як граничні лінії. По рікам проведені політичні границі ніколи не мали ні тривку, ні значіння на Україні. Натомість для міграції українського народу, його політичної експанзії, його лучби з сусідними народами були навіть самі річні напрями Серета, Прута, Дністра, Бога незмірно важні. Серет, Прут, Дністер були для Галицько-Володимирської держави, мабуть, не дуже менше важні, як був Дніпро для Київської держави. Здовж цих південно-східних напрямків рік посувалася українська колонізація наперед у степи, здовж них п'ятилася вона на північний захід у лісову полосу під непереможним напором кочівників. Пересуванню народів відповідали теж кожночасні пересування політичних границь.

Західне пограниччя України розпоряджає дуже добрими річними зв'язками з Заходом, із Середньою Европою: через Дні-

стер, Сян, Вепр, Буг, Прип'ять з Вислою й Німаном. Ця пригідна обставина не мала досі ніякого особливого політично-географічного значіння. Хоч і відчиняла вона широко ворота західноевропейським впливам, та при цих воротах стояла Польща, яка показалася доволі мало надійним культурним посередником. Багато більші є дотичні можливости в будуччині, коли модерні шляхи внутрішньої плавби получать українську водяну сіть з Балтійським морем і з річно-каналовою системою Німеччини. Тоді відживе напевно "путь із варяг в греки", мабуть, з усіми політично-географічними консеквенціями.

Цілком не припадковий є знаменний факт, що Україна не має ніяких гідрографічних сполук із північним сходом, із Московщиною. Географічна самостійність України супроти Московщини виступає тут дуже виразно. Природа вказала Московщині цілком інші гідрографічні шляхи, як Україні. Тільки ріка Дін, що перепливає через молоді (зглядно) колоніяльні землі, заселені посполу українцями й москалями, творить виїмок від цього закону.

На ще одну прикмету української річної сіти мушу тут звернути увагу. Всі головні ріки України стремлять концентрично до Чорного моря й розгалужуються до нутра України промінясто, неначе велетенський віер. Такий уклад рік України посполу з фактом, що Чорне море - це одинока добра природна границя України, приневолює з природописною конечністю нашу вітчину *шукати головної політично-географічної підпори на чорноморському побережжі*: польська та московська політично-географічна небезпека все буде вимагати від України, щоб вона свою політичну точку тяжкости переложила над Чорне море, оперлася постійно й сильно об його побережжя й шукала зв'язків і союзів з могутніми державами, що панують на морях і мають визначні інтереси в Передній Азії.

Що тикається *клімату*, то мусимо лічити Україну до земель найбільше пригідних для розвитку державного життя. На Україні скрізь панує умірене підсоння. Воно рівномірно дає й відбирає і мусить вважатися важним чинником у політичному й культурному розвиткові людського роду. Сувора зима й гаряче літо рівномірно гартують тіло й душу населення, вогкість є всюди достаточна для розвитку багатої ростинної крівлі і так само далека від надто великої вогкости деяких земель Західної Европи (Англії, Уельсу, Ірляндії і т. д.), як від надмірної сухости передньоазійських степів. Українці мають усі типові прикмети народів, які живуть в холоднішій части уміреної полоси.

Ріжниця поміж кліматом України та Московщини є значна, без сумніву більша, як кліматичні ріжниці між Францією та Англією, Німеччиною та Швецією. Московський клімат перехо-

дить у підбігуновий, арктичний, український же — в середземноморський. Цей факт для кожного думаючого землезнавця першорядний щодо його ваги. Комунали, проголошувані, пр., французьким істориком Leroy Beaulieu[1] і повторювані до несхочу ріжними вченими й невченими авторами, що, мовляв, політична єдність Східної Европи має своє джерело в кліматичній одноцільности, не мають супроти наукового розсліду кліматології ніяких основ. Так само безвартісна є ця часто повторювана балаканина, що політична перевага москалів над українцями є цілком природна, бо вони, бач, північний народ, а українці - південний. Цей хід думок був би оправданий тільки тоді, коли клімат України був би в порівнянні з кліматом Московщини дійсно ніжний і розніжуючий. В дійсності він є багато тепліший, та зате так само континентальний і повний контрастів, а вже ніяк не розніжує чоловіка. Як можна говорити про конечність панування москалів над українцями з кліматичних причин, коли зимова температура в Києві низша, як у Гаммерфесті (найдалі на півночі положене місто на Землі!), Стокгольму, Крістіянії, коли одеська зима морозистіша, як лондонська, берлінська, віденська, навіть краківська. А липень у Москві тільки на 1/2 ступіня Цельзія холодніший, ніж у Києві!

Політична перевага Московщини над Україною мала цілком інші причини, ніяк не кліматичні. Навпаки, саме південна своїм положенням і кліматом Київська держава здобула й організувала державно цю територію, що нині її займає московський народ. Не Московщина зробила конець першій українській державности, а татарське лихоліття. Навіть Українська Гетьманська держава XVII й XVIII століття не була Московщиною підбита, а поволі розкладена.

В останню чергу звернемося *до політично-географічного значіння ростинного і звіринного світу України*. Вони є в своїй суцільности випливом усіх інших природних условин краю і головною основою істнування й способу життя його населення.

Велике багатство ростинного й звіринного світу два рази протягом історії пособило розвиткові політичного життя на Україні. Повстання й розвиток Київської держави вийшли з живої торгівлі ростинними й звіринними продуктами Наддніпрянської України. Полювання, рибальство, хліборобство й скотарство на вічно загроженім пограниччі були основою козацтва й тим самим Української Гетьманської держави. Оба українські державні твори розпоряджували великими можливостями розвитку завдяки саме цьому природному багатству ростинного й звіринного світу. З другого, однак, боку, "молоком і медом пливуча" Укра-

---

[1] L'empire des tsars et les Russes, т. I, 1881, стор. 33 дд.

їна принаджувала непереможною силою загрібучих сусідів і добула зі свого багатства, мабуть, більше політичної шкоди, як політичної користи.

Дуже важні політично-географічні наслідки мало також розміщення ростинних формацій на території України. Північно-західна область України, аж приблизно по лінію Львів-Київ-Курськ, належить до середньої й північноевропейської лісової полоси, середна частина, що сягає на південь поза лінію Кишинів-Катеринослав — коліно Дону, творить лугову полосу, країну природних парків, сам південь — це травистий степ. Це розміщення формацій мало велике історичне значіння.

Український народ повстав, без ніякого сумніву, в лісовій і луговій полосі України. На це вказує передусім його вроджене замилування до хліборобства, можна сказати, хліборобська виключність по нинішний день. Ніде на Землі не повстав ніякий хліборобський народ у степу, то ж ніяк не можна уважати українців степовим народом, як це робить у дивній ігнорації чи тенденції, пр., польський географ Ромер[1]. Не в степу, який аж по XVI століття був для українців страшним "диким полем", а на полях і узліссях лісової полоси, на луках лугової полоси, де хліборобство находило добрі условини й лучба була нетрудна, вперше загустилося українське населення й повстали перші українські державні організми. Та найбільше значіння української лісової полоси полягає на тім, що вона давала українському народові найцінніший захист протягом цілого півтисячлітнього татарського лихоліття. Виперте зі степової й лугової полоси безнастанними набігами татарів, шукало українське населення захисту в лісах, що були з природи річи тяжко доступні комонним народам степів. Коли кочове лихоліття в деяких часах слабло, посувалася українська хліборобська колонізація поволеньки в степи, коли ж напір кочівників більшав, вона п'ятилася знов у ліси. Лісова полоса України причинилася тим дуже значно до піддержання істнування українського народу в кочовому лихолітті. Української держави ліси не змогли, щоправда, врятувати, бо саме найбагатіші, найкультурніші й політично найважніші землі давньої України лежали на окраїнах лісової й у луговій полосі й були виставлені без природного захисту на набіги кочівників. Український народ міг відступити в ліси, українська державність — ні й тому мусіла впасти. Московська держава, положена серед лісів і лісами хоронена, могла вдержатися, бо татарам було тяжко панувати над нею безпосередньо. Київська держава, положена в безпосередньому сусідстві степів, не мала таких добрих условин вдержання своєї самостійности,

---

[1] Диви: B r u n h e s. Géographie humaine, II éd., Paris, 1912, стор. 567.

як Московська. Галицько-Володимирська держава, на лісовому заході положена, мала на це кращі вигляди, та татарські набіги її теж страшенно ослабили, скріплюючи цим посередно її сусідів. Вкінці прийшла катастрофа вимертя династії й за цим і кінець державі Ростиславичів і Романовичів.

В минувшині України мали ліси велике політично-географічне значіння яко границі. Ліс ділив населення на малі групи, котрі сиділи на природних полянах або штучних чертіжах, ліс утруднював лучбу поодиноких частей Староукраїнської держави між собою й пособляв партикуляризмові. Малопростірність політичної думки була найбільшим нещастям Староукраїнської держави: знаменна річ, що ця малопростірність аж тоді розпаношилась, коли територія держави була обмежена майже тільки на лісову полосу. Зв'язаний з малопростірністю політичної думки партикуляризм не мав, щоправда, сам по собі рішаючого некорисного впливу. Був же він все ж таки і в тодішній Польщі, Німеччині, Англії і т. д. теж спричинений лісами. Там він мусів згодом уступити єдности. Київській державі недоставало натомість часу, щоб вийти зі стану партикуляризму.

Степ не був первісно родимою ростинною формацією для українців, а страшним диким полем, із котрого немов сарана вилітали жовтолиці орди, щоб нищити Україну. Тільки через істнування формації степів було середньоазійське сусідство таке злощасне для України, тільки степ давав комонним народам такий добрий пастівник для табунів і отар, такий вигідний шлях на Україну. Війни давньої Київської держави з кочівниками, велетенські граничні укріплення доказують наглядно, як незручні були давні українці в. степовій війні. Тільки поволі привикали вони до боротьби з кочівниками, тільки поволі уступала піхота, первісно черен української оружної сили, місця кінноті. Ще пізніше почав сам народ примінюватися до степового життя. Результат цього примінення бачимо щойно в українськім козацтві й у переході значної частини українського народу до козацького способу життя. Тут уперше проявився вплив степу на творбу другої української державности.

Політично-географічне значіння степу не є, однак, цим вичерпане. Завдяки свому приміненню до степового життя за козацьких часів міг український народ, по знищенню степових кочівників, забратися до колонізації чорноморських степів, дотепер майже безлюдних. Завдяки цьому приміненню українців до степового життя мала ця колонізація величезні успіхи, збільшила національну територію України двічі й поширила її границі до Яйли, Кавказу, Каспію. Майже половина українців живе тепер в. степовій полосі.

Та за цею великопростірною експанзією не могла ще досі

слідувати великопростірність політичної думки. Вона щойно наново зароджується в українському народі.

На цьому могли б ми й покінчити наші міркування про політично-географічні відносини української національної території. Ми обговорили в загальних обрисах усі природні елементи України в їхнім політично-географічнім значінні. Міркування про політичні спосібности й прикмети населення України охоче полишаю історикам і політикам. Одно ще тільки! Мушу остерегти перед одним загальником, якого часто надуживають не тільки чужинці, але, на жаль, деколи й українці. Цей загальник звучить просто: *українці як народ не мають ніякої здібности до політично-державного життя.*

Для безстороннього політичного географа цей загальник остає просто незрозумілим. Бо навіть народи, що ледви вийшли зі стадії природних, можуть виступати як державнотворчі народи. Чому ж це має бути відмовлене як раз українському народові, який культурно стоїть ніяк не нижче, як інші східноевропейські народи? До того треба завважити, що український народ, не вважаючи на дуже непригідні політично-географічні умови, уже три рази, й за кожним разом сам із себе, витворив питому державність. Незважаючи на дворазовий занепад своєї політичної самостійности, український народ не тільки що вдержався як самостійний народ (один з найбільших у Европі), але й двічі побільшив свою первісну територію в найновіших часах. Такому життєспосібному народові не можна так без обиняків відмовляти державнотворчих здібностей. Саме тепер він бореться від трьох років проти цілого ворожого світу за свою національну державу.

Українська політична думка опирається в противенстві до інших політичних думок інших великих народів Европи виключно тільки на суцільну етнографічну українську територію. На цім великім просторі хоче український народ добути свою державну самостійність. Це хотіння проявляється тепер, незважаючи на просто неможливі условини у минулому й теперішньому, незвичайно сильно.

Так само ніякий безсторонній дослідник не зможе твердити, що українські самостійницькі змагання не мають історії. По втраті автономії в XVIII столітті вони, щоправда, на пару десятьліттів підупали, та відродилися знову в XIX віці із щораз більшаючою натугою, яка дійшла до вершин в другому десятьлітті XX віку. Які шляхи вибрав український народ, щоб перевести свою волю до самостійности в життя, знаємо з найостаннішої минувшини.

6. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВНІСТЬ А МОЗАЙКОВІ ДЕРЖАВИ НА СХОДІ ЕВРОПИ

Українська справа — це проблем нової великої національної держави в Европі. Ця обставина приневолює нас зайняти становище супроти національного принципу в політичній географії взагалі.

Ця частина антропогеографії, яка дотичить націй, самостійних народів, належить до найменше (а може й цілком) необроблених галузей тієї науки. Етнологія, як здається, полишила, мимо своєї назви, цю справу антропогеографії, чи бач політичній географії. Бо етнологія фактично не обробляє національних проблемів і задержується при природних, щонайвище ж при півкультурних народах. Тим робом повстає тут широка прогалина в загальній будові землезнання.

Цю фатальну прогалину використовують від довшого часу політики, історики, юристи. Не маючи географічного знання й працюючи на цій неораній ниві після власних точок погляду, орють її незугарно, ще незугарніше скородять, а сіють... бур'ян. Народи, нації, ці найкращі природні продукти природньої еволюції, продукти поступової діференціяції породи Homo, являються наслідком роботи цих непокликаних спеціалістів як штучні ефемерні продукти антропоцентричної, від природи й дійсного життя відірваної спекуляції.

Супроти такого стану річей не повинні ми дивуватися, коли дотепер націю розуміли в широких колах суспільности тільки державно, коли німці Німеччини були вважані "нацією", німці Австрії "національністю", коли в XIX віці взагалі могло постати й буйно розвитись так багато інтернаціональних, в дійсности антинаціональних, теорій і напрямків. В ім'я їх всюди ставляно державну чи клясову зв'язь вище національної поспільности, окричано всюди націоналізм як дрібничковий і назадницький, як перестарілу точку погляду, як пережитий загальник.

Головно в Середній Европі розпаношилася ця більше чи менше свідома негація національного принципу. Німецька держава була перед останньою війною тільки на загал беручи національною державою, бо її область обіймала, як звісно, більші чи менші частини суцільних національних територій поляків, литовців, французів, данців. Друга середньоевропейська велика держава, Австро-Угорщина, була знов найкращим у світі зразком мозайкової держави, зліпленої з кусничків цілостей ріжнородних національних територій. Із цього стає ясним, чому не

тільки політики, соціологи, публіцисти, але навіть і визначні вчені Середньої Европи все й усюди ставляли державну ідею вище національної ідеї. Державний патріотизм і лояльність свідомо чи несвідомо затемнювали їх погляд на справу. Так звана "середньоевропейська ідея" (Ліст, Навман і т. п.), поширена в безчисленних варіянтах, була побудована головно на запереченні національного принципу й опановувала уми німців і австрійців надовго перед появою Навманової книжки про Середню Европу. Поміж т. зв. осередніми державами була тільки Болгарія національною державою, всі три інші держави, Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, були як по свойому станови перед (1914), як і по своїх експанзійних стремліннях усім радше, як національними державами. Німецький соціолог і публіцист Поттгофф хотів навіть бачити в останній світовій війні кінець національної ідеї як творчої сили держав!

В Західній Европі займався національним принципом в останніх десятьліттях дуже мало хто. Нікого він там не інтересував. Про це не тільки ми, українці, можемо сказати словечко. Щойно в останніх роках перед великою війною бачимо в Західній Европі знаменитий зворот. Деякі круги починають знічев'я дуже інтересуватися національним принципом, ба навіть конструювати нові карти Европи після нього (Seton Watson). "Оборона істнування й інтересів малих народів" стала прецінь головним кличем, в ім'я котрого вела "Антанта" війну з "Осередніми державами".

Та про докладне й послідовне переведення національного принципу в програмі західніх держав не було й бесіди. З легко зрозумілих причин. Бо по стороні цих держав (майже виключно національних) була також і одна мозайкова, зліплена з ріжних народів держава — Росія. Цілий довжезний ряд національних проблемів — фінський, естонський, латиський, литовський, білоруський, український, грузинський — стали тим способом так для політиків, як і для учених Західної Европи занадто "делікатні", щоб їх можна було не то розроблювати, але й навіть порушити. Наслідком цього національний принціп мусів у цілій Західній Европі попасти в ніякове положення.

Великі перешкоди зустрічав національний принцип також з боку ріжних напрямків соціялізму, зокрема ж від марксистичної доктрини. Вона, як звісно, збудована на пережитій геглівській спекулятивній філософії, нехтує примінення еволюційних природописних прав до національного питання, ставляє ім'я "інтернаціональности" все й усюди ідею кляси і держави понад національний принцип.

Та прийшла велика війна 1914-20. Вона сама, її кінець у 1918 р. та події, що слідували по нім і досі слідують, доказу-

ють для кожного неуп'ереджсного, що так сильно лаяний, багатьома ніби погребаний *національний принцип не то що нічого не втратив зі свого всю землю обіймаючого значіння,* а навпаки, збільшив його. Не супра — чи інтернаціональна, *а саме національна держава є метою, до якої стремить історичний розвиток також і XX століття.*

Антропогеографічний дослідник, що дивиться на історію розвитку людства з природописного становища, може тут прийти тільки до цього одного заключення: національне почуття поспільности все було, єсть і буде на всю будуччину найважливішою підвалиною державности.

Національна держава є зарівно у народів природи, як і в культурних народів, синтезою кожної епохи розвитку. Інтернаціональні (sit venia verbo!) мозайкові держави були в кожній розвитковій фазі людського роду, вони істнують тепер і може все істнуватимуть, вони можуть бути великі, вони можуть виглядати могутні й цвітучі, вони можуть навіть вирости на всесвітні могутности (держави асирійців, персів, македонців, римлян, арабів, монголів і т. ін.), але всі вони є завсіди продуктами забору й насилля одних народів над другими. Коли підбиті й запроторені в одно політичне тіло народи є ще слабі або вже починають вироджуватися, тоді має така мозайкова держава вигляди на істнування, ба й могутність. Та завсіди мусить бути в такій державі один пануючий нарід. Від більших чи менших успіхів цього народу в асиміляційній, винародовлюючій його роботі супроти поневолених народів залежить тривкість і сила дотичної мозайкової держави.

Приміри й докази для саме поставлених тез находимо не тільки в історії старинности й середньовіччя. Новіша й найновіша історія подають їх тільки само, коли не більше. Новіша історія саме вчить неперсможними дійсностями, що держави *національно мішані не можуть істнувати*; одинокий позірний виїмок творять ніби дрібні держави, як Швайцарія чи Бельгія, де спільні економічні інтереси й вікове політичне співжиття загоїли національну ворожнечу. Та не цілком, вона тліє під попелом конвенціональних фраз і нав'язаної привички й підчас світової війни вона вибухла ярким полум'ям у Бельгії між фламами й валонами. В Швейцарії до вибуху не прийшло, та ворожнеча між тамошніми німцями та французами й італійцями виступила дуже виразно. До речі сказать, Бельгія є ще занадто молодим державним твором (90 років!), щоби могла служити приміром чи доказом при таких міркуваннях, як наші теперішні.

Всі більші мозайкові держави мають натомість виразний наклін до слабости й занепаду. Не сягаючи далеко, докажемо правдивість цеї тези на трьох мозайкових державах, що панува-

ли до останніх часів на українській території: на Польщі, Австро-Угорщині й Росії.

Польща була первісно (X-XIV вік) національною державою, котра зорганізувала політично споріднені між собою слав'янські племена над Вислою й Одрою і поборювала по силам німецьку експансію на схід. Коло половини XIV століття надав король Казимір Великий польській політиці новий напрямок. Польща замінила західний фронт східним і розпочала на сході великочертну експансійну політику.

Політично-географічне положення Польщі було в XIV-XVI столітті дуже вигідне. На заході вона межувала з політично слабою Німеччиною, з малою, гуситськими війнами невдовзі дуже підкопаною Чехією, на півдні — з Угорщиною, що була внутрі роз'їхана й на вні зайнята всеціло турецькими війнами. На сході дотикали межі Польщі до останків української державности, недонищеної татарами й до розвиваючоїся та загроженої німецькими хрестоносцями й Москвою Литви. Через унію з Литвою добула Польща майже необмежену можність експансії на сході й використала її вповні. Та, як вже вище зазначено, Польща не вміла цих широких земель, що їх дістала сливе не добуваючи шаблі з піхви, приєднати до себе органічно. Литовці, білорусини, українці були номінально сфедеровані унією, добровільно побратані, рівноправні народи... В дійсности ж були це поневолені народи, проти котрих національно-культурного розвитку (про суспільно-політичний вже й не згадувати!) Польща повела кампанію з таким успіхом, що по двох століттях, при поділах Польщі, усі ті народи були нічим іншим, як тільки етнографічними масами. І мимо того вони на диво принесли Польщі таки загибель!

Диспропорція між скількістю пануючого народу та підчинених була в давній Литовсько-Польській державі дуже ярка. Поляки творили ледви четвертину населення, по відірванні України (1648) були процентові числа національностей в Польщі (перед першим поділом) ось які: поляків — 33%, українців і білорусинів — поверх 37%, жидів — 10%, литовців — поверх 9%, німців — поверх 8%, москалів — 1%[1].

При так ріжнобарвному складі мусіла давня, історична Польща скорше чи пізніше поділити долю всіх мозайкових держав. Панування над Литвою, Білою Русею, Україною вимагало сильної національної експансії поляків у цих просторих країнах і видатної полонізації їхніх автохтонних народів. І перше, й друге завдання було неможливе до сповнення задля чисельної

[1] По обчисленням Плятера. Réclus. Nouvelle géographie universelle. T. V, стор. 297.

слабости пануючого народу. Соціяльно-політична будова Польської держави була неприхильна повному прийняттю західної культури. Польська культура, котру польські публіцисти, навіть учені, так виносять під небо, була завсіди тільки слабим і викривленим відблеском західноевропейської культури. Для того могло вікове панування поляків довести тільки до певної (неповної навіть) полонізації тільки верхніх шарів поневолених народів. Ці верхні шари литовців, білорусинів, українців дали полякам як народові їх блискучі магнатські роди (Радзивилів, Сангушків, Сапігів, Чорторийських, Вишневецьких і т. ін.), їх найкращих полководців (Острозького, Ходкевича, Жовківського, Собіського, Костюшка і т. д.), поетів (Міцкевича, Словацького, Красинського, Залеського) і т. ін., а передусім цю масу сірої інтелігенції, колись шляхетської, яка тепер творить остою польського націоналізму. Та народні маси литовців і білорусинів, а передусього, однак, українців, остали вірними своїй національности й тривали в як найгострішій опозиції до польщини й Польської держави.

Наслідок був цей, що центрифугальні стремління зародилися вже дуже вчасно (XV століття) й не вгавали аж до розборів Польської держави. Найгірший вилім у польському державному тілі зробила Визвольна війна України (1648-1654). Через добровільну злуку України з Московщиною ця послідня одержала рішучу потенціяльну перевагу в цілій Східній Европі. По тім фатальнім ударі державлася Польська держава тільки так довго, як її сусіди були слабі. Коли, одначе, в XVIII столітті на місце давнього німецького цісарства стали пруси й Австрія й слаба Московщина зробилася туго зорганізованою Російською державою, дальше істнування польської мозайкової держави було неможливе. При кінці того ж самого століття вона мусіла загинути без великих воєн, так, як свого часу без великих воєн повстала.

Другий шкільний примір для малої життєспосібности мозайкових держав, що обіймають кілька народів чи їх частин, подає Австро-Угорщина. Коли Польща жила все-таки чотириста, зглядно двіста років, то Австро-Угорщина животіла властиво тільки сто років. Перед 1806 р. істнували властиво тільки "габсбурські землі", більше чи менше номінально зв'язані зі старою Римсько-Німецькою державою. Альпійські, чеські, угорські краї були зв'язані з собою властиво тільки династією. Карло VI, Марія Тереса, Йосип II почали з цих мозайкових камінчиків будувати мозайкову державу, яка формально ввійшла в життя аж у часі Наполеонських воєн.

В реакційних часах "Святого Аліянсу" й ославленого Меттерніха (до 1848 р.) повстав престиж Австро-Угорщини як великої

держави. Роля, котру грала вона тоді при давленню всякого свободолюбного руху в Европі, є всім звісна. Та ледви проминув рік весни народів (1848), як престиж Австрії став так швидко падати, що невдовзі потім Наполеон III мав сказати: "З трупами не заключається союзів". При цім він думав саме про Австро-Угорщину.

Як же це сталося, що европейська держава: що дотепер (1815-1848) вела перед між іншими, могла так швидко втратити свою повагу? З кількох причин, та найважніша між ними була обставина, що могутність Австрії була тільки позірна, й цей позір дався вдержати тільки короткий час. Австрія була завсіди внутрішньо слаба й "роз'їхана" держава. Причин слабости Австрії було теж декілька: недостача особистостей поміж її володарями, лиха управа, занедбані фінанси і т. ін. Однак властива причина слабости й наконечного загину Австро-Угорщини була ця, що ця держава самим своїм істнуванням значила різке заперечення національного принципу. Сама про себе австрійська державна ідея була би без сумніву спосібна вдержати цю державу довший час при силах і житті. Час від часу являлись між австрійськими державними мужами такі, що хотіли будувати нову Австрію як державу автономних "рівноуправнених народів", ба навіть як "Великоавстрію" (Großösterreich), зв'язкову державу, у якій мали б федеруватись усі малі народи Середньої й Південно-Східної Европи. Та це були білі ворони, rari nantes in gurgite vasto. Далі треба признати, що деякі з народів Австро-Угорщини, головно мадяри й поляки, під австрійським режимом дуже виросли, мали великі можливости розвитку й використали їх як слід, ба навіть безоглядно неволили інші народи. Але Австро-Угорщина не могла ніколи здійнятись на таку висоту політичної думки, щоб усім своїм національностям дати національну автономію й тим способом бодай продовжити істнування держави. Австро-Угорщина вибрала найгіршу дорогу, яку могла вибрати мозайкова держава. Трьом упривілеєним народам — німцям, мадярам і полякам — видала вона на поталу всі інші народи: чехів, українців, сербо-хорватів, словаків, словінців, румунів і т. ін. Рік 1867, в котрім це сталося, мусить бути вважаний як перший стан розпаду Австро-Угорщини, хоч заведений тоді "дуалізм" величали австрійські політики, аж до 1918 р., як панацею на всі недостачі державної будови Австро-Угорщини. Бо розвал держави поступав від 1867 р. нестримним кроком наперед, не вважаючи на систему "Durchfretten" і "Fortwursteln", котру примінювали з віртуозністю "державні мужі" нової Австрії з поміччю "вірних державі" німців і поляків. Усі поневолені народи стреміли всіми силами, щоб вирватися з австро-угорської тюрми народів. У війні 1914-1918 держалася

Австрія виключно тільки поміччю Німеччини: "велика сила великих слів" про "австрійське чудо", про "побіду державної думки над національною думкою" були й остали фразою й пустою балаканиною. Тому-то в падолисті 1918 р., коли прийшов військовий розвал, Австро-Угорщина зараз-таки розпалася на кілька національних держав, що в цій хвилі попали в якнайгірші противенства між собою.

Чому мозайкова держава Австро-Угорщини могла проістнувати тільки одно століття, коли Польща таки проживотіла двічі, ба вчасти й чотири рази довше, пояснити дуже легко. Польська мозаїка істнувала в століттях, в котрих національна ідея не була так розвита, як в XIX столітті. Загально нижчий рівень культури східноевропейських народів і страшні наслідки татарського лихоліття пояснюють зглядно довге панування Польщі над українцями, литовцями, білорусинами цілком достаточно. Австро-Угорщина мусіла бути більше коротковічна. В Польщі жила головна маса пануючої державної нації таки в самій же державі, в Австрії були quasi державною, пануючою нацією австрійські німці, відломок народу, якого національна держава межувала з Австрією. Австрійська мозаїка народів була багато ріжноманітніша, як давня польська. Народи Австрії були зоружені цілим арсеналом націоналізму XIX віку, народи Польщі ще ні. Націоналізм XIX віку був мозайковим державам дуже небезпечний, давніший націоналізм релігійно-етнологічний — куде менше. Не дивниця тому, що Австро-Угорщина мусіла багато швидше розпастися, як давня Польща.

Третій примір коротковічности мозайкових держав подає *Росія*. Це найбільш мозайкова держава на земній кулі, бо обіймає на одноцільній державній території безліч націй, півкультурних народів і народів природи. По одинокій сяк-так правдивій національній статистиці Російської Імперії з 1897 року виносить скількість пануючої нації великоруської тільки 44,3%, отже, менше половини загального населення. Щоб унаглянити характер давньої Російської Імперії в межах 1914 р., наведемо табелярично числа поодиноких більших народів її (у промілях) [1]:

Великороси	443,0
Українці	178,1
Білорусини	46,0
Поляки	63,1
Болгари	1,4

[1] По Бечаснову в П е ш т і ч а: Народности Россiи по губернiямъ и областямъ. СПБ., без року.

Чехи	0,4
Литовці	9,6
Жмудини	3,5
Латиші	11,4
Німці	14,2
Румуни	8,9
Греки	1,5
Вірмени	9,3
Таджіки й гати	3,5
Курди й осетини	2,1
Картвели	10,6
Кабардинці й інші	1,3
Чеченці й інші	6,5
Жиди	40,3
Ести	8,0
Фіни й карелі	2,8
Вотяки	3,3
Зиряни й пермяки	2,0
Мордва	8,1
Черeміси	3,0
Кіргізкайсаки	32,4
Татари	29,7
Башкіри й гептяри	12,5
Чуваші	6,7
Турки	1,6
Кумики й ногайці	1,2
Каракіргізи	6,4
Узбеки	5,8
Сарти	7,7
Туркмени	2,2
Якути	1,8
Кімлики й буряти	3,8
Тунгузи	0,5
Інші дрібні народи	5,0

До цього приходять у Фінляндії:

Фіни	867,0
Шведи	130,0
Великороси	2,0
Лопарі й інші	1,0

За виїмком жидів і кількох інших розсипаних колоніями чи кочових народів, має кожна з саме навведених народніх одиниць свою більшу чи меншу національну територію. Народи, най-

слабші числом, територіяльно часто не найгірше вивінувані. Національна територія таких якутів сягає недалеко величини цілої европейської Росії (без України)! Навіть німецькі колоністи замешкують в пару місцях (пр. в Саратівщині) суцільні території значно більші собою, як неодна зв'язкова держава Німецької Імперії.

Супроти цих фактів мусить кожен безсторонній уважати Російську Імперію не чим іншим, як виразно мозаїковою державою, як державою національностей par exellence. Не раз, щоправда, пробувано порівнювати її з британською світовою державою і вказувано, що остання має національний склад ще більше ріжноманітний. Та це порівняння хромає. "Матірний край" Великобританія є національно досить одноцільний. На 95,2% говорячих по-англійськи виходить ледви 1,8% говорячих поірійськи й 3,0% говорячих по-гельськи. Мішанину народів, мозаїку, находимо щойно в колоніях. Російська Імперія - це одноцільна, не розірвана морями територія. Як матірний край можна вважати тільки т. зв. европейську Росію. Коли тепер навіть відділимо Польщу, Кавказ і Фінляндію, то в оцім матірнім краю найдемо крім великоруського ще п'ять більших суцільних територій: естонську, латиську, литовську, білоруську й українську. Всі вони лежать разом на західній і південній межі Московщини. Вона ж сама на своїй східній границі сильно поперешибана ріжними урал-алтайськими народами. Вже ці обставини доказують нам, що ці дві світові держави не можуть бути так без обиняків порівнювані з огляду на свій національний склад. До того приходить ще одна важна справа. Ось культурна відстань поміж британською пануючою нацією а її підвласними народами завсіди випадає велика, берім критерії сякі чи такі. Натомість про культурну відстань між московським народом і його підвласними народами не можна цього ніяк сказати. Навпаки! Багато між ними стоїть культурно вище, чим москалі. Ця обставина є для російської одноцільної імперії дуже поважна.

Як мозаїкова держава, Росія не дуже-то стара. Здобуття Казані (1552), Астрахані (1554), Сибіру (від 1578-1582) значило прилучення колоніяльних земель, котрих населення було переважно кочове, почасти навіть було ще на ступені народів природи. Щойно прилучення України й східної частини Білої Руси (Переяславський договір 1654, Андрусівський мир 1667) значило початки Російської держави національностей. Ніштадський мир (1721) приніс потім переважну частину балтійських країв, поділи Польщі (1772, 1793, 1795) — цілу Литву й Білу Русь, Правобічну Україну, значні части Польщі. В 1782 році здобула Росія Крим, 1795 — Курляндію, 1809 — Фінляндію, 1815 — Конгре-

сівку, 1856 — наконечно цілий Кавказ, 1878 — наконечно цілу Бесарабію й части Вірменії.

Російська Імперія є, отже, ледви 250 років мозайковою державою. А прецінь центрифугальні стремління її народів стали тепер такі великі, що одноцільність держави, втеряна в трьох роках революції, не може всіляких старань наново віджити. Ця неможливість відбування одноцільної Російської держави є блискучим доказом правдивости нашої тези: *що мозайкові держави, що обіймають кілька народів, не є здатні до життя.* Не соціяльна революція сама по собі є перешкодою відбудовання давньої імперії, але центрифугальні змагання колись поневолених національностей.

Ці центрифугальні змагання все були. Українські тайні організації й народні рухи, польські повстання говорять про це не менше вимовно, як повстання кавказців і центрифугальні стремління всіх народів під час першої російської революції 1905 р.

Тільки прикметна всім політикам отяжілість думки, яка робить їм майже неможливою річчю позбутись раз нав'язаних апріорних поглядів і загальників, не позволяла Західній Европі розуміти Росію так, як була повинна, — як мозайкову державу. Незнання Східної Европи в Західній і велика зручність, з якою офіціяльна російська наука й публіцистика цілі десятки літ обманювали цілу Західну Европу, причинилися до цього якнайкраще. Що більше! Російську Імперію ще й тепер по її розпаді постійно вважає більшість Західної Европи за розпадену тільки часово. "Невдовзі вона зростеться й буде на всю будуччину одноцільна!"

Це розуміння Росії як держави, природою й культурою одноцільної, є з грунту фальшиве й ненаукове. Коли такий погляд панував у Середній, німецькій, Европі, коли його найде читач в обох найбільшими вважаних німецьких книжках про Росію[1], то це не може нікого дивувати. Німецька наука і політика все ставляла й мабуть ще ставляє державу понад народ. Супранаціональна держава була з легко зрозумілих причин ідеалом обох німецьких держав і суспільностей Середньої Европи. Та ніяк не можна зрозуміти, чому погляд на Росію як на одноцільну національну державу так уперто держиться в Західній Европі й в Америці.

Seton Watson (Scotus Viator)[2], Namier[3], Wickham Steed[4] і ін-

---

[1] O. H o e t z s c h. Rußland. II Aufl. Berlin, 1917. — A. H e t t n e r. Rußland. II Aufl. Leipzig, 1916.

[2] В збірнику The War and Democracy, 1914.

[3] Germany and Eastern Europe, 1915.

[4] The Quintessence of Austria ("The Edinburgh Review", Oct. 1915).

ші визначні автори, вживаючи щонайгостріших засобів критики, признали істнування Австро-Угорщини безвартісним, ба й шкідливим, і жадали поділу її на національні держави. Подані там аргументи й висліди можна чудово приложити mutatis mutandis до кожної мозайкової держави. Кожний думаючий державний муж, публіцист, учений у державах Західної Европи мусів би в виду цього пізнати, що з'єдинена знов Російська Імперія є в своїм естві цілком подібна до мозайкової Австро-Угорської держави зперед 1918 р. Тим самим вона ледви чи спосібна до життя. Не хочу забавлятися в пророка, однак опираючись на примірі Польщі й Австро-Угорщини, моє цілковите переконання, що Російська мозайкова імперія, навіть якби удалось тепер її відбудувати, не проістнує довго.

Кілька стрічок вище я ужив для евентуально відбудованої Російської Імперії слова "ледви чи здібна до життя". Зробив це я тому, що, на мою думку, не було б іще безпосередньої небезпеки розвалу для Російської Імперії, коли вона схотіла б одбудуватись на федеративних основах. Поневолені народи Росії ще не дуже далеко зайшли в будуванні своєї національної культури. Отже, є ще можливість, що по відбудуванні федеративної Російської держави чужі народи ще роки й десятьліття працюватимуть над розвитком своєї національної культури й не будуть поки що думати про повне відірвання від Росії. Одначе швидше чи пізніше мусітимуть центрифугальні сили, тоді вже ідейно й матеріяльно скріплені, віджити наново й довести до наконечного розпаду Російської світової держави.

Сітон Уотсен поставив свого часу як першу ціль війни Антанти проти Австро-Угорщини відірвання від неї пятьох "Ірредент"*. Ціле море крови полилось, заки цю програму здійснено. В Російській Імперії зперед 1914 р. є, навіть коли відчислимо Польщу й Фінляндію, може двічі більше ірредент, як було свого часу в Австро-Угорщині. Під час другої російської революції ці ірреденти скріпилися значно, коли не числом, то силою й ідейним підкладом. Чого ж може сподіватися людство, коли ці всі ірреденти мають бути в одбудованій Російській державі поневолені й примушені "вибуятися" в її межах? Без сумніву, великої нової війни, яка потягне в свій вир знов цілий світ і спричинить знову страшні катастрофи. Межи першою та другою російською революцією уплило тільки 12 років. Є дуже мало віроятне, щоб межи теперішньою другою, а майбутньою третьою (яка мусіла б прийти, коли б одбудовано давно мозайкову Російську державу) уплило багато більше часу, як поміж першою та другою. Більше правдоподібно, що упливе коротший час! Бо

* Ірредент — від італ. irredento, тобто незвільнений. — *Ред.*

поневолені народи Росії забагато вкусили солодкого овочу свободи за останніх три роки, щоби зносити ще довго стару гегемонію Московщини.

Наведеного досить буде, щоб кожного безстороннього переконати, що *часи мозайкових національно мішаних держав, бодай у Европі, навіки пропали.* Такі мозайкові держави є або цілком неспосібні до життя, або можуть тільки коротко (на історичну міру) вдержатися при життю. При своїх розвалах спричинюють такі мозайкові держави все і всюди небезпечні історичні катастрофи. Ці катастрофи — це не тільки великі війни, що повстають при розвалах таких держав і загрожують цілому людству. Ще небезпечніші є заколоти в політичній рівновазі державної системи всеї землі. Бо ці заколоти багато довше тривають, як війни, й ведуть за собою цілі рої конфліктів.

Тому-то тільки національним державам належить будуччина. Модерна світова політика повинна підпирати творення виключно національних держав. Цього вчить досвід останніх століть, десятьліть, ба й років.

Такого принципу дійсно придержувалися подібні держави Антанти в Середній Европі. Бодай назагал придержувалися. Основано зглядно наново обмежено польську, чехословацьку, югослав'янську, румунську й угорську національні держави. Не можна, щоправда, твердити, що держави Антанти примінювали тут національний принцип у його цілій чистоті. Не тільки етнографічні критерії були миродатні при веденні границь нових держав, але й "історичні", "економічні", "стратегічні" і, як ще вони там звуться, самі серпаночки дрібненьких імперіялізмів, заразом зародки будучих конфліктів.

Як же виглядає справа в Східній Европі?

Всі дотеперішні міри мирового конгресу роблять враження, неначе б Антанта постановила національний принцип у Східній Европі цілком занехтувати. З обсерваційного становища політичної географії бачимо протягом цілого 1919 року ось які факти:

1) Підпирання експанзійних забаганок Польщі на сході Европи.

2) Підмагання при відбудові централістичної Російської Імперії.

3) Нехтування, ба й спинювання ново повставших національних держав у Східній Европі.

Наконечна ціль міродатних кругів Антанти виглядає для наукового обсерватора ось яка:

В Східній Европі знов відбудувати російську мозайкову державу, причім, однак, Польщі мали б припасти деякі національно непольські території на сході.

Що ці обсервації вірні, маємо ось які докази:

ad 1) Виставлення й вислання армії Галлєра до Польщі, де вона, замість поборювати російських большевиків, завойовувала чисто українські землі: Галичину, Холмщину, Полісся, Волинь. Потім признання наконечною постановою Польщі цілої Холмщини, части Підляшшя й деяких українських повітів Галичини. Останню, Галичину, поставлено на довший час під польську управу.

ad 2) Реакційні російські генерали Колчак, Юденич, Денікін діставали видатну підтримку зі сторони Антанти. Денікін використав її на це, щоб перш усього знищити українську армію і державність.

ad 3) Всі посполу новоповставші національні держави Східної Европи поставила Антанта під може неформальну, але аж надто фактичну блокаду, таку саму, як її нав'язала Совітській Росії. Результати були для всіх цих держав дуже сумні. Українцям, пр., вигинула сливе ціла армія на сипний тиф. Довіз медикаментів був, бач, зачинений!

Наслідком такої політики Антанти справа української національної держави попала в дуже скрутне положення. Український народ опинився в небезпеці попасти у ще гірше положення політичне, як перед великою війною. А це положення було, як усі знаємо, далеко не рожеве!

Шведський учений R. Kjellén поставив три типи промахів проти національного принципу[1]:

Тип А. Нація має єдність, та не має свободи. Вона об'єднана в одній державі, яка, однак, не є її національною державою. В такому положенні були, пр., чехи в Австрії, латиші в Росії. Такі народи дізнають більших чи менших перешкод у своєму розвиткові та через автономію стремлять до самостійности й розрушують зв'язок держави, що над ними панує в більшому чи меншому розмірі.

Тип Б. Нація має вчасти свободу, та не має єдности. Частина її має свою національну державу, останок підлягає владі чужих держав. Він старається позбутися їх і прилучитися до власної національної держави (сербо-хорвати, італійці, румуни в Австро-Угорщині). Такі відносини називає Челлен слушно ранами державної системи. Тип Б гірший для нації, чим тип А.

Тип В. Нація *не має ні єдности, ні свободи*, вона розшматована поміж ріжні держави. Цей стан, як слушно каже Челлен, є найбільшим прогріхом проти національного принципу. Тільки дуже небагато европейських народів було перед війною в тому положенні. *Тепер, по світовій війні, є в Европі тільки одна велика нація, четверта по величині нація Европи, — ук-*

[1] Die politischen Probleme des Weltkrieges. Leipzig, 1918, стор. 55 дд.

раїнська, — що є в такому положенні. Перед війною вона була розділена поміж дві держави: Росію й Австро-Угорщину. Тепер буде таких держав, мабуть, чотири: Польща, Чехо-Словаччина, Румунія, Росія.

Які небезпеки криє в собі така негативна розв'язка українського питання, розкажемо зараз.

Негативна розв'язка українського питання в змислі поділу української землі й народу поміж кілька держав була б міжнароднім рішенням, котре щодо несправедливости шукає собі рівних у цілій всесвітній історії. Коли поляки, чехи, югослав'яне дістали свої національні держави, *то є справою елементарного почуття справедливости, щоб українці*, численніші, як усі ті народи разом узяті, що мають більшу від тамтих усіх разом територію й культурою ніяк не нижчі, *теж дістали свою національну державність*.

Велике слово "*самовизначення всіх народів*" мусить відноситися також і до українців. Інакше остане пустим загальником.

Правда, чуємо й читаємо частенько, що політика — це не чуттєва справа, що в ній нема сентиментів. Це слушно, та позір задержували до певної міри навіть найбільш несумлінні політики Ренесансу. Що вже й казати про політиків найновіших часів, котрі аж задихуються від великих слів і шумних фраз про: "справедливість", "увільнення поневолених народів", "самовизначення", "інтерес світової культури", "гуманність", "людство" і т. ін. Страшний суд історії ніколи не одобрить рішення, яке сорокміліоновий народ шматує при живому тілі на кусні, і його (на жаль!) таку велику й багату батьківщину розпайовує, наче стрілець добичу поміж сусідів.

Що тут не перебільшую й не попадаю в патріотично-поетичний запал, докажуть дальші міркування.

Позитивна розв'язка українського питання — т. зв. *утворення української національної держави в етнографічних границях — означає розв'язання посліднього великого національного питання в Европі.* Негативне розв'язання цеї справи не є так маловажне, як думає багато німецьких і західноевропейських, головно французьких, політиків і як голосить згідним хором польська й московська опінія. Українці — це дуже численний народ (44 міліони), що росте дуже скоро (2% річного приросту мимо великої смертности в дітвори), незвичайно тугий і здоровий хліборобський народ, щодо життєвої сили можна його порівняти хіба з китайцями. Кожна чужонародня держава, що панує над цілістю чи частю українців, мусить їх з усіх сил гнобити на всі заставки й способи. І то не тільки політично, але й культурно й економічно. Інакше українство виросте понад його голову й розсадить його державу.

Багатство української землі принадило в першу чергу ріжні кочівничі держави до здобування України. Мимо несказаного лихоліття перетривала життєва сила українського народу всі кочові негоди. Невважаючи на безмірне вичерпання через монгольську навалу, був український народ численніший, як польський, і багатший від нього так матеріяльною, як і умовою культурою в цім часі, коли Польща, принаджена багацтвом України, почала свою експанзію на схід. І хоч потім Польська держава й суспільність не занедбали жодного, хоч би й найдрастичнішого способу гноблення, ба винищування проти українського народу, хоч поляки й татари працювали рівночасно й дуже успішно над знищенням української культури, щоб могти без перешкоди використовувати багату землю, український народ тривав, ріс в число й силу й розсадив укінці Польську державу, відірвавшись, хоч і частю тільки, від неї. Відтепер Польща тільки вегетувала, й то тільки з бідою, одно століття. Так само москалі пізнали й оцінили дуже швидко, з одного боку, безмірну вартність української землі, з другого боку, велику небезпечність українського народу для Московщини. Тому вони цілими століттями консеквентно працювали над тим, щоб перемінити український народ у некультурну етнографічну масу й потім зрусифікувати. Та українці мимо цього остали другим по величині народом Східної Европи, подвоїли саме в часах найбільшого національного утиску обсяг своєї національної території й причинилися в 1917 р. найбільше до цього, щоб Російську велетенську державу розсадити.

Таку саму політику гноблення й заглади проти українського елементу мусять по евентуальнім новім поділі України вести всі дотичні поділові держави. І то чи хочуть, чи не хочуть. Ніяка з цих держав не посміє дати українцям навіть "minimum" національних прав: української мови в уряді й у школі. Бо через таке визнання української мови маса українського мужицтва перемінилася б дуже скоро в сорокміліонову компактну, національно, політично й соціяльно свідому масу. Виходячи з українських шкіл, українська інтелігенція успішно спинювала б безоглядне винищування природних багатств України чужинцями. При парламентарній формі влади політичне значіння українців як нації не могло б дати на себе довго ждати. А результати були б: спершу іредента, потім автономія, потім може федерація, вкінці незалежність України. Все це получене з внутрішніми й внішніми конфліктами.

Тільки один раз за всю історію одна держава обійшлась з Україною інакше. Литовська держава дала їм рівноуправнення з литовською державною нацією. Наслідок був такий, що в однім ледви столітті т. зв. руська мова й культура опанувала цілу

Литовську державу. Нині така справа виглядала б напевне дещо інакше, та ніяка держава, якій припала би бодай частина України, не відважилася б піти за приміром колишньої Литви.

З приводу цього мусить лежати в інтересі кожної держави, що володіє Україною чи її частиною, щоб український народ остав неграмотною, безпросвітною, господарсько відсталою, економічно зруйнованою масою.

Супроти такої дійсности *домагання українців* на самостійну національну державу не є ніякою люксусовою забаганкою якогось шовіністичного націоналізму, а *гіркою конечністю.* Тільки Українська національна держава може дати українцям їхню рідну мову в школі й уряді і в цілім публічнім життю. Без української державности поділені поміж чотири сусідні держави мусіли б 40 міліонів українців або підпасти повільній культурній смерті, або, живучи далі на давній лад в одному з найбагатіших країв землі, спинювати тільки поступ культури замість йому підсобляти. Tertium non datur.

Вигублення українського народу — оце був би одинокий середник, що міг би чотирьом сусіднім, цим евентуальним поділовим державам України, запевнити мирне життя й надійний розвиток. Тоді український проблем, так для всіх сильних "мира сего" невигідний, щез би відразу. На жаль, фізичне вигублення 40 міліонів людей в XX столітті, без сумніву, *анахронічне. Думати про винародовлення* цеї народньої маси є, однак, *ще більше безглуздя*, як думати про її фізичне вигублення. Були ж прецінь часи, в котрих усі вищі шари українського народу спроневірились рідній справі. Та, незважаючи на це, знова виростало нове покоління, національно свідоме, тягло нові життєві соки з невичерпаного джерела української простонародньої культури, розвивало ідею національної самостійности щораз ширше, закорінювало її щораз сильніше й запускало її щораз глибше в народ. У XIX столітті розвинулася українська національна ідея до такої самої культурної й політичної сили, як чеська, польська чи сербо-хорватська. Останні два роки революції завершили цей розвитковий процес. За них засмакував український народ забагато солодких овочів державної самостійности, щоб коли-небудь, навіть під найгіршою кормигою, покинути свою національно-політичну ідею. Як етнографічна маса не дали українці себе винародовити, думати про їх винародовлення тепер і в будуччині — це пусте, небезпечне божевілля.

З цього кожний безсторонній бачить, що *негативна розв'язка української справи творить* на південному сході Европи *нове* грізне *огнище* будучих політичних заколотів і *міжнародніх конфліктів.* Негативна розв'язка має в собі більше небезпек для будучого світового миру, як усі "балканські" справи разом

узяті. Нова Македонія (si parva licet componere magnis) мусить повстати на поневоленій Україні. Тільки що двадцять п'ять разів більша, людніша й небезпечніша.

Українська іредента є наслідком супокійного, солідного характеру українців, не така гарячокровна, як італійська, не така голосна, як чеська, не така пересадна, як польська чи сербська, але задля своєї завзятости для противника може ще більш небезпечна. Пару примірів з останньої минувшини нехай тут з'ясує цілу небезпеку евентуальної української іреденти.

Серед українців Австро-Угорщини найшовся невеликий гурт, що в розпуці від польського гноблення став русофільським. Скількість русофолів була так серед інтелігенції, як серед простолюддя просто зникаюча. Австрійський уряд уважав цю іреденту за quantité négligeable. А все-таки ці нечисленні іредентисти могли влітку й осени 1914 р. так успішно помагати російським арміям у Галичині, як ніколи й ніде жодна іредента на цілому світі своїм "визволителям" не помогла.

Те само було й у Росії. Австрійський міністр закордонних справ під час світової війни граф Бурян твердив (мабуть, у найліпшій вірі), що "він був цілі роки в Росії і не бачив, ні не чув, не то української іреденти, але навіть української нації". А прецінь це були саме українці (в гвардії), що зробили в російській революції це, що найтяжче, — початок, і невдовзі були в стані перші поміж усіма свою національну територію відірвати від всеросійської імперії.

Тому-то всякий реально думаючий чоловік може собі легко з'ясувати, що негативне рішення української справи може евентуальний новий порядок у Східній Европі зробити цілком проблематичним і викликати там у найкоротшому часі щонайтяжчі заколоти й конфлікти.

Утворення Української національної держави в етнографічних границях є одиноким способом, щоб запобігти заколотам і конфліктам у південно-східному куті Европи, так важному для світового господарства й для світової політики. Без національної Української держави доживемо в найкоротшому часі нових тяжких воєнних і революційних катастроф!

7. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ І ЇЇ ЗАХІДНІ СУСІДИ

Тепер звернемося до відносин усіх сусідніх держав і великих держав світу до української справи. Старатися будемо представити наслідки позитивного чи негативного порішення української справи для всіх цих держав.

По побідженню Німеччини, розшматованню Австро-Угорщини, розкладі Росії *Польща*, відбудована за підпомогою західніх держав, головно Франції, відразу виступила як імперіялістична забірна держава, щоби в ім'я своєї старої історичної традиції завоювати Литву, Білу Русь і бодай значну частину України. Міродатні політики й класи Польщі виявили тим недвозначно свій намір збудувати нову мозайкову державу, географічно й етнографічно зліплену з кусників Середньої і Східної Европи, з кусників чи цілостей шістьох суцільних національних територій: польської, німецької, литовської, латиської, білоруської і української. Що така мозайкова держава (так само, як і всяка інша) була би цілком неспосібна до життя, — це для всякого, що знає ближче східноевропейські відносини, річ ясна, як божий день. Як поставився б український народ до такої Польщі в історичних границях, показав він цілком недвозначно вже в XVII столітті. Хоч шарпаний татарськими набігами, він все-таки найшов доволі сили, щоб розсадити давню Польську державу. Ця сама історія повторилася б в найкоротшому часі, коли б через яку дивну гру долі більші чи менші части України опинилися під польським пануванням. Чим більші були б ці частини, тим менше спосібна до життя була би Польська мозайкова держава. Природа й історія викопали поміж Польщею та Україною непроходиму пропасть. Хоч московська система гноблення українців ваговитіша й для цілости народу небезпечніша, *то пропасть поміж народами*, московським і українським, далеко не така глибока, як пропасть поміж поляками та українцями. *Політика Польської держави й суспільности супроти українців була, є й завсіди буде в суті безоглядною, в формі вирафінованою політикою заглади.* Польський народ (головно вищі шари, але серед українців також всякий мужик колоніст чи міський пролетар!) почуває себе супроти українського від довгих століть як народ панів супроти народу хлопів, наймитів, кріпаків. Чудернацька мішанина ненависти, погорди, скритого страху опановує психіку кожного поляка в його відносинах до українців. Яка пристрасна ненависть поляків супроти всього, що українське, доказують випадки в Галичині від розвалу Австрії по нинішній день із страшною вимовністю.

Ті самі випадки показують нам, однак, не менше виразно, як глибоко закорінена в українському народі ідея боротьби проти польського панування. Український народ Галичини (ледве 4 міліони) між усіми народами Европи може найбільше крови пролив і натерпівся в світовій війні. П'ять років скаженіла на його землі війна, міліонові армії валили сюди й туди. Поверх третини міст і сіл було зруйновано, ціле мужеське населення між 16 та 60 років життя пішло в австрійську армію, під кріс або до роботи, з того три четвертини впало або стало каліками-інвалідами, останок населення був здесяткований голодом і пошестями, десятки тисяч земляків було або повішено чи розстріляно австрійцями й мадярами в 1914 і 1915 рр. за "зраду" держави або вигибло по тюрмах чи концентраційних таборах. А все ж цей лихом недобитий народ мучеників однодушно вхопився у падолисті 1918 р. за оружжя, коли польська забірна рука простяглась по його рідну землю. Була це свята війна для цілого українського населення Галичини. Хоч недоставало оружжя, муніції, одягу, чобіт, технічних і медичних засобів, боролася ця одна десята частина українського народу цілих три чверті року успішно з цілою Польщею, підпираною силами Антанти матеріально й морально. Щойно тоді, коли виставлена й озброєна Антантою, головно ж Францією, армія Галлера ударила з фронту, а румунська армія ззаду, мусіла геройська армія Української Галичини податися (в повнім порядку, до речі сказать!) за Збруч. (Зараз таки пішла на другий фронт — протибольшевицький!) Дотеперішні воєнні успіхи поляків проти українців пояснюються не тільки видатною поміччю зі сторони Антанти, але також тим, що Конгресівка є одним з нечисленних країв Европи, котрого людський матеріял війною майже не був порушений. Московські військові власти могли стягнути з Конгресівки тільки малу частину запасних, решта остала дома й могла бути 1919 р. з поміччю Антанти зоружена й ужита до здобуття західних земель України. Ці землі (Холмщина, Підляшшя, Полісся, Волинь) були так чи сяк ще в 1915 р. російським командуванням в значній части евакуйовані. Їхнє населення, переведене в нутро Росії, не може й досі вернути домів, бо до падолиста 1919 р. не пускали його туди австрійці й німці, потім же поляки. Бо по здобуттю Української Галичини при помочі Антанти й румунів могла Польща без боїв дуже легко обсадити майже вилюднені західні землі України.

Повторилася тут, як бачимо, на малі розміри, історія польської експансії з XIV століття. Як тоді Польща змогла легко опанувати українські землі, знищені татарським лихоліттям, так тепер в 1919 р. могла Польща без труду окупувати ці самі землі, тим разом знищені світовою війною й революцією.

Та війна й революція в Східній Европі ніяк не можуть так довго тривати, як тривало (півтисячі років) татарське лихоліття. Евакуйоване колись москалями українське населення мусить вернути й верне, молодий накорінок при незвичайній плодючости українців швидко підростає й за одно десятьліття будуть усі рани загоєні. Констеляція демографічна, для поляків тепер така корисна, тоді щезне. Що ж буде тоді?

Міродатні круги Польщі думають, що будуть спроможні задавити центрифугальні, самостійницькі змагання українців, білорусинів, литовців силою й "культурними способами". Вони пробують цю свою певність не тільки вмовити в себе самих, але й переконати про неї західноевропейські держави. Поміж ними головно Франція бажає собі можливо великої й сильної Польщі. Робить вона це зі сліпої ненависти до Німеччини й тому є доступна польським політичним елюкубраціям. Присвятимо зараз декілька слів цій справі.

Тут ходить о відповідь на питання: яка Польща буде сильніша? Чи Польська національна держава в етнографічних межах, з поверх 200 000 кв. км. простору й 23 міліонами населення, чи велика Польська держава, більше, як тричі так велика (756 000 кв. км.), з приблизно 52-міліоновим населенням. Це питання декому могло б видаватись безглуздим, і легко зрозуміти, що всякий західний европеєць, що хоче Польщу бачити великою й сильною яко східню противагу до Німеччини, без сумніву вибере другу евентуальність. Та ця справа не така проста, як би здавалося. Велика Польська держава в історичних границях мусить бути мозаїковою державою, в котрій пануюча нація творитиме ледви половину населення. Друга половина складалася б із самих ірредент, котрі мусіли б фатально ослаблювати Польщу знутра й навні. Ця Польща, збудована по рецепті польських імперіялістів, обіймала б, попри 18,2 міліонів поляків, щонайменше 13,3 міліонів українців, 6,8 міліонів білорусинів, 5 міліонів жидів, 2,4 міліони литовців, 4,2 міліони німців, 1,5 міліонів москалів і т. д.[1] Отже, на підставі цього, що сконстатовано про мозаїкові держави, не була б спосібна до життя. Ця мозаїкова держава мусіла б іти тою самою дорогою, що йшла давня Польща: шукати порозуміння з Німеччиною, неволити свої піддані народи на сході й робити фронт проти Росії. Бо Німеччина втратила до цеї Польщі взагалі тільки ті свої землі, що є етнографічно польські або мішані; натомість Росія — землі, котрі по офіціяльному російському поглядові є історично й етнографічно "істинно руські". Що вони "білоруські" чи "малоруські", тут не важно. Поміж Великою Польщею, *яка*

---

[1] E. R o m e r. Annuaire statistique de la Pologne. Cracovie, 1917, т. 1.

панувала б над Галичиною, Холмщиною, Підляшшям, Поліссям, Волинню, Київщиною, Поділлям, Білою Руссю, й відбудованою Росією мирне співжиття ніколи не буде можливе. Противенство між Польщею та Росією було б навіть значно більше, як противенство між Польщею та Німеччиною, і приневолювало б Польщу мимохідь шукати modus vivendi з Німеччиною. Ледви чи з успіхом.

До такої самої політики буде така Польща приневолена також через своє противенство до Чехословаччини. Ця молода кріпка держава, відрізана великою Польщею (яка держить українську Галичину) від Східної Европи (України зглядно Росії), находиться в небезпеці економічно задушитись. Тому не може бути мирного співжиття між чехами та Великою Польщею, й це більше попре цю останню до зближення з Німеччиною.

Та без огляду на всяке презумптивне наближення до Німеччини творить *Великопольська держава найкращий поміст до зав'язання майбутнього німецько-російського союзу.* Далі нижче матимемо нагоду основніше доказати, що тепер, по розвалі Австрії й Туреччини, не буде вже ніяких перешкод до зав'язання цього могутнього аліянсу.

З причин, які нижче наведемо, не буде міг цей союз сповнити всіх надій, які покладаються на нього тут і там. Одначе саме внутрішні безпорядки Великопольської мозайкової держави, її численні іреденти, що будуть шукати помочі в Німеччині або в Росії, зможуть обі ці держави дуже скоро принадити до спільного походу на Польщу й до нового її поділу. До такої цілі буде цей подвійний союз мати цілком певно достаточні сили, й польська проблема буде знова "отвертою раною на тілі Европи". З усіх цих причин лежить *у найвищім власнім інтересі Польщі (й европейського миру), щоб Польща була тільки національною державою* й обіймала виключно дійсно етнографічно польські землі. Ця національна держава буде тоді дуже кріпкою державою середньої величини, географічно й етнографічно одноцільною, житиме в мирі й тісному союзі зі сусідними слав'янськими державами. Тоді Польща буде дійсно могла успішно відігравати відповідну роль в державній системі нової Европи.

Звучить це для поляка, щоправда, парадоксально, однак думаю, що *українська національна держава може бути найсильнішою підпорою польської національної держави.* По чистенькім розділі суцільних територій українців та поляків політичними границями мусить антагонізм цих обох народів скорше чи пізніше злагідніти, а то й цілком уступити. Тоді зараз може розвинутися мирне співжиття обох народів і держав, основане на тривкій підставі економічних взаємин. Україна потрібуватиме вугля й промислових продуктів Польщі, Польща — поживи, си-

рівців і ринків збуту на Україні. Крізь Польщу проходять залізничні й водяні шляхи злуки України з Західною Европою, крізь Україну шляхи з Польщі на Схід до Середземноморських земель. Однак найважніше буде для Польщі це, що вона, ставши раз національною державою, не буде мати ніяких сутичних точок з Московщиною. Вона буде відгороджена Україною й сама не заключатиме ніяких українських ані білоруських областей.

Який інтерес має *Чехословаччина* в утворенні Української національної держави, згадував я вже вище. Для Чехословаччини мати свобідну лучбу зі Східною Европою — це питання життя. Українська національна держава, яка панувала б на карпатських провалах, була б для Чехословаччини найтривкішою гарантією її самостійности з огляду на велику ворожнечу, яку мають до чехів поляки, мадяри й німці. Коли б Чехословаччина остала Польщею й Румунією відрізана від Східної Европи, була б вона в вічній політичній і економічній небезпеці. Польська держава, що має в свойому посіданні також українську Галичину, є іменно для Словаччини дуже небезпечна. Традиційна мадярсько-польська дружба може дуже легко ці два імперіялістичні народи спонукати до експанзійних проб, які загрожували би передусім Словаччині.

З приводу небезпеки такої польсько-мадярської коаліції, до того ще загрожена постійно могутньою Німеччиною й німецькою ірредентою внутрі, Чехословаччина мусить шукати одинокої опори своєї самостійности на Сході. Мимо ріжних струй серед чеської політики, мимо цього, що численні в Чехах русофільські панславісти хотіли б бачити над Сяном, Дністром і на верхів'ях Тиси радше Російську імперію, як Українську національну державу, дає саме Україна Чехословаччині таки найгарнішу охорону тилу на сході. Межуючи безпосередньо з Російською державою — велетнем, Чехословаччина стала б чимось не дуже відмінним від звичайної "руської губернії". Українська національна держава захищає плечі й дає спромогу легкої лучби зі сходом, не гірше, як єдина неділима Росія, не загрожуючи рівночасно ніяким способом самостійности Чехословаччини.

Відносини *Угорщини* до України є в певній мірі аналогічні до відносин Польщі. Також Угорщина була супроти українців цілі століття імперіялістичним гнобителем. Тільки що кусень української території, яким володіла від XIV до XX віку Угорщина, був без порівняння менший, як простір польської окупації. Угорська мозайкова держава в старих історичних границях, про відбудовання якої ще багато угорських патріотів мріє, була б mutatis mutandis для українців так само незносна, як історична Польща, й мусіла би на дальшу будуччину сподіватись лиха від української ірреденти. Національна Угорська держава мала б

як сусідка України тільки позитивні користи: безпосередню лучбу зі Сходом Европи без російської небезпеки. Безпосереднє сусідство великої Росії було б для Угорщини дуже некорисне, ба небезпечне. Новоутворена *Великорумунська держава* мусить наслідком свого політично-географічного положення слідити за розвитком подій у Східній Европі з найбільшим напруженням і увагою. Бо від нього залежать вже не тільки її життєві інтереси, але й само її існування.

Румунська нація осягнула в цій війні свій національний ідеал: сполучення всіх національних румунських просторів в одно національно-державне тіло. Ця новоутворена держава має, без сумніву, велику будучину, коли схоче бути й остати національною державою. На жаль, політика ново повсталої Великорумунської держави стала відразу доволі імперіялістична. Румунія обсадила відразу значні части суцільної української території (українську частину Буковини й Бесарабії), виявляє виразну волю затримати їх на постійне й заокупувати, може ще й інші пограничні землі України.

Цей імперіялістичний напрямок румунської політики, котрий, упрочім, проявляється теж супроти деяких інших сусідніх народів, може позбавити Румунію її найважнішої й найвартнішої прикмети — прикмети національної держави. Історичний рух і розвиток уформував румунську національну територію цілком своєрідно. Політично-географічний черен румунського народу — Семигородська верховина — заключає в собі, майже в центрі румунської національної території, поверх 10 000 кв. км, велику землю мадярських секелів і німецьких колоністів (саксів). І поза цим є ціла давніше Австро-Угорщині підвласна частина румунської території, густо поперетикана чужими етнографічними островами й півостровами. Бесарабія теж тільки в своїй середній части може бути вважана національно румунською. Добруджа — тільки в малій части.

Коли, отже, Великорумунія крім землі секелів і саксів (які задля свого центрального положення мусять належати до всякої румунської держави), крім старої (перед 1917 р.) Добруджі, котра як доступ до моря є теж конечна держави, схотіла б занектувати й задержувати також вищезгадані українські землі, то вона стратить свій характер національної держави й стане мозаїковою державою національностей. Головно з огляду на українське сусідство на сході й півночі відразу мусить Великорумунія бути здержлива в своїй експанзивній політиці. Східна й північна межа Румунії може при розумній політиці стати саме найкращою для неї опорою й охороною тилу. Натомість, якщо Румунія попустить у цих напрямах віжки своїй експанзії, стане ця сама північна й східна границя для неї найнебезпечніша. Бо

за нею будуть стояти наймогутніші сусіди Великорумунії: або Українська національна держава, або знов з'єднена Російська Імперія. Українська національна держава в етнографічних границях буде навіть без українських частин Буковини й Бесарабії, без сумніву, могутнішою державою, як Великорумунія. Анектовані Румунією українські землі обіймають поверх 22 000 кв. км і 1 1/2 міліона населення, з того тільки 15% румунів, які живуть там розсипаними колоніями. Ця територія значно більша, як Ельзас Лотарингія населенням, тільки мало що бідніша. Ельзас Лотарингія тримала цілих півстоліття дві европейські великі держави в постійному напруженню й цілу Европу в дурі постійних зоружень.

Українська національна держава не могла б ніколи наконечно зректися ані української части Буковини, ані української части Бесарабії. І то не тільки з чисто етнополітичних причин. Українське населення цих двох земель належить до найбільше національно свідомих племен українського народу. До того південна Бесарабія — це частина чорноморського побережжя, отже, частина цього головного політично-географічного черену України. Добре сусідство чи навіть союз на сході - це для Румунії справа найбільшої ваги. Правда, природна границя Дністрового яру теж немало вартна, бо цей яр належить до найкращих "природних границь", які є в цілій Східній Европі. Та добросусідські відносини є безмежно більше вартні, як найліпша дійсно природна границя. Вже з огляду на модерну воєнну техніку. Українська національна держава була б яко сусід для Великорумунії без порівняння вигідніша, як нововідбудована Російська держава. Перед розвалом Австро-Угорщини могла Румунія шукати в ній захисту перед евентуальними небезпеками зі сторони Росії. І дійсно. Румунія опиралася від 1883 р. на потрійному союзі Австрії, Німеччини, Італії і вела цю політику формально аж до вибуху світової війни. Румунські політики завсіди дуже добре знали, що Росія не бажає собі сильної Румунії й що ніколи не дасть їй Бесарабії. Нині вони знають ще краще, що нововідбудована Росія недовго терпітиме поміж собою та Царгородом Великорумунську державу. Натомість Українська національна держава не творила би ніякої небезпеки для самостійности Румунії й відділювала б її своїми широкими просторами від російського колосу. Маючи Україну сусідом від півночі й сходу, мала б Румунія з усіх прочих сторін тільки рівносильні або й слабші держави і не мусіла б боятись ані подавляючої переваги сусіднього велетня держави, ані ворожої коаліції.

І до цього потрібно тільки небагато, хоч конечно: урегулювання українсько-румунської границі строго після національного принципу.

8. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ І ЇЇ СХІДНІ Й ПІВНІЧНІ СУСІДИ

Заки перейдемо до обговорювання майбутніх відносин України до Московщини, які є, без сумніву, найважніші для її північної та східної границі, мусимо звернутись у першу чергу *до обговорення теперішнього політично-географічного положення в західних і південних окраїнах Східної Европи.*

У протязі розвитку російської революції утворився на цих окраїнах цілий ряд нових політично-географічних організмів, які є всі національними державами: Фінляндія, Естонія, Литва, Біла Русь, Україна, Донська Республіка, Кубанська Республіка, Грузія, Північна Кавказія, Азербайджан, Вірменія.

Всі вони — це продукти розкладу Російської Імперії, може, з виїмком Фінляндії, яка від 1809 р. все-таки мала деяку автономію.

Після своїх політично-географічних основ і сили, дотичної національної свідомости, держаться ці окрайні держави ліпше або гірше. Фінляндія використала своє географічне положення й довголітню автономію найкраще й є між усіми цими окрайніми державами найсильніша. Естонія, Литва, Латвія, наслідком свого надморського положення, зглядно добрих природних границь від сходу (вінок наконечних морей з озерами й болотами), й не в останнє наслідком своєї зглядної малости, прийшли швидко до ліпшої організації. Біла Русь, простором значно більша, відрізана від моря, з її населенням на загал убогим, ще до того війною матеріально зруйнованим, спинювала з обох сторін, польської й московської, не вийшла поза перші початки державности. Україна мимо величезного простору й людности зорганізувалася дуже скоро та не мала щастя до своїх урядів. Вони то псевдореволюційністю, то реакційністю своєю руйнували українську державність дуже видатно й довели її в 1920 р. до дуже прикрого, хоч не безнадійного становища. Республіка донських козаків — це мішана українсько-московська держава, яку держить разом майже тільки козацтво як стан. Тому-то вона не стала дійсною національною державою і хитається поміж становищем самостійної окраїнної держави й, так сказать, ембріонального простору, з якого мала би з'єдинити і знова відбудуватися єдина, неділима Росія. Кубанська Республіка є в дійсности українською національною державою на малі розміри так само, як Галичина. Та наслідком заборони з боку Німеччини вона остала поза межами Української держави в часах Центральної Ради й Гетьманщини. Потім вона мусіла багато витерпіти від проб російських консервативних кругів відбудувати давню Росію з

Дону й Кубані. Кавказькі держави й Вірменія мають, щоправда, дуже корисне політично-географічне положення й самі собою невеликі, та низький стан культури, з одної, національна лемішкуватість — з другої сторони, не дали їм сконсолідуватись як слід.

Усі згадані державні новотвори мають як спільну ціху волю до самостійности супроти центру Росії. Контраст між "центром та окраїнами" дійшов саме до цеї різкости, котра була страховищем — кошмаром давніх російських централістів. З цих причин відносини всіх цих нових держав до України були від самого початку дотепер якнайбільше дружні. Вже в першому році революції зродилися у всіх цих молодих національних державах федеративні думки. Противенство до централістичної Росії й імперіялістичної Польщі посполу веліли тим думкам щораз зростати й кристалізуватись. *Балтійсько-Понтійська* федерація, зложена з Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білоруси й України, є нині ціллю дуже впливових кругів усіх згаданих держав. В разі здійснення цеї федеративної ідеї станула б на місці західних і південних губерній Росії державна федеративна зв'язь з поверх 1 700 000 кв. км простору й поверх 70 міліонів населення. Цілий поміст між Балтійським а Чорним морем і Каспієм, так важний для світової торговлі й лучби, був би доменою цеї проектованої зв'язкової держави.

Ширше обговорювати політично-географічне значіння евентуальної балтійсько-понтійської федерації лежить поза рамцями нашої книжки. Та кілька уваг про неї можна помістити. При думці будови такої федерації відіграють велику роль, хоч би тільки півсвідомо, або й несвідомо, фізично-географічні елементи. Ми бачимо тут, як народи, котрих краї творять фізично-географічні індивідуа серед східно-европейського комплексу країв (Фінляндія, Балтія, Україна), стремлять до об'єднання. Так, географічне положення, як і загальні природні відносини яко підстави господарства, самі родять думки про політичну злуку. Польщу заздалегідь виключається з тієї федерації, й не тільки тому, що латиші, литовці, білорусини, українці бояться політичних і національних небезпек з боку польського імперіялізму. Так думав би може політик. Географ натомість бачить, що Польща є середньоевропейським краєм, котрого природні зв'язки лежать у Середній Европі, котрого культура пішла середньо-европейськими стежками, котрого політично-географічна властивість не годилася б цілком із прикметностями інших членів федерації, які є всі східноевропейськими краями.

Що ця евентуальна балтійсько-понтійська федерація була би звернена перш усього проти Росії, можна легко добачити й пояснити. Політично-географічно цю орієнтацію мусимо розуміти

як початок індивідуалізації поодиноких земель і країв східноєвропейського комплексу. Дотепер він цілий був політично об'єднаний силою народу великорусів, який замешкує центральний край цього комплексу. Політично-географічна еволюція принесла еманципацію окраїн від центра й їх індивідуалізацію. Що серед цих балтійсько-понтійських держав Україна зі своїм простором (900 000-1 000 000 кв. км) і населенням (51-53 міліонів) була б найважнішою державою в цій федерації, всякий легко зрозуміє.

Переходячи тепер до відносин України до Росії, матимемо доволі спосібности обговорити відносини цеї останньої до її західних і південних окраїн.

Як довго Україна творила інтегральну частину російської світової імперії, було її значіння для неї дійсно велике. Для евентуальної відбудованої Росії воно може бути ще більше. Відкладаючи господарсько- й лучбово-географічні міркування до осібної глави цеї книжки, обмежимося тут на чисто політично-географічні справи.

Російська Імперія недавньої минувшини не має зі староруською Київською державою нічого спільного. Це є державний твір центрального народу Східної Европи — москалів, чи пак великоросів. Російська держава розширилася завдяки прихильним обставинам майже до меж можливости. До півночі й сходу, в напрямах найменшого опору зі сторони так фізично-географічних, як і антропогеографічних чинників, розширювалася Російська держава дуже швидко. Далеко повільніше було її розширювання на захід і південь, де, щоправда, не було спеціяльних природних труднощів, та за це антропогеографічні були тим сильніші. Вже в першій половині XVII століття дійшли москалі аж до Тихого океану й осягнули тим робом на сході найкращу природну границю — море. На півночі вони це зробили ще скоріше. Експанзія на південь і захід мала в XVI столітті тільки небагато успіхів. Здобуття Казані й Астрахані завело москалів тільки на береги Каспійського середземного озера. Впрочім, Московщина не могла тоді багато доказати ні проти Швеції, ні проти Туреччини, ні проти Польщі. Навпаки, ця послідня мало що не знищила самої Московщини в початок XVII віку.

Визвольна війна України проти поляків і Переяславська угода спричинили, як вже вище сказано, цілковите пересунення в розкладі сил Східної Европи. Через Андрусівський мир 1667 р. дістає Росія широку базу до осягнення берегів Чорного моря й Кавказького хребта. Дві добрі природні межі для Російської Імперії опинюються в межах можливости добуття. І то через прилучення тільки одної пайки України.

Не будемо тут довго міркувати над цим, що подібне закінчення Північної війни за балтійські землі треба приписати в

дуже значній мірі людському матеріялові й природнім багатствам України. Так само згадаємо тільки мимоходом, що переміна Московського царства в Російську державу часово припадає на хвилю наконечного поневолення України Петром Великим.

Першим наслідком прилучення України до Московщини на політично-географічному полі було вступлення Росії в т. зв. *Східнє питання.* Це вступлення совпадає, вправді часово, з подібним походом Габсбургів проти занепадаючої Туреччини, має, однак, інші причини. Перед прилученням України не вела Московщина властиво ніяких "порядних" воєн з Туреччиною. Та зараз таки по Андрусівськім договорі почалися воєнні кроки між цими обома державами (1674-1681), Московщина приєдналася до християнської коаліції проти Туреччини (1686), підприняла похід на Крим і добула Озів (1696). Дальші етапи не дали довго на себе ждати. Опершися на посіданню України, з поміччю таки українських військ підприняв уже Петро Великий похід на Персію (1722), щоби відчинити Росії доступ до Передньої Азії й Індії. Невдача над Прутом (1711) зазначила тільки коротеньку павзу в російській експанзії. Опираючись тільки на Східну Україну, могли москалі 1735-1740 рр. вдертися подібно до Криму й Молдави й корисно виграти турецьку війну 1768-1774 рр.

Коли наслідком поділів Польщі майже ціла Україна опинилася під владою Росії, став російський тиск на Туреччину так грізний, що в ньому лежала поверх одно ціле століття *ціла головна суть т. зв. Орієнтальної квестії.* З Україною, як бачимо, здобула Росія 1782 р. наконечно Крим, північне побережжя Чорного моря стало тим самим російське. Що це значило, показали дальші турецькі війни (1788-1792, 1806-1812, 1827-1829, 1877-1878 рр.). Та Кримська війна 1853-1856 рр. найкраще доказала всьому політичному світу, як сильне, можна сказати, непорушиме становище Росії при воротах Орієнту, коли вона панує над Україною.

Тому можна нам сміло сконстатувати, що *точка тяжкости цілого орієнтального питання головно в XIX столітті лежить на Україні.* Тільки через прилучення України дісталася Росія на побережжя Чорного моря й до воріт Балкану й могла впливати на Балканські держави, грозити Царгородові, Дарданелам, самому істнуванню Турецької держави.

Політично-географічне значіння України для Росії полягає на тім, що Україна є великим, людним і багатим краєм на південній границі імперії. Натуральні границі Кавказу, Чорного моря, Карпатів конечні для всякої держави, що хоче панувати над цілим сходом Европи, може дати тільки посідання України. Перші дві з названих границь осягнула Росія ще в XVIII столітті,

останню, карпатську границю, хотіла вона осягнути в світовій війні 1914-1918 рр. Симптоматичне стремління Росії до добрих природних границь на півдні мало завершитись тут, у Галичині, Буковині й Закарпаттю. Поки що не вдалося Росії дійти до карпатської границі й запевнити собі її посідання. Та коли одноцільна Російська держава знову мала б відбудуватися, почнеться знов боротьба за осягнення карпатської границі.

Західноевропейський світ в останніх двох століттях так привик вважати Україну інтегральною частиною Росії, що сильне становище цеї великої держави на північному запіллі Чорного моря вважається чимось цілком натуральним, незмінним і невідкличним. Для того-то ніхто не завдав собі труду розміркувати, якби то уложилися політично-географічні відносини на південному сході Европи, в східніх областях Середземного моря, в Передній Азії, коли б Україна не належала до Російської Імперії.

Тому-то займемося ми цими міркуваннями.

Ми сконстатували в однім з попередніх уступів книжки, що поділ суцільної народньої території України поміж сусідні держави був би дуже небезпечним експериментом, котрий тяжко загрожував би европейському мирові вже в найближчих роках. Прилучувати цілу українську територію до Польщі або Румунії було би для цих держав, настільки менших від України, правдивим данайським дарунком, якого ніяка з них не хотіла би прийняти. Тому то остає тільки Російська Імперія, до котрої можна би, по відбудованню її, прилучити Україну.

Уявім собі, що це прилучення доконалося. Допустім, що всі трудноші поборені. Яке буде політично-географічне положення, створене цим актом?

Російська держава дістає через повне прилучення України перед усього вище згадані найкращі природні границі на півдні Східної Европи: Карпати, долішню течву Дунаю, берег Чорного моря, хребет Кавказу. Тим способом її майже непохитне й незаймане оборонне становище на півдні Східної Европи є знов осягнене, зглядно навіть поправлене.

Панування над Україною дає Російській світовій державі *безпосереднє сусідство зі Середньою Европою*. Тут бачимо вже тільки одну велику державу: Німеччину, на місци Австро-Угорщини натомість — громадку середніх величиною держав, які скорше чи пізніше мусять стати (коли не формально, то в дійсности) васалами Росії. Непереможний вплив знова з'єдиненої Росії мусить обняти в будуччині цілий південний схід Середньої Европи. Цілком слушно завважує німецький політик Рорбах, що програма Росії полягає в утворенні зв'язі держав від Судетів до Егейського моря, яка була б під протекторатом Росії,

так само як колись рейнська зв'язь була під протекторатом наполеонської Франції. Угорщина й Чехія стали би двома, від ласки Росії залежними васальними державами, в роді Румунії чи Болгарії[1].

Політично-географічні відносини середньоевропейські не дадуться відділити від балканських. З цею дійсністю числилася політика Габсбургів від XV віку, й політика Німеччини в найновіших часах, стараючись все й усюди протидіяти політичним впливам Росії. Тепер, по розвалі Австро-Угорщини, падуть усі перепони, що перешкоджували російській політиці на Балканському півострові. Румунія перестала бути буферною державою поміж двома великими державами й мусить пантрувати, як їй задержати свою самостійність. Болгарія і Югославія, хоч тепер у гострій ворожнечі, мусять у найкоротшому часі згідно й рівнобіжно плисти за струсю російської балканської політики. Обі наслідком своїх противенств до Румунії й Греції, Югославія ще й задля свого сусідства з Італією й німецькою Австрією. Етнополітичні відносини колишнього австрійського побережжя - Істрії, Далматії, Хорватії, Реки — аж кишать від зародків політичних заколотів поміж Італією та Югославією. Повне панування над Адрією, до котрого стремить Італія, щоб забезпечити своє власне східне побережжя й задержати та піднести свій престиж як середземноморська могутність, примушує її стати сильною ногою на ріжних місцях адрійського східного побережжя. Тим часом, починаючи від Терсту, належить це побережжя до суцільної національної території південних слав'ян, італійці розсипані тільки по містах. Всі кроки італійської експанзії на східному побережжі Адрії вважаються південними слав'янами як імперіялістичні посягання Італії на їхній рідний край. Яко середня держава, ще не сконсолідована сильно, мусить Югославія шукати опори в якої-будь великої держави. Спорідненння і традиція вказують на Росію.

Тому-то не підлягає ніякому сумніву, що знова відбудована Російська Імперія, оперши́сь знова на посіданню України, мусить добути переважаючий вплив на цілому південному сході Середньої Европи й на цілому Балканському півострові. Також і Греція не могтиме опертися впливові Росії, коли не з політично-географічних, то з економічних причин.

Ось так бачимо, які важні наслідки для Російської держави має посідання України дотично всіх середньоевропейських і балканських справ. Ще важніші для світової політики є користи, котрі має посідання України для Росії з огляду на її станови-

---

[1] K j e l l é n. Die politischen Probleme des weltkrieges. Leipzig, 1918, стор. 80 д.

ще, як середземноморська й загалом морська могутність. Стремління Росії до моря - це історичний процес, що почав розвиватися ще перед XVI століттям і приняв від часів Петра Великого виразні форми. Багато "знавців" зове цей процес часто "полюванням за межею". Цілком неслушно, бо це стремління є від двох століть дуже послідовне й свідоме мети, хоч виглядає нераз наче безплянове шукання помацьки там і сям. Це позірне блукання не є нічим іншим, як консеквентним стремлінням до кількох цілей, котрі знов є в дійсности тільки одною ціллю: *доступ до отвертого моря за всяку ціну.*

За кожним разом, коли одна з точок отвертого морського побережжя, до яких стремить Росія, покажеться із-за яких-небудь причин недосяжною, російський уряд стремить до другої, третьої, п'ятої. Коли трапиться знов нагода, знов завертає до першої і т. п. Це робить враження безпляновости.

Довжезна берегова лінія Ледяного моря була досягнена ще за часів давнього Московського царства та показала дуже скоро, що не вистарчає, щоб перейняти заморську лучбу такої вселенської держави. Побережжя Ледяного моря виконувало від того часу тільки одну з функцій границі — охоронну. Щойно в 70-х роках XIX віку доказано (подорожі Норденшельда 1875, 1876, 1878-79 рр.), що це побережжя є таки не без вартости, щойно в початках XX століття розпочато використовування незамерзаючих пристаней мурманського побережжя (пристань Катерини, Мурманська залізниця). Тут є перший від заходу пункт океанського берегу, що його досягла Росія. В безпосередньому сусідстві лежать другі місця, на котрі направляється експанзія Росії (Varanger Fjord, Tanafjord, Lyngenfjord, Tromsö і т. д.), що, своєю чергою, викликує в Скандинавських державах оправдані побоювання[1].

Володіння довгим східним побережжям *Балтійського моря* чи посереднє (через Фінляндію), чи безпосереднє, було для Росії в минувшині безумовно "вікном в Европу". Нині й на будуче це вікно не є досить велике, й кожної хвилі можуть його заслонити чужі руки. Як довго світова політика обіймала, так сказати, тільки Европу, могло балтійське побережжя Росії, може, й вистарчати. Вже тоді відчувала вона це як велика держава дуже прикро, що ключі до Балтійського моря були в руках Данії, Швеції, зглядно Німеччини. Тепер світ, по влучному вислову Ситон-Уотсена, віддавна перестав бути тільки евро-

[1] S v e n H e d i n. Ein Warnungsrut. Leipzig, 1913. — K j e l l é n. Die Großmächte. Leipzig, 1914. — K j e l l é n. Schwedische Stimmen zum Weltkriege. Leipzig, 1916. — H e t t n e r. Rußland. Leipzig, 1916, стор. 258 дд.

пейським. Російська Імперія мусить стреміти до свобідного океану, до шляхів всесвітньої лучби, не до зачинених побічних морей. Задля Німеччини має Росія над Балтиком малі вигляди.

Зате без порівняння більші на півдні, і то саме наслідком і під умовою панування над Україною. Два століття був Царгород з проливами позірною ціллю російської експанзійної політики. Українське чорноморське побережжя з його людним і багатим українським запіллям було кріпкою базою, на котрій Російська Імперія основувала свою експанзію до "Теплих морей". Не будемо тут обговорювати поодиноких етапів тієї експанзії. Словом сказавши: по багатьох турецьких війнах мав у цій світовій війні Царгород з проливами припасти Росії, й то за згодою Англії[1]. Коли б Росії було пощастило остати в силі під час розвалу Туреччини, її вікові мрії були би здійснилися. Та перешкодила революція...

Чи така корисна нагода — добути Царгород — швидко знов трапиться Росії? Годі сказати. В кожному разі це певне, що нововідбудована Російська Імперія, пануючи над Україною, ніколи не перестане стреміти до океанського побережжя на півдні. Українське побережжя поверх 2000 км довге, з його (як на Чорне море) величезним багатством пристаней (Килія, Акерман, Одеса, Миколаїв, Скадовськ, Евпаторія, Севастопіль, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріупіль, Таганрог, Ростів, Єйськ, Новоросійськ і т. ін.) дає для цеї цілі тільки базу, Царгород і Дарданели — це тільки перший крок наперед. *Бо Середземне море є*, мимо своєї величини й політично-географічного значіння, таки зачиненим морем, котрого ключі в руках Англії: на заході — Мальта й Гібралтар, на сході — Суец і Еден.

А Російська світова держава потребує світового моря й хоче його конче осягнути. Вона ще давно перед 1914 роком недвозначно проявляла свої наміри. Мимо велетенських просторів віддалі зужила Росія, як звісно, дуже багато енергії, добра й крови, щоб запевнити свому велетенському комплексові земель свобідний вихід на вільні від криги побічні моря Тихого океану. Її зусилля розбились не так дуже об опір Японії, як о недостачу добре залюдненого й загосподарованого безпосереднього запілля при бажаному побережжі. Це запілля щойно твориться; це є Амурська і Приморська область, саме наш Зелений Клин, який у щораз густіших масах заселюють українські хліборобські переселенці. Тут бачимо, як майбутня з'єднена Російська Імперія дістає над Тихим океаном так само сильне українське запілля для своєї експанзійної політики, як досі мала давня Росія над Чорним морем. Як бачимо, що українська проблема зв'язана з

[1] K j e l l é n. Die politischen Probleme, стор. 13 дд.

російською так само тісно на Близькому, як і на Далекому Сході.

Та вернімо до Близького Сходу. Тут розходяться всі напрями російської експансії саме з української території. З України стремить Російська Імперія ріжними дорогами до Індійського океану. Шлях туди далекий і проходить крізь широкі сухопутні помости. Обговорювати будемо експансію Росії в цім напрямі в зв'язку з її континентальними експансійними стремліннями в Передній Азії.

Тільки через панування над Україною має Росія доступ до кавказького істму. Хоч перегороджений могутнім, тяжко прохідимим хребтом Кавказу, дає цей істм прецінь величезні можливости експанзії в *черені Передньої Азії*, що лежить безпосередньо за Кавказом[1]. Цей черен творить переходову країну поміж Малою Азією на Заході, Іраном і Перською затокою на сході, Східною Европою на Півночі, Єгиптом і Арабією на півдні. В цьому черенному краєві Передньої Азії лежать Закавказзя, Вірменія, Західний Іран, Месопотамія і Сирія з Палестиною. Це не припадок, що саме тут стояла колиска людської культури. Цей край є в дійсности *антропогеографічним череном Старого Світу, цілого східного комлексу континентів.* Сухопутні й морські шляхи з усіх сторін світу переходили й перехрещувалися від тисячліть саме тут. По довгих століттях занедбання й позірної маловажности вертає ось тепер давнє значіння знова, і то, на скільки можна передбачувати, в скріпленій мірі.

На цей трапезоїд — Кавказ-Ніл-Перська затока — звернула свою увагу від століть Російська Імперія. Ми згадували вже давніше, що Петро Великий, як тільки згнобив повстання Мазепи й станув твердою ногою на Україні, зараз таки підприйняв перський похід, щоб добутися до черенних країв Передньої Азії. Як знаємо, ця спроба була передчасна, та вона зробила важний початок для анексії Кавказу. Мир 1774 р. дав Росії лінію Кубані й Тереку, 1801 р. прийшла під російську владу Грузія, 1802 р. — Осетія, 1804 р. — Мінгрелія, 1810 р. — Імеретія, 1813 р. — через Гулістанський мир із Персією Дербент, Баку, Ленкорань, 1828 р. — Еривань і Нахичевань, 1829 р. — Ахалзих і східний беріг Чорного моря з Анапою й Поті, 1878 р. — східна Вірменія з Батумом, Ардаганом і Карсом. Довголітнє підбивання кавказьких верховинців покінчилося 1859 р., зглядно 1864 р., й добуло для російських дефензивних і офензивних намірів рівночасно природну фортецю Кавказу й просторе глясі в черені Пе-

[1] D i x. Geographische Abrundungstendenzen in der Weltpolitik ("Geographische Zeitschrift", XVII, 1911).

редньої Азії[1]. Позаду цеї кавказької фортеці лежала Україна, багате населенням і продуктами запілля. В великій части українськими силами здобула Росія Кавказ, а Передкавказзя сколонізувалося теж переважно українцями. Останки запорозьких козаків, поселені 1792 р. над Кубанню, творили багато десятьліть передню чату заразом і Російської Імперії, й українського елементу в цих сторонах. В цій самій мірі, як Російська Імперія посувалася політично на південь, посувалося українство колонізаторсько на схід, досягло вкінці Каспія й відгородило широким східнім причілком своєї національної території Московщину від Кавказу й від цього помосту народів, що поклався в черені Передньої Азії між трьома частями світу.

Та цеї обставини не завважив ніхто, навіть російський уряд. Навпаки, закавказьке передпілля він використував щораз ширше для експанзії на південь. У цій експанзії можна без труду розріжнити три головні напрямки. Перший іде на захід, щоби через Малу Азію дійти до Царгороду, другий — на південний захід до Іскендерунської затоки, Сирії й Червоного моря, третій — на південний схід до Перської затоки.

Напрямок західний, через Малу Азію, мав на ціли головно перемінити Чорне море в російське "mare clausum". Утворені в XIX столітті балканські держави — Румунія й Болгарія — перешкодили Росії в обхваченні Чорного моря від заходу. Тут, у Малій Азії, вона не бачила ніякої поважної перепони між собою та столицею занепадаючої Османської держави. Навпаки — вірменське питання все давало притичину вмішатись. Злагода з Англією 1907 р., здається, вирівняла для Росії цю дорогу, ще більше, мабуть, лондонські переговори з початком світової війни. В лютім 1915 р. признали міродатні круги Англії аспірації Росії на Царгород і доступ до вільного моря цілком виразно, як "уповні симпатичні"[2]. Те саме відноситься, мабуть, також до аспірації Росії на Іскендерунську затоку. На одній карті H. Johnston'a[3] бачимо південно-східню Малу Азію й Курдистан замальовані російською краскою.

Маючи в руках Царгород, Дарданели й Іскендерун, стала б Росія середземноморською державою, яка задля свого велетенського запілля перевищила б своїм значінням дуже швидко всі інші середземноморські держави.

---

[1] Про російську експанзію в цих сторонах диви: G. B a u m g a r t e n. Sechzig Jahre des Kaukasischen Krieges. Leipzig, 1861. — R é c l u s. Nouvelle géographie universelle. T. VI. Paris, 1881. — Російська література дуже багата. Огляд у В е й д е н б а в м а: Путеводитель по Кавказу. Тифлисъ, 1888; багато матеріялу в "Сборнику матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа", "Сборникъ свѣдѣній о Кавказѣ" і т. ін.

[2] K j e l l é n, o. c., стор. 14.

[3] "Geographical Journal", 1915, квітень.

Маємо дуже певні основи прийняти, що аспірації Росії на південному заході, по евентуальнім відбудованні Російської Імперії, ще підросли б. Вже 1882 р. основано Російське палестинське товариство, приплив російських паломників до Святої землі збільшався невпинно аж до 1914 р. Перед світовою війною і під час неї стояло перед багатьома росіянами, головно нижчих шарів народу, визволення Святих місць як велика ціль війни. Трудно припустити, щоб російська експанзійна політика занедбала цей момент у своїх комбінаціях на будуччину. Сирія, Палестина, Єгипет, Суец, Червоне море — це йменння, котрих не можна так без обиняків вичеркнути з програми російської експанзії на південь, до теплих морей.

Та все-таки перські аспірації Росії мають більше тіла й крові, як сирійські. Вони мають за собою більше як двохсотлітню історію. Петро Великий розпочав перську політику Росії війною 1722-29 рр., котра принесла Росії (на час) Гіляни і Мазендеран і мала на цілі добути її доступ до теплих морей, ба й може до Індії. Ті самі цілі стояли перед Катериною II, коли вона почала 1796 р. війну з Персією, котру, щоправда, Павло припинив, та Олександр I знова розпочав (1804) і в згаданім Гулістанськім мирі (1813) зробив добрий крок наперед на південний схід. Дальша перська війна 1826-28 рр. покінчилася корисним для Росії Туркманчайським миром, зреченням Персії держати фльоту на Каспійському морі й добуттям Ерівані й Нахичевані. Від цього часу Росія воліла вживати методу мирної пенетрації як методу воєнного напору. Використовуючи занепад Персії, вона мирною дорогою поширювала там щораз більше свій вплив, щоб в рішаючій хвилі потрібувати тільки простягнути руку. Перська затока, пристань Бендер-Аббас, відгравали в цих комбінаціях найбільшу ролю[1].

В цім самім часі, коли Росія від північного заходу добувала щораз то більший вплив у Персії, поступала вона військово щораз дальше на східному березі Каспія. Вкінці дійшла до північних меж Ірану, навіть переступила їх. Маємо тут до діла з іншим відтинком російського експанзійного фронту в Азії, з відтинком, що позірно не стоїть у ніякому зв'язку з українською справою. Цей відтинок був і є звернений просто на Арабське море й Індію. Займемося ще ним на відповідному місці. Теперечки для нас має значіння це, що Росія, завоювавши Туран, стала одиноким північним сусідом Персії. Ця обставина від кін-

---

[1] N a g a s e. Die Entwicklung der russischen und englischen Politik, Persien und Afganistan betreffend. Halle, 1894. — K r a h m e r. Die Beziehurgen Rußlands in Persien. Leipzig, 1903.

ця 80-х років минулого століття незмірно збільшила російські впливи в Персії. Побудовано шляхи й телеграфічні лінії, пр., аж до Сеїстану, утворено в кожному більшому місті консуляти, філії банків, торговельні доми. Перський уряд брав у Росії позички, гарантував їх митовими доходами й згодився навіть не затягати нових позичок ніде, з виїмком Росії, й не давати концесії на залізниці ніяким іншим державам. Вже в першому десятьлітті XX віку була російська торгівля з Персією більша, як англійська; російські субвенціоновані пароплави ходили по Перській затоці, закавказькі й закаспійські залізниці могли північну межу Персії в одній хвилі засипати російськими військами.

На це, що тепер скажемо, не маємо повних наукових доказів. Та з політично-географічного становища здається майже певне, що саме це грізне й могутнє становище Росії в Передній і Центральній Азії спонукало Англію вийти зі своєї splendid isolation і заключити союз із Японією. Наслідком його була російсько-японська війна, котра не тільки поставила тимчасові запори аспіраціям Росії на тихоокеанських побережжях, але й до певної міри підкопала її престиж у азійських народів і приневолила до податливости супроти бажань Англії. В дни 18-31 серпня 1907 р. заключено в Петербурзі російсько-англійський договір. Він поділив Персію на три полоси. Північна, найбільша (по Каср-і-Шірін, Ісфаган, Ках, Зульфікар) мала остати російською сферою інтересів, південно-східна (по Бендер-Аббас, Кірман, Бірджан, Газік) стати сферою впливів Англії. Останок Персії мав творити невтральну полосу. Росія мусіла признати Афганістан як край поза сферою своїх інтересів, натомість Англія (разом з Росією) признала Тибет невтральною, ненарушимою областю[1].

Цей договір теоретично поставив, щоправда, експанзії Росії теоретичні границі та практично цій експанзії сильно пособив. Всі багатші перські провінції підпали під безпосередній вплив Росії, російські війська могли посунутись безпосередньо до перської границі, ба й до нутра самої Персії й тут гарнізонувати, російська торговля вже коло 1908-9 рр. перевищала англійську більше як двічі.

Світова війна й російська революція цей розвиток подій спинили. Коли, однак, відбудується одноцільна Російська держава, вона мусітиме підняти знов нитку давньої політики й дальше з усею послідовністю стреміти на Південь до Перської затоки й Арабського моря.

---

[1] К н я з ь Ю. Т р у б у ц к о й. Rußland als Großmacht. Stuttgart, 1913, стор. 86-100.

Ось які то є політично-географічні наслідки цього, що Росія, опанувавши Україну, змогла усадовитись на кавказькому істмі й на закавказькій частині передньоазійського помосту народів!

Експанзія Росії була в Центральній Азії ще багато успішніша, як у Передній. Коли територіяльні здобутки Росії в Передній Азії за останні два століття виглядають нікчемні, то в Центральній Азії Росія здобула за менше як одно століття величезні простори.

Щойно в 20-х роках XIX віку взялася Росія на добре до покорення кіргізьких степів. Щойно в 50-х роках вона досягла лінії устя Сир Дарії-Чу-Вірний. Та по кримській війні експанзія Росії стала просто дивно швидка. В р. 1864 добуто Чімкент, 1865 — Ташкент, 1868 — Самарканд і покорено Бухару, 1870 обсаджено Мангишляк, 1873 зроблено з Хіви васальну державу й зайнято Закаспію, 1876 прилучено Кокандське ханство як провінцію Фергану, 1881 добуто при віддачі Кульджі Китаєві корисні регуляції границі над р. Ілі й над Зайсаном. В 1880-1 рр. покорено текинців, 1884 - Мерв, 1885 побито афганців. Мішана англійсько-російська комісія признала Росії землю Панджде над Мургабом і Герірудом на шляху до Герата. В роках 1891-3 обсадили російські війська більшу частину Паміру, так що тільки дуже вузенький вирісток афганської території ділив одноцільну Російську Імперію від Англо-Індійської колоніяльної держави[1].

Що ціллю Росії в її експанзії є не що інше, а Індія, не потреба доказувати. Від часів Петра Великого роздається клич "до Індії!" в безлічі варіянтів при кожному кроці, який робить Росія на південь і південний схід. Цілком без обиняків висказувала цей клич російська публічна опінія так у пресі й публіци-

---

[1] Про російську експанзійну політику в Азії диви: M a c G r e g o r. Central Asia, compiled for political and military reference. Calcutta, 1871. — S i r H. R a w l i n s o n. England and Russia in the East. London, 1875. — H. V a m b é r y. Rußlands Machtstellung in Asien. Leipzig, 1871.— Zentralisien und die englisch-russische Grenzfrage. Leipzig, 1873.— Coming struggle for India, London, 1885. — R é c l u s. Nouvelle géographie universelle. T. VI. Paris, 1881. — H a y m e r l e. Ultima Thule. Wien, 1885.— S t u m m. Russia in Central Asia. London, 1885. — L o r d C u r z o n. Russia in Central Asia and the English-Russian Question. London, 1889. — I n d i a n o f f i c e r. Russia's marsh, towards India. I, II. 1893. — Я в о р с к і й. Средняя Азія. Одесса, 1893. — K r a h m e r. Rußland in Asien. Leipzig, 1900. — S k r i n e. The expansion of Russia. Cambridge, 1903. — R o h r b a c h. Die russische Weltmacht in Mittel — und Westasien. Leipzig, 1904. — D r a g e. Russian affairs. London. 1904. — R o u i r e. La rivalité anglo-russe au XIX siécle en Asie. Paris, 1908 — Куропаткін. Memoiren. Berlin, 1909. Задачи русской арміи. I-III. Петербург, 1910. — Q u a d f l i n g. Russische Expansionspolitik 1774-1914. Berlin, 1914 і т. п.

стиці, як і в більших книжкових видавництвах[1]. Грозу російської небезпеки для Індії не можна нічим краще схарактеризувати, як обставиною, що ця небезпека держала ціле століття в напруженні цілу закордонну політику Англії, впрочім, таку оглядну й холодну в своїх міркуваннях.

По нещасливій японській війні й зверненню Росії до Близького Сходу її тиск на Індію позірно припинився. Світова війна й революція відвернула, по загальній думці Західної Европи, Росію на довгі часи від усякої експансії. На мою думку, це тільки один із безчисленних неправдивих загальників про Росію, від котрих аж кишить здавна Західна Европа...

Ми вже вище зазначили, що російська експансійна політика в Центральній Азії й Індії не має позірно нічого до діла з українською справою. Та тільки позірно. Бо в дійності є українська справа з цею експансією Росії зв'язана дуже тісно й безпосередньо. Із загальним становищем Росії як могутньої держави українська справа зв'язана тільки посередньо та також дуже тісно.

Безпосередня зв'язь української справи з натиском Росії на центральну Азію й Індію виходить ясно вже з суті України як північного запілля кавказького істму. Тут посідання України забезпечує російській державі при її поході на Індію її одиноко загрожену праву флянку. Тільки тут бачимо багаті засобами запілля для цього походу. На схід від Каспія лягли величезні пустині поміж операційною базою російських армій проти Індії та центральними областями Росії. Закаспійська залізниця є прецінь тільки продовженням підкавказької магістралі, Оренбурзько-Ташкентська залізниця робить великий манівець, кінчик коло Олександрового Гаю жде поки що продовження здовж Аму-Дарії... Будучий похід Росії проти Індії буде робитись не інакше, як фронтом широким на тисячі кілометрів, і мусітиме примінитись уповні до природи проміжних країв. Інакше стане зайвою авантурою... Для цього ж широкого фронту матиме кавказький істм і його українське запілля першорядне значіння.

Посередня зв'язь української справи з експансійною політикою Росії взагалі й із її індійською політикою спеціяльно є ще багато ясніша й легше зрозуміла як безпосередня. Докажемо це кількома афористичними реченнями.

1. Україна творить, щоправда, тільки 1/22 пайку давньої Російської Імперії та обіймає майже третину її населення.

2. При дивно швидкім прирості населення Росії (початок XIX в. — 35 міліонів, тепер 180 міліонів) грає українське жив-

---

[1] Пр., в книзі К н. У х т о м с ь к о г о. Orientreise des Großfürsten Thronfolger Nikolaus Alexandrowič von Rußland. Leipzig, 1893, I-VI passim.

ло найважнішу ролю, бо поміж усіми народами імперії множиться найшвидше.

3. Україна — це найгустіше заселена й найбагатіша область уссї давньої імперії.

4. Політично-географічне положення України таке, що воно мусить спонукувати державу, що її опановує, до експанзійної політики на Близькому Сході.

5. Панування Росії над Україною приневолює російський уряд до політики насилля внутрі держави; це знов потягає за собою експанзійну політику на вні.

Опираючися на саме обговорених відносинах Росії до української справи, постараймося уявити собі, *як би уложилися політично-географічні відносини, коли би ціла Україна чи її переважна частина ввійшли до новозбудованої Російської світової держави.* Приймім навіть це, що мало правдоподібне, що іменно вдасться російському урядові здавити українські самостійницькі стремління ще на три або п'ять десятьліть.

Така Російська держава мала би, по тридцяти роках, населення поверх 1/3, по п'ятдесяти - поверх 1/2 міліярда підданих і мусіла б бути строго централістично збудована. Для політичної рівноваги світу така велетенська держава щонайменше невигідна не тільки із-за скількости, але також із-за якости її населення. Ця маса була би в будуччині куди одноцільніша, ніж тепер. При великій асиміляційній спосібности московського елементу супроти фінських і турко-монгольських народів можна напевно прийняти, що по півстоліттю тільки дуже малі останки цих народів задержать свою національність. Такий самий процес винародовлення грозить також нещасному білоруському народові. Процентове число московської державної нації зросло б у цих трьох чи пятьох десятьліттях може навіть до двох третин усього населення імперії (тепер 44,3%). Російська умова культура панувала б тоді ще багато сильніше, як тепер, над цими народами, які були б в стані задержати ще свою національну окремішність (над українцями, латишами, литовцями, естонцями, грузинами, вірменами). Так чи сяк населення Російської Імперії було б багато одноцільніше, як нині.

Розвиток матеріяльної культури, який був дотепер у Росії дуже повільний, остав би й надалі повільним. Бо москалі й далі опиралися б на багаті окраїнні землі своєї держави й не потребували б на питомій своїй батьківщині, суворішій природою, добувати тяжкою працею цього, що їх можуть так легко дати підвласні краї. Тому-то московська народня маса, що теж доволі швидко множиться, була би примушена не тільки остати експанзивною, але й робитись щораз експанзивнішою.

Російська одноцільна держава, тепер знова відбудована, мусі-

ла б стати на будуче ще більше централістичною, як тепер. Бо тільки тоді вона могла б удержати разом піддані собі народи в їхніх центрифугальних стремліннях.

Кожен централізм — це заразом імперіялізм. Це звісна річ, як сильно імперіялістичний був давній царський централізм Росії. А все ж він ще був зглядно мало небезпечний колос на глиняних ногах, опертий на абсолютизмі самодержця, на православній вірі (читай єрархії) й на неглибокімярижнім патріотизмі бюрократії. Поразка Росії в японській війні й її розвал у 1917 році — це найкращі докази.

Революція 1917 р. розвалила тільки царизм та не знищила ні централізму, ні імперіялізму, які, здається, споконвіку є міродатним елементом великоруської народної психіки й державної думки. Вже перший революційний уряд Росії був строго централістичний і виразно прийняв за свої всі давні імперіялістичні кличі царської Росії. Ще більше централістичний був дальший, большевицький уряд революційної Росії. Його боротьба проти самостійности України триває вже два роки, його імперіялістичні наміри, хоч цілком інакше закрашені й формульовані, як такі ж наміри колишньої царської Росії, йдуть любенько давніми втертими шляхами й напрямками.

Большевизм у його первісній формі й ідейному змісті не могтиме, мабуть, вдержатись довше, як "якобінізм" часів французької революції. Вже в цих двох роках большевизм утратив багато зі своїх гострих кантів. Та його засада — творити нові, противні дотеперішньому капіталістичному устроєві світа, форми господарського, соціяльного й політичного життя — стане в Росії так само певною ногою, як стануди ідеї французької революції в Західній Европі. Будучі уряди Росії мусять із цим вислідом російської революції безумовно числитися. Невдатні проби генералів Колчака, Юденича, Денікіна і т. ін. дають найкращий доказ, що революція запустила в Росії занадто глибоке коріння, щоб можна було так за одним махом відновити старий режим. Не через наглу чи повільну реакцію, а через постепенне лагодження гостростей і твердостей, кантів і небажаних наростів ультрареволюційних теорій і через применення їх до дійсного життя можуть вернути нормальні відносини в Росії. Будуччина належить тут, без сумніву, не реакціонерам, а поступовцям-вільнодумцям.

Та ця будуча поступова Росія ледви чи зможе бути інша, як централістична. Тільки туга централістична організація зможе загоїти воєнні рани й удержати в послухові окраїнні народи. При відповідному такті й при скоординованні всіх інтелігентних сил може будучий поступовий уряд Росії дуже скоро вібудувати продукцію хліба й сирівців узагалі — цю головну основу на-

родного господарства Росії. Московський мужик, сам по собі неабияк одарений, потрапить під проводом поступового уряду дуже швидко піднести свій ступінь освіти й національну свідомість. Його природний нахил до експанзії розвинеться далі й зможе бути багато краще використовуваний, як досі. Відбудова промислу й торгівлі вимагатиме так само тільки короткого часу. Їх стан був і до 1914 р. не дуже-то високий і може бути тому дуже легко знов осягнений. Коли б, прим., сьогодні запанував у Росії внішний і внутрішний мир, то за один десяток літ стояв би російський колос сильнішим та грізнішим, як коли-небудь перед тим.

Розвал Австрії й Туреччини основно змінив політично-географічне положення в Середній і Південно-Східній Европі. Не на користь Росії, не на користь також Німеччини. Та по загибелі Австрії й Туреччини впали найголовніші противенства поміж Росією й Німеччиною. Остали тільки спільні вороги й спільна ненависть до них. Російсько-німецький континентальний блок є супроти цього справою дуже недалекої будуччини. Цей могутній подвійний союз, як це показує хоч би короткий економічно-географічний розгляд, може бути майже в повноті автаркічний, може цілими десятьліттями давати відпір хоч би як могутній коаліції й тим часом досягти посполу всіх старих цілей російської й німецької експанзійної політики: Суецький канал, Єгипет, Месопотамію, Перську затоку, Індію.

Такі-то були би політично-географічні вигляди по відбудові одноцільної Російської держави. Що мої міркування не схоплені з повітря, учить історичний досвід. Він учить нас, що Росія все дуже швидко оправлювалась по найстрашніших хоч би ударах долі. Яка величезна ріжниця була між військовою силою Росії в 1904 та 1914 році! А між тими роками лежала нещаслива японська війна й перша революція, зліквідована так безоглядно й безтактно.

Розглянувши тим робом політично-географічні можливости, які вийшли б із відбудовання одноцільної російської держави, обговоримо зараз ці можливости, що вийшли б по повстанні Української держави в етнографічних границях.

Російська Імперія остала б також по відділенню України й інших національних держав велетенською державою з поверх 20 міліонів кв. км простору й поверх 100 міліонів населення. Та вона втратила б головні основи й причини своєї експанзійної політики на довгі часи. З Україною тратить Росія ціле запілля Чорного моря й кавказького істму, яке було виразною випадовою позицією проти Середземного моря й Передньої Азії. Вже ця обставина зробила б експанзію Росії в цих напрямках і областях неможливою.

Напір на Східню Персію, Арабське море, Індію був би теж майже неможливий з огляду на вищезгадану лиху базу на Закаспійщині. Та не найменше важне це, що ставши по віках знов національною державою, Росія змінила б своє лице дуже основно. Велетенська й багата та сувора своєю природою державна територія, яка її остала б, вимагала би довгої й основної культурної роботи, щоб надолужити втрату окраїнних земель і народів, які мусіли дотепер постачати пануючій нації усього. Ціла енергія московського народу й держави мусіла б звернутися до скультуризовання рідного краю, піднесення просвіти й матеріяльної культури. Імперіялізм мусів би піти на відпочинок, наклін до експанзії мусів би повернутись до внутрішньої колонізації власної, рідко заселеної державної території. Для приросту населення, що дуже зменшився би по відділенню України, було б аж надто доволі місця на широких просторах Московської національної держави.

Підносилися й підносяться з ріжних сторін голоси, котрі твердять, що Російська держава по втраті своїх південно-західних земель, головно ж України, не була б спосібна до життя. Ці балакання являються для кожного чоловіка з елементарним географічним знанням просто нонсенсами. Держава з 20 міліонів кв. км простору й 100 міліонів населення, з безконечними лісами, лугами, степами, полями, невичерпаними мінеральними скарбами йількома (щоправда, недостаточними) виходами на море може бути неспосібна до життя хіба у очах заведеного в своїх надіях імперіяліста. З економічно-географічного боку буду може могти цю тезу піддержати окремою студією. Беручи справу з політично-географічного боку, тратить Росія з Україною тільки своє грізне агресивне становище супроти Близького Сходу та задержує своє великодержавне становище так у Східній Европі, як і в Азії. Тільки українська основа експанзій була б Росії відібрана. Українська національна держава цеї експанзійної основи не могла б поки що використати. Їй недоставало б розмаху, який давало Росії її велетенське запілля. Для Росії Чорне море й Кавказ були тільки порогами для воріт експанзійної політики. Для України це поки що були б природні границі, природні точки опори проти вічно грізного північного колосу.

Навіть утворення Російської федеративної держави або, ще краще, східноевропейського зв'язку держав було б для світового миру багато вигідніше, як відбудування Російської одноцільної держави. Коли б поодинокі зв'язкові держави, між ними й Україна, добули таку міжнародну загарантовану автономію, що могли провадити самостійну національну культурну й господарську політику, тоді Російська зв'язкова держава (чи зв'язок держав) утратила б відразу найбільшу частину своєї експанзив-

но-ударної сили. Та що невдовзі відзискала б її, і то в збільшенім розмірі, не підлягає ніякому сумніву.

Заки покинемо Росію, мусимо згадати бодай кількома словами про *панславізм*. Ледви чи він є яким небудь політично-географічним чинником. Його єство — це єство оклепаної, зловживаної, в дійсності безвартісної фрази. Мимо того (й може саме для того) мала панславістична ідея в XIX віці велике агітаційне значіння й була в руках Росії майже так само сильним атутом супроти Австрії й Німеччини, як експанзія в Середній Азії супроти Англії. Панславізм має тільки таку саму політичну вартність, як пантевтонізм і панлатинізм. Нині, по розвалі Австро-Угорщини, Туреччини й Росії, бачимо ясно, що поміж поодинокими слав'янськими народами є не менші, може навіть більші противенства, як поміж поодинокими народами германського чи романського кодла. Ворожнеча між поляками й українцями, поляками й чехами, москалями й українцями, сербами й болгарами є, можливо, ще більша, як, пр., між німцями й французами. І так було завсіди. Офіціяльна Росія по-мистецьки вміла цей дійсний стан річей заховати перед очима останньої Европи. Дві річи були її тут дуже помічні. З одного боку, є ріжниці слав'янських мов поміж собою значно менші, як ріжниці германських і романських мов поміж собою. Для постороннього чоловіка не тільки в англо-сакському чи романському, але (на диво!) також у німецькому середовищі звичайно здається, що слав'янські мови між собою майже не ріжняться і що, коли не політичне, то бодай язиково-культурне "об'єднання" всіх слав'ян стоїть уже ось-ось за порогом. Друга обставина така, що переважна більшість слав'янських народів не мала самостійного державного життя, натомість одна світова держава — Росія — була слав'янською. Експанзійні стремління цеї держави обіймали з політичної конечности так чи сяк ті самі землі, в котрих малі слав'янські народи жили під чужим пануванням. Нема тому чого дивуватись, що всі слав'яне, що чули себе гнобленими від німців, турків, мадярів, чули в могутній слав'янській державі свого природного протектора й майбутнього освободителя. Російський уряд полапався зараз, у чому справа, й удержував так офіціяльно, як і неофіціяльно дотичні слав'янські народи в їхніх надіях. Панславізм і його новіше видання — неославізм — були для російських офіціяльних кругів чудовим страхопудом, котрим могли пуджати після потреби Німеччину, Австро-Угорщину й Туреччину... Перепуджені політики цих держав вважали наслідком цього кожне політичне, ба й національне самостійницьке стремління малих слав'янських народів, за відгомін панславістичного руху й малювали чорта в безлічі варіянтів на терпеливій стіні власної невіжі. Розуміється,

що російський уряд дуже берігся, щоби ніби загрожені панславізмом держави не дізналися правди. Навпаки, він держав їх зручними способами в цій дурійці, котра так роздувала політичний престиж Росії. Як Росія сама розуміла панславізм, — знаємо. На часи Каткових, Данилевських і т. ін., коли всі величали Росію як любу маму всіх слав'ян, припадало найгірше гноблення поляків у Росії. В цьому самому 1876 році, коли Росія через свої панславістичні круги завзивала до визволення слав'янських братів з-під турецького ярма, вона заборонила українську мову в слові й письмі...

По цім обговоренню відносин української справи до сусідніх держав звернемося до відносин її до великих держав Европи.

---

[1] Про панславізм диви: Н. Данилевскій. Россія и Европа ("Заря", СПБ., 1869-70). — П. Ковалевскій. Русский национализмъ и національное воспитаніе. СПБ., 1912. — Z. Tobolka. Der Panslawismus ("Zeitschrift für Politik", Jg. 1913). — H. Vebersberger. Rußland und der Panslawismus ("Deutschland und der Weltkrieg", 1915). — O. Hoetzsch. Rußland, стор. 412 дд. — Kjellén. Die politischen probleme, 1 с., стор. 82. — R. Sembratovyč. Das Zarentum im Kampfe mit der Zivilisation. Frankfurt, 1905 і т. д. Перед безліччю агітаторських розвідок, брошур, книжок, написаних на цю тему так слав'янами, як і німцями, можу тільки остерегти.

[1] O. Hoetzsch. Ru Bland. II Aufl. Berlin, 1917. — A. Hettner. Rußland. II Aufl. Leipzig, 1916.

9. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ А ВЕЛИКІ ДЕРЖАВИ СЕРЕДНЬОЇ Й ЗАХІДНОЇ ЕВРОПИ

Перш усього звернемося до *Німеччини.*

Як це всім нам, українцям, звісно, старається польська й російська інформаційна служба від довшого часу переконати цілу Західну Европу й Америку, що *ціле "українське питання" не є нічим іншим, як "німецькою інтригою"*. При звіснім та, на жаль, дуже великім незнанню Східної Европи на Заході це переконання поширилось дуже сильно, навіть на міродатні тамошні круги.

Полеміка проти цього фальшивого погляду є, по-мойому, так само зайва, як проти птолемейської світової системи. Хто знає бодай поверховно головні факти розвитку української національної ідеї, знає заразом, що про яку-небудь німецьку інтригу тут не може бути й мови. З політично й економічно-географічного становища має Німеччина лише настільки заінтересовання в повстанні Української держави, що Англія, Франція чи Італія. В цьому, що тверда конечність приневолила осередні держави з початком 1918 р. зробити мир на Сході, в цьому, що тодішнє політичне й господарське положення осередніх держав вимагало вважати Україну самостійною державою й на цій основі заключити з нею окремий мир у Бересті, дійсно не винуваті ні Німеччина, ні Україна. А вже найменше симпатія чи інтрига. Німеччина мала армію, та не мала хліба, Україна мала хліба доволі, та не мала вже армії, у Московщині ж не було ні одного, ні другого. Це було тодішнє положення. Український революційний уряд, загрожений рівночасно Росією й Німеччиною, вибрав менше зло: мир з Німеччиною й її поміч проти Росії.

Яка-небудь, хоч би й коротенька політично-географічна характеристика Німеччини, не поміститься в рамцях цеї книжечки, так само, впрочім, як аналогічна характеристика Великобританії чи якоїсь іншої західноевропейської держави. Зрештою, дотична наукова й публіцистична література дуже багата. Тому можемо обмежитись кількома словами.

Політично-географічне положення Німеччини — це типове центральне, або проміжне, положення. В такім багатім на сусідів положенні лежить, по влучному вислову Рацеля[1], стільки само слабости, що й сили. Обосторонній тиск від Франції й Ро-

[1] Deutschland. Leipzig, 1907, стор. 18 дд.

сії скріпив національну свідомість німців, яка довгі віки страшенно терпіла від партикуляризму, й довів у кінці до утворення могутньої національної держави. Її творба (1866-1871) остала незавершена, бо крім швайцарських лишилися теж австрійські частини суцільної німецької національної території поза німецькою державою. Натомість вона заключала до 1918 р. менші чи більші кусники сусідніх національних областей: польської, литовської, данської, французької. Чужі народи творили, щоправда, ледви 12% населення й сиділи тільки по самих окраїнах Німецької держави та виявили себе таки небезпечними ірредентами. Показалося це при кінці світової війни й у конгресовім періоді.

Малопростірність нової Німецької держави комплікувала ще некористи її центрального положення. Сильний приріст населення спричинив у Німеччині, ще перед її з'єднанням, до певної міри перелюднення, яке знов викликало дуже видатну заморську еміграцію. Про континентальну експанзію не могла Німеччина й думати, навіть по з'єднанню. Ці обставини вказали Німеччині (первісно переважно хліборобській) шлях індустріалізації й торговельности. Йдучи цим розвитковим шляхом, німецька економічна політика поклала кінець заморській еміграції й дозволила на велике загущення населення. Дуже швидко по з'єднанню Німеччини почався (1884) процес добування заморських колоній. Та до "поділу світу" прийшла Німеччина трохи пізно. Її колоніяльна держава сягала 1914 р. нецілих 3 міліони кв. км з мало що більше як 12 міліонів населення. Була вона, отже, більш як тричі менша від французької колоніяльної держави й складалася з самих таких земель, на котрих масова колонізація европейців була неможлива. Також як області сирої продукції й збуту для німецької промисловости були ці колонії небагато вартні.

Та тим часом ріс промисел, росла торговля Німеччини дуже швидко. В 1891 р. виносила загальна торговля її тільки 8 міліярдів марок супроти 15 міліярдів англійської торговлі. В 1900 р. виносили дотичні цифри 11 і 18, в 1913 р. — 21 і 27 міліярдів марок. Клич "Будуччина Німеччини лежить на воді" ставав щораз голосніший, бо навіть економічна експанзія була на континентальних шляхах дуже утруднена наслідком осереднього положення. Та це положення стало з часом невигідне також і для заморської лучби. Найдовше морське побережжя Німеччини — це побережжя Балтійського моря, легкого до зачинення чужими руками. Канал Вільгельма небагато змінив справу. Довжина вартісного побережжя Німецького моря була невелика, і мимо набуття Гельголянду (1890) було Німецьке море з політично-географічного боку чимось мало що ліпшим, як типове

середземне море. Як показалося в світовій війні, можуть довго простягнені береги Великої Британії й її велетенська флота відгородити Німецьке море від одвертого океану дуже успішно. Колонії Німеччини, розсипані по цілій східній гемісфері Землі, були тому на кожний випадок війни з Англією відрізані від матірного краю.

Із швидкого приросту населення, з незвичайного розвитку промислу, торговлі й мореплавства, з неможности утворити з малих розкинених, нездалих колоній добрі колонізаційні збутові території зродилася експанзійна політика Німеччини. Її всі напрямки й ціли не можуть бути тут обговорювані, хіба ці, що є в якім-небудь зв'язку з українською справою. Це дотичить експанзійних стремлінь Німеччини на Південному Сході до Передньої Азії.

Думка політичної й господарської експанзії Німеччини на Південний Схід сягає взад аж у сорокові роки XIX століття. В часах Бісмарка, котрий вважав, що ціле оріентальне питання "не варто здорових костей поморського мушкетера" і провадив політику мира супроти Англії й Росії, обмежувалися експанзійні німецькі думки до принагідних висловів по деяких книжках і брошурах. Щойно часи Вільгельма II повели Німеччину на шлях дійсної експанзії на Південному Сході. Слабість Австро-Угорщини, замотані відносини на Балкані, завмирання Туреччини сотворили тут далекий і широкий шлях для політичної експанзії могутньої Німецької держави. Як Росія вживала політичного кличу панславізму, так Німеччина вживала від звісної промови Вільгельма II при гробі Салядина (1898) *панісляміму* як успішного кличу. Як найліпший друг каліфа-султана, як союзник і оживитель ісляму, повзяв Вільгельм II великий план: через "мирну пенетрацію" втягнути Туреччину під непереможний економічний і політичний вплив Німеччини, сотворити в турецькій Азії відповідні простори для німецької колонізації, добутися там продукції сирівців і ринків збуту для німецького промислу.

Географічним символом цеї експанзійної програми була *Багдадська залізниця.* Першу концесію на неї видано було при кінці 80-х років, 1896 р. досягла залізниця Конії. Перепони з боку Англії, котра підпирала інші проекти й уважала Багдадську залізницю цілком слушно шкідливою для англійських інтересів, дуже припізнювали будівлю. Щойно 1904 р. дійшла залізниця до північної обноги Килікійського Тавру, 1912 р. — до Боцантіган, та щойно 1914 р., при початку війни, сполучено малоазійські лінії з сірійсько-арабськими й переступлено Евфрат.

Сама траса цеї Багдадської залізниці й інші приміти, що

показались аж у війні, вказують дуже виразно, що німецька світова політика дуже добре пізнала й оцінила величезне значіння вищезгаданого черену Передньої Азії, цього помосту народів між трьома частинами світу. Вона саме на ньому захотіла стати сильною ногою. Тут являлися для німецької світової політики дальші вигляди, й вони найшли навіть свій вислів у деяких воєнних операціях. Головна ціль, що стояла тут перед очима німецької політики, була: добути оружною рукою Суецьку шийку з каналом і Єгипет, а потім шукати горі Нілем континентальних зв'язків з істнуючими вже німецькими колоніями в Африці. Побідна війна дала би Німеччині велику колоніяльну державу, котра мала би через Єгипетський Судан, Єгипет і азійську Туреччину непереривний континентальний зв'язок з Балканським півостровом і Середньою Европою. Бо попри програму Берлін—Багдад, зглядно Нордкап — Багдад, виросла під час війни, як рівновартна, програма Берлін—Нутрішня Африка, зглядно Ельба—рівник. Цілком природно, що Месопотамія й Персія, а може й Індія, були в планах німецької експанзії без ніякого сумніву[1]. Методи німецької експанзії є інакші, як російські, хоч ведуть так само успішно до мети. По її головній думці має повстати великий зв'язок держав, в котрім Німеччині припадала б перша роля, рішаючий вплив і загальний провід. Інтегральність Австро-Угорщини й Туреччини була кличем цеї політичної думки. Ленна зверхність турецького султана над Єгиптом, Нубією і Суданом мала бути заакцентована супроти посягань Англії, status quo колишньої Турецької світової держави мав бути всюди, де можливо, відновлений. Так відбудована Великотурецька держава мусіла б супроти експанзійних посягань Росії, з одного, Англії — з другого боку, назавсіди полишитись у фарватері німецької політики. Так само й Австро-Угорщина. Менші члени цього великого тридержавного союзу (головно Балканські держави) мусіли б волею чи неволею безумовно держатися й слухати його. Мала би повстати "Mitteleuropa", в дійности одна федеративна центральна держава, котра спинила б російську експанзію до теплих морей і знівечила б плани Великобританії територіяльно об'єднати свої колонії в Старому світі в один великий перстень довкола Індійського океану.

Знаємо, як мало бракувало, щоби в саме покінченій світовій війні Німеччина осягнула свої найголовніші цілі, хоч її союзники були такі слабі. Не підлягає також ніякому сумніву, що

---

[1] Диви: A. R i t t e r-W i n t e r s t e t t e n. Berlin—Bagdad. XIV вид. München, 1916. Nordkap—Bagdad. IV вид. Frankfurt, 1916. Der organische Aufbau Europas. Berlin, 1916.

дивна витривалість німецького народу не покине ніколи експанзійних стремлінь на Південний Схід. Гірка конечність приневолює німецький нарід до експанзії, й південно-східний шлях її являється при постійній морській перевазі англосаксів одиноко можливим[1].

Відносини німецької світової політики до української справи обмежувалися перед війною до ... цілковитого désinteressement. Коли спогадаємо старанно, як розсліджувано в Німеччині ріжні політичні й національні питання Сходу й Орієнту (розуміється, також у практичних цілях) і яка абсолютна ігноранція українських справ панувала у всіх міродатних кругах Німеччини аж до найновіших часів (вона панує й донині, хоч у інших формах!), то мусимо прийняти яко майже певну річ, що Німеччина в останніх десятьліттях цілком не думала про експанзійну політику на Сході Европи й тому трактувала тамошні політичні питання як quantités négligeables. Ще в 1916 р. писав якийсь німецький політик у своїм меморіялі до уряду, що на українську справу треба дивитись, як на "вош у кожусі Росії" (дослівний переклад!). Російська революція 1917 р. і живловий національно-політичний рух на Україні викликали деяку зміну в німецькій політиці супроти української справи, та Берестейський мир і дальший розвиток подій на Україні доказують усякому безсторонньому, що німецька політика на Україні постійно завертала й завертає на русофільський, об'єдинительний шлях. Попередня ігноранція й слідуюче за нею потім нехтування української справи вказують посполу з багатьома іншими знаменними фактами на те, що німецька політика перед війною, ба й під час неї, шукала спосібности нав'язати з Росією. Знаю, що находжуся тут на полі гіпотетичних кон'юнктур, та з політично-географічних причин припускаю істнування в Німеччині дуже сильної струї, котра бажала й бажає злагоди з Росією і з її експанзійними забаганками. Поділ сферами інтересів на Близькому Сході поміж Німеччиною та Росією виглядає не тяжчий, противно реальніший, як аналогічний поділ у 1907 р. поміж Росією та Англією.

По відбудованні одноцільної Російської держави відкриваються для німецької світової політики позірно велетенські, світлі перспективи. Розпад Австро-Угорщини й Туреччини зменшили

---

[1] При дуже великому багатстві дотичної літератури згадаю тільки: E. v. R e v e n t l o w. Deutschlands auswärtige Politik 1888-1913. Berlin, 1914. — P. R o h r b a c h. Der deutsche Gedanke in der Welt. Königstein und Leipzig, 1915. — A. H e t t n e r. Die Ziele unserer Weltpolitik. Stuttgart, 1915. — F. N a u m a n n. Mitteleuropa. Berlin, 1915. — F. K ö h l e r. Der neue Dreibund. Leipzig, 1915. — Обі книжки Kjellen'a і т. д.

можливість тертя поміж Німеччиною й Росією до мінімуму. Відбудовання Польші зблизило обі держави до себе дуже видатно. Обі вони мали експанзійні стремління на Близькому Орієнті вже перед війною й мають їх дотепер. Обі бачать, що їхні надії не сповнилися, Німеччина тому, що поборола її Антанта, Росія тому, що розвалила її революція. Коли революція в Східній Европі втихомириться й одноцільна Росія знов відбудується, мусить своєрідне економічно-географічне положення обох держав довести до дуже тісних і приязних зносин. Господарська відбудова Німечини потрібує поживи й сирівців. Найдешевше може цього доставити, на думку німців, знов з'єдинена Росія. Так само потрібує Росія до відбудови свого господарства ріжних промислових продуктів і фахової помочі. Цього знов зможе найдешевше доставити Німеччина. Обі держави могли б потім дуже швидко прийти до себе, і сильний тісний зачіпно-відпірний союз, правдивий німецько-російський континентальний блок, був би тільки питанням короткого часу. Цей союз — думають німецькі русофільські політики — мав би тривку основу безмежної сливе території з населенням уже тепер доходячим четвертини міліярда, опирався би на промисел і техніку Німеччини, на сирівці Росії, на хліб підвласної України... Він був би непобідимий, ніякі блокади, ніякі армії чи флоти не змогли б цього блоку приневолити до здачі. Нехай би війна тривала вже не п'ять, а двадцять літ, німецько-російський союз витримав би її, як вже вище сказано, без більших труднощів і тим часом добув би Єгипет і Месопотамію, Персію й Індію. Тоді певне було би здійснення не тільки плану Берлін—Багдад, але й Берлін—Єгипет — рівникова Африка, Москва—Бендер-Аббас, ба й Москва—Калькута.

Критичний огляд воєнних подій в Передній Азії 1914-1918 р. доказує, що ці припущення не є такі безосновні, як міг би хтось подумати. Коли відношення сил оцінюватимемо після цього, чого дійсно доказано, побачимо, що Німеччина була не дуже далеко віддалена від того, щоб добитись до Єгипту й до Перської затоки. І то хоч мала по свойому боці тільки слабу Австро-Угорщину й ще слабішу Туреччину і хоч російська міліонова армія оперувала в Вірменії й Курдистані. Коли уявимо собі, що по стороні німців замість австрійців і турків борються російські армії, командовані німецьким генеральним штабом, осмотрені всіми технічними засобами з Німеччини, з організованою німцями доставою провіянту й муніції, мусимо прийти до переконання, що для такого співділання всі трудноші в Передній Азії є іграшкою.

Це все дуже правдиве, та такі гарні вигляди для Німеччини істнують тільки на цей випадок, коли знов відбудована одно-

цільна Росія буде дійсно сильною державною будівлею й буде здатна показати дійсну (не тільки позірну, як в 1914 р.) могутність. Як я вже вище, мабуть, доказав, це ледви чи може наступити. Новоз'єдинена Росія та само, мабуть, заведе обчислення Німеччини, як Австрія й Туреччина в минулій війні, так само, як давня Росія завела покладані на неї надії Антанти. Катастрофа, яка зустріла б у будуччині Німеччину задля нестійности російського союзника, могла б стати ще фатальнішою для неї, як катастрофа 1918 р.

Утворення самостійної Української національної держави не дає, щоправда, Німеччині таких блискучих виглядів на будуче, як відбудова єдиної, неділимої Росії. Україна не може й поки що не буде вести експанзійної політики в Передній Азії. Хіба аж у дальшій будуччині. Співпраця України в експанзійній політиці Німеччини є поки що неможлива. Рівночасно Українська держава в етнографічних границях цілковито відрізує Росію від її старих експанзійних царин у Передній Азії. Навіть утворення східноевропейської федерації держав з Московщиною чи без неї виглядає не дуже прихильно для німецької експанзійної політики й відсуває можливість експанзійної співпраці на далеку будуччину.

Натомість утворення Української держави береже Німеччину перед новим розчаруванням, що більше, перед новою катастрофою, й заповідає довгу мирову еру на сході Европи; ця обставина відчиняє для німецького промислу сливе такий самий щодо величини ринок збуту, як Російська держава, при багацько видатнішій доставі сирівців. Так Московщина, як і Україна, будуть наслідком свого положення щораз більше віддані під матеріяльні й умові культурні впливи Німеччини. Чи, коли й як політичні впливи підуть за культурними, не можна напевно сказати. В кожному разі Українська держава творить нові вартости в европейській політиці, вартости, котрі мусять хоч би не хоч бути узгляднені, і то всесторонньо. Так, як тепер справи стоять, буде південно-східний куток Европи — Україна — на довгі часи оставати так само невтральним, як південно-західний — Еспанія. Так Німеччина, як і західні держави матимуть із цеї невтральности тільки користи.

Тепер спробуємо кількома реченнями освітлити *відносини української справи до західних держав*. Цілком природно, що можемо це зробити тільки афористично. Бо коли дороги російської, німецької і польської політики лежать для нас доволі виразно перед очима (політичні невдачі звичайно розкривають багато політичних таємниць), то політика подібних держав — Франції, Італії, Англії — вповита, бодай формально, "дипломатичною" тайною.

Що дотикає *Франції*, то годі дивуватися, що вона переспуджена швидким ростом народної й економічної сили Німеччини й аж надто глибоко перейнята ідеями реваншу, старається з усіх сил зробити східну границю Німеччини як можна найбільше загроженою. Перед світовою війною підпирала Франція з великим запалом і жертвеністю Росію, щоб ненависну Німеччину як найуспішніше схопити ззаду. По упадку Росії звернула Франція свої очі й надії на Польщу. Цілий 1919 рік подавала Франція Польщі всяку можливу поміч, якої Польща вжила не на те, щоби скріпитися проти Німеччини, а щоби вдоволити свої експанзійні забаганки на сході. Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Полісся, значні часті Волині, Білорусі й Литви в польській окупації творили дуже сумнівний матеріяльний результат цих зусиль Франції, моральний результат був: найглибше невдоволення, ба ненависть українців, білорусинів, литовців і (не в останнє) москалів, вчорашніх "найкращих другів".

Французька східна політика 1919 року дивно мало числиться з політично-географічними дійсностями. Коли спробуємо цю політику коротко схарактеризувати, приходимо до заключення, що для Франції цілями східної політики є навдивовижу заразом і *велика Польща, і новоз'єдинена Росія.* Як погодити зі собою ці дві так виразно противорічні цілі,— годі збагнути. Західні межі Польщі є через мирові договори більше чи менше усталені. Тому, щоб по бажанні Франції зробитись великою, Польща мусіла б не тільки здобуті на сході білоруські й українські території здержати, але й ще нові придбати. І всі ці землі лежать поза етнографічними межами Польщі і є, на погляд усіх кругів, котрі в з'єдиненій Росії можуть бутиміродатні, *черенними істинно руськими землями.* Неспосібність до життя Австро-Угорщини була у Франції знана вже за часів Наполеона III. Французька політика 1919 р., котра хоче робити з Польщі другу Австро-Угорщину, мусить тому бути для всякого безстороннього чоловіка незрозуміла.

Коли на схід від Німеччини, на місце давньої Росії, стануть такі дві ворожі собі держави, як майбутня Велика Польща й відбудована Росія, настане тут положення дуже небезпечне для намірів Франції. В найліпшому разі ці обі держави, коли прийде до німецько-французької війни, остануть невтральні. Багато правдоподібніше, однак, буде, що одна з них заявиться за Німеччиною й тим спаралізує всяку поміч для Франції від сходу. Польща, побудована після французької політики 1919 р., була би найкращою запорукою для німецько-російського блоку, бо була би і для Німеччини, й для Росії зарівно невигідна.

Багато корисніше для східної політики Франції було б удержання на Сході Европи мало що зміненого status quo т. зв.

могутньої одноцільної Росії поруч із польською національною державою в етнографічних границях. В цім випадку не було би бодай противенств поміж обома східними сусідами Німеччини й їхній згідний виступ проти Німеччини не був би виключений, ба навіть був би досить правдоподібний. Сильна національна Польща була б навіть важною підпорою для одноцільної та роздертої національними спорами Росії.

Федерація держав на місци одноцільної Російської держави була би може найкорисніша для французької східної політики, бо давала би можність запобігти майбутнім внутрішним конфліктам у Східній Европі і ставляла би проти Німеччини на сході могутню федеративну державу. Щоправда, по цім, що сказано вище, це ще велике питання, чи в данім випадку східноевропейська федерація підняла б за інтереси Франції оружжя проти Німеччини.

Утворення Української національної держави в етнографічних границях, зглядно цілої Балтійсько-Чорноморської федерації, являється для французької східної політики небажаним, поділ одноцільної російської могутности супроти німецької небезпеки — просто фатальним. Та ми вже вище, може, й доказали, що Російська Імперія як союзник Франції проти Німеччини не має абсолютної вартости, а тільки релятивну. Тому думаємо, що Франція через утворення самостійної Української національної держави геополітично не втратить нічого. Крім цього, дає поділ Східної Европи на національні держави дуже багато можливостей, нових політичних комбінацій, які дають Франції ще кращі вигляди, як традиційний союз із Росією. З економічно-політичного боку дає утворення Української національної держави для Франції величезні користи.

Для *Італії* як середземноморської держави par excellence не може бути рівнодушна ніяка політично-географічна зміна, котра відбувається на прибережних землях Середземного моря. Для того кожне рішення української справи, позитивне чи негативне, є для Італії дуже важне. Негативна розв'язка, при котрій українське чорноморське побережжя полишилося б під Росією, є для Італії цілком певно невигідна й небажана.

Російські експанзійні плани сягають, як звісно, аж до Ядранського моря, а над ним бажають панувати італійці виключно. Сербія й Чорногора були — звісно — першими чатами Росії на південному заході. На будуче цю ролю відіграватиме з багато більшим успіхом Югославія, вже не держана в жаху ніякою Австро-Угорщиною. Югославія була би в разі відбудовання єдиної Росії дуже небезпечним сусідом для Італії. Та й безпосередньо була б відбудована Росія дуже невигідна для Італії своєю експанзійною політикою в Малій Азії, на Егейському мо-

рі, в Леванті, Сирії і т. д. Натомість утворення Української держави звільнює Італію від усіх її клопотів над Адрією і в Леванті й дає їй величезні економічні користи.

З'єдинені Держави Північної Америки є українською справою заінтересовані тільки посередньо, бо їхні сфери інтересів не обіймають поки що середземноморського світу. Натомість український колоніяльний край — Зелений Клин — наслідком свого геополітичного положення й економічно-географічних відносин має першорядне значіння для будучих дипломатичних і воєнних фаз великої боротьби за панування над Тихим океаном. Із цього погляду українська національна справа, бодай на Далекому Сході, вже тепер увійшла в круг інтересів так З'єдинених Держав, як і Японії.

Наприкінці звернемося до найбільшої й наймогутнішої держави світу, до *Великої Британії.*

Внішня політика Великої Британії вже від більше як трьох століть руководиться дуже глибоко обгрунтованими політично-географічними поглядами. Повільне збудування Британської світової держави являється в очах географа, мимо принагідних помилок, величнім архитвором мистецтва в приміненню географічного знання до закордонної політики. Жодна інша держава світу не може під цим оглядом рівнятись із Великою Британією, навіть Росія ні, бо ж географічна послідовність російської експанзії була просто конечна при такій одноцільности й такому положенню. Російська світова могутність полягала на величині й суцільности її території, англійська світова держава є в більших чи менших комплексах розсіяна по цілій земній поверхні і тримається разом тільки блискучою стяжкою океану, над котрим панує англійська флота. Чотири великі провінції Британської світової держави — Австралія, Індія, Єгипет із Суданом і Південна Африка — окружають, щоправда, мереженим півколом Індійський океан, під час коли п'ята головна провінція — Канада — відділена від матірного краю тільки вузькою долиною Атлантійського океану. Інші менші провінції й цілий ряд політичних і військових точок опори й підтримків доповнюють образ британської світової могутности[1].

Ми зазначили вже вгорі, що чотири з п'ятьох головних провінцій Британської держави — між ними й найважніша Індія — розположені півколом довкола Індійського океану. Тут, у Індії й на Індійському океані лежить дійсне ядро Британської світової держави, тут лежать її політично й економічно найваж-

---

[1] H. J. Mackinder. Britain and the British Seas. Oxford, 1907. — W. Langenbeck. Englands Weltmacht. Leipzig, 1908. — E. Deckert. Das britishe Weltreich. Frankfurt, 1916 і т. ін.

ніші области. З утриманням британського панування над Індією й іншими землями над Індійським океаном стоїть і паде англійське панування над світом.

Супроти цього найважніші завдання британської внішньої політики є: вдержати й укріпити британське панування над індійсько-океанськими землями, сотворити якнайбільше тісну територіяльну суцільність цих земель поміж собою й утворити можливо якнайкоротшу й найпевнішу сполуку цих земель з матірним краєм.

Перше завдання займало вповні цілу внішню політику Великобританії ціле повне століття (коли не числити попередніх двох століть ривалізації з Португалією, Голандією, Францією, Еспанією і т. ін.). Перше всього це була Росія, що завзялася робити конкуренцію Англії в посіданні Індії, саме своєю експанзією в Передній і Центральній Азії. Друге завдання стало для Англії актуальне щойно в останньому півстолітті. Розв'язання цього другого завдання є щодо своєї послідовности одиноким у цілій всесвітній історії. В Африці почалося воно переступленням ріки Оранс. В 1869 р. здобула Англія землю басутів, 1871 р. — Західну Грікву, 1881 р. — землю бечуанів, 1886 р. розмежовано англійську сферу впливів у Східній Африці супроти Німеччини, 1891 р. — супроти Італії, 1894 — супроти держави Конго. В 1887 р. анектовано землю зулів, 1888 р. — землю матабелів і машонів, 1895 р. засновано Родезію. Діло Сесіль Родса, Чемберлена, Південно й Східно-Африканської компанії завершено 1900 р. побідною війною з бурами й анексією Оранії й Трансфалю.

Рівночасно наслідком великочертної політики, що не страхалась перед ніякими середниками, став Єгипет поволі англійською колонією. Французькі наміри на цей край, яким уперше Наполеон I своїм блискучим походом дав такий гарний вислів, виявлялися, як звісно, свогочасним підпиранням Могамеда Алі в його боротьбі з султаном і потім у будові Суецького каналу французьким інжінером і капіталом.

Англійська далекоглядна політика пізнала вже за наполеоновських часів, як важний є Єгипет для кождочасних володарів Індії. Тому вже тоді поступила як слід, і битва під Абукіром зробила кінець олександрівським мріям Наполеона. Коли револьту Могамеда Алі підперла Франція, Англія поставила проти неї коаліцію европейських держав, щоб її примусити до покинення єгипетських справ. Тоді, в 1840 р., мусіла Франція думати навіть, щоб якнайскоріше укріпити Париж! Французького підприсму — збудування Суецького каналу — не могла Англія, щоправда, спинити, та вже кілька років пізніше (1875) викупила у вічно потрібуючого грошей Хедива його каналові

акції й добула тим способом майже необмежений вплив у всіх каналових справах. Вкінці, в 1882 р., станула Англія твердою ногою в Єгипті й перемінила його поволі в свою васальну державу. Відвоювання Судану, зревольтованого Магдім 1885 р., почалося 1896 р. й покінчилося 1900 р. Тим способом добула Англія безпосередню сполуку своїх колоніяльних областей поміж Кепом та Єгиптом здовж західних берегів Індійського океану. Тільки ще німецька Східна Африка переривала цю суцільність до 1918 р. Бо португальські посілости в Східній Африці були вже віддавна тільки по імени португальські. А італійські (Ерітрея, Бенадір) занадто незначні, щоб могли видатно перешкоджувати пануванню Великої Британії на Індійському океані.

Над укріпленням добутих у Африці лучностей працювала англійська політика невтомно й приписувала їм велике значіння. Коли карту Г. Джонстона[1], що представляє німецько-англійський трактат (з червня або липня 1914 р.), можна брати серйозно, то з неї виразно видно, що Англія воліла поступитися свому німецькому суперникові Малою Азією чи Західною Месопотамією, як збільшати німецьку Східну Африку, котра псувала її індійські океанські сполуки. В світовій війні Англія наконечно обсадила німецьку Східну Африку, оборонила військово своє становище в Єгипті й скріпила його політично до звершености.

Бережні краї Індійського океану, що лежать поміж Червоним морем та Індією, належали, щоправда, вже від дуже давна до сфери інтересів Англії, та вона вдоволялася аж до найновіших часів поодинокими пристанями й підтримками на побережжях і островах (Еден 1839, Перім 1857, Багрейн 1861, Сокотра 1876, згл. 1886, Курян-Мурян, Джаск). Обняття протекторату над Белючістаном (1876) — це перший палець, який витягнула Англія (тим разом з Індії), за опануванням північних побереж Індійського океану.

Щойно в першому десятьлітті XX віку проявилася воля континентальної експанзії на цій землі в британській політиці цілком виразно. Виграваня арабського національного питання й підпирання арабських повстань проти турків, протиділання німецьким намірам у Малій Азії й Месопотамії, велетенські плани W. Willcock'а відновити Халдею в старому блескові[2], російсько-перський договір 1907 — все вказує на те, що для Великобританії настав час перевести суцільну континентальну сполуку поміж Єгиптом та Індією через Арабію, Месопотамію, Південну Персію.

Вислід світової війни, так корисний для Великої Британії,

---

[1] Geographical Journal, 1915.
[2] Там само, 1903, 1910.

дав їй поки що повну свободу ділання. Оба головні суперники, що могли їй суперечити панування над череном Передньої Азії, Німеччина й Росія, здаються поки що поставленими поза скобку. Сотворення арабської держави в Східній і Нутрішній Арабії під англійським впливом, укріплення його ж, зглядно пряма окупація південно-східної Арабії, Месопотамії, Південної Персії при поліпшенні Північної Сирії для Франції й частин Малої Азії для Італії й Греції — все те може цей велетенський план Англії в дуже швидкому часі здійснити. Найновіші події в Вірменії й Персії поучають нас, що Англія старається сферу своїх впливів в Передній Азії висунути якомога більше на північ, щоб могти тим безпечніше господарювати в побережних землях Індійського океану.

Теперішня кон'юнктура дійсно дуже корисна. Але навіть її найвидатніше використання не може Англії оборонити від дуже небезпечних змагань за Передню Азію, Єгипет і Індію, коли вона не забезпечить як слід свого політично-географічного становища *в черені Передньої Азії, на помості поміж Кавказом, Нілєм і Перською затокою. Таке забезпечення може наступити тільки через позитивну розв'язку українського проблему*, коли поміж експанзивну Росію та сфери інтересів Англії поставиться нову, кріпку Українську національну державу.

Вже при обговорюванню російської й німецької експанзійної політики в Азії порушали ми багато справ, що близько обходять англійські інтереси. З огляду на це не будемо їх тут другий раз обговорювати, а звернемося відразу до прямого відношення політично-географічних інтересів Англії до українського питання.

Коли це питання буде тепер розв'язане негативно, стане Великобританія в найкоротшому часі перед новоз'єдиненою й відмолодженою Російською Імперією. Дуже швидко почує Англія натиск цеї імперії на Балканах, у Малій Азії, Леванті, в черені Передньої Азії, в Персії, Афганістані, Індії. Й до того — ще така правдоподібність російсько-німецького блоку! Ціла система сухопутних сполук довкола Індійського океану є тоді в найбільшій небезпеці. Її можна тоді перервати в якому-небудь важному місці або просто цілком знищити. Не тільки новонабуті землі, як Сирія й Месопотамія, але й старші й найстарші займанщини Англії, як Єгипет і Індія, є тоді загрожені.

Ми, щоправда, зазначили, що знов з'єдинена Росія наслідком своєї мозайковости не буде повновартним могутнім чинником і в будучій війні проти Англії, мабуть, заведе надії Німеччини як союзник так само, як завели Австрія й Туреччина в минулій війні. Але *коли* наступить цей завід, цього річево не можна осудити, бо ж не маємо поняття, коли вибухне нова ні-

мецько-англійська війна. Він може наступити вже перед цею війною, під час неї, але також і *після неї.* Коли провід над новою Росією обіймуть мудрі державні мужі, то її одноцільність і військова сила зможе все-таки пережити великий бій старосвітнього континентального блоку проти Британської держави!

Натомість *позитивна розв'язка української проблеми*, себто утворення Української національної держави в етнографічних границях, вповні усуває всі небезпеки, що грозять Британській світовій державі від півночі. Так шийний нерв цеї держави (Єгипет із Суецьким каналом), як і її хребетний стовп (Індія; ці оба порівняння — Бісмарка) можуть бути успішно захищені від експанзійних посягань Росії тільки Українською державою. Ця держава є своїм положенням і основною ідеєю приневолена стати фронтом проти Росії та притулитися можливо тісно до своєї одиноко доброї природної границі — до Чорного моря. Україна потрібує тільки боротись за свою самостійність проти Росії, щоб заразом успішно боронити Середземного моря й Передньої Азії проти російських експанзійних посягань. Крім політично-географічних користей, які дає утворення Української держави для Великобританії й інших великих держав Европи, дає воно величезні економічні й господарсько-географічні користи.

10. ДОДАТОК.
УКРАЇНСЬКА СПРАВА З БОКУ ЕКОНОМІЧНОЇ, ЗОКРЕМА ЛУЧБОВОЇ ГЕОГРАФІЇ

Тісна злука між політичними подіями та економічно-географічними відносинами прикметна всім гуртам людства вже на найнижчому ступневі культури. Щораз більше розвивається в історичній науці пізнання, що всі великі події в історичному розвиткові людства були більше чи менше обусловлені економічними відносинами. Чисто матеріялістичне розуміння історії, так популярне в кругах марксистів, змагається навіть до того, що твердить, неначебто ця обусловленість простягалася аж до найдрібніших подій історичного руху, начебто поза економічними не було ніяких рухових сил у всесвітній історії.

Хоч таке розуміння історії видається для природописно вишколеного антропогеографа дуже принадним, то все-таки, по глибшім розгляненню суцільного розвитку людства, не можна на нього згодитися. Індивідуальности поодиноких особистостей, народів, рас, культурних кругів забагато обусловили хід всесвітньої історії, щоб його можна було вважати висловом тільки сліпих матеріялістичних сил. Щойно в злуці з індивідуями обус-

ловлюють економічні відносини (розуміється, всесторонньо зрозумілі) хід історії. Розуміється, що також і хід теперішньої і будучої світової політики. Головно XIX вік з його велетенським розвитком на всіх полях, з його всестороннім використанням сил природи поставив економічно-географічні міркування на першому плані.

Супроти цього мають господарсько-географічні відносини величезне значіння також при обміркуванні української справи. Проблема 44-міліонного народу й його національної держави, яка мала б обіймати цілу десяту частину Европи, мусить також із становища світової господарської політики бути незвичайно важна. В світовій економічній системі мусіла б Українській національній державі припасти важна роля вже задля її величини й населення, ще більше задля природних багатств краю й можливостей економічного розвитку.

Вже в моїй географії України[1] подав я короткий господарсько-географічний огляд нашої батьківщини. Мимо багатьох недокладностей цей огляд подає приблизно правдивий образ. На жаль, наслідком австрійської воєнної цензури було мені неможливо витягнути там хоч би й найважніші господарсько й суспільно-географічні заключення. Тільки тепер хочу це коротко зробити й додати при нагоді ще пару цифр.

Про представлення світових економічних відносин теперішности, як далені економічно-політичного проблему України, не можемо з природи річи навіть і думати. Звичайне занотовання тільки найважніших системів економічної політики завело б нас задалеко, необізнанного зі справою тільки б заплутало, обізнаному — не давало б нічого нового. Тому обмежимося до короткого обговорення загальноекономічного стану України й найголовніших галузей її господарства за чергою. При цій нагоді можна буде, бодай афористично, зазначити значіння України для великих держав світу.

Докладні дані про економічні відносини України находимо в ріжних урядових і півурядових систематичних публікаціях Росії й Австро-Угорщини[2]. Конспекти, дотичні України, видали Фещенко-Чопівський, Дзінкевич, Воблий і інші. Ці всі публікації мають свої значні хиби, перші, офіціяльні, відносяться до адмі-

---

[1] Ukraina, Land und Volk. Wien, 1916, стор. 273-341.

[2] Ежегодникъ Россіи, Résultats géneraux de la récolte, Statistique de l'Empire de Russié, Обзоръ торговли, Земські статистичні публікації з українських губерній, Oesterreichisches Statistisches Handbuch, 1914, Oesterreichische statistik, Statistisches Jahrbuch für Ungarn, Wiadomości statystyczne львівського краєвого Виділу, Podręcznik statystyki Galicyi і т. ін.

ністраційних одиниць, яких межі не покриваються з межами України, другі, себто конспекти, беруть під увагу не цілу Україну, а тільки більше чи менше губерній давньої Російської держави.

Ми вже вище згадали, що Україна, по втраті самостійности, прилучена до Польщі, попала в положення великої й багатої та безоглядно використовуваної колонії. Прилучення України до Російської держави й потім частини її до Австрії змінило положення України тільки так, що вона з польської стала російською, зглядно австрійською колонією. Аж до р. 1918 тривав цей сумний стан без більших змін. Український народ мусів не з недостачі власної здатности, а наслідком систематичного, економічного й соціяльного поневолення постачати тільки лихо плачені робучої сили при використовуванні дарів його рідної землі. Зиски плили в кишені чужих гнобителів.

Повстання українського народу 1917/18 рр. проти чужої влади і війна, ведена з цього часу невпинно за його політичну самостійність, зазначують виразно волю цього народу раз таки стати повним господарем на своїй рідній землі. Коли ця боротьба за самостійність покінчиться збудуванням Української національної держави й коли український народ буде сам і на свою власну користь господарити на своїй батьківщині, тоді Україна ввійде як дуже вартна складова частина в систему світового господарства. Коли, натомість, українська справа буде рішена негативно й поділена Україна припаде одній, двом, трьом чи чотирьом державам, тоді вона остане колоніяльним краєм, його безоглядне використовування триватиме далі, що знов приноситиме великі шкоди світовому господарству. Замість стати корисним членом сім'ї культурних народів український народ остане надалі нерухавою масою, не вмітиме боронити своєї батьківщини перед грабіжною господаркою й визиском чужинців, не могтиме дати світовій господарці цього, що міг би в інших обставинах. Коли Україна буде ще далі оставати під безоглядним пануванням чужинців, її великі природні багатства будуть за кілька десятьліть без вороття розтрачені.

Ось візьмім, напримір, справу *ліса.* Вона є для України життєвим питанням. Україна має, щоправда, поверх 11 міліонів гектарів ліса й три багаті лісом области: Карпати, Полісся й Західний Кавказ. Ці области могли б мимо безлісности значних частин південної України вистарчити для краєвих потреб і дати дещо на вивіз, який головно вийшов би надобре Італії й Греції. Та це було б тільки тоді, коли б Україна стала самостійною державою й положила кінець грабіжній господарці чужинців у її лісах. Заразом виходить із релятивної безлісности України, що карпатські, поліські й кавказькі землі мусять бути при ній

полишені. Не тільки тому, що вони задля своїх лісових багатств є доконче потрібні для автаркії України. Без української Галичини, Буковини й Закарпаття, без Полісся й Підкавказзя терпіла б Українська держава велику недостачу дров і інших лісових продуктів. Грабіжна господарка чужинців, що триває від XVI століття, винищила українські ліси майже до нащаду. Міліони гектарів найкращого лісу були вирубані за давнього польського панування на сам тільки поташ, дальші міліони за російського й австрійського панування на заграничний вивіз. Розкішне життя польської й російської синьої й золотої аристократії, котре викликує й досі здивовання за границею, відбувається понайбільше за гроші, добуті безоглядною грабіжною господаркою в лісах України. Українці брали в ній участь тільки як неправдоподібно зле плачені лісові робітники й дивилися тільки безсильно на це, як ліс, ця найкраща охорона української землі й підсоння, річок і джерел, гинув з дивною скорістю. Один Полтавський повіт (нецілих 3400 кв. км простору) мав первісно 1100 кв. км лісу, тепер тільки 240 кв. км. Полтавська губернія (50 000 кв. км) втратила тільки в другій половині XIX століття 325 000 гектарів лісу! А користь із цього? Погіршення клімату, розвиток балок-водориїв, висихання джерел, обміління річок і т. д., і т. д. Багатьом землям України грозить сумна будуччина Красу. Тому-то в програмі кожної української державности мусить стояти удержавлення всіх лісів і, як найдальше йдуче, облісення значних просторів України. Така програма, однак, виключена при негативній розв'язці українського питання. Бо чужинецьке панування на Україні мусітиме завсіди опиратись саме на ті чинники, які споконвіку вели й ведуть проти лісів України безпощадну війну.

Наслідки безглуздого обезлісення й інших заколотів у природі України, спричинених чужинецьким пануванням, слідні також у фатальному *зменшенні звіринного й рибного багатства її*. Україна, що про її нечуване багатство дичини й риби оповідають Михайло Литвин чи Боплан просто чуда, продукує тепер удесятеро менше дичини чи риби, як така сама величиною яка-будь територія в Середній чи Західній Европі. І то хоч на Україні населення багато рідше, хоч фабрики не затруюють води... Грабіжна господарка на цим полі, що її ведуть чужоземні володітелі України, може припинитись щойно утворенням самостійної української державности. Тоді може й прибережне рибальство (яке тепер дає ледви 2 міліони метричних сотнарів риби) й рибальство на повному морі (досі майже не практиковане) зможе розвинутись і дати поважний причинок до української продукції поживи.

Хліборобство — це, без сумніву, найважніша галузь народного господарства України. Тут є простір, який поміж усіма

землями Европи дає культурі зернових трав, мабуть, таки найкращі умови. Населення України, якого б кодла воно не було, вже від поверх двох тисячліть займається хліборобством неначе з природної конечности. Свою ролю як найважніша житниця Европи відгравала Україна в ріжних періодах так старинности, як і середньовіччя та нових віків. Вже від кількох літ її збіжжя під іменем "російського" грало важну роль в виживленню Европи — головно Англії, Італії і Німеччини. Засіяна площа України переходить 45 міліонів гектарів, річна продукція цереаліїв 420 міліонів метричних сотнарів. Українська продукція цереаліїв займає на Землі *п'яте місце* по Китаю, Американській Унії, Британській Індії й Німеччині (тільки коли числимо картоплю!). Інші краї земної кулі, як давня Австро-Угорщина, Аргентина, Франція, Канада, Румунія і т. ін., далеко не досягають цифри продукції України. З країв, що більше продукують, Китай і Німеччина не можуть цілком входити в рахунок як вивозові краї, Індія може вивозити тільки дуже небагато.

Наслідком цього тепер і в найближчій будуччині самостійна *Україна стоятиме поміж житницями світу на другому місці* й уступатиме тільки З'єдиненим Державам Північної Америки. Росія, по відділенні України, мусітиме на довший час вийти з ряду світових житниць. В останніх роках перед війною давала Україна поверх дві третини російського збіжевого вивозу, вивезена пшениця майже вся походила з України.

Яке економічне значіння має утворення самостійної Української держави для цілої Середньої й Західної Европи, — легко ввиду цього зрозуміти. Головно для Англії, Німеччини й Італії має український збіжевий вивіз рішаюче значіння, й не згадуючи вже про Бельгію, Голандію, Грецію і т. ін. Американський експорт, до котрого ставлять щораз більші вимоги, може їх вдоволити тільки з постійно зростаючими труднощами й не потрібує боятися української конкуренції. Попит за хлібом зростає в останніх десятьліттях так швидко, що всі збіжеві краї мають повні руки роботи, щоб тільки вдоволити світовій потребі. Екстензивна продукція збіжжя, що ведеться головно в Америці й *Австралії*, мабуть, досягла вже своїх наконечних границь. *А до інтензифікації хліборобської продукції, яка одна може дати більші жнива саме в цих позаевропейських краях, дуже й дуже далеко*!

Тим важніша тому збіжева продукційна область України. Вона лежить в Европі, в великій близкости потрібуючих хліба промислових країв тієї частини світу. Сухопутні й морські шляхи короткі й вигідні, шляхи внутрішньої плавби — так само. Та найважніша прикмета України — це те, що поміж усіми житницями світу саме на *Україні найлегше перевести доконеч-*

ну інтензифікацію хліборобства. Населення України сливе в 90 відсотках хліборобське, українці є від початку своєї історії хліборобським народом par excellence, український селянин має таку любов до свого зайняття й до рідної скиби, що надії на будуче можуть бути тільки найкращі. Тільки модерного хліборобського знання хибує нашому дрібному хліборобові, бо чужинецька влада, гноблячи його рідну мову, унеможливила всяку вищу фахову освіту сільського хлібороба. Теперішня хліборобська продукція на Україні є на 1 гектар посівної площі 2-3 рази менша, як, пр., у Бельгії, Данії, Франції й Німеччині, хоч цілина цих земель не може рівнятися з родючим українським черноземом. З цього виходить, що *продукція цереаліїв на Україні може легким робом потроїтися.* Ця обставина має для економічного життя Західної Европи величезне значіння. Бо вже в недалекій будуччині Північно-Американська Унія ледви чи буде в силі (головно задля великого приросту власного населення) відпускати щораз більші кількости хліба й іншої поживи перелюдненій Европі. *Тоді Україна мусить стати найважнішою житницею Европи.*

І саме тут лежить найважніша конечність утворення самостійної Української держави. *Постачання поживи Европі в найближчій будуччині буде тільки тоді забезпечене, коли вже тепер повстане Українська національна держава в етнографічних границях.*

Бо коли українська національна територія буде надалі поділена поміж чужі держави й підлягатиме чужинецькій владі, тоді відносини мусітимуть уложитися ось як:

1. Велика земельна власність, на котрій (поруч із урядничими містами) опирається всяке чужинецьке панування на Україні й повік опиратиметься, *мусить бути в якій-небудь формі й за всяку ціну задержана.*

2. Відносини земельного посідання будуть і надалі дуже нездорові. Половина орної землі на Україні находилась аж до революції в руках чужинців — великих земельних власників. Так само майже всі ліси й луки. На південній Україні мають селяне ледви дещо більше, як третину землі, на Поліссі — ледви дещо більше, як четвертину. Наслідки ось які: земельний голод мужика, пролетаризація його, неможність поступу метод хліборобства, аграрні заворушення (ще гірші, як 1902, 1905, 1917), розвиток революційних настроїв і т. ін., і т. ін.

3. Велика земельна власність на Україні не може ніяк рівнятися із земельною великою власністю в Середній і Західній Европі. Послідня є дуже стара, доволі життєспосібна й веде перед у хліборобській техніці. Українська велика посілість є натомість дуже молода (XVII і XVIII вік) і полягає майже виключ-

но на грабіжнім господарстві найгіршого сорту. Коли з яких-небудь причин не прийде до збудовання Української держави, великі земельні посілости будуть дальше господарювати по-свому й, непевні будуччини, будуть ще більше виснажувати землю й руйнувати мужика. *Хлібна продукція України замість більшати тільки меншатиме.*

4. *Український мужик не буде міг ніяк поступати вперед в хліборобській техніці,* бо чужинецьке панування зачинить йому дорогу до освіти. Мужицька посілість буде далі роздрібнюватись, за нею піде й дрібність продукції і *сама продукція ще далі меншатиме*.

Це пояснює здивованому західному европейцеві, чому всі без виїмку уряди, що вийшли більше чи менше з волі українського народу (Центральна Рада, Директорія, західноукраїнський уряд), поставили як головну свою засаду *вивласнення великої посілости* (за викупом чи без — по партійним переконанням) *і її поділ поміж дрібних хліборобів-селян* та старалися якнайскорше перевести цю засаду в життя. Бо кожний, що сяк-так знає відносини на Україні й не затуманений партійною ідеологією, мусить признати, що без основної аграрної реформи на дійсну користь мужика ніяка українська державність неможлива. *Україна може повстати й істнувати тільки яко хлопська хліборобська держава. Аграрна реформа* на Україні не є ніяким "большевицьким маревом", як її величають за кордоном поляки й москалі, щоб її здискредитувати перед капіталістичним світом, *а гіркою життєвою конечністю для українського народу.* Вона лежить теж в інтересі Західної Европи. Бо коли її не переведуть, то український народ могтиме тільки животіти, а не жити, і Західна Європа невдовзі не бачитиме з України ні зернятка хліба.

Всі дотеперішні невідрадні відносини на Україні мусітимуть змінитись, коли стане самостійна Українська держава. Тоді переведеться поділ усеї ріллі на заокруглені трудові дрібні господарства, селянин, дотепер навмисне держаний у безпросвітній темряві, матиме змогу добути собі поступових метод у хліборобстві й матиме спромогу щораз краще інтензифікувати продукцію свого господарства.

Наука вже віддавна сконстатувала, що найбільшу зглядну видатність (пр., з 1 гектара чи десятини) *мають дрібні хліборобські підприємства, а не великі латифундії*[1]. Коли цілий хліборобський простір України буде поділений на дрібні селянські господарства, то вже по перших кількох роках організації й інвестиції *продукція цереаліїв на Україні зараз-таки дуже швидко*

---

[1] Диви пр. D a m a s c h k e. Die Bodenreform. Jena, 1913, стор. 209 дд.

зросте. Це вийде на користь передусім нашій нещасній батьківщині, що знищена трьома роками війни й трьома роками революції. Та не менша користь буде з цього для Західної Европи. Бо вона могтиме вдоволити своїм потребам поживи при самостійній Україні багато краще, як колись це робила в "Південній Росії". Бо самостійна Україна не мусітиме заспокоювати в першу чергу й за низьку ціну потреб Московщини, як це було перед 1918 р., а могтиме вивозити всю свою хлібну надвишку за добру ціну до Середньої й Західної Европи.

Україна своєю цілиною, кліматом і багатством на дрібне хліборобське населення дуже надається для розвитку *управи ярини, садовини, промислових ростин*. Вже перед війною була дотична продукція України, не дивлячись на систематичне спинювання зі сторони польської й російської адміністрації, дуже значна й давала можність великого вивозу, який, однак, ішов головно в Московщину й інші землі Російської Імперії. Управа льону й конопель, соняшників, хмелю, ріпаку, маку і т. ін. є дуже многонадійна й дає великі вигляди на вивіз прядильних творив і ростинних товарів. Цукрових буряків продукувала Україна вже в 1911 р. поверх 120 міліонів метр. сотн. (5/6 російської продукції, двічі більше, як Франція й Австро-Угорщина), тютюну 2/3 міліона м. с. (2/3 всеросійської продукції). Вже в найближчій будуччині дає Україна останній Европі великі можливости вивозу цукру й тютюну.

Україна — це обіцяна земля для *скотарства*. Степові її землі надаються дуже гарно до екстензивного скотарства, інші — до інтензивного. Звісна річ, що дрібні хлопські господарства плекають пересічно десять разів більше худоби (на такому самому просторі), як великі посілости. Коли стане Українська держава й переведе доцільну земельну реформу, то можна сподіватись, що скількість худоби на Україні швидко подвоїться, а там, мабуть, і вдесятириться. Перед самою війною було на Україні до 52 міліонів усякої худоби, з того — поверх 9 міліонів коней, 15 міліонів рогатої худоби, 19 міліонів овець (поверх 3 міл. тонкорунних), до 9 міліонів свиней. В Европі тільки давня Росія й Німеччина перевищали Україну, поза Европою тільки Унія, Британська Індія, Австралія й Аргентина.

Хоч скотарська продукція України ніколи не зможе для світового ринку бути така важна, як хліборобська, то все-таки европейське запотребовання м'яса, масла, вовни і шкір відчує велику полегшу, коли повстане Українська національна держава. Перед тим мусіла Україна постачати цього всього головно Московщині, яка тим часом могла й може саме ці продукти добувати сама.

Молочарство має на Україні величезну будуччину й обіцює по переведенню земельної реформи покрити найбільшу пайку

запотребовання Західної Европи дотично масла, молока й сиру. Полонини Карпат і Кавказу — безмірно буйніші, як швейцарські чи тирольські, й тамошнє українське сироварство має величезну будуччину.

Так само дуже багата Україна на домашню птицю, годувала її стільки ж само, що вся остання Російська Імперія, й експортувала перед війною величезні маси яєць і битої птиці до Московщини, Польщі, Німеччини і т. ін.

Розвиток скотарства є так само, як розвиток хліборобства, залежний від утворення Української національної держави й від переведення земельної реформи. Коли ці два бажання українського народу будуть виповнені, Західна й Середня Европа найде на Україні завсіди повний магазин усяких звіринних продуктів. Бо Україна, головно південна, має теж дуже добрі дані для розвитку *шовківництва* й славиться споконвіку своїм *бджільництвом.*

Збираючи все разом, мусимо вважати Україну яко найважнішу продукційну область сільського господарства в Европі й для Европи. Продукція З'єдинених Держав Америки буде, щоправда, все перевищати продукцію України, та для європейських ринків буде продукція України, вже задля близости її, завсіди важніша.

Хрім середників поживи дає українська територія свому населенню й останній Европі *значні мінеральні багатства.* В 1912 р. випродукувала Україна 29 міліонів метричних сотнарів *литого заліза*, 21 міліон м. с. *кованого заліза й сталі*, 215 міліонів м. с. вугля. Дотична продукція, сама по собі немала, виносить щодо залізного круху й вугілля більше як 70% загальноросійської продукції, вона дуже здібна до розвитку, Українська держава була би шостою державою в світі щодо вуглевої продукції. Та ці числа, скомбіновані з числами для простору й населення України, показують нам все-таки дуже виразно, що Україна не має виглядів бути коли-небудь експанзивною промисловою державою. Навіть якби продукційна скількість заліза й вугля подвоїлася чи вчетверилася, то Україна змогла би ледве вдоволити своїм власним потребам. Та й до цього ще дуже-дуже далеко.

Ця обставина відчиняє для промислових країв Середньої й Західної Европи величезні вигляди на збут їх фабрикатів на Україні. Та тільки тоді, коли вона буде самостійною державою й не підлягатиме монополеві центрально-російської промисловости. З мінеральних сирівців, які могла б давати Україна в обмін за металеві фабрикати, стоїть на першому місці залізна руда Кривого Рогу (65% Fe), що вже здавна вивозиться головно до англійських гут. Так само важне є в цім напрямі *нафтове багатство* України. Нафта находиться в великих, та ще мало

використаних скількостях здовж північної обноги Карпат (Борислав і т. д.) і Кавказу (Кубанщина і Терщина). В 1911 р. випродукувала українська Галичина 15 міліонів м. с., українське Підкавказзя — 10 міліонів м. с. нафти. Українська держава в етнографічних границях займала б у світовій продукції нафти третє місце. Українські нафтові поля Підкавказзя ледви рушені, галицькі далеко ще не вичерпані, щонайвище занепащені славною "польською господаркою". Значіння цих двох граничних українських територій для автаркії Української держави виступає й тут дуже виразно.

В незалежній Українській державі будуть нафтові багатства України для европейських держав багато доступніші, як досі, коли Австрія й Росія панували над нафтовими полями України. Зараз по встановленню своєї державної самостійности зможе Україна вивозити великі скількости нафтових продуктів у Середню й Західну Европу. Яке значіння має ця обставина з огляду на нафтову політику Унії — не потрібую тут навіть поясняти.

Українська *продукція соли* виносить поверх 11 міліонів м. с. річно (Сх. Галичина, Катеринославщина, Харківщина, Херсонщина, морські побережжя). Велику вартність для европейського вивозу мали б поташові соли Галичини (Калуш і т. д.).

Вуголь, залізо, нафта й сіль — це головні гірничі продукти України. Та є тут, крім цього, ще багато інших мінералів, що можуть мати для світової економічної системи велике значіння, та дотепер наслідком польської й російської господарки на Україні були або цілком занедбані, або тільки в малій части використувані. Багаті кладні манганової руди находяться над долішнім Дніпром, коло Никополя (1913 р. — до 3 міліона м. с.), мідь, срібло, олово й цинк на Кавказі й у Донеччині, ртуть у Донеччині, фосфорити на Поділлю, Волині й Київщині, графіт у Херсонщині і т. п., каолін і гончарські глини сливе у всіх землях України і т. ін., і т. ін.

Ці дані, хоч і як вони короткі й неповні, характеризують Україну передусім як велику й багату *область сирої продукції*. Ростинні і звіринні сирівці продукуються на великопростірній і (в західноевропейському змислі) ще не густо заселеній території в велетенських кількостях. Так само й мінеральні сирівці. Значіння української продукційної области було й дотепер немаловажне, хоч вона находилася під владою Росії й Австро-Угорщини. Утворення нової самостійної національної держави на цьому великому просторі робить цю велику й щораз більшаючу масу українських сирівців для інших країн Европи: 1) без порівняння більше доступною, 2) багато здібнішою до розвитку, чим дотепер. Господарська політика новопоставшої Української держави мусить з легко зрозумілих причин по можности збільшити сиру

продукцію свого державного простору й зробити її можливо якнайбільше доступною для потрібуючих сирівця держав Середньої й Західної Европи. Вже в найближчій будуччині й іще на довгі десятьліття мусітиме Україна вести таку, а не іншу політику. Чому — покаже нам коротка характеристика українського промислу.

Промисел України лежить поки що у діточих пелюшках, мабуть, ще більше, як загальноросійський промисел перед 1914 р. Давній, дуже гарний і солідний домашній промисел українського селянства й дрібноміщанства, промисел, що покривав аж до недавніх часів сливе всі потреби простолюддя України, знищила майже до нащаду російська й австро-польська економічна система. Навіть чудовий артистичний промисел українського народу тільки в малій часті потрапив урятуватися від заглади. На місце старого домашнього промислу, за перепонами чужинецьких урядів, не розвинувся однак модерний фабричний промисел, так що в останніх десятиліттях перед війною Україна була типовим тереном експлоатації для австрійсько-польського й московського фабричного промислу. Міліярди пішли з України за дорогий, хоч лихий товар. *Текстильного промислу* російський уряд на Україні систематично *не допускав*, хоч вовна, льон і коноплі були на місці й то в величезній скількости. А бавовна могла багато швидше зайти на Україну чи черноморськими пристанями, чи Каспієм і т. п., як до Московщини чи Конгресівки. Перед війною було на цілій Україні ледви дещо більше як десяток (і то маленьких) текстильних фабрик! Металургія мусіла, щоправда, розвитись на Україні, бо залізо мусить усе приходити до вугля й у тім випадку ці обидва продукти були на місці поспільно. Але 15 металургічних заводів і 300 поменших фабрик України могли давати сливе тільки півфабрикати, що найвиплатніше, значить, *конфекціоновання полишалося для московських фабрик!* Так само економічною політикою старався російський уряд удержати дотеперішню перевагу центрально-російської промисловости й здержати промисловий розвиток "Півдня". Тут лежить також одна з головних причин дивної появи, що іменно сепаратистичні стремління українців нераз находили симпатію й підтримку великих промисловців російського чи іншого чужого походження. Бо їхні фабрики лежали на Україні й багато терпіли від централістичної економічної політики Росії.

При цих усіх перешкодах виносила річна продукція українського фабричного промислу перед самою війною мало що більше, як 1 міліярд рублів річно! Тільки цукрова промисловість (до 200 фабрик, 76% загальної продукції Росії), мельницька, тютюнярська й горальницька мають деяке значіння.

Вважаючи на це *Україна потрібує значного привозу ріжних фабрикатів, головно текстильних і металевих*. Ставши самостійною державою, буде вона потрібувати цього привозу ще довгі десятьліття, доки її власна промисловість не буде в силі заспокоїти потреби власного краю, хоч би вчасти.

Тут лежить не остання причина для держав Середньої й Західної Европи, щоб підпирати українців у будові їхньої державности. Українська держава стане, без ніякого сумніву, великопростірним, у всілякі обмінні вартости пребагатим ринком збуту для европейських промислових країв.

Для капіталістичних інвестицій відчиняються на Україні величезні можливости, головно при підпомаганню розвитку української промисловости. Вже перед війною брали англійські, французькі й бельгійські капітали визначну участь в організації українського промислу, хоч російська централістична політика кидала їм тільки колоди під ноги. Ці колоди, без ніякого сумніву, усуне Українська національна держава.

Торгівлю України можна, маючи на увазі все попереднє, ось як коротко схарактеризувати. Невважаючи на дуже гарне лучбово-географічне положення, мусіла Україна дотепер бути *пасивним тереном визиску з боку Австрії і Росії* й обагачувати своїх визискувачів щорік на міліони чистого зиску.

Росія вивозила з України хліб, вугілля, крухи, металеві півфабрикати і т. ін., все за дешеві гроші. Натомість привозила московські й польські фабрикати, лихі й дорогі. Торговельний і лучбовий апарат Російської Імперії працює, мабуть, ще з часів Петра Великого непохитно в таких напрямах:

1) Допускає чужі капітали тільки в дуже малій мірі до участи в українському промислі й торгівлі.

2) Велить вести велику торгівлю України майже виключно петербурзьким і московським фірмам на шкоду місцевих великих торгівців.

3) Занедбує систематично такі лучбові лінії (шоси, залізниці, канали і т. ін.), які могли б бути корисні для торгівлі України. Передусім це дотичить Дніпрової системи водяних доріг. Не дивно — вона ж полишає на боці Московщину.

4) Натомість підпирає російський централізм лучбові лінії, що ведуть до великоруських центрів, будує загалом тільки такі й конструює тарифи так, щоб якнайбільше добра йшло з України не до найближчих чорноморських пристаней, а до центру Росії й до великих балтійських пристаней. Перевіз збіжжя з України до чорноморських пристаней є тільки дуже мало дешевший, зате багато більше утруднений, як до Лібави чи що. Перевіз вугля був навіть дорожчий! Наслідок був такий, що всі українські шляхи лучби йшли до чужих центрів, а з ними й

увесь оборот всіляким добром. Мимовільно нагадуються середні віки з їхніми ославленими складовими містами, в котрих проїзжий купець мусів, чи хотів чи не хотів, виставляти добро на продаж. Центральна Московщина була до 1917 р. таким упривілеєним складовим простором, куда Україна мусіла вивозити своє добро хоч-не-хоч.

5) Московський централізм старався по можности шкодити також чорноморській плавбі, головно перешкодити цьому, щоб тут на Україні не повстала самостійна торговельна область. Централізм цей зруйнував свого часу чорноморську прибережну плавбу, ведену місцевими українцями й потім довів до того, що перед самою війною коштував транспорт одної тони добра майже стільки само з Одеси до Англії, як з Одеси, пр., до Таганрога!

Такий самий образ бачимо до 1918 р. й на австрійсько-угорській Україні. Її сирівцеве багатство використовується безоглядно й заливається її за дорогі гроші лихою мануфактурою з державних центрів.

Цей короткий огляд торговельних відносин України доказує всякому безсторонньому, що змагання українців, щоб добути свою самостійну державу, мають не тільки національний, але й економічний підклад. Бо коли дотеперішні відносини мали б далі трівати, *Україна буде по кількох десятьліттях уповні зруйнована.* Щорічні надвишки податків з України виносили в останніх роках пересічно кругло по 200 міліонів рублів, які російський уряд зужив виключно поза границями України. Централістична економічна політика тягла щорік дальших 300 міліонів рублів з України. Близько половини державних доходів із своєї території (себто 1/2 міліярда) мусіла Україна щорік платити своїм гнобителям без ніякої противартости. Якщо повстала б тепер Українська самостійна держава, вона зуміла б за короткий час і за цих півміліярда річно зробити величезну культурну працю. Дотепер же цей гарний гріш ішов на скріплення російського імперіялізму в його гнобленні України й у його експанзійних забаганках.

На цім і кінчимо афористичний огляд господарських відносин на Україні. Він показує на кожному кроці *потребу збудування Української держави.* Так Західна Европа, як і Німеччина повинні бути в цій справі дуже заінтерессовані. Бо добре зрозумілий власний інтерес велітиме Україні шукати щонайтісніших економічних зв'язків із західноевропейськими державами, перш усього з Англією, Німеччиною й Італією. *Україна все матиме на вивіз сирівці й поживу а потребуватиме привозу промислових виробів. Сирівці волітиме Україна продавати в Західній Европі, де вони ліпше платяться, як у Східній. Так само*

волітиме вона привозити дешеві й лучші фабрикати з Західної й Середньої Европи, як гірші й дорожчі зі Східної Европи.

* * *

Другу половину цєї глави присвятимо оглядові *значіння української справи для світової лучби.*

Географічне положення на північному запіллі Чорного моря, на порозі Европи й Азії, в найдальшому закутові середземноморського світу зробило Україну вже в сірій давнині дуже важкою для лучби країною. Тут перехрещувалися прадавні шляхи ще з кам'яної і бронзової доби: циновий і янтаровий, з новішими вже торговельними шляхами, котрі виходили з найстарших культурних країв землі: з Єгипту, Месопотамії, Сирії. Потім фенікійці вкрили чорноморські береги України своїми факторіями й вели тут оживлену торговлю.

В пізнішій старинности стала Україна землею, важною хлібом, медом, футрами, крім цього ж, яко переходова країна для янтару й невольників. Тому-то українські побережжя були вже в VIII столітті перед Христом тереном інтензивної грецької колонізації. Чорне море з *моря негостинного* зробилося *морем гостинним*, котрого береги, головно північні, аж кишіли цвітучими грецькими городами[1]. Територія України стала тоді на протяг двох тисячліть важною частиною великої лучбової царини Середземного моря.

Значіння України в старинности й у середньовіччі полягало не тільки на її продукції хліба, худоби, меду, воску, футер. Не менше важна була Україна як транзитний край лучби середземноморського басейну зі Східною Европою, Центральною Азією, Китаєм і Індією.

Давня лучба Европи з Китаєм і Індією відбувалася головно на трьох шляхах: 1) на морському шляху з Єгипту довкола Арабії до Індії, Передньої й Задньої, де набувано також всіляке китайське добро, 2) по сухопутному шляху через Малу Азію, Персію, Афганістан, 3) теж сухопутну через Україну, Туран, Центральну Азію. Морський шлях був спершу непевний і щойно від XI віку використовували його видатніше арабські мореплавці. Друга дорога, через Передню Азію, була часто перервана; в пізнішій старинности партами й сасанідами, потім пануванням турків у Ірані. Тому-то третій шлях — через Україну — мав від початків середньовіччя аж по кінець XI віку, почасти й аж до відкриття морської дороги в Індію (1498), вели-

[1] Диви: М. Грушевський. Історія України-Руси, т. I, в. 2, стор. 62 дд.

ке значіння для лучби Европи з Південною і Східною Азією. Цей шлях провадив переважно через великі, легко доступні й легко перехідні степові рівнини, каравани з доброю ескортою могли по нім багато легше добитись до Китаю чи Індії, оплачуючи невеличкі мита кочівникам як крізь гори Передньої Азії, повні грабіжних народів, і крізь держави захланних князів і ще захланніших урядовців.

Ця значна транзитова торгівля спричинила на території України спершу розцвіт грецьких колоній і потім боспорянської держави та причинилася дуже визначно до зросту торговельної могутности Царгороду. Тією транзитовою торговлею цвіла держава хозарів над долішнім Дніпром, Доном і Волгою з її світовими торговельними городами Саркел, Ітіль, Семендер. Її дідичем стала староукраїнська Київська держава (X-XIII в.). В тодішньому Києві мали свої склади й дільниці, певно, не тільки німецькі, англійські, італійські, французькі, але також грецькі, арабські, перські й індійські купці. Монгольська навала XIII віку знищила цей розцвіт, та вже невдовзі по тім бачимо в XIV і XV столітті південну Україну доменою італійських, головно венетських і генуезьких купців, що набували тут не тільки українські сирівці, але й індійське та китайське добро. Дві світово-історичні події знищили лучбово-торговельне значіння України: здобуття Царгороду турками 1453 р. і відкриття морської дороги до Індії португальцями.

Здобуття Царгороду завершило будову Турецької Імперії. Вона зачинила сухопутній шлях з Европи до Індії, зробила Чорне море своїм mare clausum і відсунула Україну знічев'я в лучбово найглухіший куток Европи.

Відкриття Васко да Гами разом із відкриттям Америки перемістило головні шляхи світової лучби з Середземного моря на Атлантійський океан. Цей великий факт підкопав основно ціле лучбове значіння всіх середземноморських країв, починаючи Україною, кінчаючи Італією.

Венеція і Генуя стали поволі підупадати. Натомість почалася великанська морська експанзія атлантійських держав Европи: Португалії, Еспанії, Франції, Голандії, Англії й Німеччини. Середземне море, сліпа вулиця, на кінці котрої засіло вороже культурі Турецьке царство, втратило як світова торговельна дорога всяку вартість.

Щойно упадок турецької могутности в XVIII і XIX століттї почав поволі змінювати відносини на користь середземноморських держав. Питання спадщини по Туреччині творило ядро т. н. орієнтального питання. Воно займало протягом XIX століття всіх політиків Европи й спричинило кілька кривавих воєн. Також в останній війні відгравало східне питання величезну ролю.

Я вже вище зазначував, що *точка тяжкости всієї орієнтальної квестії лежить на Україні*, тут додаю, що не тільки з політично-географічних, але й із лучбово-географічних причин.

Завдяки опанованню України добула собі Росія випадкове становище, яким вона трьом великим давнім шляхам з Европи на Схід постійно загрожує, ба й їх почасти опановує. Як довго Середземне море було тільки сліпою вулицею й світова лучба була переважно океанічною, так довго ця обставина не була ще така прикра.

Пробиття Суецької перешийки 1869 р. одним махом безмірно збільшило значіння Середземного моря й усіх його частей для світової лучби. Тепер Середземне море стало знов одним із найважніших шляхів світової лучби. Через нього веде найкоротша морська дорога з Европи до Східної Індії, Китаю, Австралії. Англія, Франція, Італія, Греція й інші балканські держави є зв'язані дуже важними життєвими питаннями з цею світовою дорогою світової лучби й торговлі. Не дивниця, що швидко ростуча в силу Німеччина і слідкуюча за своїми старими планами Росія почали й собі стреміти до впливу, ба й панування на Середземному морі й Суецькому каналі.

Як я це вже виказав в політично-географічній частині цеї книжечки, зверталася експанзійна політика так Росії, як і Німеччини на *черен Передньої Азії*, на поміст народів: Ніль—Кавказ—Перська затока. Тут переходить в себе Европа, Азія й Африка, тут лучать і перехрещуються великі шляхи лучби минувшини, теперішности й будуччини. Рошер, Родбертус, Лассаль, Ліст, Сіменс, Мольтке й у останнє дуже виразно Дікс звернули увагу німецьких кругів на велике політичне, економічне й лучбове значіння цього помосту народів.

Це значіння полягає, однак, не тільки на тім, що тут середземноморська лучба переходить у жмут давніх історичних шляхів лучби з Орієнтом, не тільки тому, що тудою переходить модерний Суецький канал. Теперішність і найближча будуччина бачать, як тут у черені Старого Світу сходяться багато всіляких лучбових ліній у велетенський сніп і потім знов розходяться на всі сторони світу. По цьому просторі й у його безпосередньому сусідстві переходять: 1) найкоротший морський шлях: Англія—Середземне море—Суец—Індія—Австралія, згл. Китай, 2) майбутній водяний шлях: Англія—Чорне море—Маничський канал—Каспій—Північний Іран і Туран, 3) майбутні сухопутні шляхи: Нігерія—Каїро, Кеп—Каїро, Каїро—Багдад—Дельгі—Сінгапур, 4) найкоротший можливий сухопутний шлях з Англії до Індії через Україну й Іран, 5) найкоротша морська дорога з Франції (Марсей) до Індокитаю й Мадагаскару, 6) сухопутний шлях з французької Африки до Сирії,

7) морський шлях Італії до Леванти, Еритреї й Сомалі, 8) німецькі лучбові проєкти Берлін—Багдад (Індія) й Ельба—рівник (Берлін—Царгород—Сирія—землі над Нілєм—Східна Африка), 8) російські лучбові можливости: Москва—Іскендерун—Єрусалим, Москва—Перська затока, Москва—Персія—Індія і т. ін., і т. ін.

Світова лучба ходила в останніх чотирьох століттях переважно морськими шляхами. Великі торговельні й колоніяльні держави нових часів — Португалія, Еспанія, Голандія, Франція і перед усього Великобританія — старалися завсіди забезпечити собі головні шляхи морської лучби. Великі війни велися за ці шляхи, можна сміло сказати, що всі війни нових віків, у котрих ходило о дійсно великі речі, були ведені саме за панування на морських шляхах світової лучби!

Великий світово-історичий процес европеїзації Землі почався й зріс до нинішнього ступня саме на морських шляхах. Слідкуючи за ними, обсадили европейські народи два, зглядно, три цілі континенти своїми "дочерніми" народами (Австралію й обидві Америки), четвертий континент захопили сливе цілком під свою владу, і тільки Азія зі своєю великою проблемою жовтої раси ще не цілком кориться волі европейців.

Цей цілий розвиток ішов по морських шляхах. Від берегів моря перлися европейці в нутро інших частей світу. Ще й донині переважають шляхи морської лучби над сухопутними шляхами під оглядом політичної й економічної вартности.

Через винайдення залізниці й щораз ростуче примінення електричних і експлозивних моторів до середників лучби приготовляється вже від десятьліть перелім у світовій системі лучби. В останніх часах почали *поруч океанічних і літоральних виступати на перше місце трансконтинентальні тенденції світової лучби*. Вже виразно видно, як усюди стараються народи получити противоположні береги континентів вартісними сухопутними й внутрішньоводяними шляхами і тим способом відчинити світовій лучбі нутра континентів[1]. Північні американці ступили перші на цей ступінь розвитку, ведучи свої пацифічні залізниці.

У Східній Европі й Оріснті появляються трансконтинентальні тенденції вже від сірої старинности. Сухопутні маси так виразно континентальної Евразії піддавали від найдавніших часів такі тенденції світовим державам асирійців, персів, македонців, арабів, монголів. Трансконтинентальною була також експанзія Російської держави. Це ж знаменна річ, що перші москалі пішли слідами північних американців, побудували трансконтинентальну Сибірську залізницю й початки залізничних ліній, що мали спо-

---

[1] Диви: R. H e n n i g. Bahnen des Weltverkehrs. Leipzig, 1909.

лучити побічні моря Атлантійського океану з Індійським океаном. Теперішні проєкти Кеп—Каїро, Каїро—Індія, Берлін—Багдад — це нічого іншого, як ріжні вислови одної думки — трансконтинентальної лучбової тенденції.

Світова лучба має дивний наклін: вертати нераз по вікових перервах до своїх давніх шляхів. Коли трансконтинентальна тенденція лучби в Східній Европі й в Орієнті прийме реальні форми, мусять старі сухопутні шляхи з Европи через Передню Азію до Індії й Китаю знов віджити й без сумніву знов дійти до великого значіння. Вони ж дають найкоротшу сполуку поміж двома найважнішими й найгустіше заселеними областями нашої планети: Европою й монсуновими краями Азії.

Ця обставина є справою найбільшої ваги для всіх держав і економічних областей Европи. Тут іде річ про старезну систему головних шляхів світової лучби, що довга на тисячі кілометрів, що служила людям уже кілька тисячліть і тягнеться дугою приблизно в західно-східному напрямкові й при частковім уживанню морських рукавів великої лімної полоси землі проходить крізь сухопутні маси Старого Світу. Ця система зложена з морських і сухопутніх шляхів. Є цілком природно виключене, щоби в будуччині сухопутні шляхи взяли абсолютно верх над морськими так, як це було деколи в старинности й середньовіччі. Однак попри себе будуть могли й мусітимуть істнувати й одні, й другі. Морські шляхи для масового, дешевого й важкого добра, сухопутні — для почти, коштовніших, а легких посилок і особової лучби...

Відбудовання цеї прастарої, а заразом так важної для будуччини лучбової системи є для всіх держав Европи, передусім же для Англії, Франції й Італії, з усіма середземноморськими державами безмірно важне. Для цілої цеї системи держав є згадана система шляхів головною життєвою артерією, панування над нею — це питання життя й смерти всіх заінтересованих у цих сторонах великих держав. Всі тенденції захопити й перервати цю рівнобіжникову систему лучби від півночі, головно в вузловій точці (Кавказ—Ніль—Перська затока), є для західноевропейського й середземноморського гурту держав нечувано небезпечні так з економічного, як із політичного боку. Зосібна для Англії було б таке перервання просто катастрофою.

Російські експанзійні й лучбові тенденції порухуються на загал у приблизно полуденниковім напрямі й перетинають згідну рівнобіжникову систему шляхів менше або більше прямовисно. Те саме роблять німецькі плани Берлін-Багдад і Ельба—рівник. *Суперечність лучбових інтересів* західних і середземноморських держав, з одної, Німеччини, з другої сторони, *була, мабуть, найважнішою причиною світової війни.* Можна сливе напевно

прийняти, що Росія також тому прилучилася до Антанти, щоби зробити на довгі часи нешкідливим прикрого німецького конкурента в північно-полудневій лучбовій і політичній експанзії.

Світова війна вирішена поки що в користь західноевропейських і середземноморських держав. Німецька небезпека для англійських експанзійних планів в Передній Азії й індійсько-океанських землях на позір відсунена в дальшу будуччину, так само російська небезпека в Персії й Індії. Треба, однак, дуже сумніватись, чи довго потріває цей так корисний для західноевропейських держав стан. Не знать, чи його тривок буде бодай так довгий, щоб можна було побудувати одну магістралю цеї рівнобіжникової лучбової системи в Передній Азії...

Яку ж ролю відограє в цій суперечності змагань, у цій боротьбі за головну систему світової лучби в будуччині Україна?

Україна є наслідком свого географічного положення одною з найважніших ключевих точок цеї великої східно-західної системи водяних і сухопутних шляхів. Усі ці шляхи є під посереднім чи навіть безпосереднім впливом України. Від долі України залежатиме, як випаде боротьба за цю велику лучбову систему поміж західними й середземноморськими державами, з одного боку, а Росією (евентуально, при певних умовах, і Німеччиною), з другого боку. Коли великі держави світу розв'яжуть українську справу на некористь українського народу, результат цеї велетенської будучої боротьби буде дуже сумнівний.

Які небезпеки грозять інтересам західних і середземноморських держав з боку Росії й Німеччини, я вже вище зазначив. Може бути, що ці небезпеки, беручи під увагу наведені там же аргументи, є не такі вже великі, як здавалося б декому, однак їх оцінка, як вище сказано, не може бути точно переведена. Коли ж знов Україна буде поділена поміж сусідні держави, небезпека від півночі для черену Передньої Азії буде, може, ще більша.

Політично зворохоблені краї завсіди мусять бути дуже небезпечні для сусідніх важних лучбових областей. Прилучені до Польщі чи Румунії частини українського народу, без сумніву, станули б як один муж по стороні Росії на випадок якого-небудь заколоту в Східній Европі. Ця прилука дає українцям бодай національне з'єдинення й обмежує національну визвольну боротьбу на один тільки фронт. Така орієнтація українського загалу на Росію могла б дуже легко припасти саме на цю хвилю, коли німецько-російський блок завдавав би наконечний удар східно-західній лучбовій системі.

Утворення великої Української держави над Чорним і Каспійським морем, від Карпат по Кавказ, нівечить на все наміри російського імперіялізму опанувати цю переважну лучбову си-

стему. Україна дуже заінтерсссована в цім, щоби світова лучба в цих околицях йшла рівнолежниковими шляхами. Змагання Росії чи Німеччини відвести лучбу в цих сторонах в південниковий напрямок є для України дуже шкідні.

Україна є передусім заінтересована в цім, щоб Середземне море, Суецький канал і морський шлях до Індії лишалися в руках західних і середземноморських держав. Тільки тоді матиме Україна на півдні кріпку опору й забезпечення тилу супроти північного колоса, що постійно загрожуватиме її істнуванню. Не маючи добрих границь від півночі, Україна мусітиме (як уже вище сказано) опиратись на своє морське побережжя й на держави, котрі пануватимуть на Середземному морі. По утворенню Української національної держави може Росія тільки тоді приступати до своїх експанзійних планів на сході, коли здавить Україну. Тому-то Великобританія, Франція, Італія й усі держави, яким залежить на східно-західній лучбовій системі, найдуть в Україні завсіди природного союзника.

Його не можна буде легковажити. Українці дають досконалий людський матеріал для війська й мають блискучі воєнні традиції. Українська держава в етнографічних границях могтиме в разі потреби виставити поверх п'ятиміліонову армію. Ця армія потребує тільки боронити рідного краю, щоб заразом успішно захистити також Середземне море, Суецький канал і шлях до Індії. Вже само істнування кріпкої Української держави над Чорним і Каспійським морем зможе відстрашити Росію від імперіялістичних експанзій у південному напрямі.

Ці спільні інтереси України та західних і середземноморських держав, дотичні вдержання й розвитку східно-західних світових шляхів, є прив'язані не тільки до противенства поміж Україною та Росією. Вони лежать перш усього на чисто економічному грунті. Тільки тоді, коли згадані держави панують на Середземному морі, може розвинутися мореплавство України. Дотепер воно було незначне. Загальна тонажа виносила в 1912 р. для Одеси — 6,7, Новоросійська — 4,1, Миколаєва — 2,6, Таганрога — 2,9 нетторегістрових тонів, значить, для всіх цих пристаней разом менше, як одного Марсея чи Кардіфа. Мореплавство України не зможе розвинутися ніколи як слід, коли вона буде прилучена до якої-небудь північної держави. Тільки в злуці з західними державами й зі світовими шляхами лучби рівнолежникового напрямку могтиме надійно зрости морське значіння України.

Збудування самостійної Української держави дає також великі можливости загального розвитку середземноморського мореплавства. Бо: 1) тільки тоді зможуть пристані України розвинутися в визначні лучбові центри; 2) тільки тоді буде можливе здійснення

давно повзятого плану сполуки Чорного моря з Каспієм морсплавним каналом[1]. Борозда Манича дає цьому каналові легкий шлях, кошти будови каналу були би при малій відпорности геологічного підложжя, при істнуванні природної борозди терену маничської біфуркації й при її невеликій безпоглядній висоті дуже незначні. По такім прокопанню кавказького істму могли б морські кораблі з цілого широкого світу допливати в Каспій, до серця Передньої Азії. Про величезні користи такого каналу для відчинення Передньої Азії не треба тут тратити багато слів.

Також друге дуже важне поширення серсдземноморських світових шляхів можливе до подумання також тільки по повстанні самостійної Української держави, зглядно балтійсько-понтійської федерації. Думаємо тут про морсплавний канал Двина—Дніпро, який міг би бути доступний бодай для менших морських кораблів. Він давав би їм доступ безпосередньо з Балтійського моря в Чорне море, зглядно (через Манич) у Каспій, без окружування цілої Европи. Західноевропейські консорції вже декілька разів випрацьовували дотичні плани й предкладали їх російському урядові — безуспішно[2].

Хто обізнаний бодай поверховно з морфологією й потамологією Східної Европи, зрозуміє, що цей план є для нинішньої техніки дуже легкий до виконання і по утворенню Української держави, зглядно балтійсько-понтійської федерації, дає морським державам Европи величезні користи. Побічний канал Самара—Донець був би найкоротшим полученням понтійсько-балтійського каналу з понтійсько-каспійським і причинився б, незмірно, до кращої експлоатації мінеральних скарбів Донеччини.

Як бачимо, утворення Української національної держави мало би велике значіння для світових шляхів морської лучби.

Таке саме, а може, ще й більше значіння мусіла б мати самостійність України для сухопутних шляхів з Европи до Індії й Китаю.

Дотепер підлягав цілий жмут цих шляхів непереможному впливові Російської Імперії й її велетенської сухопутної армії. Коли б ця імперія мала бути знов відбудована, вона знову нестерпним тягарем заважить на цих сухопутних шляхах саме в згаданім черені Передньої Азії.

По позитивнім рішенню української справи новоутворена Українська держава саме своєю територією захистить якнайкраще цілу західно-східну лучбову систему перед усяким посягненням

---

[1] Диви дотичні розвідки Бера, Бергштрассера й Костенкова в "Petermanns Mitteilungen", 1859, 1861, 1862.

[2] Про справу цього каналу є (крім інших) велика монографія О л. Р у с о в а — мені, на жаль, недоступна.

на неї від Півночі. Мало того, по утворенню Української держави в етнографічних границях будуть західні держави Европи мати спромогу побудувати *великі нові шляхи* саме в цій західно-східній системі.

Ці нові лінії можуть і мусять переходити впродовж України і використовувати її вигідне лучбове географічне положення. Дуже поможе їм рівнинність і легка проходимість нашої батьківщини з її значною сіткою сплавних вод.

Дотепер находилися всі шляхи лучби на Україні в дуже лихім стані. Я схарактеризував цей стан ще перед війною[1] доволі досадно. Водяні шляхи є цілком занедбані, морські пристані переважно також. Мощених доріг менше, як у маленькій Бельгії, залізниці випадає мало що більше, як півтретя кілометра на 100 кв. км простору! Всі магістралі стремлять до Москви, тільки один Львів є одиноким, сяк-так самостійним пунктом поза російсько-централістичною сіттю залізниць України. Ця сіть допускає до доцільного й надійного розвитку української внутрішньої лучби й цілком не узгляднює лучбових інтересів держав Середньої й Західної Европи.

Такі є то наслідки вікового чужинецького панування на Україні! Коли воно й надалі удержиться, останууть величезні лучбові можливости України ще довго невикористаними. На шкоду не тільки Україні, але й світової лучби. Тільки утворення самостійної Української держави може принести світовій лучбі використання всіх лучбових цінностей, які дає Україна. Тоді треба буде перебудувати цілу лучбову систему цього краю. Однак які ж користи дасть Західній Европі саме ця перебудова й які прийдуть при використанні нових цих шляхів!

Коли получимо Лондон, столицю Великобританії, з Дельгі, столицею Індійської Імперії, найкоротшою можливою лінією, ортодромою (куснем "великого" кола на поверхні земної кулі), побачимо, що ця найкоротша лінія між Англією та Індією переходить впродовж усієї України. З цілої довжини цієї лінії (6800 км) припадає майже третина (2000 км) на українську територію (Литовське Берестя — устя Куми в Каспій).

Ця обставина важна не тільки для воздушної лучби. Вона важна й для залізниці. Бо ж знаємо, що при нинішнім стані інженерської техніки сухопутня лучба шукає за можливо простолінійними сполуками, не боячись великих теренових труднощів і сполучених із ними коштів.

Ортодрома Лондон—Дельгі проходить попри слідуючі важні точки: Лондон, Амстердам, Берлін, Варшаву, Берестя, Київ, Харків, Каспійський беріг, поміж устями Куми й Волги, піво-

---

[1] Коротка Географія України, т. II, Львів, 1914, стор. 177 дд.

стрів Мангишлак, Хіву, Кабул, Пішауер, Лагор, Дельгі. В дотеперішній залізничній сіти Европи вже істнують залізничні лінії, котрі злучені разом і розбудовані як далекоїзні залізниці, можуть творити початковий кусень цеї будучої найкоротшої сполуки Англії з Індією. В Азії й на Україні треба би щойно добудувати відповідні кусні траси. При нинішній пересічній скорости залізниць (1300 км в 24 години) могли б посилки й пасажири переїздити з Лондону до Дельгі в приблизно 5 днях.

Ця лінія, хоча з усіх найкоротша й для України найкорисніша, має, однак, для Англії, що тут може найбільше заінтересована, деякі хиби. Значні частини цеї лінії лежать на територіях держав, яких політика, мабуть, усе йтиме на розріз із англійською (Німеччина, Росія). Ці держави могли б при деяких обставинах мати з такої траси більше користи, як Англія. Для Франції й Італії була би ця траса невигідна. До того приходить ще перешкода Каспійського моря, яку треба б обійти, бо траєкт не був би легкий, ні надійний.

Маючи це на увазі, були б потрібні зміни траси, зглядно кілька рівнобіжних ліній залізничних, котрі могли би разом перейняти поштову й пасажирську лучбу поміж Европою та Індією. Ось приміри таких ліній:

1) Остенд—Брюсель—Франкфурт—Прага—Краків—Перемишль—Львів—Катеринослав—Ростов—Баку—Решт—долина Сефідруду—Тегеран—Герат і звідси або через Кабул до Пішауера (трудна верховинська залізниця), або через Сеїстан до Кветта.

2) Булон—Париж—Ліон—Мон Сені—Торіно—Мілано—Терст-Београд—Букарешт—Одеса—Херсон—Керч—Новоросійськ—Батум-Джульфа—Тебріз—Гамадан—Ісфаган—Йезд—Керман—Белучістанські залізниці. Важне було б також відгалуження цеї лінії: Београд—Софія—Царгород—Адана—Багдад—побережна лінія над Перською затокою й Арабським морем до Карачі.

Дотепер доходили поштові посилки й пасажири з Лондона аж по 14 днях і то до Бомбею, з того 2 дні на сухопутній дорозі до Бріндізі, 12 днів на пароплавах через Суецький канал. По вибудуванню навіть цих довших залізничних трансконтинентальних ліній ця подорож скоротиться до 6 день!

Кожен, що прочитає ці стрічки й візьме до рук карту світової лучби, зрозуміє, що таке проведення й удержання цих сухопутніх шляхів до Індії, як також забезпечення Середземного моря й Суецького каналу на всі часи від посягань з Півночі, є цілком неможливе без утворення могутньої Української держави в етнографічних границях!

ОГЛЯД НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

I. ДЕКІЛЬКА ВСТУПНИХ ЗАМІТОК

Національна територія — це головна основа нації. Як кожна інша громада живин, так і кожна нація мусить посідати певний кусень земної поверхні, на котрому вона живе й розвивається. Інші головні основи нації, а то: рідна питома культура, одноцільні історично-політичні традиції про минуле й змагання про будуче, самостійна мова, питомі расові прикмети мають яко признаки самостійної нації багато меншу вагу. Вони щойно в зв'язку з територією дістають свою силу.

Коли під словом "нація" розуміємо, по Кірхгофу[1], народ, що живе державним життям, або є до такого життя спосібний, то не найдемо у цілому світі ніякої нації, яка б не мала своєї суцільної території. Один позірний виїмок творить жидівська нація. Та й вона має свою завітню територію, бодай у теорії, тепер почасти уже й у практиці.

Навіть народи, що не дійшли ще до такого розвиткового ступеня, щоб могли зватись націями, прив'язані всіми нервами свого існування з певними кусиями земної поверхні. Чи розміщення таких народів і народців (звичайно півкультурних ба й природних) є суцільне, чи воно смугове (кочівники) або й розсипане, завсіди територія є їх основою. Розуміється, в більшому чи меншому розмірі й у ріжному розумінню.

Коли загальне антропогеографічне значення суцільної території для всякого народу є таке велике, то не дивуватись нам, що кожна культурна нація дуже дбає про основне розслідження й установлення границь своєї питомої національної території. Межі французької, німецької чи італійської, ба навіть чеської чи словінської нації є від довгих років основно розслідженi, проведені, нанесені на докладні карти... Завзяті переправи, дискусії й полеміки йдуть там за етнографічні причілки, острови, острівці, за поодинокі містечка, села й присілки...

У нас інакше. Досі знаємо нашу національну територію тільки в головних обрисах. Не говорю тут про теперішнього громадянина України, котрий знає звичайно тільки про свою рідну околицю дещо, а про цілість української території має тільки якесь мрачне неозначене поняття.

---

[1] Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität. Halle, 1905.

На жаль, треба сказати, що ігноранція в справах рідної території не обмежується на сіру масу пересічних інтелігентів-українців. Ріжні прояви, нераз навіть акти міждержавного значіння, показують наглядно, що навіть керманичі нашої політики не знають як слід нашої національної території.

Для французького, англійського чи німецького або італійського політика знання в національно-територіяльних справах його народу не є — можна сказати — конечне. Його народ має здавна свою національну державу з геодетично визначеними границями, яких боронять міліонові війська. Похибки політиків мають там змогу обертатись у дуже малих розмірах, справи національно-територіяльної натури там мало актуальні. А от політика й дипломатія цих усіх великих народів і держав чудово поінформована про всякий, хоч би найменший відприск питомого народнього організму...

А що вже казати про народи, що подібно як ми добивалися в останніх часах своєї національної держави: чехів, південних слав'ян і т. ін.! Там не то всякий політичний діяч, а всякий визначніший громадянин вважав конечним знати, й то докладно знати, свою національну територію. Він розумів, що це одинока, недоторкана, свята основа його майбутньої державности. Розуміється, що змагання цих народів мусіли вінчатись гарними успіхами. Це певне, що не через одно знання їхньої національної території, але оця, певно, не була найменше важна!

Ми, українці, поставили своїм кличем *самостійну українську державність в етнографічних границях.* Зріклися ми історично-політичних границь, які, напр., для польської державної ідеї є всім, для чеської значним атутом, для румунської чи південно-слав'янської немаловажною справою. Боялися ми, наче вогню, виступати з територіяльними домаганнями в ім'я економічних, політичних чи стратегічних інтересів, щоб лишень не попасти в підозріння імперіялізму. Тим більше, здавалося б, ми мусіли: 1) класти вагу на етнографічні межі й 2) боронити кожного кусня нашої суцільної національної території.

Куди там! Уже Центральна Рада поставила Бесарабію і Крим de jure, Наддністрянську Україну, Донщину, Кубанщину й усе Підкавказзя de facto поза скобками своїх національно-територіяльних домагань. Це саме було за Гетьманщини. Дипломатичних актів Директорії, що віддають Польщі чи Румунії величезні й преважні простори суцільної української території, не будемо тут обговорювати. Наведеного досить, щоб доказати, що нашого другого завдання — політичної оборони цілости наших земель — наші уряди не сповнювали. Та це політична справа. Всіляке слушне й неслушне можна навести на оправдання таких чи інших політичних кроків українських урядів.

Затє ніяк не можна оправдати такого поступовання, що *ріжні наші офіціяльні чинники з просто злочинною ігноранцією чи легкодушністю значать етнографічні границі української національної території цілком хибно, на необчислиму шкоду українському народові*. Політична акція мусить, по природі річи, мати ріжні флюктуації. *Національна територія*, основа нашої державної будучини, мусить, одначе, все бути *нерушимою святостю*, яку мусить оберігати кожний український громадянин, не то уряд чи який-небудь його представник.

Тому всякий безсторонній мусить за мною ствердити, що ми не сповнили також першого вищезазначеного завдання, ми не клали належної ваги на етнографічні межі нашої суцільної території і підрізували тим чи не одиноку галузь, на котрій сидимо!

Хто не вірить моїм словам, нехай прочитає в офіціяльних чи півофіціяльних виданнях, як там визначуються межі України, хай погляне на ці карикатуральні мапи, видавані нашими ріжними місіями чи посольствами або пресовими бюрами для "інформації" заграничних кругів. Сотні тисяч квадратових кілометрів нещасної української землиці, міліони суцільного українського населення падуть за одним розмахом пера чи олівця на поталу сусідам. І то не при яких там політичних переговорах, за яку там ціну, а так собі...

Дотичний автор не знав ні географії, ні етнографії, ні статистики, суверенно переходив до дневного порядку понад научними працями українців і неукраїнців над межами української території і писав та рисував, як знав. Українська справа і на цім полі зійшла на забавку дорослих (на жаль!) дітей!

Ярким приміром такого злочинно-легкодушного поступовання є останній меморіял, вручений Паризькій мировій конференції українською місією в Парижі[1].

Ці межі, яких він перед світовим форум домагається для Української Народньої Республіки, полишають на одному тільки Підкавказзі до 180 000 км^2 *суцільної української території* (!) *з поверх трьома міліонами переважно українського населення (загалом же 200000 км^2 з 5 міліонами населення) на Біг зна чиї руки*! Для блищої характеристики цього незвичайно сумного факту додам, що цей легкодушно покинений простір мало що менший, як ціла суцільна територія поляків,. а вдвоє більший, як така ж територія чехів, додам, що цей саме покинений простір має для загальноукраїнської справи в світовій політиці *першорядне політичне й економічне значіння*!

З огляду на це є обов'язком землезнавця в нинішній важкій

---

[1] Mémoire sur l'independance de l'Ukraine presenté a la conference de la paix la délégation de la Republique Ukrainienne. Paris, 1919.

хвилі: ще зайвий раз науково прослідити й означити національну територію українського народу. З ріжних причин, які в слідуючій главі обговоримо, це прослідження трудне й означення мусить бути недокладне. Та дійсна наука це не догма, всякий поступ на всякому полі дійсної науки має свою вартість, хоч він і не веде до адекватного пізнання.

На ще одну справу мушу звернути увагу в цих загальних вступних замітках. При загальній "Ucrainorum in rebus ucrainicis ignorantia" приходилося мені дуже часто зустрічати таке: коли я на основі дотичних студій цю чи іншу територію вважав українською, цілковито нефахові люди робили мені просто закиди "наукового імперіялізму". Попросту думали, що я загарбую для етнографічної України простори, які не є етнографічно українські. Це здавалося моїм опонентам тому, що самі вони досі не знали про український характер цих просторів і з типовим для "українського" інтелігента претензіональним всезнальством боронилися перед здобуттям нового знання. Закиди пересадности зустріли мене вже в 1910 р. по виході першого томика "*Короткої географії України*" (Київ, 1910), так само по виході другого (Львів, 1914). Ніхто цих закидів науково не піддержав ні словом, ні письмом, ніхто не завдав собі труду розчовпати научні джерела, на основі яких я попровадив етнографічні межі України так, а не інакше. Вислід був такий, що незважаючи на досить докладні етнографічні карти в моїх останніх книжках (Ukraina. Land und Volk. Wien, 1916, карта VI; *Україна, наш рідний край*. Львів, 1917), українська офіціяльна і неофіціяльна інформація за кордоном цих моїх наукових праць не узгляднювала й із суверенною легкодушністю робила вільні вправи по картовому папері на шкоду української державности..

Таке можна б, однак, без ніяких обиняків простити, коли б ця "інформація", ігноруючи "мої" праці, не ігнорувала праць інших дослідників української території — саме праць, на яких я опирав свої висновки. Тим часом вона й ці праці суверенно ігнорувала, й вийшли знані результати...

Для того тут ще раз мушу зазначити, *що справа меж суцільної української території* — це справа *не тільки політична, але й науково важна.* Хоч як привабним являється для всякого "патріота" розширити бодай на папері межі свого народу, то всякий дійсно науковий дослідник ніколи на таке розширювання не піде й піти не може. Роблять таке, щоправда, всілякі "вчені", головно між поляками, однак результати тієї роботи тільки хвилево виглядають великі. Завданням научного дослідника є подавати правдиві факти все й усюди, не дивлячись на ніякі, хоч би й найкращі, сентіменти. Всякий, що дорожить до-

стоїнством науки й своїм науковим імснсм, мусить цього шляху невідступно придержуватися. Це робив і я в усіх своїх попередніх працях і в цій те ж саме роблю. Яка-небудь паперова експанзія меж України мені цілком незрозуміла. До того ще вважаю її дуже шкідною. Бо коли наші політики й дипломати оперуватимуть даними пересадними in plus, вийде, може, не менша шкода для України, як коли вони оперуватимуть даними, що пересаджені in minus!

II. ТЕПЕРІШНІЙ СТАН ДОСЛІДІВ НАД ЕТНОГРАФІЧНОЮ ТЕРИТОРІЄЮ УКРАЇНИ

Означити етнографічні границі суцільної території котрогонебудь із великих европейських культурних народів — річ дуже легка. Вони здавна докладно прослідженi. Зробили це, з одного боку, урядова статистика, з другого боку, ріжні представники ріжних галузей людського знання: географи, етнографи, діялектологи і т. ін. Ніхто серйозний і не думає про довільне пересування, затирання, промовчування, фальшування таких етнографічних меж.

Цілком інакше представляється всякому науковому робітникові справа етнографічних меж суцільної території українського народу. Цей народ, хоч один із найбільших у Европі, не мав протягом довгих століть політичної самостійности і жив у глибокій тіні сусідніх політично щасливіших народів, у такій закутині Европи, куди сливе цілком не сягали інтереси великих культурних народів. Величезна життєва сила українського народу позволила йому, однак, побороти всі лихі наслідки історичного руху. Українці не тільки що вдержали свою споконвічну територію, але й саме в часах найгіршого політичного поневолення вспіли мирною дорогою колонізації відзискати території, перед століттями втрачені. Ще більше — український народ сягнув у останніх десятиліттях дужою хліборобською колонізацією в такі простори, які ніколи перед тим не були українські, і приєднав їх до своєї суцільної національної території.

Вже сама відпорність українського елементу примушувала держави й народи, що володіли українською територією, сторожким оком дивитися на цього впертого й непевного підданця. Швидкий зріст народу, величина й постійне самочинне розширювання його території приневолювали його чужих володарів до всіляких штук.

Ці штуки роблені були на царинах історії, язикознавства і етнографії від пару століть. Вони мали на меті просто сховати

перед очима науки й політики саме існування українського народу; коли ж би це не вдалося, то бодай затемнити справу так, аби — скажім — Европа не могла второпати докладного поняття про існування та значіння українського народу.

Займатись докладніше цими штуками на згаданих наукових царинах тут не місце. Тут розглянемо коротко тільки штуки, роблені українському народові на полі статистики. Ці статистичні штуки і штучки не старі — їм ледви кількадесять років. Зате вони дуже доцільні для баламучення европейської науки й публічної опінії.

Найпростіша з цих штук оця: при кожній урядовій переписи записувано дуже багато українців, цілком без обиняків, до пануючої нації. В Росії ставали українці паперовими москалями, в Галичині й давній Конгресівці — поляками, на Буковині й у Молдавії — румунами, на Угорщині — мадярами. Чим нищий був культурний і економічний стан дотичного українця чи групи українців, тим частіше вживано цеї методи (головно серед селян і міського пролетаріяту).

Друга штука виходила така, що українців, коли вони були в залежному положенні (слуги, приказчики, урядовці), ріжними способами приводжувано, навіть приневолювано до того, щоб вони при переписах не подавали своєї дійсної, української національности, а чужу, звичайно пануючу в дотичній частині української території.

Ці обі штуки були вживані по всій Україні більше чи менше видатно. Крім їх була ще одна, якої вживали з повним мистецтвом польські бюрократи в давній Австрії. Вона полягала на цім, що сирі матеріяли, добуті при офіціяльній переписі, перероблювано відповідно цілям пануючої нації простими черканнями, коректурами і т. д.

Коли я вже перед роками звертав увагу заграничних учених кількома наворотами на безпримірні обманства офіціяльних статистик, усюди й завсіди я зустрічав зпершу недовір'я. Европейським ученим видавалось, що фальшування дійсних відносин — це річ неправдоподібна й недопустима. Cui bono? - питано мене. Треба було з мого боку аж довгого бесідування, щоб ученим-европейцям доказати, що польські урядовці Галичини й московські Наддніпрянщини мають на меті радше все інше, як наукову правдомовність. Треба було доказувати, що польська влада над українцями в Галичині оперта, між іншим, також і на фальшуванню статистики, яке приносить полякам позірну більшість у Галичині. Те саме — mutatis mutandis - є й за Збручем.

Ці й інші штучки завдали українцям великі статистичні пораження. Багато таких поражень потерпів наш народ також від

недбайливости й ігноранції урядовців, що переводили урядові переписи. Було таке головно в Росії, де записувано сливе всіх українських поліщуків як білорусинів, дуже багатьох українців на Дону і у Таврії і т. ін. — за москалів, а безліч українців на Підкавказзю — просто як "русскихъ". На Угорщині знов записувано нераз навіть цілі українські села як словацькі або румунські, до речи сказать, — цілком без видної цілі.

До цих усіх штучок ще вертатимемо при нагоді.

Та найбільша органічна трудність докладного визначення етнографічних меж України лежить у цім, що досі розпоряджаємо урядовими датами по громадам тільки для бувшої австро-угорської України. Для колись російської України "уїзди" є найменшими одиницями, яких національно-статистичне обличчя показує нам урядова статистика. Яка шкода для докладности визначення етнографічних меж України лежить у цій обставині, збагне легко кожен, що пригадає собі, які великі територіяльні одиниці уявляють із себе російські "уїзди" (повіти), зосібна на Східній і Південно-Східній Україні.

З усього виходить, що мої міркування й визначування дотично української суцільної території можуть бути вважані нічим іншим, як тільки minimum minimorum обсягу української території і скількости українців так абсолютної, як і процентової. Та заки до них приступимо, мусимо присвятити деяку увагу історичному розвиткові знання про територіяльне розміщення українського народу.

В XVI і XVII віці, розуміється, не може бути й мови про які-небудь досліди над українською національною територією. Зате в цих століттях Західна Европа робила досить виразну ріжницю поміж Russia (себто Україною й Білою Руссю вкупі) та Moscowitia (себто Московщиною). Що більше — термін Україна був у XVII віці доволі поширений в Західній Европі й означав цілком правильно простори, положені між Польщею, Литвою, Московщиною, Молдавою й Татарщиною[1].

Хоч термін "Україна" держався в західноевропейській науці ще глибоко в XVIII столітті, то цей вік був для справи самого поняття України як самостійного краю й українців як самостійної нації неприхильний. Утворення сильної "Русскої" держави Петром Великим і його наслідниками, розширення назви "*Россія*" (Rußland, Russie, Russia) майже на цілу Східну Европу, упадок навіть цеї тіни державности, якою була Гетьманщина,— це були головні причини, які заставили Европу забути Україну

---

[1] Beauplan. Description d'Ukrainie, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie jusque aux limites de la Transilvanie. Rouen, 1650. II вид. 1660.

й її народ. Після того було вже легко офіціяльній московській (і неофіціяльній польській) науці інформувати европейську науку в напрямі закривання чи заперечування існування українського народу.

Перше наукове розслідження й картографічне представлення етнографічних меж українського народу зустрічаємо в капітальному творі Шафарика[1] й долученій до його карті[2]. Незважаючи на багато хиб, зосібна Шафарикова карта для нас дуже замітна, раз на загал добрим представленням тодішнього обсягу українських земель, другий же раз чисто українськими географічними назвами. Для історичного розвитку дослідів над межами українського народу мають більшу чи меншу вартість також праці й карти П. Кеппена[3], Кіперта[4], Р. Еркерта[5], Н. Теребенева[6], А. Ріттіха[7], М. Марковича[8], К. Делямарра[9] і Е. Ербена[10]. Дуже важна для нашої квестії є зі старших творів праця Чубинського[11].

Ці старші праці, головно ж Ріттіха й Чубинського, були довгий час і з деякого огляду лишилися донедавна основою нашого знання про етнографічну територію України. Усі дальші головно картографічні, праці опираються на них більше чи менше[12]. Те саме можна сказати і про першу етнографічну карту

---

[1] Slovanský národopis. Praha, 1842.

[2] Slovanský zeměvid. Praha, 1842.

[3] Этнографическая карта Европейской Россіи. СПБ, 1851. Видання И. Р. Геогр. Общества. — Объ этнографической картѣ Европейской Россіи. Ibidem, 1852.

[4] Etnographische Karte des russischen Reiches. Berlin, 1862.

[5] Atlas étnographique des provinces habitées en totalité ou en partie par les Polonais. St. Petersbourg, 1863. — Этнографическій атласъ зап.-русскихъ губ. і сосѣднихъ областей. СПБ, 1863.

[6] Карта Россіи и племена ея населяющія. Москва, 1866.

[7] Атласъ народонаселенія зап.-русскаго края. СПБ., 1863. — Этнографическая карта зап.-русскаго края. СПБ., 1864. — Этнографическая карта европейской Россіи. — СПБ., 1876. (Німецьке видання в Петермана "Mitteilungen", Erg.-Heft 54 і Band 24, 1878 з розвідкою: K. Die Hauptstämme der Russen.) — Карта западнихъ и южнихъ славянъ (Славянскій Міръ. Варшава, 1885).

[8] Этнографическая карта славянскихъ народовъ. СПБ., 1867. 2 вид., 1874; 3 вид. 1875, доповнені Ріттіхом, видані разом з розвідкою Л. Будиловича.

[9] Carte éthnographique demonstrant la pluralité des langues, des literatures et des peuples slaves ("Bulletin de la société géographique", 1868, II)

[10] Mapa slovanskego světa. Praha, 1868.

[11] Труды этнографическо-статистической експедиціи въ западно-русскій край. Т. VII, СПБ., 1872, з мапою.

[12] Етнографічна карта в "R é c l u s. Nouvelle géographie universelle", T. V. —

України Г. Величка, яка вийшла українською мовою[1], хоч її автор із значною сумлінністю використав також ріжні інші матеріяли, а навіть про карту Т. Флоринського[2].

Епоху зробила в дослідах над українською етнографічною територією аж перша загальна перепись населення Росії в 1897. Вона вперше по десятиліттях подала, бодай згрубша, обриси української національної території (по губерніям і повітам, подрібностей про поодинокі громади чи хоч би волости не публіковано й ледви чи коли вони будуть публіковані). Використав цю перепись цілий ряд українських і чужих дослідників[3].

Дані переписи 1897 р. для російської України, скомбіновані з без порівняння краще відомими даними для австро-угорської України, вперве позволили виробити собі приблизне поняття про величину української території й українського народу. Критичне оброблення її й усіх інших матеріялів створило підставу до конструкції України як етнографічної самостійної одиниці серед інших країн Европи. Спробу тієї конструкції бачимо в першому обширнішому нарисі географії України[4].

Світова війна зробила українське питання знечев'я дуже актуальною справою в европейській політиці. Інформаційна діяльність, яку розвинули українські організації за кордоном уже з 1914 р., вимагала на кожному кроці перш усього спрецізування української території. Дуже багацько нераз фатальних похибок

Н. Зарянко. Карта славянскихъ народностей. СПБ., 1889. — А. Ильинъ. — Этнографическая карта Россiйской Имперiи по Риттиху и Венюкову. СПБ. (без року). — V. von Haardt. Uebersichtskaarte der ethnographischen Verhältnisse von Asien und von den angrenzenden Teilen Europas. Wien, 1887. — H. Nabert. Karten der Verbreitung der Deutschen in Europa. Glogau, 1891. — P. Langhans. Alldeutscher Atlas Gotha, 1905 і т. п.

[1] Народописна карта українсько-руського народу. Львів, 1896.

[2] Славянское племя. Київ, 1907.

[3] Н. Нештичъ. Карта народностей Россіи. СПБ. [без року]. — А. Русовъ. Карта разселенія украинскаго народа ("Укр. Вѣстникъ", 1906). — Коий. Національно-територіяльні межі України ("Літературно-Наук. Вістник", 1907). — D. Aïtoff. Carte de l'extension du peuple ukrainien. Paris, 1908 і в "Ukrainische Rundschau", 1908, з розвідкою С. Томашівського. Пор. також І. Нечуй-Левицький. Die Anzahl der Ruthenen etc. і А. Русов. Genauere Daten über die Anzahl der Ruthenen in Rußland — обі замітки в "Ruthenische Revue", III, 1905, дані в Очерку й Ілюстрованій Історії України М. Грушевського і т. п. На ній опирається також найкраща з новіших мапа слав'янства Л. Нідерле. Вперше в Энциклопедіи славянской филологіи. Обозрѣние современнаго славянства. Т. II. СПБ., 1909, потім також у чеському, французькому й англійському виданні.

[4] С. Рудницький. Коротка географія України. I. Київ, 1910. II. Львів, 1914, з етнографічною мапою Гериновича.

було зроблено на цьому полі з боку ріжних самозванчих географів і етнографів України. Тут у перший раз виступила характерна прикмета української інформації: на кожному кроці ставитись до справи національної території несолідно і зменшувати її, де лише можна. Научне оброблення цеї справи вийшло за воєнні часи тільки одно[1]. Це книжечка невеличка й дуже солідно оброблена. На жаль, автор, здібний, заслужений історик, не потрапив віднестися як слід критично до офіціяльного статистичного матеріалу австро-угорського й російського. Тому зачеркнені ним межі (велика шкода, що не по граничним місцевостям вони зачеркнені, а по географічним категоріям) можна вважати тільки мінімальними. Коли б держатись зачеркнених Кордубою меж, суцільна територія українського народу вийшла б дуже сильно обкроєна.

Автор цих строчок пізнав уже в перших роках війни, коли йому вперве довелося зустрічати земляків з ріжних земель рідної України, що статистичний офіціяльний образ України дуже далекий від правди. Щохвиля попадавсь йому чи полонений, чи еміґрант, чи вояк, що повертав з фронту і т. д. з таких сторін Росії, де після офіціяльної статистики мало цілком не бути українців. Їх він випитував способами загально принятими в антропогеографічних дослідах. І що показалося! Просто конечність основно зревізувати всі наші дотеперішні погляди спеціяльно на північні й східні межові землі України.

Автор цих стрічок поволі збирав матеріял і вироблював собі погляд на цю справу. Етнографічні карти, споруджувані ним[2], показують постепенний розвиток цього погляду. Оця книжечка подасть мої теперішні погляди (з початку 1920 р.). Вони теж не можуть бути вважані останнім словом. Дуже добре чую, як дуже вони потрібують на кожному кроці доповнення. Суцільну територію українського народу щойно тоді добре знатимемо, коли буде безстороння урядова статистика на всіх українських землях.

В дальших главах розберемо одну по другій межову землю України з національно-статистичного боку й постараємося провести, можливо якнайдокладніше, межі суцільної національної території українського народу.

---

[1] М. Кордуба. Територія і населення України. Відень, 1918. Німецький і французький переклад вийшов 1919.

[2] Ukraina und die Ukrainer. Wien, 1914, 2 вид. Berlin, 1915 (англ., італійський, румунський переклади). — Verbreitung der Ukrainer ("Kartographische Zeitschrift", IV, 1915). — Ukraina, Land und Volk. Wien, 1916. — Україна наш рідний край. Відень, 1917. — Картон при Стінній фізичній карті України. Львів, 1918.

III. ГАЛИЧИНА

Галичина — це земля, якою всеукраїнська суцільна територія сягає найдальше на захід, навіть у межі Середньої Европи. Українська Галичина — це дуже невеликий кусник Соборної України, мало що більший, як двадцята пайка її. Поганий звичай, який закорінився був від недавна у нас, протиставляти Галичину як Наддністрянську, або Західну, Україну — Наддніпрянській Україні є для географа смішний. Диспропорція величини обох цих частин Соборної України занадто значна.

Та мимо своєї мизільности (невеликости) є Українська Галичина дуже важним, коли (бодай тепер) не найважнішим, куснем суцільної української території. Це перш усього простір, на якому сидить український народ цілком певно від самих перших початків своєї історії. Два рази протягом століть відіграла Галичина в українській історії визначну ролю. Перший раз в XI-XIV столітті, коли українська державність, підкопана над Дніпром, найшла захист у Галицько-Володимирському князівстві, другий раз в останньому півстолітті, коли український культурний рух мусів від переслідувань і утисків російського уряду хоронитись за Збруч. Як один із черенів старої України є Галичина для української державної ідеї не менше важна, як П'ємонт для італійської, Іль де Франс для французької, давня гептархія для англійської, "старі" східні держави для Північно-Американської Унії. До цього прилучається ще й ця важна обставина, що під теперішню пору галицький відлом українського народу є національно найбільш свідомою й політично здисциплінізованою частиною цілого українського народу.

Колишній австрійський Коронний край Галичина не творить ані географічної, ані історичної одиниці. Він розпадається на дві дуже виразно зарисовані одиниці. Межі поклала їм не так природа, як історія й етнографія. Приблизно на мерідіяні устя Сяну проходить між цими обома країнами фізично-географічна межа між Середньою і Східною Европою, історична межа межи Малою Польщею й Галицько-Володимирською державою й етнографічна границя поміж польським і українським народом.

Західна частина Галичини (в австрійському розумінні) на півдні обмежена й погорблена хребтами Західних Карпат з її широкою смугою горбовини, надвислянським низом і кусником польських Середніх гір, цього останнього відприску середньоевропейської скибовини, має лагідніше підсоння, флору балтійського типу й переважно автохтонне польське населення. Західна "Галичина" (в дійсності давня Краківщина й Сандомирщина) належить, отже, беручи річ строго географічно, до Середньої Европи — до її часткової країни Польщі.

Не так Східна "Галичина" (дійсно Галичина). Вона вже цілком східноевропейський край. Східні Карпати, відклонені кригою Українського масиву на південний схід, набирають тут типової східноевропейської одноманітности. За їх горбуватим Підгір'ям всуваються в Галичину кулісами плити Розточчя, Поділля, Покуття — все частини українського гурту височин. Підсоння відразу стає багато континентальніше й сухіше, як у Краківщині, умови для хліборобства стають багато кращі.

В цій родючій країні находимо вже в X столітті українські племена, що були підвласні Київській староукраїнській державі. Племена ці, без сумніву, автохтонні, їх приналежність до староукраїнської групи слав'янських племен теж безсумнівна. Західні окраїни цеї старої Галичини (над Вепром, Сяном і Вислоком) були, правда протягом коротких часів, під чеським (X вік) або польським (XI вік) пануванням. Це й були т. зв. Червенські городи. Їх територія обмежувалась на західні окраїни української Галичини й на південну Холмщину. Від них і походить укована польськими істориками безглузда назва Russia Rubra (Червона Русь), яку розширено потім jure caduco на цілу українську Галичину.

Та ці чужі політичні впливи не змогли спинити ходу історичного розвитку. Земля остала в тривкому посіданні Київської держави. По її розпаді на удільні князівства повстало на цій землі в XI віці Галицьке князівство, з якого поволі виросла могутня Галицько-Володимирська держава (в 1253 р. королівство). В часах її найбільшої могутности вона обіймала не тільки Галичину (аж поза Сян і Вислок до Попрадського перелому), але також усю Холмщину, Підляшшя, Волинь, Поділля, Київщину з частинами Лівобережжя, Херсонщину, Бесарабію, Молдаву й сягала між Дунайським та Дніпровським устям до Чорного моря[1]. По вимертю династії Романовичів 1340 р. і по кривавих сукцесійних війнах поміж Польською та Литовсько-Руською державою за галицьку спадщину попала Галичина аж до 1772 р. під владу Польщі. Вона творила в Польській державі автономну одиницю під назвою Червоної Руси і ділилася на воєводства й землі: Холму, Белза, Львова, Галича й Поділля. Стара історична західна границя супроти малопольських воєводств і земель (Краківського, Сандомирського, Люблінського) остала протягом чотирьох століть польського панування сливе незмінена. Вона йшла через Ленчну, Фрамполь, Тарногород, Рудник, Ряшів, Чудець, Дуклю[2].

---

[1] Диви хоч би в S p r u n e r - M e n k e. Historischer Handatlas. Gotha, 1880. Карта ч. 68. Картон 1.

[2] Диви: S p r u n e r - M e n k e. Historischer Handatlas. Gotha, 1880, Nr. 5,

Аж австрійська окупація 1772 р., яка наступила на основі старих претензій угорської корони на Галицько-Володимирську державу, усунула цю границю. В новий "Коронний Край" Галичини й Володимирії (пізніше: з Великим Князівством Краківським і Князівствами Освєнцімським і Заторським) інкорпоровано без розбору части давньої Малопольщі (Краківського й Сандомирського воєводства) з частинами української Галичини і названо цей цілий комплекс земель одною назвою Галичини, хоч вона для західних частин нового краю ні історично, ні географічно не підходила. Одноцільність цеї штучної територіяльної одиниці вдержалася мимо ріжних плянів і початків поділу (по р. 1848), аж до розпаду Австро-Угорської держави в 1918 р.

Історичні судьби відбилися дуже сильно на етнографічних відносинах Галичини. Одначе тільки старші — по XIV вік. Бо в цих часах витворилася етнографічна границя поміж українцями та поляками. Вона показує аж до нинішніх часів дивну тривкість. Так, наприклад, західні межі німецького народу пересунулися в небагатьох століттях середньовіччя на поверх сотні кілометрів на схід. Тут, на Підкарпаттю, вікова польська експанзія на схід пересунула українське живло, що колись сягало Висли, тільки на десятки кілометрів. І то тільки на Підгір'ю й на Надвислянському низу, де колись шуміли великі ліси, граничні між Польщею та давньою Україною. Ці ліси, колись сливе безлюдні, сколонізувались поволі головно німцями й поляками, німці поволі сполонізувались, вікова екстермінаційна політика поляків супроти українського елементу теж робила своє, і етнографічна межа пересунулась місцями на 30 км на некористь українців. Зате в горах держать українські лемки свою територію дуже цупко й донині переходять Попрад.

Етнографічні досліди й карти, дотичні української території Галичини, доволі численні та, правду сказавши, ні доброго наукового огляду цеї території, ні доброї етнографічної мапи й досі не маємо. Рятують ситуацію в деякій мірі загальні етнографічні карти Австро-Угорщини, котрих, починаючи від І. Гайфлера[1] і Г. Берггавза[2], вийшло доволі. Найгарніший й найдокладніший образ дає все-таки ще завсіди праця і карта К. Чер-

---

6, 9, 67, 68, 69,71. — Droysen. Historischer Handatlas. Bielefeld und Leipzig, 1886, стор. 73. Порівняй теж мапку в історії України М. Грушевського. Т. IV. Львів—Київ, 1907. Атляси й мапи Польщі Лелевеля, Бабірецького, Невядомського і ін.

[1] Sprachenkarte der österreichischen Monarchie. Pesth, 1846.

[2] Ethnographische Karte der österreich-ungarischen Monarchie. Wien, 1848. Physik. Atlas II.

ніга[3] і А. Фікера[4]. Черніг дуже солідно обробив українську територію в Галичині й на Угорщині, лихо на Буковині, де багато українських сіл, завдяки їх "волоській вірі" хибно полишив по румунському боці. Карта Я. Головацького[1] є тільки копією карти Черніга. Вплив Черніга видний теж на карті "Западнихъ и Южнихъ Славянъ" Ріттіха (Варшава, 1885). Нерівно меншу вартість представляє карта Ф. Лє Монніє[2]. Вона оперта тільки на одній однісінькій переписі населення (1880), яка спеціяльно в Галичині була польськими державними функціонерами дуже пофальшована.

Так само для Закарпаття вартість карти Лє Монніє мала, багато більша для Буковини[3].

Хоч наведена саме література доволі багата, та дуже помилявся б той, що вважав би справу суцільної української території в Галичині добре розсліджсною. Статистичні штучки австрійсько-польського уряду затемнили цю справу так сильно, що тільки дуже солідна й бистра критика офіціяльних даних у сполуці з дуже широко закроєними дослідами на місці може дати добрий науковий образ суцільної галицько-української території.

Критичне оброблення офіціяльної статистики Галичини почав був дуже вдатно В. Охримович[4], та він держався строго статистичних метод. Дослідів, які примінювали б статистичні дані до географічних відносин у новіших часах, не було. Аж у часі світової війни, коли справа поділу Галичини стала актуальною,

---

[3] K. C z o e r n i g. Ethnographie der österreichischen Monarchie. I-III. Wien, 1855 bis 1857. — Verteilung der Völkerstumme in Oesterreich. Wien, 1856. — Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie. Wien, 1855.

[4] Die Völkerstamme der österreichischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln. Wien, 1869.

[1] Народныя пѣсні Галицкой и Угорской Руси. I. Москва, 1878.

[2] Sprachenkarte von Oesterreich-Ungarn. Wien, 1888.

[3] Спеціяльно про польсько-українські межі в Галичині й їх еволюцію диви: Д. З у б р и ц ь к о г о. Grenzen zwischen der russischen und polnischen Nation in Galizien. Львів, 1849, по-московськи в "Вѣстник'у юго-западной и западной Россіи", 1863. — Л. Д о б р я н с ь к о г о. О западнихъ границахъ Подкарпатской Руси со временъ св. Владиміра ("Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія". 1880, III). — В. П л о щ а н с ь к о г о. Границы польскаго и русскаго народа въ Завислоцкой Руси ("Прикарпатская Русь" Львів, 1885, III). — Відповідні уступи в Історії України-Руси Г р у ш е в с ь к о г о (т. I, стор. 189 і д., 518) і цитовані праці Н і д е р л е, періодичні зіставлення, табелі і мапи в офіціяльних виданнях "Wiadomości statystyczne" і "Podręcznik statystyki Galicyi" (також мапи!) львівського Виділу Краєвого, "Oesterreichische Statistik" статистичної центральної Комісії у Відні і т. і. і т. і.

[4] З поля національної статистики Галичини. "Студії з поля суспільних наук і статистики". I. Львів, 1909.

доручила Загальна Українська Рада д-ру С. Томашівському й мені розслідити докладно етнографічні межі поміж польським і українським живлом у Галичині. При цих дослідах узгляднено всі дотеперішні дані й зібрано протягом року від літа 1915 до літа 1916 дуже значний матеріял, який був відданий до наконечного оброблення д-ру Томашівському. На основі наконечних даних, які мав доставити д-р Томашівський, я мав спорудити великого розміру етнографічну мапу Галичини. На жаль, наконечне оброблення зібраного матеріялу досі не покінчилось і д-р Томашівський успів тільки дати тимчасовий звіт[1].

Щоб добути бодай приблизно вірний образ етнографічної границі суцільної української території в Галичині, треба критично скомбінувати офіціяльні дані про всі переведені австрійським урядом переписі населення (1880, 1890, 1900, 1910) з давнішими урядовими обчисленнями й усіми неурядовими етнографічно-статистичними дослідами[2].

Переведена вище зазначеною методою етнографічна границя суцільної української території в Галичині представляється ось як: вона входить в Галичину з Угорщини в Новоторзькім повіті і йде на Шляхтову й Чорну Воду знов до краєвої границі, потім на Вірхомлю, Розтоку Малу, Складисте, Матієву (повіт Новий Санч), Королеву, Богушу, Біньчарову, Вавшку (повіт Грибів), Лосі, Білянку, Ропицю, Менцину, Розділі, Боднарку (повіт Горличі), Волю Цеклинську, Перегримку, Березову, Скальник, Дошницю (повіт Ясло), Мисцову, Гирову, Тростяну (повіт Коросно), Завадку, Балутянку, Волтушову, Синяву, Одрехову, Новосілці, Костарівці, Пакошівку, Ялин (повіт Сянік), Грабівку, Кінське, Лодину, Улюч, Грошівку, Яблоницю, Володь, Селиська (повіт Березів), Солонне, Руське Село, Іскань, Бахів, Скоців, Середню, Мацьковичі, Косиничі (повіт Перемишль), Боратин, Заміхів, Радимно, Висіцько, Ярослав, Гарбарі, Конячів, Ришкову Волю, Цстулю, Радаву, Лежахів, Сіняву, Пискоровичі, Дубровицю (повіт Ярослав), Дубно, Ржухів, Ожанну (повіт Ланцут) до давньої російської границі.

На захід від саме зазначеної межі лежить польська суцільна

[1] У великодному числі "Діла", 1916 р.

[2] По кожній урядовій переписі видавав центральний австрійський статистичний заклад т. зв. Gemeindelexikon, в якому були статистичні дати для всіх повітів і громад. Для Галичини вийшли такі лексікони за 1880, 1890 і 1900 рік. За 1910 рік такий лексікон досі не вийшов. Причини невиходу, мабуть, ті самі, задля яких австрійський уряд не хотів допустити українських учених до вгляду в матеріял цього лексікону, а допускав до використування цього матеріялу поляків без ніяких труднощів, із великою користю для їхньої національної політичної пропаганди. Перепись 1910 р. перевищувала щодо "штук" і "штучок" фальшування, мабуть, усю іншу офіціяльну перепись.

територія, в ній є багато українських етнографічних островів і ще більше місцевостей з мішаним польсько-українським населенням.

Скількість українців поза цією межею на заході є офіціяльно невелика й переходить ледви 50 000.

Натомість кількість поляків, що живуть на сході від зазначеної межі, себто на суцільній українській території, є офіціяльно дуже значна, так що поляки, а за ними багато інших чужих, ніби невтральних "знавців", твердило й твердить, що Східна Галичина — це не суто українська, а мішана українсько-польська територія. Офіціяльна статистика "розговірної мови", здається, цей погляд уповні оправдує. Після тієї статистики (з 1910 р.) було в цілій Галичині 4 672 500 (58,55%) поляків, 3 208 092 (40,20%) українців (офіціяльно русинів), 90 114 (1,13%) німців і 9771 (0,12%) інших. Для офіціяльної Східної Галичини (судово-апеляційний округ Львів) перепись 1910 р. виказала ось які числа: 2 114 000 (40%) поляків, 3 133 000 (59%) українців, 65 000 (1%) німців. "Це ж дійсно національно мішана територія!" — мусить кожен сказати. Яка є, однак, правдива дійсність?

Кожний географ добре знає, що в цих країнах землі, в яких один народ панує над другим, національна статистика все випадає на користь пануючому народу. Галичина з цього погляду ультракласична країна.

Придивімося добре її офіціяльній статистиці й попробуймо з неї добути хоч зерно правди.

Щоб його добути, мусимо перед усього розглянути офіціяльну статистику віри. Вона дає для цілої Галичини (1910): 3 731 569 (46,11%) римо-католиків, 3 379 613 (42,11%) греко-католиків, 871 895 (10,86%) жидів і 42 598 (0,53%) інших. Ця статистика дає перший крок до правди. Всі греко-католицькі мешканці Галичини є українцями. Ще перед пару десятиліттями було дійсно кількадесять тисяч греко-католиків, що вживали польської мови й рахували себе поляками (головно по містах). В останніх десятиліттях завзятої національної боротьби всі ці поляки — греко-католики змінили по волі чи по неволі обряд і стали дійсними поляками. Далі всякому, що знає Галичину, звісно, що тутешні жиди говорять між собою німецьким (хоч і попсованим) діялектом і тому ніяк не можуть бути вважані поляками.

Хіба тільки нечисленні одиниці з найвищих клас галицьких жидів знають як слід польську мову.

Сконстатувавши ці дійсности, одержимо для Східної Галичини цілком інший образ: при загальнім населенню 5 337 000 є 3 291 000 греко-католицьких українців (62%), причім на римо-

католиків, ніби поляків, випадає тільки нецілих 25%, на населення, що говорить по-німецьки (жидів і німців), нецілих 13%.

Та також і конфесійна статистика тільки трошки наближує нас до правди. Вона відкриває тільки це, що офіціяльна статистика мови зарахувала до поляків цілком безпардонно поверх 170 000 українців і майже всіх жидів. Тим часом це тільки одна із штучок! Конфесійна статистика теж грубо профальшована. Здавна знають усі галичане, кілько-то греко-католиків — українців, головно на залежних становищах слуг, підурядників і т. ін., або самі записуються при переписях на римо-католиків, або дають себе записувати за них. Шематизми всіх трьох галицьких уніятських єпархій, хоч (знаю це з безлічи випадків, особисто на місці сконстатованих!) числа, подавані ними, є значно нищі від дійсних, таки показують значно більше число (о 2 000) греко-католиків у Галичині, як урядова статистика. Як безцеремонно вона фальшує, покажемо на однім примірі, вирваним з багатьох.

Село Кривчичі під Львовом перейшло в останньому півстолітті ось які статистичні катастрофи. Черніг зазначує його як українське. Офіціяльні переписі зазначили тут:

	Римо-католиків	Греко-католиків	Поляків	Українців
1880 р.	74%	17%	100%	0%
1890 р.	72%	18%	99%	1%
1900 р.	1%	96%	4%	92%

Про якусь зміну конфесії чи народности населення Кривчич у Львові ніхто нічого не чував — усе відбулося тільки на терпеливому папері.

Цею несолідністю австрійсько-польської статистики займалися В. Барвінській[1], В. Охримович[2] і М. Кордуба[3]. Охримовичеві завдячуємо також першу розвідочку про українців-латинників[4], яких скількість, на мою думку, переходить 1/2 міліона (1914 р. 587 000).

Після вище згаданих тимчасових обчислень д-ра Томашівського представляє Східна Галичина цілком інакший образ, як у офіціяльній статистиці. Число українців виносить тут 3 825 000 (72%), поляків 770 000 (14%), німців 65 000 (1%), жи-

[1] Досліди з поля статистики. Львів, 1882,
[2] З поля національної статистики Галичини. І с.
[3] Територія і населення України. Відень, 1917.
[4] Львів, 1908.

дів 660 000 (12%). Але офіціяльна Східна Галичина (апеляційно-судовий округ Львів) не покривається з суцільною українською територією в Галичині. Майже цілий Березівський повіт, західна половина Ярославського, північна частина Сяницького, північно-західна окраїна Перемиського повіту належать уже до суцільної польської національної території. Натомість Лемківщина, що здовж Карпатської верховини заходить глибоко в офіціяльну Західну Галичину, є суто українська. Коли виділимо з нинішньої Східної Галичини її польські окраїни, а за те прилучимо українські части Західної Галичини, дістанемо для суцільної української території Галичини ось які заокруглені числа, перечислені (для уніфікації) на 1914 рік:

Простір	55000 кв. км
Населення 1910 р.	5 379 000
Українців	4 002 000 — 74,4%
Жидів	662 000 — 12,3%
Поляків	651 000 — 12,1%
Німців	65 000 — 1,2%

Ці числа доказують, без сумніву, що Східна Галичина — це український край. Правда, не в такім степені, як більшість німецьких земель є німецька, французьких є французька і т. ін. Однак не треба забувати, що Східна Галичина лежить у Східній Европі, де сливе нема так чистих національних територій, як в антропогеографічно доспілих землях Середньої чи Західної Европи. В кожнім разі Східна Галичина є етнографічно навіть чистіша, як і т. зв. Конгресова Польща.

Поляки, осілі в українській Галичині, є, по обчисленням д-ра Томашівського, ледви в 1/6 частині хліборобські колоністи, що прибули сюди в останніх десятиліттях. Цілу третину творять урядовці (якими австрійський уряд здавна заливав українську Галичину) й заступники свобідних професій. Половина усього польського живла припадає на дрібноміщан, робітників і слуг головно урядових і автономічних. П'ять шостих пайків польського живла на Галицькій Україні є, отже, рухомим елементом, зв'язаним з політичною перевагою поляків.

Жиди, розсипані по цілім краю, більші скупчення їх є по містах і містечках, де вони творять звичайно зглядну, часом навіть і безоглядну більшість. Німці розселені головним чином як хліборобські колоністи по окремих селах, по містах їх скількість невелика.

Ціле українське населення Галичини є автохтонне. Поверх 85% складають дрібні хлібороби, останок розділюється по приблизно рівних паях на маломіщан і інтелігентів. Тільки дрібна

частина українського населення живе по містах. Віковою систематичною роботою витиснули його відсіля поляки, та самі не змогли витворити питомого міщанського стану, так що міста стали переважно жидівські зі зверхнім польським покостом. Після офіціяльної статистики 1910 р. складається населення 19-ти більших міст Східної Галичини з 24,8% українців (греко-католиків), 35,5% поляків (римо-католиків), 38,5% жидів і 1,2% інших. Ці числа, щоправда, між усіми числами офіціяльної статистики найменше достовірні, знаємо ж прецінь, що саме по містах відбувається масова фабрикація паперових римо-католиків і поляків з дійсних греко-католиків і українців, та вони доказують таки, що тяг до міст ще дуже мало захопив українців. Львів має офіціяльно тільки 19,5% українців (греко-католиків), Перемишль — 22,2%, Ярослав — 23,3%, Станиславів — 22,5%, Стрий — 29,2%, Коломия — 20,5%, Тернопіль — 30,0%. Не без значіння є, однак, обставина, яку сконстатувала навіть австрійсько-польська офіціяльна статистика. Ось в тридцяти останніх роках (1881-1910) українське населення приросло у Львові о 149,0%, у Станиславові — о 224,8%, у Перемишлі — о 155,1%, у Стрию — о 130,5%, у Коломиї — о 107,5%. Ці числа доказують, що автохтонне українське населення Галичини вже почало українізувати чужинецькі міста своєї території. Коли впадуть штучні перешкоди національного розвитку, цей природний процес відбудеться дуже скоро.

Переходимо тепер до коротенького огляду розселення українців у Галичині. Числа, які наводитимемо, можна, з огляду на недостовірність офіціяльної статистики, вважати хіба minimum minimorum.

Процент українського населення Галичини не зменшується рівномірно в міру віддалювання від етнографічної межі, як це буває нормально. Лемківщина, найдалі на захід висунена з усіх українських земель, має 75-99% українців, повіт Лісько над горішнім Сяном офіціяльно 70% (в дійсности 78,4%), Яворів, сусідній Ярославові, — 79% (в дійсности 85,7%). Польська примішка є сильніша тільки в середній полосі Галичини. Туди йшла здовж головної лучбової артерії задля родючости землі, ріжними наворотами, польська колонізаційна хвиля. Північна смуга Галичини, менше родюча, також горбовинна й верховинська полоса показують за це дуже значний процент (75-87%) українців. На цілій українській території Галичини нема навіть по офіціяльній статистиці ні одного повіту, в якому греко-католицькі українці не творили б абсолютної більшости. І то не зважаючи на поспільне вчислювання жидівсько-польських міст і містечок. Тільки Львівський заміський повіт творить тут виїмок. У нім творять українці офіціяльно тільки зглядну більшість (у дійсности 56,3%). Та в цьому повіті лежить і вище згадане село Кривчичі...

Виходить, отже, навіть із безмірно пофальшованої офіціяль-

ної статистики, що Східна Галичина є українською землею. Чужі примішки є з малими виїмками німецькі колоністи, польські великі земельні власники, які посідають поверх четвертини всієї землі рухомим, неосілим елементом. Існування двох суцільних, виразно відмежених, національних територій в офіціяльній Галичині не підлягає, отже, ніякому сумніву. Бодай для безстороннього чоловіка.

IV. БУКОВИНА

Австрійський Коронний край "Буковина" був таким самим географічним нонсенсом, як і Коронний край "Галичина". З кусничків Карпатської верховини, горбистого Підкарпаття, молдавської плити й Бессарабської височини, з кусників української й молдаванської національної території зліплено Коронний край, що виглядає при сусідній, у восьмеро більшій Галичині, неначе карлик-мизинець. Буковина має 10 400 км^2 простору й 800 000 населення (1910). Вона була аж до розпаду Австрії грищем національної боротьби поміж українцями та румунами. Ці останні, хоч усе були в меншості, вспіли так само стати пануючою нацією на Буковині, як поляки в Галичині. Тут чи там відбувся цей ворожий для українства процес при діяльній підпомозі австрійського уряду.

Буковина була від часів покінчення великих мандрівок народів заселена українським живлом і належала пізніше, бодай від X століття, до староукраїнської Київської держави. В дальшому ході розвитку була Буковина разом з Бессарабією й Молдавою інтегральною частиною Галицько-Володимирської держави, яка в XII і XIII століттях сягала по Дунайські гирла й Чорне море. Монгольська навала виперла головну масу українського населення з Молдави, Бессарабії й Південно-Східної Буковини. На північному заході її, в лісах, воно удержалося й мало навіть свої ефемерні організації (Шипинецька земля).

На місцях випертого українського живла почали в міру слабіння монгольського напору поселюватись румунські колоністи з Семигородської верховини. Як звісно, наконечний упадок галицької державности наступив по 1340 р. Однак Буковина зістала поза межами польської окупації й ділила долю Молдави — панування господарів і турків через чотири століття. Аж в 1769 р. обсадили Буковину російські війська, 1774 р. — австрійські, 1775 р. Туреччина відступила Буковину формально Австрії. Ця адмініструвала її зпершу військово, потім (1786-1849) Буковина була одним з округів (циркулів) Галичини, в кінці ж стала самостійним "Коронним краєм".

Суцільна українська територія Буковини обіймає цілий захід і північ цього краю та висилає два українські півострови на південний схід, у румунську територію. Західний ширший півострів сягає кінчиком майже до Турагумори, східний вузший півостров висувається здовж давньої австрійської границі майже аж до Сучави. Шлях межі суцільної української території зазначують ось які місцевости (всі по українській стороні): Кирлибаба, Бряза, Руська Молдовиця, Чумурна, Арджель (повіт Комполунг), Фрасин, Фальків (пов. Радівці), Банилів Волоськ-кий, Давидени, Панка, Нові Брошківці (пов. Сторожинець), Каменна, Кучурів Великий, Кичера (пов. Чернівці), Мигучени, Глибока, Камінка, Вовчинець, Біла Криниця, Климівці, Черепківці, Серет, Негостинна, Балківці, Тропана, Ботушаниця, Щербівці (пов. Серет), Гаврени, Калинівці, Данила, Гатна, Липовени (пов. Сучава), давня границя Австрії. Українські етнографічні острови на румунській, румунські — на українській території замотують межу доволі сильно. Чернівці й Серет є в дійсності німецько-жидівські острови.

Подана саме границя зроблена на основі критичного зіставлення усіх дотеперішніх переписів населення (дотичних томів буковинського Gemeinde-Lexikon'у) і інших матеріялів. Бо Буковина є так само, як Галичина, класичною країною статистичного фальшування. Перепись 1910 р. є тут теж вершком несолідности. На доказ приводжу з розвідки Кордуби[1] пару примірів.

Назва	Переписи					
	р. 1890		1900		1910	
	Укр.	Рум.	Укр.	Рум.	Укр.	Рум.
Горішні Милешівці (пов. Радівці)	1697	566	2248	168	457	2096
Мереней (пов. Сучава)	1452	16	1500	6	447	1217
Данила (пов. Сучава)	564	100	543	290	1	866
Іпотешти (пов. Сучава)	1491	10	1552	51	143	1637

Ці приміри ставлять нам усю нікчемність урядової статистики зайвий раз перед очі. Ні для науки, ніже для практичних цілей (пр. ведення майбутніх політичних границь) не може бу-

[1] Територія і населення України. Відень, 1918. Стор. 8.

ти ця офіціяльна тарабарщина достовірним джерелом. Коли процентове число українців на Буковині впало за одно десятиліття з 41% (при 32% румунів, 22% німців, 3,7% поляків, 1,3% мадярів) на 38,4% (при 34,4% румунів, 21% німців, 4,6% поляків, 1,3% мадярів), то це лиш звичайна штучка австрійсько-румунської бюрократії на Буковині. Бо всякий знає, що в українців природний приріст населення значно більший, як у румунів, що еміграція мала й винародовлювання, коли яке є, то не в користь румунського живла!

В кожному разі навіть на основі офіціяльної статистики не підлягає існування на Буковині двох суцільних територій, української й румунської, ніякому сумніву. Українська частина Буковини обіймає в цілости повіти Кіцмань, Вашківці, Вижниця, Заставна разом із більшими чи меншими частинами повітів Чернівці, Кимполунг, Радівці, Серет, Сторожинці й Сучава. В даних повище межах обіймає Українська Буковина:

Простір	5 300 кв. км
Населення 1911 р.	460 000
Українців	304 000 — 66,0%
Жидів	73 000 — 15,9%
Румунів	31 000 — 6,8%
Поляків	27 000 — 5,9%
Німців	21 000 — 4,6%

Українське населення є в цілості автохтонне від більш як тисячі років. Його соціяльний склад такий самий, як у Галичині[1].

V. ЗАКАРПАТТЯ

Третю й останню частину суцільної української території в Австро-Угорщині творить Українське Закарпаття. Досі називано його й досі називають його Угорською Україною чи Русею, Карпатською Русею, Підкарпаттям, чи як ще. Перша з цих назв мала ще деяке оправдання, як довго існувала давня Велика Угорщина, інші назви або незручні, або (як пр. остання) цілком хибні. Одинока географічно вартісна назва — це Закарпаття.

Воно дійсно лежить у запіллі чи геотектонічно, чи морфологічно братимемо карпатської фалдовини. Закарпаття майже ціле

[1] Про Буковину пор. між іншими: R. K a i n d l і A. M a n a s t y r s k i. Die Ruthenische Bukovina. I. Чернівці, 1879. II. Ibidem, 1890. С. С м а л ь - С т о ц ь к и й. Буковинська Русь. Чернівці, 1897.

лежить у горах і тільки його окраїни висуваються на закарпатські доли.

Закарпаття є так само старою українською землею, як галицька чи київська земля. По виході хорватів з карпатських земель заселили Закарпаття предки нинішніх лемків, бойків і гуцулів. Їх оселі сягали далеко на південь на Угорський низ і Семигородську верховину. Угорське завоювання й румунська експанзія відперли рідке українське населення дещо на північ, однак ціла пісківцева полоса Карпат від Попраду по Золоту Бистрицю полишилася від VI століття постійно в володінню українського живла й українських державних творів. Влада так Київської, як і Галицької держави обіймала також Закарпаття, яке в середньовіччю звалося коротко "Країна". Граничні городи угрів лежали всі поза межами нинішнього Українського Закарпаття. Галицькі князі й королі не тільки що звичайно вдержували за собою цілу цю територію, але й навіть розширили її на кошт Угорщини (початок XIV віку). По упадку Галицької держави тішилося Закарпаття ще якийсь час автономією під княжою династією Коріятовичів. Аж від XV віку бачимо Закарпаття прилученим безпосередньо до останньої Угорщини[1].

Теперішня національна українська територія в колишній Угорщині є, без ніякого сумніву, тільки продуктом корчення. Ще перед шістьдесятьма роками вона була значно більша, як нині. Безпощадний процес матеріяльної й духовної пролетаризації й павперизації вело мадярське правління від століть, зокрема ж в останньому півстолітті. Цей процес пошкодив українському елементові також територіяльно. До цього прилучаються ще фальшівництва офіціяльної мадярської статистики, не менші, може й більші, як у Галичині чи Буковині[2].

По дослідам старших і новіших авторів, головно ж Томашівського, Цамбеля, Нідерле, Кордуби, представляється границя суцільної української території Закарпаття ось як: від Кирлибаби (диви вище) — межа давньої Буковини з Угорщиною, далі галицько-угорська межа аж по верх Будиївська, вододіл межи річками Вазир і Руськова, місцевости Руська Поляна, Горішній Вишів, Руськово, Вижня Руна, Крочунів, Миків, Верхня Анша,

---

[1] B i d e r m a n. Die ungarischen Ruthenen. Bd. II. Innsbruck, 1867. Стор. 34 дд. — В. Л у к и ч. Угорська Русь. Львів, 1887. — М. Г р у ш е в с ь к и й. Історія України-Руси, т. II. стор. 485 дд.; там же й джерельна література.

[2] Порівняй: С. Т о м а ш і в с ь к и й. Угорські Русини в світлі урядової угорської статистики, в "Записках Наук. Тов. ім. Шевченка", т. 56; — Й о г о ж. — Етнографічна карта угорської Руси. Петербург, 1907. — М. К о р д у б а. Територія і населення, стор. 8, де находимо багато вказівок і доказів цього фальшування.

Грушово, Терсєва, Урмєзово, Рємєта, Буштино, Велятин, Дубовинка, Сивлюш, Шашфалу, Гимлівці, Чома, Шашвар, Карачфалва, Егрєш, Кумнята, Квасово, Ремєта, Шаркад, Маркаріово, Барбово, Пістрялово, Фогараш, Лялово, Ділок, Куштановиця, Кєндєрєшів, Росвигово, Підгород, Ключарки, Горонд, Лучки, Дубрівка, Комарівці, Глубокє, Гедьфарк, Коритняни, Дравці, Радванка, Підгороддя, Ужгород, Конюш, Хлівище, Поруба, Валашківці, Гопківці, Снина, Бєрєстів, Валків, Пєтківці, Зборів, Габолтів, Бардиїв, Жатківці, Сабінів, Штєльбах, Годермарк, Якубяни, Камінка, Липник. Розуміється, що пєвнє проведення границь можливє тільки по основних студіях на місці.

В цих мєжах обіймає суцільна тєриторія українського Закарпаття:

Простір	147 000 кв. км
Насєлєння 1910 р.	568 000
Українців	441 000 — 77,5%
Жидів	69 000 — 12,2%
Мадярів	33 000 — 5,8%
Словаків	13 000 — 2,2%
Німців	6 000 — 1,1%
Румунів	1 000 — 0,1%

Ніякий з комітатів давньої Угорщини нє припадає в цілості в мєжі української тєриторії. Границі комітатів все були по випробуваній австрійсько-угорській мєтоді так провєдєні, аби обіймали крім українського кусня щє більший чи мєнший, але в кожнім разі сильно залюднєний шмат сусідньої чужої тєриторії (румунської, мадярської, словацької). Для того Українськє Закарпаття обіймає тільки більші чи мєнші частини комітатів Мармароша, Угочі, Бєрєга, Унга, Зємплина, Шариша і Спиша.

Вжє з вищєнавєдєного короткого історичного огляду бачимо, що угорські українці є автохтонні й замєшкують Закарпаття від прастарих часів. Тут (як, впрочім, і на Буковині, Молдаві чи Бєсарабії) можємо на основі дослідів гєографічних місцєвих назв дужє лєгко пізнати, що українська тєриторія Закарпаття колись сягала багато дальшє на південь і півдєнний захід, як нині. Словаки грєко-католицької віри, це нє вважаючи на всі контроверсії учєних, пєрєважно таки пословачєні українці.

Поза означєними границями живє нє мєншє 30 000 українців на тєриторії колишнього Угорського королівства. (Обчислєння 1910, найбільші єтнографічні острови коло Нірєдьгазів, Нодь Кароля, Гнильця, у Бачці і т. д.).

Соціяльний устрій закарпатського українства аналогічний галицькому. Тільки що мадярськє панування завдало українцям по можливости щє глибші рани, як польськє. Інтєлігєнція (головно

попівство, урядництво, учительство) більше чи менше змадяризована і притім (дивним дивом) почасти русофільська. Позбавлена культурно вищих слоїв закарпатська народня маса, зложена головно з селянства й дрібного міщанства, підпала дуже сильній павперизації і становить, може, найбільше прибиту віковою неволею частину українського народу[1]. Не диво, що для закарпатської вітки українського народу втерлася назва "раненого брата"![2]

Збираючи цілу українську суцільну територію колишньої Австро-Угорщини, дістанемо ось які дані:

Назва землі	Простір кв. км	Населення 1914	Українців	Жидів	Поляків	Німців	Мадяр	Румунів	Словаків
Галичина	55 000	5 379 000	4 002 000	662 000	651 000	65 000	–	–	–
			74,4%	12,3%	12,1%	1,2%	–	–	–
Буковина	5300	460 000	304 000	73 000	27 000	21 000	–	31 000	–
			65,4%	15,9%	5,9%	4,6%	–	6,8%	–
Закарпаття	14 700	568 000	441 000	69 000	–	6 000	33 00	1 000	13 000
			77,5%	12,2%		1,1%	5,8%	0,1%	0,2%
Разом	75 000	6 407 000	4 747 000	804 000	678 000	92 000	33 000	32 00	13 00
			74,1%	12,6%	10,5%	1,5%	0,6%	0,5%	0,2%

---

[1] Диви Еган. Економічне положення руських селян в Угорщині. Львів, 1901.

[2] З доволі значної літератури про Закарпаття наведу тільки дещо. Срезневскій. Русь Угорская ("Вѣстникъ Географическаго Общества", IV, 1852). — P. Hunfalvy. Die Ethnographie von Ungarn. Budapest, 1877. — Г. Деволланъ. Этнографическая карта Венгріи. СПБ., 1876. і Угорская Русь, Москва, 1878. — А. Добрянскій. О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси ("Журналъ Минист. Нар. Просвѣщенія, 1880). — O. Broch. Studien von der slowakisch-kleinrussischen Sprachgrenze. Kristiania, 1897. — E. Leipen. Die Sprachgebiete in den Ländern der ungarischen Krone. Wien, 1896. — Г. Купчанко. Угорска Русь и ея русски жители. Вѣдень, 1898. — B. Auerbach. Les races et nationalités en Autriche Hongrié. Paris, 1898. — А. Петровъ. Замѣтки объ Угорской Руси ("Журналъ Мин. Нар. Просвѣщения", 1897). — А. Соболевскій. О границѣ русскихъ и словаковъ въ Угорщинѣ ("Живая Старина", 1895). — P. Balogh. A népfajok Magyarországon. Budapest, 1902 з картою. — J. Vargha. A magyar korona országainak 1900 evi népszámlalasa. Budapest, 1902. — В. Гнатюк. Словаки чи Русини ("Записки Наук. Тов. ім. Шевченка", т. 12, 1901). — L. Niederle. Národopisna mapa uherskych Slováků. Praha, 1903. — Його ж. K sporu o ruskoslovenske rozhrani v Uhrach ("Slovanský Přehled", 1903, V, VI). — С. Томашівський. Угорські Русини в світлі урядової угорської статистики ("Записки Наук. Тов. ім. Шевченка", 56, 1903). — V. Cintula. Narodostni poměry uherskych Rusinů podle ščitani c. 1900 ("Zeměvidny Sbornik", X, 1904). — С. Томашівський. Причинки до пізнання національної території угорської Руси ("Записки Наук. Тов. ім. Шевченка", т. 77, 1905). — Його ж. Етнографічна карта угорської Руси. СПБ., 1906. — А. Петровъ. Статьи объ угорской Руси. СПБ., 1906. — Klima. Ruskoslovenska hranice na vychodě Slovenska ("Slovanský Přehled", X). — S. Czambel. Slovenska reč etc. Turč. Sv. Martin, 1906. — L. Niederle в "Narodopisný Sbornik", 1907, I і в Енциклопедії слав. філології, в. II, СПБ., 1902. Огляд старшої літератури у Францева в "Русск. филологич. Вѣстнику", 1901.

Бачимо з них уже на перший погляд, що колишня австро-угорська Україна в порівнянні з колишньою російською Україною на простір дуже незначна. Населенням вона значніша, зокрема його густотою, та не так то дуже. Коли при цім ще зважимо, що природні багатства тієї прикарпатської України (це для неї найбільш підходяча географічна назва) теж не надзвичайно великі, то могли б ми бути склонні більше чи менше легковажити її.

Та таке легковаження було б дуже хибне, прикарпатська Україна — це не звичайна собі межова земля величезної всеукраїнської території в роді Слобожанщини, Полісся чи Каспійської України. Прикарпаття — це черенна земля України величезного значіння. Не тільки з національно-політичних причин, що їх навів я при обговорюванню Галичини. Не тільки тому, що саме на Прикарпаттю національна свідомість пустила серед народньої маси поки що найглибше коріння. Це хвилевий престиж Галичини й Буковини. Без порівняння тривкіші аргументи великого значіння Прикарпаття виходять із обставини, що воно належить в цілости до т. зв. Старої України, вікового осідку нашого народу. Українці Прикарпаття щодо раси, мови, етнологічної культури на кожному кроці показують безсумнівні признаки своєї прадавньої автохтонности. На зглядно невеликому просторі Прикарпаття бачимо не менше, як сім українських племен, два головні діялекти з п'яттю ідіомами, безліч ріжноманітностей у селитьбах, будинках, убранню, звичаях і обрядах. Ці ріжноманітности, щоправда, значно менші, як, наприклад, ріжниці межи поодинокими німецькими племенами, однак вони панують на зглядно дуже невеликому просторі і, як на Східну Европу, сягають дуже глибоко. Цим вони й доказують дуже виразно, що український народ має в Прикарпаттю, хто знає, чи не головний черен своєї найдавнішої батьківщини. Тут лежить один із головних центрів виходу обох великих колонізаційних рухів українського народу, які по кочових лихоліттях залюднювали знов південь і схід України.

Польські намагання, що датуються з доволі давніх часів, уперто йдуть до цього, щоб переконати самих же поляків і цілий світ, що галицькі українці — це "зрутенізовані поляки". Розуміється, ці намагання є суто ненаукові так щодо тенденцій, як і щодо метод. Проста антропологічна дійсність показує їхню нічогість. Український антропологічний тип (адрійський або динарський) з його великим або бодай вищесереднім зростом, сильною круглоголовістю, переважно темною краскою очей і волосся є в українців Прикарпаття не тільки пануючим, але навіть (наприклад, у гуцулів) екстремно зазначеним. Тільки на західніх окраїнах української території є цей расовий тип дещо

ослаблений[1]. Правда, що український люд наслідком своєї вищої етнологічної культури асимілював протягом століть доволі багато чужого елементу, однак по новішим систематичним дослідам ця примішка мусить бути вважана дуже невеликою.

По цім короткім огляді суцільної української національної території в давній Австро-Угорщині переходимо до представлення українських земель давньої Російської держави.

VI. ПОГЛЯД НА РОСІЙСЬКУ СТАТИСТИКУ. ХОЛМЩИНА

Докладне визначення й обграничення суцільної української території в Російській державі перед 1914 р. зустрічає ще більші труднощі, як таке ж саме визначення в межах колишньої Австро-Угорщини. Тут маємо бодай до діла з чотирма докладними переписами населення, які не залишили ніякої, хоч би найдрібнішої, оселі. Всі результати цих переписей опубліковані, як звісно, навіть по громадам. В Росії перша й остання дійсно загальна перепись населення була щойно 28 січня 1897 р. Її результати тільки в части опубліковані, найменші одиниці, яких національний склад оголошений друком, це повіти. А звісна річ, що деякі російські повіти (уезди) так само великі, або й більші, як провінції держав Західної Европи, ба навіть як ці держави самі!..

Це перша й, без сумніву, найважніша хиба офіціяльної російської статистики. Вона просто унеможливлює провести докладні границі межи поодинокими народами держави. Поки не будуть опубліковані дані по волостях і селитьбах, докладне проведення навіть офіціяльних етнографічних границь буде неможливе.

Друга велика хиба російської офіціяльної статистики — це її тенденційність, ворожа українству. При нерівно більшій свободі рухів, як у Австрії, могли російські урядовці завдати українському живлу великі статистичні шкоди. Головні між ними ось які:

1) Українське населення північного Підляшшя й цілого Полісся зачислене без виїмку до білорусів, хоч приналежність пинчуків Пинського й (південної частини) Мозирського повіту

---

[1] Х. Вовк. Антропометричні досліди українського населення Галичини ("Матеріяли до української етнольогії", X, 1908). — Його ж праця в "Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ". Т. II. — І. Раковський. Расовість Славян ("Збірник мат. прир. секції Наук. Тов. ім. Шевченка", т. 18-19). Львів, 1919.

до українців давно звісна, а населення останку Мозирського, цілого Річицького й цілого Гомельського повіту говорить переходовими українсько-білоруськими діялектами.

2) Населення північних повітів Чернігівщини, незважаючи на його очевидну приналежність до українського народу, зачислено в части до білорусів, у части до москалів.

3) "Низових" донських козаків, які, як звісно, говорять діялектом мішаним, у якім рішучо переважають українські елементи над московськими, зачислено в цілости до москалів.

4) Українське населення Підкавказзя затягнене тільки в дуже малій частині в рубрику "малоросів" — переважно воно в рубриці "русскихъ".

5) Серед українського міського населення по всій Україні записувано майже всіх цих, що володіли теж московською мовою, як москалів — головно ж усіх приналежних до вищих клас населення. Вже й не згадувати про це, що в 1897 р. явне признавання себе українцем могло бути для дотичної особи дуже невигідне — тому-то й по можности багато відважних патріотів воліло не признаватись...

6) Саме на Південній Україні, почасти й на Західній, отже, в землях, найбільше віддалених від московської національної території, є урядовий процент москалів неприродно великий, незважаючи на це, що дійсна примішка московського елементу там дуже маленька.

Таких тенденційних хиб у російській статистиці дуже багато. Їх хоч би коротке представлення задалеко завело б нас.

Третя велика хиба російської офіціяльної статистики лежить у цім, що вона майже на четвертину століття позаду нашого часу. В цім чвертьстоліттю були великі масові переміщення в Російській державі. Таврія, Кубанщина, Чорноморщина, Терщина, Ставропільщина, Південна Сибір і Амурщина з Приморщиною зазнали великих змін у своїй національній зложні. Плила сюди сильна струя українських, головно хліборобських, переселенців і спинялася тут. Вона перемінювала широкі простори, ще в 1897 р. дійсно мішані або й неукраїнські, в суто українські й знаменито збільшила обсяг нашої суцільної етнографічної території.

З огляду на ці негативні прикмети російської офіціяльної статистики треба ще більше, як у колишній Австрії, класти вагу на етнографічні й діялектологічні досліди й карти та на матеріяли, доставлені самовидцями. Розуміється, що певність щодо українських границь, осягнена в межах Росії, мусить бути багато менша, як певність, добута в межах давньої Австро-Угорщини.

* * *

Наш огляд українських земель давньої Російської держави почнемо з *Холмщини.*

Холмщина творить враз із "Середньою" Галичиною від більш як тисячі років граничну землю між українським та польським народом. Довга смуга лісової пущі лежала тут між Вислою, з одної, а Вислоком, Сяном, Вепром і Бугом; з другої сторони. Вона ділила старопольські племена від староукраїнських. Такі граничні смуги пралісу знамениі для первісних державних і культурних ступнів розвитку по цілій Землі[1]. Поволі згодом повстали в цілій граничній пущі укріплені оселі, які дістали назву Червенських городів від головного города Червеня (нині село Чермно, на південний захід від Грубешова).

Польські історики й політики вже від давнього часу використовують одно місце з т. н. Несторової літописи, щоб цілу українську Галичину й Холмщину представляти як первісно польську національну територію. Це місце каже, що 981 р. Володимир пішов на ляхів і зайняв городи їх Перемишль, Червень і інші городи, які є до сьогодня під Руссю. Тим часом із чеської хроніки Космаса[2] і з записок арабського географа Ібрагіма ібн Якуба, який саме під цей час подорожував у цій части Европи[3], знаємо, що тоді навіть Краків не належав ще до Польщі, що ж доперва Червенські городи! Супроти цих обох історичних джерел і документу вдови Мешка I, князя Польщі, в котрім зазначені границі тодішньої Руси[4], виходить, без ніякого сумніву, що київський літописець у цьому місці є недокладний (мабуть, розумів під "ляхи" чехів) і що нинішня західна окраїна української Галичини разом з Холмщиною належала при кінці X віку часово до чехів[5]. Часово кажемо тому, що потім аж до половини XIV століття Галичина й Холмщина були постійно під пануванням староукраїнських держав Києва й Галича. Город Холм був заложений коло 1237 р. Данилом, князем і королем галицьким, і був якийсь час його столицею. Правда, що т. зв. Червенські городи були предметом граничних воєн між давньою Польщею й давньою Україною і часово діставалися під польське панування (1018-1031, 1069-1080 (?), 1213-1219). З другої сторони, українські князі пару наворотами воло-

---

[1] F. R a t z e l. Anthropogeographie. T. II, 87 д. Politische Geographie, стор. 160 і д.
[2] I, 33, 37.
[3] Извѣстія аль Бекри, стор. 17.
[4] Monumenta Poloniae Historica, I, 149.
[5] F. P a l a c k ý. Dějiny česke, I, 1, стор. 252. — D u d i k. Mährens Allgemeine Geschichte, I, — 383. — V. T o m e k. Děje Kralovstvi českého, § 12. Карта. — М. Г р у ш е в с ь к и й. Історія України-Руси, I, 433 дд.

ділі й Люблином (1234-1302) і посували границі Галицько-Володимирської держави аж по Вислу. При тім не треба, однак, ніколи забувати, що територія т. зв. Червенських городів обіймала тільки західну частину нинішньої української Галичини й південну частину Холмщини. Коли польські історики й політики розширили поняття Червенських городів на цілу українську Галичину, то це тільки довільність або тенденція.

Населення Холмщини було від самих початків її історії українське. Державна стара українська приналежність положила такі тривкі основи під національне й релігійне обличчя тутешнього населення, що ніякі пізніші історичні судьби землі не змогли його перемінити.

Через упадок Галицької держави прийшла Холмщина до поділу між Польщею й Литвою (по сукцесійних війнах 1340-1366). Люблінська унія 1569 р. полишила Литві тільки північний кінчик Холмщини, останок під назвою "Холмської землі" прилучено до автономного "Руського воєводства". Такі відносини лишились аж до поділів Польщі. Віденський конгрес 1815 р. прилучив Холмщину без огляду на етнічні й історичні окремішности до Польського Королівства (Конгресівки), яке отримало від конгресу широку автономію. В рамах Конгресівки Холмщину розпайовано поміж дві губернії: Люблинську й Сідлецьку. Аж 1912 р. зорганізував російський уряд територію Холмщини як окрему губернію. Рівночасно вилучено її з генерал-губернаторства Варшавського й приділено до Київського.

Цей крок російського правління наступив з тієї причини, що процес полонізації Холмщини, дуже повільний в часах існування Польської держави, під російським пануванням дуже прискорився й саме в останніх десятиліттях прийняв небезпечні розміри. Цей процес полонізації мав своє коріння в нещасливих релігійних відносинах Холмщини. Тутешнє українське населення було від Володимирових часів православне. По проголошенню Римом у Берресті (1596 р.) унії стали холмщаки уніятами й остали ними аж до найновіших часів. Протягом століть налстіло в уніятське богослуження, саме на Холмщині, багато римо-католицьких обрядів і звичаїв із сусідньої Польщі.

Російський уряд зніс (як звісно) унію в інших українських землях вже в 1838 р., а в Холмщині, зв'язаній адміністративно з Конгресівкою, аж в 1875 р. Українське простолюддя Холмщини було до унії й питомого свого обряду дуже прив'язане. Замість поволі очищувати уніятський обряд (впрочім, сливе тотожний із староукраїнським православним обрядом) з латинських примішок, російський уряд і синод взялися до цієї "делікатної" справи дуже радикально. На місце унії прийшло відразу православіє й то в його московському, чи бодай сильно "обрусіло-

му", виданні. Не дивно ж, що холмські українці, уніяти, до того ще (з вини самого ж російського уряду!) національно несвідомі, тільки в малій частині перейшли на православіє. Подавлююча більшість остала в душі католицькою, ходила радше до католицьких костелів, як до своїх церков, і шукала заспокоєння своїх релігійних потреб радше у римо-католицького клиру, як у наставленого синодом православного духовенства. Костел добув багацько зразу явних, потім (по забороні переходу) тайних прозелитів, їх полонізував польський клир усіми силами.

Усі заходи, прийняті московським урядом проти "опірних" уніятів, нічого не помагали. Число католиків на Холмщині росло швидко, число поляків теж, хоч не так дуже. Сільське населення ставало поволі католицьким, не перестаючи, однак, держатися української мови і звичаїв. Тільки незначне число селян сполонізувалось за впливом костела. Зате по містах полонізація зробила значні поступи. Коли ще перед півстоліттям польське живло на Холмщині не переходило 20-ї пайки населення, то в початках XX століття скількість його виросла на 1/5 частину усього населення.

Коли в 1905 р. проголошено свободу віри в цілій Російській державі, та таки не признано унії, велике число (офіціяльно 169 000, по іншим джерелам поверх 200 000) холмських українців з імені православних, бувших уніятів або католиків, перейшло відверто на римське католицтво. Цей масовий перехід з лона державної віри перелякав центральне російське правительство. Воно постановило тому рятувати Холмщину перед польщенням адміністраційними розпорядками, відділити її від польських губерній і утворити з неї осібну губернію. Окрема комісія визначила межі нової Холмської губернії після етнографічних категорій і 1912 р. нова губернія стала дійсністю.

Під час війни і відвороту росіян 1915 р. українське населення Холмщини евакуйовано переважно в глибину Росії. Австрійсько-німецькі окупаційні власти скасували Холмську губернію, прилучили її територію до польського адміністраційного округу й залляли австрійсько-польською бюрократією. Вона перевела навіть "перепись населення", яка виказала, що ніяких українців на Холмщині немає.

Ця бюрократія повела під протекторатом Австрії завзяту полонізацію. Української мови не признавано, українські церкви перемінювано в католицькі костели, землю евакуйованих українців розділювано поміж навмисне спроваджених польських колоністів. Правда, що Берестейський мир 1918 р. прилучив Холмщину аж по лінію Тарногород, Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник до Української Народньої Республіки, однак постанов мира австрійське правління й не ду-

мало виконувати. Аж до розвалу Австрії тривав процес насильної полонізації невпинно. Українських холмщаків, що вертали поволі з глибини Росії, просто не пускали до їх рідної землі!

Етнографічна границя суцільної української території держиться на Холмщині доволі докладно західної межі губернії. Правда, що деякі півострови й острови польської території переходять цю межу, однак на більший розмір буває таке тільки в південних повітах Холмщини: Білгорайськім і Замостянськім. Крім цього, ці енкляви вирівнюються великими українськими енклявами, що лежать на заході від меж губернії (між Луковом й Желеховом, Сідлецем і Калушином, коло Соколова і т. п.).

Після думського закону про утворення Холмської губернії прилучено до неї слідуючі повіти й части повітів (дані з 1 січня 1909):

З губернії	Повіт	Населення	Українців і москалів	Поляків	Жидів	Інших (перев. німц.)
Люблинської	Грубешів (цілий)	138 562	57%	26%	16%	1%
	Томашів (цілий)	113 108	47%	41%	12%	–
	Холм (майже цілий)	157 091	47%	28%	11%	14%
	Любартів (частина)	2 453	73%	18%	1%	8%
	Красностав (частина)	12 722	74%	22%	4%	–
	Замостя (частина)	88 564	27%	54%	19%	–
	Білгорай (частина)	94 454	39%	50%	11%	–
Сідлецької	Біла (цілий)	92 667	59%	14%	27%	–
	Констаитинів (частина)	60 857	71%	13%	16%	–
	Радин (частина)	30 943	79%	20%	1%	–
	Володава (майже цілий)	104 895	62%	15%	17%	5%[1]
	Холмська губернія, простір 13500 кв. км	896 316	52%	30%	15%	3%

Нову губернію поділено на вісім нових повітів із старими назвами: *Холмський, Білгорайський, Більський, Володавський, Грубешівський, Томашівський, Константинівський, Замостянський*[2]. Нові повіти ріжняться від старих тої самої назви повітів простором і населенням, отже, й також процентовим його складом. З цього замішання скористали польські вчені й публіцисти й виставили мене й д-ра Кордубу як фальшівників статистики, тому що мої дані (для "старих" повітів) не згоджувалися з даними д-ра Кордуби (обчисленими для нових повітів)[3]. Впрочім, д-р Кордуба обмежує українську суцільну територію на шість повітів Холмщини, виключаючи з неї Білгорайський і Замостянський повіти. Його дані представляються ось як:

---

1 Чихачевъ. К образованію Холмской губерніи. СПБ., 1912.
2 Ежегодникъ Россіи. 1914. Петроградъ, 1915. Р. XI, в.1.
3 Диви: Chelm und Podlachien. Wien, 1918.

Повіт	Простір	Населення	Українців	Москалів	Поляків	Жидів	Німців
Холм	2139	194 000	41,9%	6,3%	27,6%	10,9%	13,3%
Біла	2022	142 000	55,5%	5,0%	15,7%	23,4%	–
Володава	1862	121 000	62,6%	2,4%	14,8%	15,5%	4,7
Грубешів	1661	171 000	55,7%	1,9%	25,9%	16,2%	–
Константинів	1470	92 000	68,4%	2,4%	14,2%	14,9%	–
Томашів	1301	122 000	44,1%	2,6%	41,1%	12,2%	–
Разом кругло	10 500	842 000	53,2%	3,7%	23,9%	15,3%	3,0
			448 000	31 000	201 000	129 000	33 000

Я вповні акцептую числа Кордуби, однак не виджу причини вести етнографічну границю суцільної української території здовж повітових меж. Це добре на півночі, де нема таких сильних зазублень і де межа губернії доволі докладно припадає на етнографічну. Після моїх тимчасових дослідів дасться, одначе, повести й на півдні ось, яка строго *мінімальна* межа української території; границя Галичини, Біща, Княжполь, Лукова, Осухи, Майдан Сопотський, Тарнаватка, Криниці, Комарів, Снятичі, Котличі, Горішів, Грабовець, Войславичі й далі на північ здовж губернської границі.

Коли спогадаємо, що тут (як і всюди) українське міське, ба й сільське населення, головно бідніше, що є в економічній залежності від своїх московських чи польських патронів, було при переписях приневолене записуватися на поляків чи москалів, прийдемо до заключення, що моя свогочасна оцінка національного складу населення Холмщини[1] не була далека від правди. Я рахував і тепер рахую для мінімальної території української Холмщини кругло 10 000 кв. км, 800 000 населення, 60% українців, 20% поляків, 4% німців, 15% жидів і 1% москалів.

Існування значного кусника суцільної української території на Холмщині не підлягає, отже, ніякому сумніву. Тутешнє українське населення є, без сумніву, від найдавніших часів автохтонне селянське населення, яке опиралося сливе цілих тисячу літ зпершу полонізації, потім русифікації[2]. Полемічна літерату-

[1] R u d n y c k y j. Die Verbreitung der Ukrainer ("Kartographische Zeitschrift", Jg. IV, 1915).

[2] Диви: F. G l o g e r. Obchody weselne. Kraków, 1869, І. П. Щ е б а л ь с к і й. Карта русскаго Забужья, Варшава, 1880. — Anonim. fantazye geograficzne ("Ateneum", 1882). — A. Z a k r z e w s k i. O ziemi bielskiej ("Wisla", III). — М. К о я л о в и ч ъ. Объ этнографической границѣ между Западной Русью и Польшею. Вильно, 1885. — А. Р и т т и х ъ. Славянскій міръ. Варшава, 1885. — О. Б а т ю ш к о в ъ. Холмская Русь. СПБ., 1887. — В. Ф р а н ц е в ъ. Карти русскаго и православнаго населенія Холмской Руси. Варшава, 1909. — К а р е т н и к о в ъ. Холмская губернія. Лубни, 1913. — М. К о р д у б а. Північно-західня Україна. Відень, 1918.

ра з політичною закраскою, головно з останніх років, доволі багата та переважно без всякої научної вартости. Зосібна, польські публікації своїм звичайним апріорним твердженням, будьто би Холмщина була суто польським краєм, є для всякого научного вжитку цілком нездатні.

Окреме становище серед воєнних публікацій займає дуже солідний статистичний атлас західних областей Російської держави, виданий німецьким штабом[1].

VII. ПІДЛЯШШЯ Й ПОЛІССЯ

Підляшшя, земля "під Ляхом", себто близько польської границі, була, мабуть, заселена тим же самим староукраїнським племенем дулібів, що жило над Бугом і на верхів'ях Нарви. На заході межувало Підляшшя великими дрімучими лісами з землями польських, чи мазовшанських, племен, на півночі з ятвягами, народом литовського кодла. Землю ятвягів "взяв" Володимир Великий уже в 983 р.[2], і хоч пізніше вони визволилися і давалися навіть узнаки населенню сусідних українських земель, то все-таки врешті-решт ціла південно-східна половина їх землі підпала дуже скоро українізації.

Політичним осередком Підляшшя було спершу Берестя, столиця удільного князівства. Пізніше виступив Дорогичин — тут коронувався Данило на короля[3]. Підляшшя належало аж до кінця до Галицько-Володимирської держави, по її розборі дісталося спершу Литві. По Люблинській унії 1569 р. пішла західна частина Підляшшя з Дорогичином, Більськом і Мельником до Польщі, де її зорганізовано як автономне Підляське воєводство. Східна частина з Берестям і Кобрином лишилася при Литві як частина Берестейського воєводства. При творенню Конгресівки прилучено до неї тільки південний кінчик Підляшшя на лівому березі Бугу. До 1914 р. творив цей кінчик північну окраїну Холмської губернії, останок Підляшшя належав до Городненської губернії.

Етнографічні відносини Підляшшя є прості. Тут межують із собою три суцільні території: українська, білоруська й польська. Границя української території проходить від Мельника до Дорогочина, на Земятичі, Боцьки, Страблю до р. Нарви. Тут починається границя українсько-білоруська. Вона йде р. Нарвою в гору через с. Нарву й Семенівку (північна межа Біловезької Пущі) аж до джерел ріки Нарви, потім на Велике, Пружани,

---

[1] Volkerverteilung in West-Rußland. Hamburg, 1917.
[2] Лѣтопись по Ипатскому списку, стор. 54.
[3] Грушевський. Історія України-Руси, II, 387.

Сілець, Картузьку Берсзу й доходить коло Чорного озера до границі Городненської губернії.

Це мінімальна границя, проведена здебільшого після карт Рітгіха[1]. Вона зазначує територію, щодо українського характеру котрої нема ніякого сумніву. Границя західна супроти польської території ніяких сумнівів не виказує. Натомість північна границя супроти білоруської національної території підлягає деяким сумнівам. Поміж дійсною суто українською територією, якої границю ми саме зазначили, та суто білоруською територією, яка лежить далі на півночі, в повітах Сокільськім і Городненськім, простягається широка полоса переходових говорів ні то українських, ні то білоруських. Ця полоса обіймає Білостоцький, Волковийський, Слонимський повіти у цілості з північною частиною Пружанського. Вже Чубинський був склонний причислювати більшість мешканців Городненської губернії до українського племени головно з огляду на т. зв. заблудівський діялект, який панує в згаданих вище, яко переходові, повітах. Звісний письменник Іван Нечуй-Левицький, добрий знавець тамошніх місцевих обставин, числив усю цю переходову полосу до української території і числив тому на 1 617 859 мешканців Городненської губернії ні менше, ні більше як 1 400 779 українців (до 87%)[2]! *Заблудівський* повіт навіть Соболевський причислює до українських[3]. Правда, мабуть, лежить посередині. Переходова полоса між українщиною і білорущиною, безумовно, існує, й докладне розмеження обох територій через присудження одній з них тієї цілої переходової полоси не було би справедливим. Південна половина переходової полоси повинна бути причислювана до української території приблизно по лінію Білосток, Свислоч, Ружани, Доманове, річка Щара аж до східної межі Городненської губернії. Розуміється — salvis iuribus будучого докладного розсліду на місці. Та вернімо до зазначеної вище мінімальної території українського Підляшшя.

Вона обіймає повіти *Берестейський і Кобринський* у цілості, східну половину *Більського* й південну *Пружанського* повіту. Офіціяльна статистика (1897) числить у повітах:

	Українців	Москалів	Білорусинів	Поляків	Жидів
Берестя	64,4%	9,9%	—	3,9%	20,8%
Кобрин	79,6%	4,0%	—	2,2%	13,7%
Більськ	39,1%	5,9%	4,9%	34,9%	14,9%

---

[1] Славянскій міръ. Варшава, 1885, стор. 24. Карта ("Изв. Имп. Акад. Наукъ", IV, 110 дд.); Соболевскій. Очеркъ русской діалектологіи ("Живая Старина", 1892, III, 3).

[2] Anzahl der Ruthenen etc. ("Ruthenische Revue", Jg. V, стор. 254 д.).

[3] Цит. IV, стор. 32 і д.

Ціла мінімальна територія українського Підляшшя обіймає округло:

Простору	14 000 кв. км
Населення	700 000
Українців	500 000 — 71,4%
Москалів	45 000 — 6,4%
Поляків	25 000 — 3,6%
Жидів	115 000 — 16,4%
Білорусинів	15 000 — 3,1%

На схід від Підляшшя лежить слідуюча межова область України: *Полісся.*

В початках історичного життя східних слав'ян було Полісся залюднене, по думці Варсова, Мілюкова, Багалія, племенем дреговичів. Чи вони є дійсно предками нинішніх українських поліщуків, нема виразних доказів ні pro, ні contra. В кожному разі нинішнє Полісся оставало від початку X століття нашої ери під пануванням староукраїнської Київської держави й творило в її рамах т. зв. *Турово-Пинську* землю. В XIII столітті попала ця земля під панування Галицько-Володимирської держави, потім швидко увійшла в склад Литовсько-Руського Великого Князівства. При Литві остало Полісся також і по Люблинській унії. Воно творило Берестейське воєводство й південні кінчики Новогродського й Минського воєводства. Прийшовши при поділах Польщі під російське панування, творило Полісся перед 1914 роком повіти *Пинський, Мозирський і Річицький* Минської й *Гомельский* Могилівської губернії.

Населення Полісся — поліщуки — є українським племенем і говорить поліським говором північно-українського діялекту. Цей говір виступає в цілій чистоті в Пинському повіті й у південній частині Мозирського (пинчуки). В цілій останній частині Полісся він стає переходовим діялектом між українською та білоруською мовою. Антропологічний і етнологічний тип, звичаї й обичаї скрізь по цілому Поліссі українські. Зважаючи на це, повинна би північна етнографічна межа української суцільної території на Поліссю переходити приблизно північними межами повітів Пинського, Мозирського, Річицького й Гомельського. Ось статистичний образ тієї максимальної території українського Полісся. Числимо усе корінне населення до українців.

Простір	46 000 кв. км
Населення 1914 р.	1 307 000
Українців	1 017 000 — 78,3%
Москалів	57 000 — 4,4%
Поляків	22 000 — 1,7%
Жидів	205 000 — 15,8%

Крім цеї максимальної української території, яка могла б декому виглядати на імперіялістичну конструкцію, можна й треба визначити на Поліссі мінімальну територію України.

Її межі подають найдокладніше етнографічні карти Ріттіха й Величка. Ці межі йдуть від Чорного озера на Бобровичі, Вигонівське озеро, Ганцевичі, потім здовж східної межі Пинського повіту аж до устя Цни в Прип'ять коло Лунинця, відсіля здовж Прип'яти аж понижче Мозиря і здовж східної межі Мозирського повіту. Дальша етнографічна границя слідкує за губерніськими межами Волині, Києва й Чернигова. Ця мінімальна територія обіймає цілий Пинський і південну на правому березі Прип'яти половину Мозирського повіту й після чисел Кордуби представляється ось як:

Простір	20 000 кв. км
Населення 1914 р.	470 000
Українців	356 000 — 75,8%
Москалів	13 000 — 2,8%
Поляків	12 000 — 2,4%
Жидів	87 000 — 18,3%

Російська перепись 1897 р. улегчила собі роботу на цілім сумнівнім терені Полісся дуже простою дорогою. Вона без обиняків причислила всіх поліщуків Минської й Могилівської губернії до білорусинів. Тим способом південні повіти обох цих губерній, положені в безпосередньому сусідстві суто українських (80-90% українців) повітів Волині, Київщини й Чернигівщини, не виказують офіціяльно ніяких "малоросів". Таке облегшування собі роботи є, однак, ніщо інше, як очевидна насмішка з науки або недозволена ігноранція. Приналежність пинчуків до української народности є в науці й житті від давен-давна безперечною дійсністю[1]. Білоруський вчений Довнар-Запольський признає сам, що офіціяльна перепись зробила тут похибку й рисує українсько-білоруську межу по Ріттіху. На тій самій карті зазначена також "межа малоруського впливу на білоруську мову". Вона переходить по південних частинах Новогродського, Слуцького й Бобруйського і здовж північної межі Річицького й Гомельського повітів[2]. Ця межа, згідна з діялектологічними дослідами Карського, є саме дійсною межею українських поліщуків, і заразом української території на Поліссі[3].

---

[1] Карти Ріттіха й Величка, Ріттіха: Славянскій міръ. Варшава, 1885, стор. 24. — Нідерле в Енциклопедії славянської філології, в.2, стор. 26 і карта.

[2] Семеновъ. Россія, т. IX. СПБ., 1905, стор. 134, карта при стор. 144.

[3] Пор. А. Соболевскій. Очеркъ русской діалектологіи ("Живая Старина", 1892, в.III, стор. 3 дд.). — І. Киркоръ. Бѣлорусское Полѣсье. Москва, 1891. — М. Довнар-Запольський. Бѣлорусское Полѣсье. Москва, 1895. — Г. Булгаковскій. Пинчуки. СПБ., 1896. — Е. Карскій. Бѣлоруссы. Варшава, 1905 і т. д.

VIII. БЕСАРАБІЯ

Огляд західних окраїн нашої території закінчимо Бесарабією.

Бесарабія — країна доволі простора (46 000 кв. км), дуже родюча й багата. Вона тепер анектована Румунією, яка претендує на цілу Бесарабію, — мовляв, із етнографічних зглядів. В дійсности цей край ледви наполовину румунський.

Населення Бесарабії виносить після обчислення з 1 січня 1914 р. 2 657 300 душ. Воно дуже ріжноманітне — перепись 1897 р. начислила тут аж 41 народність. Примінивши процентові числа цеї переписі до числа населення 1914 р., дістанемо ось який національно-статистичний образ Бесарабії:

Населення	2 657 000	
Румунів	1 265 000	— 47,6%
Українців	521 000	— 19,6%
Москалів	215 000	— 8,1%
Болгарів	140 000	— 5,3%
Поляків	160 000	— 6,0%
Німців	82 000	— 3,1%
Жидів	314 000	— 11,8%
Турко-татарів	80 000	— 3,0%
Інших	24 000	— 1,0%

Ці цифри, безумовно, фальшиві. Так скількість москалів, як і скількість румунів, значно прибільшена на некористь українського живла.

В кожному разі релятивну більшість населення Бесарабії творять *румуни*, тут звані *молдаванами* (47,58% — 1 265 000). Вони займають суцільно середину довго простягненої країни й розсипані, крім цього, поменшими островами по цілому просторі губернії. На північному заході й півдні їх, впрочім, мало. Скількість образованих, національно свідомих румунів є в Бесарабії дуже мала, переважна більшість вищих шарів народу є під впливом російської школи й церкви зрусифікована. Молдаванський селянин і дрібноміщанин остав вірніший мові й обичаям своїх предків, хоча школа була виключно російська, в церкві панувала тільки слав'янська літургія, й молдаванин міг писати свою мову тільки російською азбукою. Незважаючи на те, русифікація зробила тільки малі поступи, більші натомість, дивним робом, українізація. Переважна більшість молдаванського селянства Бесарабії володіє більш або менш українською мовою, не покидаючи, однак, своєї рідної.

Другою щодо величини національною групою Бесарабії є *українці* (19,62% — 521 000, в дійсності о 180 000 більше). Укра-

їнці сконцентровані на північному заході (Хотинський повіт) і на півдні (Акерманський і Ізмаїльський повіт) краю, крім цього, вони розсипані всюди більшими чи меншими колоніями, навіть у румунському центрі Бессарабії. Переважна більшість бессарабських українців — це хлібороби, селяне й дрібноміщане, однак і серед урядництва й священства Бесарабії є доволі українців з походження, дещо — теж з національної свідомости.

Потім слідують щодо числа *жиди* (314 000 — 11,79%), розселені по цілій Бесарабії доволі рівномірно, по містах творять всюди коли не безоглядну, то зглядну більшість. Ціла торгівля й майже цілий промисел Бесарабії в їх руках. Вищі шари жидів тут, як і загалом у Росії, культурно зрусифіковані.

Москалі (8,05% — 215 000) є щонайвище в четвертині дійсні москалі, зайшлі сюди з Московщини. Впрочім, це або поверхово зрусифіковані українці, або попросту українці, офіціяльно записані на москалів. З виїмком декількох колоній старовірів є бесарабські москалі головно великими земельними власниками, військовими старшинами, купцями тощо. Московський покіст був у Бесарабії повсюдний та дуже тоненький.

Болгари (140 000 — 5,33%) живуть яко хлібороби й огородники в кількох великих етнографічних островах південної Бесарабії. Тут же зустрічаємо великі хліборобські колонії *німців* (83 000 — 3,11%), що існують від 1814 р. і дійшли до значного добробуту. Крім того, живуть у Бесарабії останки колишніх володарів краю — турко-татари (79 000 — 2,95%) і декілька інших дрібних відломків народів.

Нинішня національна пестрота Бесарабії — це вислід історичного розвитку країни. У вчасному середньовіччі жили тут анти, предки українців. Пізніше виступають у історичних джерелах як жителі цих околиць два староукраїнські племена тиверців і угличів. У X столітті мали вони на території нинішньої Бесарабії тут головні міста: Пересічен (коло нинішнього Оргієва), Тегинь (нині Бендери) і Білгород (нині Акерман). В цім часі належала ціла Бесарабія до староукраїнської Київської держави. По її розпаді на удільні князівства дісталася Бесарабія під панування Галицько-Володимирської держави. Крізь Бесарабію йшла жива торговля Галича з Дунаєм, Чорним морем, Царгородом. Перешкоджували їй тільки напади й переходи турських кочівників через південно-бесарабські степи[1].

Монгольсько-татарські набіги відсунули український елемент з цілої південної й середньої Бесарабії та Молдави аж геть у

---

[1] Диви, пр., у Соловйова: Історія Россіи: I, 48, 460, 533. — Грушевського: Історія України. I, 179 д.; II, 519 дд. — Семйонова: Россія. Т. XIV, стор. 137 дд. та ін.

буковинські і північно-бессарабські ліси. В 1340 р. впала Галицько-Володимирська держава, й не було вже кому відвойовувати цеї, хоч і як важної, української території. В молдавські й бессарабські безлюддя стали поволі напливати румунські напівкочові пастухи й хлібороби з Семигородської верховини. Витворилося тут кілька "банатів", від одного з них розійшлась назва Бессарабія по цілому краю. Дуже скоро підпала Бессарабія під політичний вплив Молдави й пішла разом із нею під турецьку зверхність. Деякі околиці Бессарабії і твердині — Бендери, Аксрман, Ізмаїл, Хотин — були прилучені навіть до безпосередніх володінь Високої Порти. Південна частина Бессарабії стала кочовищем буджацьких татарів, а кримці користувалися Бесарабією аж у XVIII столітті як вигідною дорогою для своїх набігів на українські землі Польсько-Литовської держави. В 1812 р. прийшла сливе ціла Бесарабія дорогою анексії до Росії, 1829 — також південна Бессарабія з дельтою Дунаю. В 1856 р. мусіла Росія відступити дельту Дунаю Туреччині, південну частину Бессарабії — князівству Молдаві. Аж у 1878 р. прийшла ціла Бесарабія в нинішнім поняттю під російське панування. Густіше заселення Бессарабії датується, впрочім, щойно з першої половини XIX віку.

Суцільна українська територія Бессарабії нелегка до сконстатовання. Від часів обох карт Ріттіха не було ніяких джерельних етнографічних карт Бессарабії. Аж в 1917 р. мала бути зроблена нова карта Берга, однак її не вдалося мені ніяким способом досі роздобути. Замітне це, що перша карта Ріттіха не виказувала в Бессарабії сливе ніяких москалів, щойно друга[1] показує москалів в більшій кількости і то тільки в Ізмаїльському повіті (де офіціяльна статистика начислила їх, впрочім, тільки 12,3%). Скомбінувавши дані етнографічних карт з офіціяльною статистикою й ріжними даними, які я добув від самовидців, я дійшов до ось якої межі суцільної української території в Бессарабії: Кілійський рукав Дунаю попри Вилків, Кілію, Ізмаїл (ціла дельта Дунаю є, впрочім, українська), озеро Катлабух, північна межа Ізмаїльського повіту аж до ріки Ялпуха, ріка Ялпух аж повище Комрату, місцевости Чімішлія, Лейпціг, північно-західна границя Акерманського повіту аж до Дністра. Потім слідкує границя горі Дністром аж пониже Сороків, звідси на захід на Згурицю, Марамонівку, Дондюшани до східної границі Хотинського повіту й попри Корпач до Пруту й горі рікою до Новоселиці, по Чубинському, на Фітешті, Тицкани, Білявиці, Кишла Замжієва, Кишла Салієва, Гиждева, Білівці, Довжок, Динівці, Рингач, границя Буковини[2].

---

[1] Карта западнихъ и южнихъ славянъ в "Славянскій міръ". Варшава, 1885.
[2] Чубинський. Труды і т. д., VII, стор. 363.

В межах тієї границі лежать: повіти Хотинський і Акерманський в цілости, східна половина Ізмаїльського, південна окраїна Сорікського й кусничок Бендерського повіту. Образ цього мінімального обсягу української території в Бесарабії виглядає після офіціяльної російської статистики ось як:

Простір	17 000 кв. км
Населення	1 020 000
Українців	427 000 — 41,8%
Москалів	112 000 — 10,9%
Румунів	193 000 — 18,9%
Болгарів	102 000 — 10,0%
Жидів	94 000 — 9,2%
Німців	62 000 — 6,1%
Турко-татарів	27 000 — 2,6%
Інших	3 000 — 0,3%

Українці творять на цім просторі офіціяльно тільки зглядну більшість з москалями, що є тут майже в трьох четвертинах "паперові", навіть абсолютну більшість тутешнього ріжноманітного населення. Поза цею межею живе в Бесарабії не менше як 94 000 українців і 103 000 москалів. При поділі Бесарабії після етнографічних меж остало б навіть дещо більше українців і москалів під румунським пануванням, як румунів під українським.

Впрочім, всі ці цифри далеко недостовірні. Після моєї оцінки, зробленої на основі існуючих етнографічних карт і зібраних мною звісток самовидців, треба процентове число українців в українській частині Бесарабії збільшити до 58%, число москалів зменшити до 3%, румунів — до 9%. Офіціяльні процентові числа для інших народностей є приблизно вірні.

Існування значного кусня суцільної національної української території в Бесарабії не підлягає, отже, ніякому сумніву. Посягання на цілу Бесарабію зі сторони так Української, як і Румунської держави треба з етнополітичного боку вважати несправедливими. Тільки поділ Бесарабії після суцільних етнографічних територій є з політично-географічного погляду оправданий.[1]

[1] Щодо української території в Бесарабії диви, крім загальних представлень Чубинського, Ріттіха і т. п.: П. Несторовскій. Бессарабскіе русины. Варшава, 1905. — Первая всеобщая перепись населенія Рос. Имп. 1897 г., зош. III, СПБ, 1905. — K. Drož. Ruské osady v rumunské deltě dunajské ("Osvěta", 1909). — S. Rudnyckyj. Bessarabien ("Ukrainische Korrespondenz", Wien, 1916) і т. д.

IX. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

Означивши цим робом межі суцільної української території на північному заході, переходимо тепер до північно-східних її границь. Тут сусідами українців є всюди москалі, інші народности так щодо числа, як щодо обсягу відступають цілком на задній плян.

У філологічній і історичній літературі велася довший час завзята контроверзія з шовіністичним підкладом на тему: чи були первісні слав'янські мешканці середнього Подніпров'я й Лівобережжя (Сіверщини) "великоруського" чи "малоруського" кодла. Як нині справа стоїть, ця контроверзія покінчена на користь погляду, що ці лівобережні землі Подніпр'я були споконвіку заселені староукраїнськими племенами сіверян і інших[1]. Татарське лихоліття обезлюднило лугові простори між Десною та Доном дуже значно, так що аж в XVII віці тут наново стала густіше поселюватись українська людність. Повстала т. зв. Слобідщина, або Слобідська Україна[2]. Загущування її населення протяглося в XVIII, навіть XIX вік. Головну масу приходців становили українці, та й москалів сюди чимало прибувало, так що в північній граничній смузі Слобідщини московські етнографічні острови посіяні дуже густо.

Українсько-московська етнографічна границя є багато гостріша, як українсько-словацька, українсько-білоруська, навіть як українсько-польська. Переходових діялектів так само нема, як на польському пограниччі, є тільки місця, в яких або українське населення більше чи менше зрусифіковане, або московське більше чи менше зукраїнізоване. Сіл з мішаним населенням, яке живе всуміш поселене й заводить між собою родинні зносини (таке є навіть на польському пограниччі), тут сливе немає.

Проведення докладної етнографічної границі поміж українською та московською територією на Слобідщині дуже трудне. Не тільки наслідком загальних, вищенаведених прикмет російської офіціяльної статистики. Карта Ріттіха є в цім відтинку основно перестаріла й недостовірна; Величка — так само, Нідерле — тільки в головних обрисах добра. Діялектологічна карта Росії[3] полягає головно на пробних дослідах. Добра науково угрунтована межа дала би провестися тільки науковою межовою

---

[1] Диви Г р у ш е в с ь к и й. Історія України-Руси, т. І. стор. 173 д. Примітка 34. стор. 511 дд. з представленням цілої справи.

[2] Диви Г р у ш е в с ь к и й. Ілюстрована Історія України. Київ-Львів, 1912, стор. 455 д. — С е м е н о в ъ. Россія, т. VII. СПБ., 1903, стор. 80 д. і passim.

[3] Видана діялектологічною комісією під ред. У ш а к о в а, мені, на жаль, недоступна.

комісією. Напевно знаєм тільки те, що діялект південно-західнього кута Трубчевського й західньої частини Сівського повіту творить перехід від московської мови до української[1]. Для того в цім межовім просторі треба більше, як деінде, усталити дві границі: одну мінімальну, що обняла би простори, без сумніву, навіть по офіціяльній статистиці українські, і другу: максимальну, яка обняла би, крім цього, простори офіціяльно неукраїнські, після ж інших неофіціяльних джерел таки українські.

Під час переговорів гетьманської України з Совітською Росією літом 1918 р. українська мирова делегація під проводом Л. Шелухина поставила на основі діялектологічних дослідів ось яку північну межу для України:

В *Орлівській* губернії: від границь Чернигівщини на Семець, Трубчевськ, горі рікою Нерусою і Сєвом, на Тару, Алешковичі, Орлю. В *Курській* губернії: на схід через Амонь, Софронівку, до ріки Свапи, потім здовж Свапи й Сейму до Глушкова, потім на південь через Костерну, Медвінку й на схід знов до Сейму, на Гущино, Лукіянівку, Старий Оскол, Петропавлівку (Обухівку). У *Воронезькій* губернії: попри Шаталівку, Репіївку, Колбино до р. Дону, повище Коротояку, потім на схід на Шестакове, Нижню Кислю, Козлівку, Бутурлинівку, Василеву (Водяне), Банну до границі губернії[2].

Так обмежена максимальна українська територія Слобідщини має, по офіціяльним даним:

Простір	67 000 кв. км
Населення	4 000 000
Українців	2 040 000 — 51,0%
Москалів	1 940 000 — 48,5%
Інших	20 000 — 0,5%

Тепер пробуватимемо сконструювати мінімальну границю України в цих сторонах. Орлівська губернія мусить, незважаючи на діялектологічні й інші аргументи, вийти поза межі мінімальної території. Вона ж має офіціяльно тільки 6 000 (0,21%) українців при 99,03% москалів і 0,07% білорусинів.

Інакше стоїть справа в *Курській* губернії. Після офіціяльної статистики має вона:

Простір	46 500 кв. км
Населення	3 257 000
Українців	726 000 — 22,3%
Москалів	2 518 000 — 77,3%
Інших	13 000 — 0,4%

---

[1] "Русскій филологическій Вѣстникъ", 1884, 1, стор. 118. — А. Соболевскій. Очеркъ русской діалектологии ("Живая Старина", 2. II, в. I стор. 7).

[2] Див. Memoire sur l'inderpendance de l'Ukraine. Paris, 1919, стор. 118.

Однак є в Курщині цілий ряд повітів, які мають українські більшості або поважні меншості, які тільки в дуже малій часті живуть в етнографічних островах, а в подавляючій більшості держаться територіяльно разом і творять значний кусень суцільної української території, сумежний зі сусідніми суто українськими землями.

До суцільної української території Курщини належать: 1) цілий *Путивльський повіт* (межова лінія Амонь—Ломакино), що має 55,3% українців (офіціяльно, числячи з містами, 52,5%), 2) південна половина *Рильського* повіту (31,0% українців) аж до лінії Ломакино-Куренево з виступами по Глушкове й під Льгов, 3) південна половина *Суджанського* повіту (47,9% українців) аж по лінію Суджа—Довгий—Колодязь, 4) південно-західний кут *Обоянського* повіту (12% українців) аж по лінію Багатий—Кочетівка, 5) цілий *Грайворонський* повіт (60,5% українців, з містами 58,8%), 6) південна частина *Корочанського* повіту (34,3% українців) аж по лінію Підвільхи—Короча, 7) цілий повіт *Новий Оскол* (55,6% українців, з містами 51,0%), 8) південна гранична смуга *Старооскольського* повіту (9% українців) аж по лінію Орлик—Козачок. *Білгородський* повіт, хоч числить урядово тільки 21,2% українців, лежить у цілості в українській національній території як (упрочім, дуже проблематичний) етнографічний острів. Українська Курщина в цих межах представляється, по даним офіціяльної статистики, ось як:

Простір	18 000 кв. км
Населення 1914 р.	1 295 000
Українців	743 000 — 55,1%
Москалів	576 000 — 44,4%
Інших	6 000 — 0,5%

Бачимо тут, отже, знов кусень дійсно суто української суцільної території перед собою. Вона лежить у цілості внутрі діялектологічно означених меж, які я подав при визначуванню максимальної території. Вважаючи на це, виглядає офіціяльна статистика 1897 р. дуже проблематично. Виходить таке, що треба би щонайменше половину з тутешніх офіціяльних великоросів числити до українського живла. З другої сторони, не підлягає сумніву, що в цілій (зокрема ж у курській) Слобідщині існує значна московська колонізація, що живе етнографічними островами серед української території.

Аналогічний образ бачимо в сусідній *Воронезькій* губернії — східній половині колишньої Слобідської України. Суцільна українська територія обіймає тут цілий південь губернії, але границі повітів тут, як і в Курщині, так сконструйовані, що не покриваються сливе ніде з етнографічними границями. Воронезька гу-

берния обіймає офіціяльно 65 900 кв. км з 3 631 000 мешканців, з чого 1 314 000 (36,2%) українців, 2 298 000 (63,3%) москалів і 18 000 (0,5%) інших. Суцільна українська територія Вороніжщини обіймає в цілості повіти: *Богучар* (81,8% українців), *Острогожськ* (90,3% українців), *Бирюч* (70,2% українців) і замкнений ними повіт *Валуйки*, якого невеликий процент українців (51,6%) треба покласти на рахунок несолідности офіціяльної статистики, так само як справу Білгородського повіту (див. вище). Крім цього, обіймає суцільна українська територія південну половину *Павлівського* повіту (43% українців) і південні граничні смуги повітів *Бобрівського* (17% українців), *Коротояцького* (17% українців) і *Новохоперського* (16% українців).

Границя мінімальної української території на Вороніжчині йде тим способом попри отсі місцевости: Городище, Шаталівка, Росоші, Репіївка аж до устя річки Потудані в Дін коло Коротояка, потім здовж Дону на схід на Ліски, потім на Маслівку, Мечетку, Нижню Кислю, Козлівку, Бутурлинівку, Василівку, Бурлаївку, Красне, Пихівку, Банну. Цей простір представляється після офіціяльної статистики ось як:

Простір	31 200 кв. км	
Населення 1914 р.	1 704 000	
Українців	1 312 000	— 77,1%
Москалів	288 000	— 22,7%
Інших	4 000	— 0,2%

Український характер Слобідщини не підлягає, вважаючи на це, ніякому сумніву[1].

X. ДОНСЬКА УКРАЇНА

Східні межові землі нинішньої суцільної української території — так само прастара власність українського народу, як і інші досі пізнані нами межові країни нашої батьківщини. Мабуть, уже довго перед тим, як виступила Київська держава на ширшу історичну арену, сиділи сильні староукраїнські племена на Подонню й Підкавказзю. Недавно виринула навіть думка, що тут був один із центрів найдавнішої Руси-України[2]. В кожнім разі території, про які будемо тепер говорити, належали по Озівське море, Кавказ, Каспій і Волгу до старої Київської держави. Напір кочівників швидко почав випирати українське живло з Подоння, одначе аж татарська навала перемінила тутешні землі в

[1] Див. Семеновъ. Россія, т. II. СПБ., 1905.
[2] Пархоменко. Три центра древнѣйшей Руси ("Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности И. Академіи Наукъ", 1913, XVIII, 3).

пустиню, майже безлюдну, кочовище татарських орд, яких центром став Крим. В цю пустиню, багату всілякими дарами природи, посувалися від заходу українські, від півночі і здовж Дону — донські козаки. Цей рух протягом XVI і XVII віку щораз кріпшав і займав щораз то нові простори. В XVIII столітті приходить упадок татарської могутности, Російська держава нищить самостійність так України, як і Дону, опановує 1783 р. Крим і переступає Кавказ.

Донські козаки зложились уперше в XVI віці з московської й української пограничної людности в суміш[1].

Їх національна приналежність з роду була неодноцільна. В XVII і XVIII віці дуже багато українців ходило в донські козаки. В XIX віці поселилося дуже багато хліборобських переселенців з України над Доном так, що в цілій Росії втерся поволі погляд, що в Донській області творять більшість населення саме українці[2]. До того прилучено в 1887 р. Таганрозький округ, частину давніх запорізьких земель, з його українським населенням до Донщини. Ця обставина ще збільшила відсоток українців на Донщині.

Тим часом перепись 1897 р. і тут викинула штуку. Вона виказала, що українці на Донщині не то що не творять більшості, але й не сягають і третини населення. Ось офіціяльний образ Донщини:

Простір	164 600 кв. км	
Населення 1914 р.	3 876 000	
Українців	1 089 000	— 28,1%
Москалів	2 589 000	— 66,8%
Німців	54 000	— 1,4%
Кімликів	50 000	— 1,3%
Вірмен	43 000	— 1,1%
Жидів	23 000	— 0,6%
Інших	28 000	— 0,7%

В дійсності справа стоїть цілком інакше. Цей фальшивий образ виходить не тільки з вищенаведених штучок російської статистики, але й із одної спеціяльної обставини. Іменно перепись 1897 р. записала попросту всіх донських козаків як великоросів. Це є цілком неправдиве. Серед донських козаків можна розріжнити

---

[1] Соловьевъ. Исторія Россіи, т. V, стор. 1684, т. VI стор. 313 і т. д. — Эварницкій. Исторія запорожскихъ казаковъ. Кіевъ, I, 1892. II, 1895. — Савельевъ. Трехсотлѣтіе войска донского. СПБ., 1870. — Сухоруковъ. Историческое описаніе земли войска донского. Новочеркасскъ, I, 1867. II, 1872. — Семеновъ, Россія. СПБ., 1910, т. XIV, стор. 151 дд.

[2] Диви: Словар Брокгавза й Ефрона sub voce.

три групи: верхових, серединців і низовців. Верхові донці по Хопру і Медведиці — правдиві москалі, середнього росту, ясної комплексії, говорять південно-великоруським діялектом і держаться московського звичаю. Серединці, що живуть по Дону аж до річки Цимлі, вже змішані з українцями, їх тип, мова, звичаї тільки "подібні до великоруських". Натомість донці-низовці так по антропологічному типові (високі, чорняві), як і по звичаям — українці. Їх мова мішана, однак "великорущина" цілком подавлена "малорущиною")[1]. Ці дійсності, голошені суто великоруськими творами, в останнє ж многотомовим видавництвом націоналістичної тенденції, не полишають ніякого сумніву, що давніший погляд (що Донщина є переважно українська, а низові донські козаки — це українці) правдивий, а офіціяльна статистика фальшива.

Незважаючи на цю безспірну дійсність, попробуємо визначити в Донщині спершу мінімальну українську територію при помочі офіціяльної статистики й етнографічних карт.

Після офіціяльної статистики з 1897 р. є на Донщині тільки один повіт український, а то *Таганрог* з 61,7% українців і 32,6% москалів. Ці останні живуть переважно по містах і коло копалень в невеличких етнографічних острівцях, головно в північній частині повіту. Коли візьмемо до рук карту Ріттіха, побачимо, що українську барву має не тільки Таганрозький повіт, але також і цілий Ростовський. Офіціяльна статистика числить там тільки 33,6% українців при 53,7% москалів. Крім того, мусимо по карті Ріттіха прилучити до суцільної української території цілу західну половину *Донецького* повіту (38,9% українців) і західну четвертину *Черкаського* повіту (18,9% українців). Крім цього, належить українцям майже половина *Сальського* повіту (31% українців) і вузька гранична смуга *Хоперського* (6,8% українців).

Мінімальна етнографічна границя української території Донщини йде ось яким шляхом: від Банної здовж західної межі Хоперського повіту на Гарячий, Краснопілля, Круглий Абазів, Березняки, Казанську, Мигулинську (Донецький повіт), Лиховидів, Дукмазів, Березову (Манькову), Риковський, Проциків, Голову, Калитвенську, Дубовий, Погорілів, Усть-Білокалитвенську, Богданів, Каменське, Гундорівське, Дарівський (Черкаський повіт), Кутейники, Трушівку, Ростів (Ростівський повіт), Новоботайськ, Маниське, Орлівку, Мартинівку, Ілинку, Крилів.

---

[1] Матеріалы для хозяйственной статистики Россіи, изд. Имп. Вольн. Эконом. Обществомъ, I, СПБ., 1853, стор. 23 дд. — "Донцы-низовцы, купно съ донецкими... отъ Россіи малыя ("Чтенія Общ. исторіи и древностей", 1863, III, 4). — Семеновъ. Россія, т. XIV, стор. 192. — А. Соболевскій. Очеркъ русской діалектологіи ("Живая Старина", II, в. 1, стор. 5).

Ця мінімальна територія представляється по офіціяльній статистиці ось як:

Простір	46 000 кв. км
Населення 1914 р.	1 700 000
Українців	974 000 — 57,3%
Москалів	612 000 — 35,9%
Жидів	22 000 — 1,3%
Німців	37 000 — 2,2%
Вірмен	36 000 — 2,2%
Інших (переважно кімликів)	19 000 — 1,1%

Тим робом, навіть офіціяльна статистика показує на Дону значний кусень суто української території. Сливе ціла остання Донщина засіяна більшими й меншими українськими островами. Це бачимо вже на Ріттіховій карті дуже виразно. В останньому півстолітті кількість українців на Донщині ще більше зросла. Через Донщину ведуть імєнно два великі переселенчі шляхи: через північну веде шлях з України до Південної Сибірі, через південну — шлях з України на Передкавказзя й до Центральної Азії. Дуже багато українських переселенців залишалося з ріжних причин на Донщині, по дорозі. Вони осідали тут спершу як наймити, та поволі запускали коріння й закладали власні господарства.

Крім цього мінімального простору мусимо на Донщині розріжнити теж максимальний простір. Його дістанемо тим робом, що прилучимо землю донців-низовців до української території. Межа піде тоді ось яким шляхом: Від Банної до Березової здовж мінімальної границі, потім на Чудаків і річку Кумшак аж до її устя, попри Романівку, Нижній Ширів, Ілинку, Крилів до границі Астраханщини.

Цей максимальний простір української Донщини обіймає західну граничну смугу Хоперського, три четвертини Донецького повіту, цілий Ростівський, Таганрозький, Черкаський, Сальський і (майже цілий) Донський перший повіт. Статистичний його образ такий:

Простір	85 000 кв. км
Населення 1914 р.	2 834 000
Українців	2 180 000 — 76,9%
Москалів	460 000 — 16,2%
Німців	53 000 — 1,9%
Кімликів	50 000 — 1,8%
Вірмен	43 000 — 1,5%
Жидів	23 000 — 0,8%
Інших	25 000 — 0,9%

XI. КАВКАЗЬКА Й КАСПІЙСЬКА УКРАЇНА

Кавказька Україна тільки в меншій части належить до споконвічних українських територій, поза ними вона є свіжим колонізаційним простором українського народу. Черен Кавказької України творить Кубанщина — стара Тьмуторокань — одно з удільних князівств старої Київської держави. Наслідком кочової навали швидко втрачена й майже обезлюднена, дістала Кубанщина українське населення вдруге аж при кінці XVIII століття. Сталося це тим робом, що Катерина II пересадила сюди останки запорізьких козаків (1792 р.), раз, щоб їх якмога дальше віддалити від центру України, другий раз, щоб зробити з них забороло проти черкеських набігів на тутешнє пограниччя. Аж до 60-х років XIX століття поселювано на Кубанщині тільки українців і сливе тільки українці вимандровували. В 1860 р. чисто українських козаків Кубанщини (чорноморців) сполучено в одно з лінійними кавказькими козаками, серед котрих була значна московська примішка. Та вони всі скоро зукраїнізувались. Від 1868 р. дозволено також некозакам набувати землю на Кубанщині, й великі скількости українського люду поволі тут поселились. Чужих елементів туди зайшло дуже небагато. Тубольці, передусім черкеси, масово виселились із Кубанщини раз по кримській (1854-1856), другий раз по російсько-турецькій війні (1877-1878)[1].

Тим більше мусить нас дивувати, що офіціяльна перепись 1897 р. начислила в Кубанщині тільки 47,4% українців при 42,6% "великоросів" і 10,0% кавказьких тубольців і інших. Та дивуватись нема чого. Це ж загально звісна річ, що, може, ніде не записано стільки українців на москалів, як саме на Підкавказзю. Вже в 70-х роках числив Чубинський[2] не менше як 60% українців на Кубані. Це було тоді, коли: 1) лінійні козаки ще не були так зукраїнізувались, як тепер, 2) не вимандрувала ще велика частина тубольців, 3) не було ще сильного новітнього колонізаційного руху українців на схід і південь. Від цього часу, прим., асиміляція великоруських приходців так поступила, що "становиться дійсно трудно розріжнити великороса від малороса"[3]. Українська мова й звичай панують усюди на Кубанщині й заглушили московщину майже цілком.

В виду цих обставин відомий етнограф і статистик Русов

---

[1] Апостоловъ. Географическій очеркъ Кубанской области ("Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа". Т. XXIII, 1897, стор. 215 дд). — П. Капельгородський. Українці на Кубані. Київ, 1907.

[2] Труды этногр. стат. экспед. въ западно-русскій край. Т. VII, СПБ, 1872.

[3] Апостоловъ. Географ. очеркъ, стор. 236.

прийняв для українського живла на Кубанщині 60%. Приймаю його також і я, розуміється, як мінімальну цифру, приймаючи рівночасно (та з великим знаком запитання), що число москалів є тільки вдвоє менше. Тим робом дістаємо для Кубанщини ось які числа:

Простір	95 000 кв. км
Населення 1914 р.	2 985 000
Українців	1 781 000 — 60,0%
Москалів	895 000 — 30,0%
Кавказьких тубольців	102 000 — 3,4%
Турко-татарів	81 000 — 2,7%
Німців	33 000 — 1,1%
Греків	33 000 — 1,1%
Інших	50 000 — 1,7%

і причислюємо цілу Кубанщину до української національної території. Цілком подібні відносини панують у сусідній *Ставропільщині.* Урядова перепись 1897 р. начислила тут тільки 36,6% українців при 55,3% москалів і сконстатувала, що тільки один повіт Ставропільщини — *Новогригоріївський* — має беззглядну більшість (50,8% без міст — 54%) українців. Тепер цей повіт поділено на два: *Благодарненський і Святохрестівський. Медвіжанський* повіт має мати 45,5% українців, *Олександрівський* — 38,3% і т. п.

Ці всі числа, безумовно, фальшиві й спрепаровані на користь володіючої народности. Вже Чубинський обчислював відсоток українців у Ставропільщині на 80%, а від півстоліття цей процент не тільки що не міг зменшитися, але й мусів сильно зрости. Українська еміграція перевищає великоруську навіть по офіціяльним даним. Русов без обиняків прийняв тому цифри Чубинського[1], і я не бачу ніякої научної можливости відступити від числа, сконстатованого науковими дослідниками на користь числа, котре подає фальшована офіціяльна статистика. Впрочім, ця статистика так само не позволяє сконструювати великоруської, як і української території Ставропільщини. Тільки кіргізи й кімлики мають тут свої суцільні території, та це не селитьби, а кочовища, до того ще дуже попереривані українськими колоніями. Від 1897 р. населення Ставропільщини збільшилося майже о 1/2 міліона, й то в переважаючій більшості саме українців. Зважаючи на це все, погляди Чубинського й Русова треба прийняти за основу статистичного образу Ставропільщини, що представляється ось як:

[1] "Ruthenische revue", 1905, стор. 145. — Энциклопедия славянской филологии. В. II, стор. 27.

Простір	54 300 кв. км
Населення 1914 р.	1 329 000
Українців	1 063 000 — 80,0%
Москалів	159 000 — 12,0%
Турко-татарів	58 000 — 4,4%
Кімликів	16 000 — 1,2%
Німців	13 000 — 1,0%
Вірмен	6000 — 0,6%
Інших	11 000 — 0,8%

Тим способом Ставропільщину треба вважати в цілості частиною української території.

Кубанщина й Ставропільщина творять черен українства на Підкавказзю. Коло цього черену гуртуються дальші пограничні землі України.

З Кубанщиною сусідує перша така земля. Це невеличка *Чорноморщина*, губернія менша, як не один повіт, навіть центральної України. Після переписі 1897 р. представляється вона так:

Простір	8 339 кв. км
Населення 1897 р.	57 000
Українців	9 000 — 16,1%
Москалів	21 000 — 42,8%
Греків	6 000 — 10,4%
Вірмен	6 000 — 10,3%
Зах. кавказців	2 000 — 3,4%

Картвелів	разом 10 000	2,5%
Чехів		2,2%
Жидів		1,7%
Турко-татарів		1,7%
Румунів		1,6%
Фінів		1,4%
Німців		1,3%
Поляків		1,3%
Білорусів		1,2%
Інших		1,5%

Ці процентові числа є цілком перестарілі, абстрагуючи вже від того, що вони неправдиві. Тут, як впрочім усюди на Півкавказзі, мусіло багато українців стати паперовими великоросами. Населення міст доходить на Чорноморщині недалеко до незвичайно високого відсотку 50%, а знаємо, що саме по містах дуже мало українців записано 1897 р. у властиву рубрику.

Від 1897 р. до 1914 р. населення Чорноморщини зросло майже втроє і переважна більшість новоприбувших поселенців

була українська. Вже в кілька літ по переписі 1897 р. числив Нечуй-Левицький українців Чорноморщини на 30 000. Мої випитування самовидців дали такий результат, що Чорноморщину треба вважати суто українською територією з невеличкими енклявами давніх тубольців з новоприбувших чужих колоністів і навпіл зрусифікованими містами. Сусідня суцільна територія абхазів починається аж за Гаграми, поза межами Чорноморщини.

Кількість українців на Чорноморщині оцінюю (minimum) на 60%, кількість москалів — на 20%, інших примішок — на 20%. Приблизно вірний статистичний образ був би ось який:

Простір	8 339 кв. км
Населення 1914 р.	153 000
Українців	92 000 — 60,0%
Москалів	31 000 — 20%
Греків	8 000 — 5%
Вірмен	8 000 — 5%
Кавказців з картвелями	5 000 — 3%
Інших	9 000 — 6%

Каспійська Україна обіймає простори суцільної української території, найдальше висунені на схід і південний схід. Вона складається з частин Астраханщини й Терщини.

В *Астраханщині* сконстатував уже Ріттіх значну українську колонізацію. Він помістив на своїй етнографічній карті багато українських етнографічних островів, перед усього на західнім пограниччю Астраханщини (в Ергенях) і в дельті Волги. Через Астраханщину веде шлях українських емігрантів на Схід, багато переселенців полишалося вже тут. Вже в 80-х роках оцінював Семйонов відсоток українців у повітах Чорноярськім і Царівськім на 52%[1]. Офіціяльна перепись 1897 р. найшла над усяке сподівання в Астраханщині тільки 13,3% українців, в *Чорноярськім* повіті — тільки 40,8%, в *Царівськім* — тільки 38,2%, в *Енотаївськім* — тільки 18,0%.

Ці числа, безумовно, неправдиві, кількість українців Астраханщини від 70- і 80-х років минулого століття не то що не зменшилася, але й дуже значно збільшилася, головно на західних пограниччях губернії.

Вважаючи на це, можна без сумнівів прилучити невелику (дещо більше як 1/6) частину Астраханської губернії до суцільної української території. Її межа йде від вище згаданої місцевості Крилова на північ здовж східної границі Донщини аж не-

[1] Семеновъ. Географическо-статистическій словарь Россійской Имперіи. Т. V. СПБ., 1885, стор. 654, 684.

далеко Сарепти при коліні Волги. Тут завертає межа гостро на південь і південний схід попри Цацу, Тундутову, здовж озер і болот Хамати, на Заган-нор, Ерханборо і Кошоти, до давніх українських селитьб коло Шуралинська (Михайлівка, Павлівка, Промислова, Тернівська). Ця лінія обіймає, крім суцільного простору, заселеного українськими хліборобами, також західні виступи кочової території астраханських кімликів та кіргізів. Цей дуже рідко залюднений степовий край обіймає приблизно:

Простір	55 000 кв. км
Населення	170 000
Українців	120 000 — 70%
Москалів	9 000 — 5%
Кімликів	15 000 — 9%
Кіргізів	26 000 — 15%

Числю українську Астраханщину, розуміється, до максимальної території України.

Друга частина Каспійської України — це *Терщина*. Тут ми вже цілком у темряві щодо національного складу слав'янської людності на землях терських козаків. В цілій Російській державі здавна відомо, що значна частина терських козаків говорить українською мовою. Від кількох десятиліть йде в Терщину українська хліборобська колонізація, українські села потяглися збитим рядом здовж північного берегу Терека й Малки, сягнули над Сунжу й дійшли широким фронтом між Кумою та Терском до Каспійського моря. Вже в 1905 р. оцінював Нечуй-Левицький скількість українців в Терщині на 495 000 (до 50% населення!). Це число, безумовно, бодай двічі прибільшене. Урядова перепись 1897 р. прибільшила знов у прямо противнім напрямі. Вона начислила тут тільки 4,5% українців при 29,0% москалів, 40,2% каспійських кавказців, 10,5% турко-татарів, 10,4% осетинів, 1,3% вірмен, 1,0% німців, 3,1% інших. Більший процент українців має офіціяльно тільки *П'ятигорський* повіт (13,8%).

Щоб знайти вихід з цеї великої ріжниці між поглядами І. Нечуя-Левицького (і загально знаною обставиною, що значна частина терських козаків є українська) та офіціяльною статистикою, я старався зблизитись до правди на основі збираних від кількох літ звісток від знавців і самовидців. З них виходило, що 1/4-1/3 населення Терщини творять українці, що їх територія простягається на півночі від течви Терску й Малки й що вона є не менше українська, як сусідня Ставропільщина. На південь від згаданої лінії є теж багато українців (коло Владикавказа й Грізного), однак тут більше москалів, і зараз по-

чинаються суцільні території кабардинців, осетинів і чеченців. Обмежений від півдня Тереком і Малкою, український простір Терщини представляється по моїй оцінці ось як:

Простір	28 000 кв. км
Населення 1914 р.	450 000
Українців	270 000 — 60%
Москалів	135 000 — 30%
Турко-татарів	23 000 — 5%
Німців	8 000 — 2%
Інших	13 000 — 3%

Українську Терщину числю в цілості до максимальної території України. Ці числа, як і числа для Низової Донщини й Астраханщини, мають вартість тільки грубої приблизности. Тяжко допустити, щоб це було in plus. Воно є так радше in minus. Бо ніякого тривкого мірила для цифрової оцінки значіння наймолодшої української колонізації в цих підкавказьких просторах у нас немає. Одно є певне, що ця колонізація існує і приймає щораз то більші розміри. Будуччина на Підкавказзі належить, без ніякого сумніву, українському народньому живлу.

XII. ЧЕРЕН УКРАЇНИ

Розглянувши тим робом усі граничні землі України від заходу, півночі й півдня і сконстатувавши їх границі так докладно, як тільки це при нинішньому стані науки можливе, звернімося до черенних областей України. Тут вистарчить, думаю, табеля, яка подасть національну статистику цих областей на основі обчислення населення з 1914 р. і процентових чисел, сконстатованих офіціяльно в 1897 р. Легко зрозуміти, що тим робом дістанемо тільки minimum minimorum для українського живла. Бо перш усього треба пригадати, що російські офіціяльні органи вважали це своїм обов'язком зробити скількість корінних "русскихъ" на українських землях якнайбільшою. І то на кошт автохтонного українського живла. Наслідком цього воно зменшилося (поки що на папері тільки) в своїх центральних черенних областях дуже сильно, головно в Чернигівщині, Херсонщині й Таврії. По друге, співчинник природного приросту населення є в українців значно більший, як у всіх інших народів, котрі живуть розсипані межи українцями. Ось тому то й процентові числа українців з 1897 р. не можуть навіть бути правдивими, а є всюди занизькі.

Ось огляд черенних українських земель:

Губернії	Простір кв. км	Населення 1914 р.	Українці	Москалі	Поляки
Волинь	71 700	4 189 000	2 936 000	147 000	260 000
			70,1%	3,5%	6,2%
Поділля	42 000	4 057 000	3 254 000	134 000	93 000
			80,2%	3,3%	2,3%
Київщина	51 000	4 793 000	3 796 000	283 000	91 000
			79,2%	5,9%	1,9%
Чернигівщина	52 400	3 132 000	2 681 000	282 000	3 000
			85,6%	9,0%	0,1%
Полтавщина	50 000	3 792 000	3 527 000	99 000	–
			93,0%	2,6%	–
Харківщина	54 500	3 417 000	2 754 000	604 000	7 000
			80,6%	17,7%	0,2%
Катеринославщина	63 400	3 456 000	2 381 000	594 000	21 000
			68,9%	17,2%	0,6%
Херсонщина	70 800	3 745 000	2 003 000	790 000	41 000
			53,5%	21,1%	1,1%
Таврія	60 400	2 059 000	869 000	574 000	14 000
			42,2%	27,9%	0,7%

До цих абсолютних і релятивних чисел можна б багато дечого сказати. Та обмежуся тільки до цього, що вважатиму процентові числа москалів в Чернигівщині, Катеринославщині, Херсонщині й Таврії за двічі, а може й тричі прибільшеними. Зосібна, на Чернигівщині сконстатувала офіціяльна перепись 1897 р. тільки 66,4% українців і поробила цілі українські повіти (на папері) великоруськими. Тим робом повстали такі куріози, що, пр., звісний як український повіт Стародуб має офіціяльно 94% москалів, а сусідній Новгородський — 93% українців! І при цім є населення обох повітів однорідне мовою й обичаєм! Тому то й держуся щодо Чернигівщини не вислідів офіціяльної статистики, а капітального труду звісного етнографа й статистика О. Русова[1]. Для Катеринославщини й Таврії не маємо аналогічних основних дослідів, однак напевно знаємо, що великоруський елемент обмежується там майже виключно на міський елемент. Поважніший виїмок від цього правила творять тільки колонії великоруських сектантів (пр., 30 000 духоборців і ін. в Таврії) й принагідних хліборобських переселенців. В кожному разі, їх нема в цім південнім просторі України навіть стільки, що, пр., у Харківщині. Тим часом навіть в такому разі, коли вважатимемо все населення міст українського півдня великоруським, останутъ ту ще сотні тисяч "великоросів", яких

[1] Описаніє Черниговской губерніи. Черниговъ, I, 1898; II, 1899. — Див. теж: Семеновъ. Россія, т. VII, стор. 98. — М. Кордуба, I с., стор. 5.

Жиди	Німці	Румуни	Греки	Болгари	Турко-татари
553 000	239 000	–	–	–	–
13,2%	5,7%	–	–	–	–
495 000		37 000	–	–	–
12,2%		0,9%			
580 000	19 000	–	–	–	–
12,1%	0,4%				
153 000	13 000	–	–	–	–
4,9%	0,4%				
152 000	8 000	–	–	–	–
4,0%	0,4%				
17 000	14 000	–	–	–	–
0,5%	0,4%				
162 000	131 000	14 000	72 000	–	41 000
4,7%	3,8%	0,4%	2,1%		1,2%
442 000	169 000	202 000	–	34 000	–
11,8%	4,5%	5,4%		0,9%	
78 000	111 000	–	27 000	6 000	284 000
3,8%	5,4%		1,3%	2,9%	13,8%

ніяким робом не можна умісцевити. Вони, мабуть, не існують цілком! По моїм оцінкам, треба би відсоткову скількість українців побільшити (щонайменше!) в Катеринославщині до 80%, у Херсонщині і Таврії до 65% при відповідному зменшенню скількости москалів.

Що тикається Криму, то тут вже в 70-х роках минулого століття не мали татари сливе ніякої суцільної території. Вже Ріттіхова карта показує на Криму правдиву мозаїку кольорів. Після переписі 1897 р. не творять татари на Криму навіть зглядної більшости, хібань що вважатимемо тутешних "русскихъ", зроблених на папері з українців, за дійсних москалів. Ці великороси разом з "малороссами" творили 1897 р. зглядну більшість населення Криму (298 000 — 41,5%), татари тільки 284 000 (38%). В останній четвертині століття знов вимандрувало доволі татарів з Криму, природній їх приріст без ніякого порівняння менший, як приріст українців. При цім треба звернути увагу на постійну імміграцію українського живла. Завдяки їй робітництво на Криму стало в значній більшості українське й у останніх часах повстали цілі ряди чисто українських сіл на кримських землях. Основну масу для етнографічної мозаїки Криму творить нині, без ніякого сумніву, український народ.

Ось причини, які велять мені шукати південної межі суцільної української території не деінде, а тільки на березі Чорного й Озівського моря: від Гагрів до дельти Дунаю.

* * *

Коли всі землі України почислимо разом, одержимо:

А. *Як мінімальний простір України:*

Простір	905 000 кв. км
Населення 1914 р.	51 249 000
Українців	36 605 000 — 71,3%
Москалів	6 384 000 — 12,5%
Жидів	3 884 000 — 7,5%
Поляків	1 449 000 — 2,8%
Німців	975 000 — 1,9%
Турко-татарів	493 000 — 0,9%
Румунів	479 000 — 0,9%
Болгарів	196 000 — 0,45
Греків	140 000 — 0,3
Кавказців	112 000 — 0,2%
Чехо-словаків	52 000 — 0,1%
Вірмен	52 000 — 0,1%
Інших	428 000 — 0,8%

Б. *Як максимальний простір України:*

Простір	1 056 000 кв. км
Населення 1914 р.	53 906 000
Українців	38 737 000 — 71,7%
Москалів	6 439 000 — 12,0%
Жидів	4 035 000 — 7,5%
Поляків	1 623 000 — 3,0%
Німців	984 000 — 1,8%
Турко-татарів	588 000 — 1,1%
Румунів	479 000 — 0,9%
Болгарів	196 000 — 0,4%
Греків	140 000 — 0,2%
Кавказців	112 000 — 0,2%
Вірмен	59 000 — 0,1%
Чехо-словаків	52 000 — 0,1%
Інших	462 000 — 0,8%

XIII. УКРАЇНСЬКІ КОЛОНІЇ В ЕВРАЗІЇ

При кінці наших дослідів звернемося до розгляду просторів, що, не бувши здавна українцями заселені, стали в останніх часах українськими через новітню колонізацію. На тисячі кілометрів довгою, сотні кілометрів широкою полосою поклалися українські колонії поздовж евразійського континенту, щоб аж над

Японським морем найти свій кінець. Протягом другої половини минулого століття це були сукромі селитьби, розсипані поздовж великого західньо-східного шляху. При кінці минулого століття почали ці розсипані передні чати української колонізації гуртуватися в ряди, громадки, громади. На початках нинішнього віку процес цей швидко пішов наперед і при вибуху великої війни 1914 р. були вже два більші й декілька менших суцільних просторів української колонізації.

Коли вже само визначення суцільної української — так сказать матірної — території належить до трудних справ, то таке ж саме визначення колоніяльних українських просторів ще багато трудніше. Поза Україною офіціяльна статистика ще менше церемонилась з українцями, як на їх рідній землі. Ще важніша обставина, що українська еміграція (зосібна до Північної й Середньої Азії) прибрала найбільші розміри саме в останній четвертині століття, переважно вже по переписі 1897 р.

Незважаючи на ці труднощі, будемо старатись розглянути українські колонії спершу на основі статистики з 1897 р., а потому попробуємо наблизитись якмога до дійсного стану.

Перші більші громади українських колоній (меншими острівцями не будемо тут займатися) лежать недалеко східної границі суцільної української території над середньою й долішньою Волгою.

В *Саратівщині* є 6,2% українців (202 000), котрі живуть у великих етнографічних островах коло Балашова, Аткарська, Баланди, над ріками Еланню й Медведицею. В *Самарщині* (163 000 = 4,3% українців) лежать великі українські острови на лівому березі Волги напроти Саратова, коло Миколаївська, Хвалинська, Самари, Бугуруслана, на верхів'ях Єруслана й Великого Узеня. В неукраїнській часті *Астраханщини* (13,3% українців) живе поверх 50 000 нашого народу коло Камишина, Царева, Дубівки й у дельті Волги. В *Оренбурщині* (56 000 українців = 2,6%) лежать численні українські колонії на горішній і середній течві ріки Уралу.

Через ці надволжанські й надуральські землі йде український колонізаційний рух на схід і південний схід. Ми слідкуватимемо спершу за південно-східним напрямком, у *Центральну Азію*. По урядовій переписі з 1897 р. було в Уральщині 0,5% (4000 українців), у Транскаспії — 1,4% (7000 українців), в Сирдарії — 0,4% (8000 українців), у Фергані — 0,1% (2000 українців), в Тургайщині — 1,0% (7000 українців), в Акмолинщині — 7,5% (114 000 українців), в Семипалантинщині — 0,5% (4000 українців), в Семиріччі — 1,9% (241 000 українців), в Самаркандщині — 0,2% (2000 українців).

Коли звернемося на північний схід, до *Сибіру*, найдемо слідуючі офіціяльні відсоткові й абсолютні числа для українців: у То-

большині — 2,6% (1914=53 000), Томщині — 5,2%=20 000 (?), Єнисейщині — 3,8%=38 000, Іркутщині — 0,4%=3000, Амурщині — 17,8%=44 000, Приморщині — 14,9%=90 000.

З цього обчислення на основі офіціяльних даних виходить для українців східної Росії, Сибіру й Центральної Азії число 1 279 000.

До цього приходять ще українські колонії на Кавказі, поза українським Підкавказзям. В Дагестані було 1897 р. понад 0,5% українців (1914 = 4000), в Баку — 0,4% (4000), в Карщині — 1,8% (7000), в Еріванщині — 0,3% (3000), в Кутаїщині — 0,4% (4000), в Грузії — 0,6% (8000).

З цих усіх процентових чисел, певно, тільки деякі були для 1897 р. правдиві. Нині, напевно, кожна з них неправдива. Рік-річно тягнуть (до 1914 р.) безмежні валки возів українських переселенців на схід, на нові землі, де ще багато родючої цілини. В Семиріччі Нечуй-Левицький числив вже 1905 р. не менше як 990 000 українців, щорічний приріст нових переселенців на Приморщину цінує він на 50 000 і то з самої тільки Київщини![1] Вже від ряду десятиліть говориться скрізь у нас про "Нову Україну", котра твориться здовж р. Амуру (Зелений Клин) і на Приморщині. Так само загально говориться вже від літ на Україні, що на Алтайському й Тсн-Шанському підгір'ї українці творять уже більшість населення.

В часах останньої революції виявило українство свою фактичну силу тільки на Зеленому Клині. Тут утворилася навіть українська державність, що оперлася на абсолютній більшості українського населення в Амурщині й Приморщині. Простір, зайнятий українцями в цих землях, можна означити на поверх міліон квадратових кілометрів. Населення виносить офіціяльно 857 000, однак це проста оцінка вдвоє, а може, й тричі нижча від правди. Кількість українців у цих сторонах оцінюють одні на 1/2, другі на цілий міліон, дехто вище. Мій бувший слухач д. А. Клюк (тепер у Харбіні), бистрий і сумліний обсерватор, оцінює скількість українців Амурщини й Приморщини на 1 1/2 міліона[2]. Не маю ніякої причини вважати його оцінку неправдивою — навпаки. Однак треба поки що оцінювати мінімальними числами й держатись, на скільки ще можна, офіціяльної статистики.

На цих основах *цілий Зелений Клин* (Амурщина й Приморщина) представиться приблизно ось як:

---

[1] І с. стор. 257.
[2] Зальцведельський "Шлях" р. 1920, ч. 15.

Простір	1 091 000 кв. км
Населення 1914 р.	857 000
Українців	500 000 — 58,3%
Москалів	200 000 — 23,3%
Китайців	60 000 — 7,1%
Сибірських тубольців	50 000 — 5,8%
Корейців	30 000 — 3,5%
Інших	17 000 — 1,9%

Ці цифри — як знаємо, мінімальні — доказують нам, що український народ мас на Далекому Сході вже свою колонію, гарну й велику.

Другий такий колоніяльний простір України готовився від пару десятиліть на підгір'ях Алтаю й Тен-Шану. До ріжних давніших, мною зібраних звісток про ці землі, що голосили про українські більшості в Алтаю, Семиріччі, Семипалатинщині й Акмолинщині, прилучилися в останньому часі докладні звістки від самовидця — землеміра Д. М. Бондаренка, котрий через кілька років, саме перед війною, розмірював землі для українських переселенців. Після його докладу, що був готовий до друку з початком 1920 р., мають ось які губернії й повіти абсолютні більшости українців (2/3—3/4): 1) *Оренбурзька* губернія, повіт Челябинськ, 2) *Тобольська* губернія, повіт Курган, 3) *Томська* губернія, повіти Каїнськ, Барнаул, Зміїногорськ, Бійськ і південні частини повітів Томського, Кузнецького, Маріїнського, 4) *Єнісейська* губернія, повіт Мінусинський і південна частина Ачінського, 5) *Семипалатинська* губернія (ціла), 6) *Семиріченська* губернія (ціла), 7) *Акмолинська* губернія (ціла).

Ця територія представляється, по моїй мінімальній оцінці на приблизно поверх 2 100 000 кв. км і поверх 8 міліонів населення (1914 р.).

Однак яке-небудь, хоч би грубо приблизне, обчислення національної статистики цеї середньоазійської України являється цілком неможливим. Одно є певне, що цифра 3 міліони для числа українців у російській Азії являється minimum minimorum і що український народ має в Середній і Східній Азії гарні "дочерні" народи, котрі швидко ростуть і гарно розвиваються.

Про українських колоністів у З'єднаних Державах Північної Америки (до 750 000), в Канаді (250 000) і південній Бразилії та Аргентині (100 000) не будемо тут розводитися[1].

[1] Рудницький. Коротка географія України, т. II, стор. 18. Тамошні числа перестарілі.

XIV. ЗАГАЛЬНА СКІЛЬКІСТЬ УКРАЇНЦІВ

На основах, добутих саме представленими дослідами, можна обчислити загальну скількість українців на земній кулі. Мінімальні числа представляються так р. 1914:

Українці на суцільній території	— 36 605 000
" поза Україною в Евразії	— 1 787 000
" поза Евразією	— 1 200 000
Разом	— 39 592 000

то є кругло трицять дев'ять міліонів.

Це значить (о 1 міліон) більше, як я свого часу прийняв для 1915 р.[1] Коли на основі цього числа обчислимо нормальний приріст населення, взявши в рахубу втрати военного часу, дістанемо для р. 1920 як мінімальне число *українців* круглу цифру *44 міліони.*

Максимальні числа представляються так:

На суцільній території	— 38 737 000
В останній Евразії	— 1 787 000
Поза Евразією	— 1 200 000
Разом	— 41 724 000

то є кругло сорок два міліони, для 1820 р. кругло 46 міліонів.

Загальні результати оцих дослідів про територію й населення України дадуться звести коротко до ось яких трьох тез:

1) Територія України — це друга по величині національна територія в Европі — уступає тільки Московщині.

2) Український народ є щодо численности другий між слав'янськими (по москалях), четвертий поміж великими европейськими народами (по німцях, москалях, британцях).

3) Україна, збудована як держава в етнографічних границях, була б великою державою, котра стояла б щодо простору на другому, щодо населення на третьому місці серед великих держав Европи (коли не числитимемо їхніх колоній).

[1] Verbreitung der Ukrainer ("Kartographische Zeitschrift", IV, 1915, стор. 165).

ДО ОСНОВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

I. ДЕКІЛЬКА ВСТУПНИХ УВАГ

Націоналізм, націоналіст... — це слова в українській суспільности тепер щонайменше непопулярні — щоб не сказать неприличні, не тільки для "діяча", але і для звичайного громадянина.

Для постороннього чоловіка (ця, на жаль, дуже правдива) обставина являється дуже оригінальною, коли не безглуздою. Посторонній думає: ось українці збудилися з вікового сну, хочуть тепер будувати державу, мовляв, у етнографічних границях, а націоналізм у них щось неначе заборонене для всякого шануючого себе чоловіка? Що це таке?

Так подумає всякий пересічний европеєць. Так подумає (хоч у іншій формі) наш український мужик. А ми? Українська інтелігенція?

Ми думаємо інакше. У нас вже в 90-х роках минулого століття жалувався Зінківський просто на антинаціоналізм інтелігенції, показував Драгоманів ясний шлях "космополітизму в ідеях і цілях, національності в грунті і формах" — надармо! Українській інтелігенції захотілося конче, але то конче! наче розвеженій дитині відкинути всяке національне стремління й зате попертися на "вселюдський шлях всесвітнього поступу". Це показалося вже в початках XX століття. Органічна праця над народом, ведена (й то тільки частиною інтелігенції) в Галичині, не находила, крім милосердного підсміхування, ніякого відгомону серед українського громадянства. Так само і змагання поодиноких одиниць у тодішній російській Україні.

Прийшла перша революція в Росії 1905 року і "вселюдські ідеали" вперше порядно стукнули по голові бідолашний український націоналізм та веліли йому сидіти тихо. Результати відомі.

Прийшла друга революція 1917 року. Універсалістичні "вселюдські ідеали" не могли вже — щоправда — спинити живлової потуги українського народу, коли він виявляв волю самостійного політичного існування. Та вони дуже скоро вспіли затруїти цю силу, розложити суспільність всеукраїнського стремління на слабкі відрухи серед загальної апатії. Розбурхане народне море, що могло своєю кінетичною енергією розвалити хоч які скелі,

що стояли йому на перепоні, приняло згодом дуже оригінальний вид. Перше його хвилі йшли наче вітрові хвилі моря в одному напрямкові — сила їх була сливе безмежна. Потому (1920) широкі простори цього моря ледви хвилюють, тут і там здіймається — щоправда — могутній погій народнього повстання, але він працює в ріжних напрямках, кидається в судорогах туди й сюди... Розуміється, ніякого пуття з цього не виходить.

Результати відомі.

А в 1921 і 22 році приходить по всіх страхіттях війни, революції й помору ще одно страхіття — голод. Голод у житниці Европи, голод як наслідок — між іншими — теж антинаціональної дурійки...

Україна окупована. Суцільна її територія розшарпана на дев'ять шматків, поділена поміж дев'ять державних організмів, які всі — без виїмку — українству чужі й майже всі ворожі...

Таке дістся на нашій славній Україні, на нашій — не своїй — землі! Коли б вона ще була "своя", коли б ми були "державним народом", що від століть або хоч би десятиліть живе своїм самостійним державним життям, можна би таку величезну перевагу ріжних універсалістичних стремлінь над націоналізмом ще сяк-так зрозуміти. Та ми таким "державним народом" стали по століттях неволі щойно перед пару роками! Наша новітня державність все була неугрунтована, все дуже поважно хиталася на своїх основах, її будуччина все була закрита грізними хмарами сумнівів і небезпек. І до того ця державність з усею її ідеєю була побудована на народі й тільки на народі, на почуттю його національної окремішности — отже, наконечно, на нічім іншім, як на націоналізмі.

Поки що ще не видно, щоби українська інтелігенція починала бодай призадумуватись над дійсними причинами цих страшних невдач 1918 і 19 року, тих величезних небезпек, що загрожують під цю пору вже не тільки українській державности, але й самому істнуванню українського народу. Завзята "війна всіх проти всіх" триває з незмінною завзятістю дотепер. Вона доказує, що всі бачуть, що все йшло і йде щось "не так", як повинно було й повинно йти. Та всі ми обмежуємося на тім, що шукаємо виновників, обкидуємо їх лайками, спихаємо вину з себе на других. Всі українські партії і псевдопартії крутяться й досі в божевільному вихрі воєнного танцю й атакують одні других з безмежною ненавистю: хлібороби-державники, хлібороби-демократи, народня партія, народні республіканці, християнські суспільники, трудовики, радикали, соціялісти-самостійники, соціяльні демократи ріжних мастей, ще більше ріжнородні соціяльні революціонери, комуністи, анархісти і т. ін., і т. ін., їм же ім'я єсть легіон! Все це їло б одно другого!

До цього чудового справді образу прилучусться споконвічня хиба українських освічених сфер: нездібність до понимання всякої справи інакше як особисто, неуміння думати по-громадянськи. Найкращий почин, найбільш спасенний напрямок думки чи діла має завзятих ворогів у всіх цих, що чуються цим напрямком особисто вже не покривдженими, чи поставленими поза скобку, але хоч би тільки поставленими не на першому, але на другому чи третьому місці. Кожний хоче бути "діячем", передовиком; рядовиком-громадянином ніхто не хоче бути! Правда, є ще одна проява. У своїй ігноранції ми, українські інтелігенти, все-таки хочемо направити се лихо, що наробили. Але, не могучи вище себе скочити, думаємо й далі в старих категоріях... І йдемо: одні більше "направо", другі більше "наліво" в порівнянні з тим шляхом, яким дотепер йшли, переходимо з гуртка в гурток, з партії в партію, з "орієнтації в орієнтацію".

Кидаємося сюди й туди, наче риба об лід, і не бачимо ясного виходу з поганої ситуації.

А чому?

Головних причин є, як думаю, дві: *1) це дуже мала загальна освіта в української інтелігенції; 2) це недостача в неї здорової національної свідомости.* Перша причина в дуже значній частині родить другу, однак друга зв'язана теж виразними причиновими зв'язками з першою.

Ціла будуччина українського народу залежить від цього, щоби якнайшвидше щезли ці обі причини нашого теперішнього лихоліття. Щоб усунути першу, мусить ціла громада культурних робітників України взятися прецінь раз до систематичної, плянової праці, замість — як дотепер — безпляново управляти "штуку для штуки". Щоб усунути другу причину, треба конче комусь з'ясувати суть українського націоналізму вже не для чужинців, а для нас самих.

Супроти цього справа суті українського націоналізму являється навіть під нинішну, політично так "гарячу" хвилю, коли — мовляв — нема часу на теоретизовання, дуже актуальною. Щоби сяк-так розчовпати цю суть, треба би написати грубу книгу й то, мабуть, не одну. До такого великого діла покликаний цей "апостол правди і науки", якого з такою розпукою вижидав Шевченко.

Та...

Хоч які великі дні переживала недавно Україна, хоч яке люте врем'я по них настало, цей апостол не прийшов. Великий учений, що міг стати для українців тим, чим став Масарик для чехів, покладає всю надію на світову революцію і говорить згідно про "націоналістичну публіку", великий письменник, що міг стати українським Маццінім, пірнув з головою в антинаці-

ональний комуністичний універсалізм, великий народний трибун, перейшовши фазу цезаризму, опинився під протекцією Польщі...

Не прийшов апостол правди й науки, завели наші надії провідники...

Пора тому на громадян-рядовиків. Пора нам, новітнім "козакам-нетягам" одностайне стати й засукати рукави, щоби направити це, що попсували новітні "дуки-срібляники". Може, колективна праця рядовиків зможе заступити подвиги геніяльних передовиків, яких не дала нам судьба...

Ось чому я зважуюсь пустити у світ цю книжечку. Вона, цілком певно, не вичерпує матеріялу, але може освітлить деякі сторони української національної ідеї, які дотепер або цілком не були освітлювані, або дуже слабко.

Освітлювати їх буду зі становища природописних наук узагалі, землезнання зокрема. Розуміється, найважнійшою галузею землезнання в нашій матерії буде біологічне землезнання, зосібна аж його частина — антропогеографія.

Антропогеографія — це та частина географічної науки, яка займається чоловіком і його ділами з огляду на Землю як цілість і на її поверхню. Вже з цеї дефініції бачить кожен чоловік, що поміж усіми галузями знання взагалі саме антропогеографія у першій мірі покликана до всестороннього розслíджування тих груп людства, що їх зовемо народами. Правда, народами займається теж безліч інших галузей знання, як антропологія, етнологія, історія, язикознавство, т. зв. соціологія і т. ін., однак кожна з них підходить до народів на дуже вузькій стежинці, розслідує їх єство з дуже вузького становища, освітлює кожна для себе тільки по одній з головних (часами й побічних) прикмет народу. Антропогеографія, яка, впрочім, користується всіми згаданими науками як помічними дисциплінами, розсліджує народи всесторонньо, з усіх можливих становищ і точок погляду. В безконечній ріжноманітности предметів і явищ, які в'яжуться більше чи менше "безпосередньо з "народом" як науковим поняттям, антропогеографія вишукує й розсліджує саме найважнійші дійсности.

Дуже помилиться той, що сподіватиметься від мене ось тепер якої-небудь "тяжконаукової" розвідки. Вона при великій неохоті читати поважніші річи, неохоті, що так глибоко в нас закорінена, не принесла б, мабуть, ніякого успіху. В оцій книжечці постараюся тільки на кількох примірах доказати, що багато є таких нібито "спеціяльних", "тяжконаукових" дійсностей, які в їхніх основах, причинах і наслідках повинні знати не тільки провідники народу, не тільки чільніші й менше чільні діячі, але й усі сяк-так інтелігентні громадяни.

II. ПОНЯТТЯ НАЦІОНАЛІЗМУ

Що таке націоналізм? Відповідей буде багато!

Інакше відповість на це питання правник, інакше т. зв. соціолог, інакше економіст, інакше лінгвіст, етнолог чи антрополог. Коли б ми хотіли розібрати хоч би по одній теорії націоналізму з кожного з цих "фахів", вийшло би дуже, дуже багато балаканини. І то пустої, зайвої, середньовічної. Бо кожна з цих наук прецизувала би націоналізм із свого більше чи менше вузького становища. Тому-то обмежимося тут на понятті націоналізму з боку природознавства й землезнання посполу. Всесторонність географічно-природописного світогляду дає запоруку, що його дефініція націоналізму буде бодай не завузька, не заодностороння.

З природописно-географічного боку *націоналізм — це спрямування думок, слів чи діл одиниці чи гурту в той напрямок, у якому йде надійний, корисний розвиток нації, до котрої дана одиниця чи гурт належить.*

Кожний відразу зрозуміє, що таке поняття націоналізму нерозривно зв'язане з поняттям нації — народу. Коли націю будемо понимати по-правнодержавному, соціологічному, економічному чи ще як, цілком природно, що дефініція націоналізму мусить випасти інакше. Та нині в XX столітті такого робити не ялося.

Були довгі-предовгі часи, коли чоловік стояв цілковито поза природою як щось окремого, до неї неналежного, може навіть надприродного. Як "princeps, legibus solutus" пізнійшого періоду римського цісарства стояв поза людським законами, так "homo, natura solutus" стояв віками нібито поза природними законами. Для нього стояла Земля, рухалося Сонце, довкола нього кружив цілий звіздяний Всесвіт. Все, що в світі було, було із-за чоловіка й для чоловіка.

Це були часи антропоцентризму. Він так само гарний і так само поганий, як егоцентризм дитини. І пливе він з цього самого джерела — так сказать — молодости, властиво низшого ступіня розвитку. Як дитина бачить у собі центр усього, так молоде людство, молода раса, молодий нарід уявляють себе теж осередком Всесвіту.

Розвиток наук, зокрема природописних, вже в старинні часи (Демокріт, Арістарх й ін.) почав підривати антропоцентричний світогляд. Та не зміг. Старинність упокоїлася таки в антропоцентризмі, ціле середньовіччя було одною оргією антропоцентризму. Аж нові віки почали його поволі розкришувати. Поступи землезнання розкрили цілу дрібноту людського роду супроти величі Землі, поступи астрономії здрулили Землю з її станови-

ща центра Всесвіту на становище дрібнесенької пилинки, дрібної кульочки, що кружить довкола одного з менчих, менче гарячих, менче могутніх сонць. Вони вказали на можливість, коли не конечність, істнування безлічі небесних тіл, на котрих живуть людства, може, безконечно вищі в свойому інтелекті від нас. В кінці прийшов розвиток біології. Несміло ставив Лінней породу homo sapiens на чоло органічного світу, несміло творив Кюв'є породу bimana. Та прийшли в XIX віці Лямарк і Дарвін — запанувала розвиткова еволюційна теорія. І антропоцентризм в очах кожного поважно думаючого, вільнодумного чоловіка впав без ратунку, хоч живий він (як далі побачимо) й тепер.

Природописні науки вказали (коротко збираючи річ) ось що:

Чоловік належить до природи, до органічного світу. Він творить одну з пород ряду Primates, кодла Mammalia, громади Vertebrata — отже, хребових звірів.

Чоловіча порода витворилася віковою еволюцією з інших звіринних порід. Її відділення від них давнє, наступило, мабуть, уже в еоцені, в початках кенозойської ери.

Чоловіка порода все підлягала, підлягає й підлягатиме еволюційним законам біології, які стремлять без упину до творби нових пород через дідичність, природний і половий добір, мутацію, менделізацію і т. п.

Вікова диференціяція справила те, що в *чоловічій породі*, як, впрочім, у всякій іншій породі, *нема й не може бути рівности.* Ріжняться між собою не тільки індівідуа, але й більші чи менчі гурти їх. Без цеї абсолютної нерівности був би неможливий всякий розвиток, устала б усяка еволюція, прийшла би смерть цілій породі.

Еволюція витворила у всякої органічної породи через діфференціяцію: підпороди, відроди, відміни, відмінки і т. п. Серед породи Homo sapiens підпороди — це головні раси, відроди — підраси, відміни — народи, відмінки — племена і т. п.

Підпороди, відроди, відміни, відмінки і т. ін. підлягають таким самим біологічним законам, як самі породи. Вони витворюються дорогою еволюції, мутації і т. ін. при спеціяльно сильнім впливі географічного елемента — середовища. Вони живуть, борються за своє істнування, розвиваються щораз ширше й пускають нові парости або гинуть. Палеонтологія ілюструє такі процеси чудово.

Ввиду цих безсумнівних дійсностей, які заперечити може тільки чоловік непросвічений або вірний історідник одної з релігій, які мають на повстання людства й його відмін інакший погляд, можемо подати ось яку тимчасову дефініцію народу, чи пак нації:

Нація (самостійний нарід) — це одна з відмін породи "чоловік" (Homo sapiens).

Що можна з тієї дефініції нації добути для з'ясування суті націоналізму?

Здавалося б, небагато, бо дефініція куценька. Та тут покажеться зараз, яка велика користь з природописного світогляду в приміненню його навіть до таких, мовляв, "культурно-історичних", "соціологічних" (чи ще як) квестій, як квестія націоналізму.

Суть кожного органічного єства, кожної породи, підпороди, відміни і т. ін. є по законам біології: 1) вдержання істнування якнайдовше ("вдержання породи"); 2) добуття найкращих умов істнування; 3) добуття приплоду (потомства для індівідуїв, нових відмінків для порід чи підпорід і т. ін.).

Тут ходить нам, як звісно, поки що не про індівідуа, а про гурти. Кожна підпорода чи відміна має свою суть. Ця суть лежить у причинах, які витворили цю відміну, в основах її істнування, в можливостях еволюційного витворення з неї нових відмінків. Ця суть для кожної породи, підпороди, відроди, відміни, відмінка інакша. Тому-то кожен з цих гуртів свідомо чи несвідомо уладжує собі життя, самостійно й інакше від іншого гурту. Він це робить після своєї природи. Ніхто з нас не дивується, що кожна відрода чи відміна, наприклад мурашок, по своїй природі живе інакше. І добре робить. Бо що добре для Formica rufa (нашої великої лісової мурашки), то не добре не то що для Myrmecocystus hortus deorum (що збирає в собі мід) чи Pogonomyrmex barbatus (що трудниться хліборобством) або lasius niger (що трудниться скотарством), але навіть для ближче спорідненої Formica fusca (звичайна вільна й домашня мурашка). А що вже й говорити про бразилійську мурашку, яка немов на сміх носить назву Polyergus, а гине з голоду на купах поживи, коли її не нагодує мурашка невільник!

Так! Ніхто не дивується мурашкам, коли кожна відміна їх породи живе інакшим життям, веде свою питому "відмінкову" лінію. Кожен розуміє, що якби одній відміні примусом нав'язати відмінкову лінію другої відміни, то вона знидіє або й згине!

Тої самої правди, однак, ніяк не хоче розуміти дуже багато людей, що називають себе освіченими й поступовими, коли справа йде не за породу Formica, а за породу Homo. Ці люди не хочуть розуміти цеї елементарної правди, що так само, як кожна інша відміна в звіринному світі, так і ця відміна, що її зовемо самостійним народом, нацією, має свою питому суть, що кожний народ мусить спрямувати свій розвиток так, як йому велить його суть. Націоналізм — це просто стремління, що виходить із тієї суті, це стремління до вдержання цеї відміни людської породи, що зветься народом, до здобуття її optimum істнування, до запевнення її нових надійних паростів — відмінків. Ця дефініція націоналізму, як бачимо, цілком покривається

з дефініцією, яку поставлено на чоло цього уступу. Тільки що вона поставлена природописною термінологією.

Всі наші дальші міркування про націоналізм будемо вести звичайною для таких справ термінологією, термінологією історично-філософічних наук. Тільки там, де буде треба заакцентувати приналежність людства, нації, одиниці до природи, повертатимемо до природописних категорій і термінів.

Декому видаватиметься цей перехід від природописної до історично-філософічної термінології — виразні наглим — мериторичним скоком. Та так може подумати тільки той, що мілко думає. Для всякого, що думає глибше, *знання є одно*, поділу між природописними й гуманістичними (духовими) науками в дійсности немає. Природописні науки є таки під певним поглядом гуманістичні, бо витворив їх чоловік для себе й для своїх практичних цілей. Знов гуманістичні науки, пр. історія, філологія, суспільна економія і т. п., чи ж це не *поодинокі глави біології породи Homo*? Ріжниці між природописними та гуманістичними науками є в головній мірі формальні. Мериторично й одні, й другі розсліджують одно: природу в її двох головних способах проявлювання: "матеріяльнім" і "духовім".

По цим тимчасовім загальнім означенню єства націоналізму перейдемо до докладнішого досліджування його основ. В тій цілі розглянути нам треба суть нації, самостійного народу. Цей шлях дозволить нам пізнати царину, на якій працює націоналізм, дозволить пізнати його завдання і методи.

III. ПОНЯТТЯ НАЦІЇ

Що таке нація — самостійний нарід — старався я популярно з'ясувати десять літ тому назад в другому томикові моєї географії України. Такий короткий час від сеї хвилі донині, а проте як змінилися погляди на єство нації! І як вони пішли саме в цьому напрямі, який я тоді вважав з антропогеографічного боку одиноко оправданим! Коли ще десять, двайцять літ тому назад поняття нації в антропогеографії було загалом імлисте, коли серед усього акцентовано державність і політичну самостійність, коли навіть визначний антропогеограф Рацель говорив, що нація — це нарід у політичній самостійности або здібний до неї, і тільки Кірхгофф несміло ставляв побіч "державних" націй так названі культурні нації, коли вислови Ренана про "ésprit général" і "plébiscite peprétuel" уважались тільки гарними загальниками, а "супернаціональні держави" — ідеалами будучини, то тепер уся ця тарабарщина, піддержувана головно політиками, правниками, публіцистами, соціологами, істориками

і т. д., пішла для землезнавців безвідклично на склад для псевдонаукового старого дрантя. Світова війна доказала, що всі соціологічні, державно-правні, політичні, історичні чи ще які високовчені міркування про єство народу — це тільки штудерні конструкції, ніби наукові, роблені на це, щоби в інтересі сильних миру цего закрити перед очима загалу природописну дійсність. Ця дійсність у війні й по війні продерла всі заслони й серпанки, якими її закривали ріжні політичні й наукові спекулянти, і станула перед очима людства в повній наготі. Показалося також, що всупереч крикливим фразам всілякої марки універсалістів нації є такі сильні, як ніколи, націоналізм іде в свойому розвиткові вперед і цілком не думає видіти, що він у більше чи менше модерній формі обгортає щораз то ширші круги серед відрод і відмінків людства. Зі здивованням, ба й острахом бачуть ріжномастні універсалісти, що знічев'я являються на світовій арені якісь нові "народці", ось чехи, словінці, словаки, литовці, латиші, ести, білорусини, українці і т. ін. (що за нечуване нещастя), стають навіть (як чехи, словінці, словаки і т. ін.) міжнародно признаними "державними націями", які підходять навіть під дефініції Кремера чи Трайчке! Що більше! Навіть великі народи світу починають по кривавій воєнній купелі, що обмила народнє тіло з грубої й нечистої кори ріжного універсалістичного бруду, розглядати своє тіло, свою суть, починають пізнавати, скільки нагрішили проти природи — матері народів — і всіми силами стараються пізнати природописну суть своєї питомої нації, щоби її спрямувати за всяку ціну на шлях надійного, самою природою їй вказаного розвитку. Зосібна бачимо це у німців й італійців, у них теж найвиразнійше видно, що вони стараються збагнути тепер саму природну основу свого народу й на добутому знанні збудувати шлях у будуччину.

З огляду на такий стан справи не вагуюся піддержувати мою давню дефініцію самостійного народу (нації). Роблю це тим сміліше, що ця дефініція, розійшовшись по широкому світі (в німецькому й англійському переводах моєї книжки), зустрілася з признанням наукових географічних кругів. Ця дефініція звучить ось як:

Самостійним народом або нацією зовемо більшу чи менчу групу людства (відміну людської породи), що має певну суму своєрідних, собі тільки питомих прикмет, котрі в'яжуть усі індивідуа цеї групи в одну цілість. Ці прикмети є:

1. Антропологічна расовість (своєрідна будова й вигляд тіла).
2. Самостійна серед інших мова (з літературою, наукою і т. ін.).
3. Питомі історичні традиції і змагання (на політичному, суспільному і т. п. полях).

4. Питома культура (як матеріяльна, так і духова) й поспільні культурні стремління.

5. Питома суцільна національна територія, на котрій або була, або є, або може бути питома національна держава.

Вповні свідомо міщу тут разом поняття підрядні й надрядні. Мова й політичні традиції — це безсумнівно тільки ріжні царини культури взагалі. Тут виділюю їх окремо, тільки щоби підчеркнути їх велике значіння.

Усі ці згадані прикмети певної групи серед людства є заразом основами суті цеї групи як самостійного народу. Ці основи дають разом із усіми своїми підосновами й паростами це поспільне загальне почуття, цей постійний плебісцит, продовжуваний з дня на день, котрий творить націю, цю велику спілку, що опирається на свідомості жертв, котрі поспільно понеслося й котрі поспільно готовиться в будуччині понести, цю спілку, оперту на згідності й виразно висказаному бажанні вести дальше поспільне життя (Ренан).

Начислили ми цих основ самостійного народу п'ять і то в суміш (логічно) надрядних і підрядних. Чи їх є дійсно п'ять? Ні! Їх безконечно багато, тільки поки що здається науці, що вона може їх зібрати й посортувати неначе у п'ять коробок чи шуфлядок. Поступить людське знання дальше, та покажеться, може, потреба додавати нові коробки, а може котру зі старших викинути на смітник.

На те ж наука є наукою — не догмою!

Так само не треба робити ніяких міркувань із числового порядку, в який саме поставлені прикмети самостійної нації. Найважнійші між ними — це в першу чергу територія, в другу расовість, потім мова, традиція, культура. Такого порядку я й держався в 1910 (зглядно 1914 р.). Змінився дещо сей порядок тільки при ладженню німецького переводу моєї книжки почасти під впливом так названої культурно-географічної струї в німецькій науці, почасти для легшого зрозуміння в чужинців. Нині, безумовно, мушу вернути до мого первісного переконання:

Від території і її природи й від расовости людського ·матеріялу залежить уся суть нації.

Три інші основні прикмети в головній мірі — вислід двох перших, хоч і так названий історичний рух (себто всілякі посторонні впливи, примішки, зміни і т. ін.) має тут, як і всюди, індє важний, місцями рішаючий вплив.

Розводитись тут довше над поняттям чи там єством нації не виджу потреби, навіть можности. Ми ж хочемо говорити про націоналізм.

Як він повинен поставитись до такого поняття суті нації?

Націоналізм, коли його пониматимемо науково, мусить по

черзі розсліджувати всі основні прикмети нації й витягати з усім критицизмом консеквенції тих розслідів. На сумі знання, добутого з цих дослідів, на витягнених консеквенціях опиратись мусить націоналізм, пониманий практично і примінюваний у практиці.

Науковий націоналізм — це галузь чистої, практичний націоналізм — галузь примінеиої науки.

Цей останній вислід видається, мабуть, багатьом щонайменче дивним, деяким з теперішних українських націоналістів просто поганим. Як то? Де ж бунчуки, вареники, гетьмани, борщ, могили, галушки, українські ночі й українське сало і т. ін., з одного, отаманщина, "єдиноспаєма" орієнтація польсько-румунсько-французька, чи пак федералістична східно-европейська, в її двох виданнях — буржуазнім і комуністичнім і т. д., і. т. д., з другого боку? Де ж вони, бідні, подіються, коли наш націоналізм обідремо з пестрих шат поезії чи там блискучих тирад публіцистики й зодягнемо його в сіру кирею "сухої" науки?

На це відповім: не так ще жалувалибся, а то й лаялись всілякі наші хуторянські чи міщанські націоналісти й шовіністи (бо й такі у нас є; дуже цікаві!), коли би змогли пізнати ширину й глибину тієї страшної пропасти, яка ділить націоналізм модерного культурного народу (яким скорше чи пізнійше й ми мусимо стати — або загинути!) від їхнього націоналізму, що кінчається — страх, як часто, — "слезами умиленія" на саму згадку про "Україну, обідрану сиротину", а для неї самої приносить не то що нічого позитивного, а звичайно тільки саме негативне.

Цей мілкенький націоналізм, спарований то з мілкеньким "аристократизмом", то з таким же самим "демократизмом", "соборництвом", "соціалізмом" і іншими "ізмами", приносить українському народови великої шкоди. За тисячу років нашої бувальщини він приніс цих шкід незмірну копицю. Хтозна, чи ця копиця не відограла в лихолітті нашого народу такої самої сумної ролі, як оця стебелинка з орієнтальної пословиці, що докинена, валить перевантаженого верблюда!

Бо цей мілкенький націоналізм — це ніщо інше, як продукт, з одної сторони, чужих народів і їхніх культур, з другої сторони, продукт ріжних універсалізмів. Трійливі токсини кожної із цих сторін для кожного здорового національного організму шкідні, для кожного слабого — погубні!

Коли цього мілкенького нашого націоналізму без милосердя для його урочистої, сентиментально-плаксивої чутливості не екстирпуємо з наших умів чи сердець, коли не заступимо його новітним, на вислідах науки збудованим націоналізмом, то невесела буде будуччина великого українського народу!

IV. НАЦІОНАЛІЗМ А УНІВЕРСАЛІЗМ

З цього, що я дотепер сказав про націоналізм, виходить, без ніякого сумніву, що він свідомо чи несвідомо опирається на наукових дійсностях. Свідомо він може на них опиратись щойно від недавнього часу — відколи теорія еволюції (чи десцендениції — як хто хоче) вказала людському знанню нові шляхи. Модерний націоналізм може бути по належитім розробленню не менче науковим, як гігієна. Він так само вказуватиме народам, як найкраще їм жити, щоби бути здоровими, сильними й довговічними, як це робить тепер гігієна супроти поодиноких людських індивідуїв.

Несвідомо або півсвідомо опирався націоналізм на наукових дійсностях споконвіку. Націоналізм — це ведення "відмінкової лінії" даної відроди, відміни породи Homo. Як такий, він істнує від найдавніших часів розвитку людства. Доказують це т. н. народи природи, яких звичайно зовуть "дикими народами", хоч ця назва цілком безглузда. Вони — мож сказати — екстремні націоналісти-шовіністи. Їх власний нарід — це одинокі "люде", все інше — це Біг зна що, в кожному разі щось низшого. Багато назв, якими називають себе народи природи, в перекладі значить просто "люде" (іннуіт ескімосів, коі-коін готентотів, банту південноафриканських негрів і т. п.). З цього основного почування виходять усі відносини ціх примітивних націоналістів до інших народів і племен, уся їх нераз дуже орігінальна "внутрішня політика".

З цього і з безличи інших етнологічно-біологічних даних виходить, що народи й націоналізми старі, як світ. Тільки їх форми були відмінні від нинішніх відповідно до ступінів культури і її прикмет. Тільки ігноранція може говорити, що нації й націоналізм — це продукти XIX віку чи капіталістичного устрою. Що ця ігноранція так широко панує поміж історикамн, соціологами, економістами і т. д. — це не дивниця. Вони, бач, замкнені кожний у тісному кругозорі власного "фаху", а беруться тут до справи, яка належить передусього до антропогеографії і етнології та біології. Цілком природно, що не знаючи звичайно навіть головних основ цих наук, не можуть нічого путнього знати про суть нації чи націоналізму.

Правда, нинішний чи вчорашній офіціяльний націоналізм німців, французів, англійців, москалів, цей націоналізм українців, проти котрого в нас так влучно а даремно боровся Драгоманів, в деяких своїх питомих формах, прикрасах і мережках є дійсно продукт XIX віку, продукт, між іншими, також і капіталізму, февдалізму, мілітаризму і т. п. Але (це треба добре

пам'ятати!) саме тільки в своїх формах, формочках, прикрасах і мережках, вибуялих паростах, а не в суті, не в почуттю національної окремішності, не в держанню відмінкової лінії. Трішки цеї суті і в ньому було, тільки що приголомшене акцессоричними прикметами. В кристальних скельних породах є, як звісно, ріжні складові частини: т. зв. головні й т. зв. акцесоричні. Часами акцесоричні цілком подавляють головні, однак сиеніт все остає сиенітом, порфиріт порфиритом. Суть націоналізму лежить у веденні відмінкової лінії, а не в припадкових, хвилевих, до даного століття примінених прикметах. Модерний, на наукових основах побудований націоналізм щойно тепер родиться, півнауковий націоналізм був живий вже в XVIII і XIX столітті, первісний півсвідомий або й несвідомий є прастарий, присутний все і всюди впродовж цілої історії людства, у всіх народів світу. І все він був, є і буде в тісній зв'язи з науковими дійсностями, свідомо чи несвідомо збудований на людському знанню.

Історія культурного розвитку людства з певного боку й погляду — це ніщо іншого, як боротьба знання з ігноранцією. Ігноранція все була, є й, мабуть, довго ще буде сильніша від знання. Розуміється, фізично, бо має все й усюди багато більше представників, як їх має знання. Та інтелектуально ігноранція з природи річи слабша, як знання. В боротьбі з ним вона старається добути собі якнайбільше сторонників і якнайкращу збрую. Ігноранція апелює тому до чуттєвої сторони душі людини й ставляє на цьому широкому й родючому полі проти критичного вільнодумного знання безкритичну й рабську доктрину, чи пак догму.

Основою всіх універсалістичних доктрин є *антропоцентризм*, понятий щонайменше у тім змислі, що до чоловіка прикладається інше мірило, як до інших частин органічної природи. Видно це передусього з порівняння головної цілі всіх універсалізмів з науково сконстатованим напрямком розвитку природи. *Природа основана на нерівности* порід, підпорід і т. д. аж до індивідуїв і стремить до вдержання окремішности пород і до дальшого ріжничковання їх, до творення нових порід, підпорід і т. д. *Усі універсалістичні доктрини стремлять* до більшої чи меншої *нівеляції* ріжниць поміж індивідуами, племенами, народами, расами і т. д. Коли природа стремить (єсли можна вжити сього вислову!) до звершення індивідуальности одиниці, племени, народу і т. п., то універсалізми хочуть тільки ущасливити людство ріжними дорогами, однак завсігди шляхом боротьби з індивідуальністю одиниці чи гурту, з розвитковим напрямом у природі.

Кожний чоловік з научним світоглядом відразу пізнає, що всі універсалізми як для цілости людства, так і для його частей

дуже шкідливі. Бо вони стають на перешкоді природному розвиткові, котрий мусить іти шляхом природописної конечности. Спинювати його — це тільки марна затрата енергії, яку можна б було зужити на щось кращого.

Багато було, є і, мабуть, буде ріжних універсалізмів. Покласифікувати їх по правилам природописної систематики — річ нелегка. Бо теоретично, на словах, на текстах своїх доктрин ріжні роди універсалізму ріжняться один від другого, як "небо від землі". Практично в дійсности ріжні роди універсалізму не тільки що пов'язані між собою безліччю зв'язків, споріднень, філіяцій, але мають сливе однакові методи й однакову ціль. Методи такі: ціле людство ділити не так, як робить природа: на раси, народи, племена і т. п., а на кляси (звичайно, аби справа була простіща, на дві головні), всюди акцентувати цей поділ, клясову ворожнечу й боротьбу, всюди викликувати й підцьковувати, безкритично опиратися на доктрині й авторитеті. Ціль однакова у всіх, щоправда, не на словах (які у всіх універсалізмів дуже гарні), а в ділах: міліярдова череда підданих — над нею ж горсточка дійсних, всемогучих володарів.

Головних галузей універсалізму треба приймати щонайменше чотири. Попробую їх тут коротко з'ясувати, не маючи, впрочім, претензії, що на цих кількох стрічках зможу подати бодай сяк-так докладний образ:

1. Перша галузь універсалізму — це *державно-правовий універсалізм* (назвім його коротко "синій" — від "синьої" аристократичної крови). Здавалобся, що саме він стоїть на націоналізмі й "піддержує" його при помочі родової аристократії, бюрократії, мілітаризму і т. п. Так, він дійсно вийшов від примітивних національних держав середньовіччя. Та приняття римського права, яке колись обіймало сливе цілий культурний світ і було визначно універсалістичне, та вплив релігійного універсалізму цілковито ослабив національний елемент у державах пізнішого середньовіччя й нових віків. Дуже скоро прийшло на далені противенства між двома великими клясами панів і підданих до інтернаціоналізації спершу володарських родів, потім аристократії, навіть бюрократії й офіцерства. Кожний з нас знає, що королівські й царські роди чи індівідуа не мають сливе ніяких національних почувань, міняють національність чи віру наче рукавичку, аби тільки панувати. Те саме дотичить родової аристократії й менчій мірі низшої "шляхти". Бюрократи й генерали теж звичайно згідні служити всякій державі, хоч би й це була держава чужого, ба й ворожого народу. Ми, українці, знаємо аж надто добре, що українському (з походження) аристократові, бюрократові, вищому офіцерові багато близший поляк чи москаль — аристократ, бюрократ чи офіцер, як українець,

коли він простий собі громадянин. Доктрини синього універсалізму записані в збірниках законів і в неписаній традиції Code d'honneur. Його приклонники обов'язково підпирають "ярижний" патріотизм, звичайно "уміренний" псевдонаціоналізм, часом також шовінізм для своїх цілей: аби маса (номінально рівна перед законом!) служила нечисленним верствам, що вищі родом чи урядом.

2. Друга галузь — це *релігійний універсалізм* — назву його по втертому звичаю "чорним". Він старається ущасливити все людство на релігійно-моральному полі. Бо виходить він від світових релігійних системів. Це само по собі дуже гарне, бо віра, на погляд всякого вільнодумного чоловіка, має для чуттєвої сторони духового життя таке саме значіння, як наука для інтелектуальної сторони. Та т. н. світові релігії — мойсеєва, буддійська, християнська, магомеданська — не все вдоволяються, на жаль, пануванням над чуттям людини, а бажають опанувати й інтелект — словом, цілу людину. Це вже не віра, а воюючий клерикалізм. Він бажає панувати над усім людством, щоби всі люди вірили в одні догми, жили на однаковий спосіб, слухали одного універсально-релігійного авторитета (єрархії) без огляду на свою особисту чи народну індивідуальність. Тим способом мають знівелюватись усі ріжниці між усіми людьми й усі мають бути спасені на оден лад. Є дві кляси: маса вірних і горстка пануючої єрархії (коли не будемо числити "невірних"). Це не перешкоджує чорному універсалізмові приймати деколи національне обличчя.

3. Третя галузь — це *капіталістичний універсалізм*. Назвати його можна б золотим або просто "жовтим". Він бажає ущасливити людство, даючи кожному осібнякові позірно необмежену спромогу розбагатіння й економічного панування над іншими людьми. В дійсности він стремить до панування всесвітнього капіталу (зглядно нечисленних його посідачів) над продукуючими й консумуючими масами. Жовтий універсалізм звичайно йде в згоді з синім, з яким його лучить безліч зв'язей. Та бачимо, головно в найновіших часах, що він не хоче вже йому лишати навіть позірного престижу панування над світом, а бажає загарбати все собі. Поки що капіталісти мають уже дійсне панування над світом, недалека будуччина, коли воно буде також формальне. Капіталізм послугується деколи також клерикалізмом або мілким "ярижним" націоналізмом. Клясова система жовтого універсалізму дуже проста: пануюча кляса капіталістів і поневолена кляса бідноти. Перша щораз меншає числом та росте в капітал і в силу власти, друга числом більшає та більшає її соціяльне поневолення і "безгрішність". Жовтий унівесалізм є повидно дуже вільнодумний, нераз "щедро" підпирає науку й мистецтво. Та ця вільнодумність кінчиться

там, де наукові досліди чи мистецькі твори стають небезпечні для "кишені" й переходить у безоглядну боротьбу з "небезпечними для суспільного ладу агітаторами". Капіталістичний універсалізм понимає людство універсалістично, стремить до загальної нівеляції та має на оці тільки матеріяльний бік у противенстві до обох попередніх універсалізмів, що звертають позірно головну увагу на духовий бік людського життя.

4. Останній у черзі та, може, найбільше актуальний у теперішности є *соціялістично-комуністичний універсалізм*, звичайно "червоним" званий. Є ріжні-преріжні породи, підпороди й відроди цього універсалізму, й усі дуже не люблять, коли зводити їх до спільного знаменника, та природописний світогляд велить дивитися не на відтінки в догматах і на доктринерські формалістичні вигадки, а на загальну суть. З антропогеографічної точки погляду представляється суть червоного універсалізму ось як: расові, народні і т. д. ріжниці між людьми є маловажні, належить стреміти до їх знівелювання. Так само повинні щезнути ріжниці між поодинокими індівідуами поки що в економічному житті; подумання до кінця основних думок ріжних соціялістичних напрямків дає постулят загальної нівеляції. Дійсні ріжниці поміж поодинокими людьми чи гуртами людей є тільки клясові — між посідаючими клясами й індівідуами (головно буржуями — ту назву прикладають часто (risum teneatis) і до селян та інтелігентних нуждарів) та робітничим пролетаріятом. Ці клясові ріжниці треба усунути через згуртування пролетарів усіх країв, звалення великого й малого капіталу та індівідуалістичної господарки й заведення колективістичного хазяйства, опертого на рівности всіх громадян і удержавненню (соціялізації) цілої продукції, розділу й консумції. Абстрагуємо тут цілком від ріжниць, які панують поміж поодинокими напрямками й партіями соціялістичного універсалізму, та в результаті вони таки стремлять до цього, аби загал — себто держава — впорядкувала життя кожньої людської одиниці примусово на всіх царинах. Для нас, що досліджуємо справу націоналізму, спеціяльно цікаве й важне те, що червоний універсалізм є в дійсности навбільше консеквентний в нівеляції одиниць і гуртів. Інтернаціоналізм — се дуже часте слово в устах кожного червоного універсаліста. Під ріжними, звичайно дуже гарними на звук, комуналами — загальниками все й всюди пробивається стремління довести до того, щоби ціле людство творило дійсно одноцільну єдність без расових, національних, племінних ріжниць. Дуже цікавий також прикметний, матеріялістичний світогляд (спеціяльно виразний у марксизму) у всіх історичних, соціологічних, ба й етнологічних квестіях, спарований, на диво, з давньою геглівською і спорідненою філософією. На комбінації

цих двох дуже гетерогенних елементів основана ідеологія соціялістичного універсалізму, зокрема марксистична. Вона вже від декілька десятиліть мусить бути вважана не чим іншим, а догматикою, бо оперта на цілком перестарілих наукових основах. Пр., вже з новітною теорією матерії, біологічні еволюції і т. д. соціялістичної ідеології не можна ніяк погодити. До поступів науки, невигідних його доктринам, відноситься соціялізм mutatis mutandis цілком так само, як клерикалізм. Та й взагалі соціялізм був від самого початку певного роду релігією. В останніх часах він став нею ще більше, і то релігією з догмами, етикою, святими книгами (місця з творів Маркса, Енгельса і т. ін. цитуються у соціялістичних письменників цілком так само, як слова дотичних святих книг у клерикальних письменників), єресями, сектами, соборами й синодами. Даючи легко зрозумілий для всякого й заокруглений на свій спосіб світогляд, опановуючи обіцянкою тузємного щастя чуттєву сторону душі своїх прозелитів, є соціялістичний універсалізм для націоналізму спеціяльно небезпечний. Зосібна український націоналізм страшенно потерпів від соціялізму, бо вияловів до нащадку через те, що соціялізм заполонив у XX віці в свій інтернаціональний, властиво антинаціональний, табор всю здібнійшу молодь так само, як се зробило перед 900-ми роками на Україні християнство в свойому сирійсько-византійському виданні.

Тут, напевно, не оден замітить: "Прецінь християнство дало українському народови багато позитивного". Так! вповні признаю, але аж тоді, коли воно змінило своє універсалістичне обличчя і стало національною вірою. Не Христова віра сама по собі, але зв'язуваний з нею (на жаль, так часто) універсалізм шкодить народам.

Подібно мається справа з комунізмом і іншими соціялістичними напрямками думки й діла. Вони наскільки стоять у згоді з соціяльною справедливістю й чистою наукою, дають і ще дадуть людству величезні цінности. Та тільки тоді, коли, покинувши своє догматично-універсалістичне антинаукове обличчя, примінять свої завдання й методи до поодиноких, так ріжних поміж собою народів і земель. Чому Драгоманів, Франко, Павлик не пішли за марксизмом? Бо бачили його незгідність з вільнодумним науковим світоглядом, непримінимість до життєвих потреб українського народу. А нині, немов на сміх, гуртки ярих марксистів називають себе "Драгоманівськими громадами".

Марксівська релігія з її сектами дивно нагадує іслям. Іслям — це віра, що виросла в пісчаній і скельній пустині пассатової полоси нашого глобу. Вона шириться по пустинях і там пишно розцвітає. Коли вийде поза пустиню, трудно її загніздитись. Та загніздившись, вона ширить пустиню й лишає її за собою.

Гляньмо тільки на цілий т. н. Орієнт! На місци колишніх світових житниць — пустиня, на місци прастарих високих цивілізацій — варварство.

Марксистський універсалізм теж виріс на пустині — штучній, кам'яній пустині міських бруків, кам'яниць, фабрик, машин. Шириться теж по таких же пустинях, де штучна гальмада заслонює перед очима короткозорих їх мешканців цілий останній буйно-зелений і ріжноманітний світ. В цій штучній пустині марксизм пишно розцвітає, поза нею шириться туго. Та коли пошириться, лишає поза собою пустиню, цим разом дійсну. Гляньмо на широкі простори Росії й України!

На цьому й кінчу мою задля її короткости, певно, незугарну характеристику універсалізмів. Усі вони — це більш або менш релігії з більше чи менше виробленими догматиками, етиками і т. ін. Всі вони дуже влегшують людині добуття одноцільного світогляду, роблять людей легко щасливими надією чи й дійсністю. Цього усього не може, на жаль, подати так легким шляхом знання й оснований на нім націоналізм. Та всі універсалізми побудовані або на зовсім ненаукових премісах, або на давно пережитих етапах науки. Тому-то всякому універсалізмові приходиться або прийдеться завертати зі свого на позір так прямого шляху й іти на компроміси. Шлях новітнього, на науці побудованого націоналізму не є і не може бути такий простий, як стріла. Бо його будує не заков'язла спекулятивна доктрина, а жива вільнодумна наука, яка індукцією шукає дороги. Та гуцульський плай, хоч нераз в'ється як навіжений дрібними закрутами по облазах та грунях, певніше заведе на шпиль, як вибрана "принципіяльно" проста дорога. За зворотами, сиглами, недеями, улогами, цекотами не найти мандрівникові дороги, хибань що як непишний заверне з "принципіяльної" прямісінької дороги на такий простий собі хлопський, гуцульський плай...

* * *

Універсалізм — це одна категорія противників, з котрими треба боротися націоналізмови. Друга категорія противників — се впливи чужих народів. Характеризувати їх ту не будемо — навіть коротко ні! Бо при мериторичнім трактованню українського націоналізму буде для цього багато краща нагода, як тут. Так само універсалізми можна буде щойно в спеціяльній части розвідки, в кождім конкретнім випадку, як слід схарактеризувати.

Ось тут і конець моїм загальним міркуванням про український націоналізм. Тепер перейдемо до спеціяльного, мериторичного його трактовання. Виходити будемо за кождим разом

від одної з дійсних признак самостійного народу й обговорюватимемо всі зв'язані з дотичною признакою проблеми українського націоналізму.

V. НАЦІОНАЛІЗМ А ТЕРИТОРІЯ

Чоловік є частиною земної поверхні. Модерне землезнання понимає земну поверхню не як математичне, а як фізичне тіло, що має значну товщину й зложене з кам'яної літосфери, плинної гідросфери, газової атмосфери й тоненької плінки органічної матерії — біосфери. Антропоцентрист, що буяє по безмежному просторі вселюдських ідеалів, навіть у сні не снить, яка нікчемна ця біосфера супроти земної кулі, котра знов, своєю чергою, така нікчемна супроти інших небесних тіл. Коли би ми всі ростини, всіх звірів й людей перемінили в однорідну масу органічної матерії й розпростерли її по цілій поверхні земного глобу, повстала би плінка груба на п'ять міліметрів. Людство творить ледви дрібну пайку біосфери, розстелене по Землі, воно творило би плінку, безмірно тоншу від одного міліметра! Кожний здорово думаючий чоловік мусить увиду вже цеї одної неспірної дійсности признати, що значіння території для цеї частини людства, що її замешкує, мусить бути непереможне.

Ріжнородність природних умовин поділила Землю на ріжнородні географічні одиниці — краї й землі. Положення, простір, межі кожної країни зачеркнені віковічними чертами на обличчі земного глобу. Питома кожній природа дає їй питому суть і зміст. Своєю знов чергою, оця питома природа краю є матір'ю народу, що в ньому живе. Ріжно вивинувала природа ріжні народи Землі. Ескімос дістав у придане вічні леди й сніги на землі й крижане та багате всілякою живиною море, полинезієць — острови з роскішною рістнею, посіяні на теплому морі, араб — посушну пустиню й оази зі стрункими пальмами, англієць — свій великий острів з мрачним та м'ягким підсонням, повний мінеральних скарбів, положений на найбільшому вузлі шляхів світової лучби, українець — свої родючі луги і соняшні степи оподалік від огнищ культури, зате при битому шляхови страшних орд кочової Азії.

В оцих природних ріжницях поміж краями Землі мають своє джерело тілесні й духові ріжниці поміж народами Землі. Кожен нарід зв'язаний з краєм, у якому живе, безліччю вузлів. Наука землезнання ледви дрібну частину цих вузлів змогла дотепер розслідити. Та вже й нині допевне знаємо, що природа краю, себто суцільність географічних чинників його — суші, води, підсоння, рістні й звірні — має непереможну силу над чоловіком.

Природа краю обусліблює розміщення, густоту й головне зайняття його населення. Будова земної поверхні, впливи підсоння, ростинних й звіринних плодів краю будують тіло народу, що в цім краю живе. Тілесні ріжниці між расами й народами походять тільки звідси (розуміється, по шляху еволюції). Через людську психіку усі ці природні чинники обусловлюють ціле духове єство народу, цілу його діяльність; їхній вплив, виразно видний, та (поки що) таємничий, проявляється навіть у вірі, мистецтві, словесности, літературі й науці народу. Тому, щоби порозуміти духа народу, його політичне й культурне обличчя, мусимо виходити від природи краю, котрий є батьківщиною даного народу від довгих віків. Кожний географічний чинник з цього боку важний "від повітря й світла й від звіздяного неба, що віддзеркалюється в душах, аж до перелогу, що його оре хлібороб, і до кам'яного бруса, що творить причілок храму".

Непереможний вплив природи краю проявляється не тільки в єстві кожної одиниці й цілого народу, але й у розвиткові й у всіх силах, що розвитком кермують. Господарський розвиток народу на кождому кроці залежний від природи краю. Залежність історичного й культурного розвитку народу від природи краю є так само виразна, щоправда, не в кожній подробиці, але цілком певно й наглядно в головних основах. Навіть великі люде в історичному й культурному розвиткови народу приходять як сума дрібних змагань, які знов мають по більшій части своє джерело у впливах природи на край і на його нарід.

З цього, що сказано, виходить ясно, що територія рідного народу є одною з головних, а може й найголовнішою з основ як теоретичного, так й практичного націоналізму. Кожний тямучий член нації повинен знати, що таке він має у своїй рідній країні, на чім йому й йому подібним приходиться будувати життя нації. Кожний розумно думаючий чоловік бачить, що всяка державна, економічна, культурна, суспільна чи ще яка політика всякого народу, отже й його рідного, мусить опиратися на докладному й всесторонному знанню території. Кожний крок якої-небудь "політики", що буде суперечний природі краю, мусить скорше чи пізнійше важко пімститися на цілім народі.

Крім ціх розумових причин, що велять націоналізмові опиратися на території рідного краю, є ще другі, не менше важні чуттєві причини. Кожен чоловік, кожен нарід повинен любити свій рідний край. І знати його, бо дійсна любов коріниться тільки на знанню.

Погляньмо ж тепер, як стоять справи взаємин між територією та націоналізмом у нас на Україні?

Відповідаючи на це перше мериторичне питання в справі українського націоналізму, відразу підходимо до дуже цікавої

для наукового дослідника й дуже фатальної в своїх наслідках для українського загалу дійсности. Вона короткими словами дасться з'ясувати ось так: український простолюдин, головно селянин-хлібороб, показує в цій (і в кожній іншій) справі цілком інше обличчя, як український інтелігент. В українськім народнім організмі нема тієї суцільности, яку помічаємо в інших великих чи малих європейських народів. Цілком інакше ставиться до кожної основи націоналізму інтелігенція, цілком інакше — селянство. Про український робітничий пролетаріят окремо тут тяжко говорити. Він числом прямо зникаючий супроти селянства й почасти поділює його прикмети, на скільки не підпав винародовленню.

Українське селянство знає свою територію.

Розуміється, знає по-свому, так, як може знати невчений селянин-хлібороб. Територія його рідного села й найближчої околиці йому знана дійсно "адекватно". Уся природа, що її бачить довкруги себе, йому рідна. Він знає й зорі на небі та після них означує пору дня й року, він знає й розуміє по-свойому всі явища в повітрі, чудово визнається на прогнозах погоди, знає всі кути й закутини, всі гори, горбки, рівнини, рисочки поземелля, ріки, річки, джерела, ліси, луги, степи, урочища, шляхи своєї рідної околиці як немож краще. Все те для нього живе, оживлене традицією переказів, овіяне поетичним чаром й релігійним прямо богоговінням. А як любить наш мужик свою рідну країну! Розуміється по-свойому, відповідно до свого загального світогляду. Та любить він її сильніше, чим німецький, французький чи англійський простолюдин свою Німеччину, Францію чи Англію. Мандруючи пішки по всіх цих краях, я мав нагоду до дуже цікавих порівнянь і сконстатував цей факт як безсумнівну правду.

Як відноситься до своєї рідної території український "інтелігент"?

Цілком інакше. Коли наш мужик дорівнює чужому в знанні, а перевищає його в любови до рідного краю, то наш інтелігент остав під обома поглядами далеко-далеко позаду за всіми чужинцями-інтелігентами.

Від українського інтелігента муситься вимагати, щоби він основно знав свій рідний край у його цілому обсягови й всестороннньо. Ще більші вимоги муситься ставити до українського "діяча". Розуміється, ніхто не хоче, щоби они оба, сірий інтелігент й "діяч", були фаховими землезнавцями чи хоч дилетантами по землезнанню. Але український нарід має право вимагати від своєї інтелігенції, щоби вона бодай не грішила безпримірною ігноранцією в справі рідного краю, рідної національної території!

А вона грішить, і то злочинно грішить!

Слово "рідний край" дуже часто на устах українського інтелігента, ще частійше на устах українського діяча, та що воно має за зміст? От пару шумних загальників про багатства незмірні, степи широкі, вітри буйні, ревучі пороги Дніпра, золотоверхий Київ і т. п. А що знає наш інтелігент, пр., про величину України? Нічого. Його кругозір рідко коли сягає поза межі повіту, ще рідше — поза межі губернії. Не диво, що в нас потворилася така маса ріжних загуменків: галицький, буковинський, закарпатський, київський, полтавський, харківський, одеський, кубанський і т. п. Не диво, що, пр., таку Галичину, що творить ледви дещо більше як двайцяту пайку цілої України, протиставляється на всіх полях цілій "Наддніпрянщині". Не диво, що на кожному загуменкові виростають доморослі "патріоти", котрі величають як єдиноспасительне не тільки мову й звичай, сало й борщ дотичного загуменка, але й його політичний напрямок. Що це обходить "патріота", що Україна по Московщині найбільша національна територія Европи! Або він це знає? Він нічого не знає й рахує себе залюбки до поневолених "малих народів" Европи. "Діяч" знає звичайно стільки ж само про величину й обсяг України, що сірий інтелігент. Та він хоче показати світові, що він "щось" знає. Наслідки цього хотіння дуже сумні. Бо "діячі" безцеремонно нищать усе, що добула бідолашна українська наука на цім полі. "Діячі" ведуть межі України (в Паризькому основному меморіялі про потребу самостійності України) так, що полишають поза цими межами поверх 20 000 км^2 суто української землі з 5 міліонами населення. А потім роздаровують в ріжних "договорах" землі України направо й наліво ріжним сусідам з таким запалом, що наконечно осягнули рекорд 400 000 км^2 з 17 міліонами (переважно українського) населення! Знов "діячі" галицької України не вміють означити меж своєї ж таки галицької землі інакше, як тільки зазначенням у основному законі сеї новозбудованої держави, що "її границі мають слідкувати за границями, поданими на етнографічній мапі Австрії Черніна" (sic!). Про елементарне розуміння вартости поодиноких земель України для цілости її українського "діяча", "дипльомата" чи навіть міністра (або й ще вище, про ранги не спорю) і не питай! Або не відповість тобі нічого, або затягне такої, що хоч святих із хати виноси! Даремна річ говорити з такими панами про вартість Закарпаття, Холмщини, Галичини, Підляшшя, Буковини чи Бесарабії, Криму, Підкавказької й Надкаспійської України і т. ін. Нічого путнього від них не почуєш. А схочеш такого пана повчити? Дарма! Він усе "краще" знає. Скажіть же мені, люде добрі, як такий "дипльомат" поведе справу української державної території перед форум світової політики?

До безлічи погубних наслідків цеї злочинної ігноранції географії рідного краю належить у першу чергу понехання (фактичне, почасти навіть формальне) Бесарабії, Криму й Підкавказької України ще Центральною Радою "в ім'я самовизначення народів: румунського й татарського". Правда, хибань сліпий шовініст твердитиме, що ціла Бесарабія належить Українській державі. Та зарівно північно-західна як і південна надморська й наддунайська частина цеї землі належать, без ніякого сумніву, до суцільної української національної території. Втрата українських частин Бесарабії значить повну утрату дунайського шляху в Середню Европу й зведення до мінімуму значіння дністрового шляху. Втрата Криму, що вже тоді (1917) мав українську зглядну більшість населення, відразу видала засуд смерти на українську державність. Бо без Криму нема самостійної України — він розбиває її головну основу й опору: чорноморський беріг. Поки що він служив операційною основою для Денікінів і Вранглів. Понехання ж суто українського Підкавказзя просто відібрало інтерес світовим політичним чинникам до України взагалі а звернуло його до відбудівців Великої Росії. І то не тільки задля підкавказької нафти!

Капітальним наслідком незнання географії рідного краю була теж погубна франкофільська політика петлюрівського уряду. Світово-політичне значіння України полягає на цім, що вона своєю великою й довгопростягненою територією спинювала б експансію Росії до Адрійського й Егейського моря, до Передньої Азії й Египту й робила б майже неможивою експансію до Індії. Ось тому істнування самостійної України лежить у інтересі в першу чергу Англії й Італії. Франція ніяк і ніколи, хоч би й хотіла, не може й не сміє підпирати справу української державности, чи соборної, чи частинної. Бо Україна, захищуючи собою інтереси Англії й Італії, дозволить їм "подумати" про французькі колоніяльні землі, яких вимираюча Франція ні сколонізувати, ні загосподарити не може. А прецінь наші "дипльомати" поставили все на карту Франції і її сателітів! Результати відомі!

Та це тільки одна сторона ігноранції нашої інтелігенції в територіяльних справах, сторона, що дотичить простору і положення України. Ще гірше стоїть справа зі знанням природи України. Не маю, щоправда, смілости вимагати від українського інтелігента, щоби він так знав природу України (по-вченому), як їх знає наш мужик (на свій лад). Як можна вимагати від українського інтелігента, аби він знав зорі рідного неба, воздушні явища, фізично-географічні об'єкти і феномени так, як їх знає по-своєму мужик? Це ж була б просто безличність. Нехай німець, англієць, француз, італієць, чех чи поляк — інте-

лігент "повзає" по своїй землі — ми буяймо по безмежних шляхах "всесвітнього поступу".

Добре! Але мати добрий загальний образ природи рідного краю — це річ потрібна для всякого інтелігентного громадянина, а вже конечна для діяча. Бо природа краю — це головна основа економічного і суспільного життя. Коли її не знаєш як слід, не можеш братися не то що до розв'язання якихсь головних економічних чи суспільних проблемів, але навіть ні одної дрібної справи як слід не розчовпаєш!

Для українського інтелігента й діяча це все пусте! Українські економісти з завзятістю, гідної ліпшої справи, вичислюють продукцію України до останнього фунта... але тільки для вісім чи девять губерній, значить, мало що більше, як для половини України. Розуміється, з того виходить гумбуг. Не дивниця, що так трудно заінтересувати чужинців економічними даними, так безглуздо зібраними. Прецінь европейський економіст не дурний, рахувати вміє... Візьме папір і оловець і за пару хвилин вичислить, що ця восьми — чи дев'ятигуберніяльна Україна не то що не зможе ніякого збіжжя вивезти, але ще й потрібуватиме постійного довозу поживи! Та це нічого не вадить українським економістам. Знов українські суспільники — одні закладають партії й укладають програми під кутом погляду неминучої індустріялізації України, другі знов "соціялізують" землю, щоби зробити з цілої землі України так чи сяк одну велику лятифундію, з цілого ж хліборобського населення — сезонових робітників, батраків і т. п. Виринають величні пляни, на овиді будуччини, грає всіми красками веселка величезних перспектив...

Папір терпеливий (на друк), повітря — теж (на балакання). Та територія — ні! Вона скаже просто: я маю поверх міліона кілометрів квадратових простору. Чорного вугля в мене менче, як у Бельгії, що поверх трийцять раз менча, білого вугля теж мало, бо моя поверхня не висока й рівна, інших моторів дасть Біг! Зате верхній шар моєї цілини найбільш родючий, може, по всій Землі. До війни він давав у пересічи 470 міліонів метричних сотнарів збіжжя й живив 44 міліони худоби, хоч мій нарід добував з него ледви третину цього, що міг. Як же ви можете говорити, що коли-небудь зробите з мене промислову країну хоч би на лад Німеччини, де виросли ваші доктрини?

А другим скаже:

Ви хочете робити оптом те, що робили дотепер уроздріб польські, московські й свої таки пани. Лятифундійна господарка знищила красу мою, мої ліси й гаї, за цим обміліли річки, висохли джерела, погіршало підсоння, прийшли погані балки-водорийї, що бороздять моє обличчя, розривають щорік десятки тисяч десятин найкращої землі й замінюють їх на страшні пуста-

рі. Ведіть тільки дальше політику грабіжних чужинців, а моя родючість, що славиться від тисячліть, щезне за кількадесять років!

Ці слова, що їх вкладаю (хоч я не белетрист) в уста українській землі, це не поетичні exspatiationes ingenii, а "сухі" і науково сконстатовані правди. Думаю їх невдовзі розвинути в окремій розвідці. Та вже цих пару речень повинно читачеві, що не затуманений універсалістичними доктринами чи впливами чужонародньої психіки, показати, як важне є знання природи рідної землі для всякого інтелігентного мешканця її. Модерного націоналізму не можна собі просто подумати без основання його на докладному знанні рідної території. Всюди, дослівно всюди потреба цього знання при будуванні модерно національного організму України. Ось одно вирву з багатьох... Як би це було гарно, коли би наші "діячі" мали загальне знання території України бодай з військово-географічного погляду влітку 1919 р., коли би вони не перлися, наче дітваки, конче до "золотоверхого" серця України, а використали Галицьку Армію, щоби твердою ногою стануть на чорноморських берегах і звідси поволі будувати Україну. Та ж елементарні відомости з географії вистарчають, щоби зрозуміти, що ввиду вічної грози з північного заходу й північного сходу одинока опора України — це чорноморський беріг — заразом одиноке надійне вікно в Европу. Може інакше виглядала б нині українська справа, коли б такі елементи географії рідного краю були у головах тогочасних провідників України!

З цього всього виходить, безсумнівно, що територіяльна основа націоналізму у нас поставлена добре тільки в мужика. В інтелігенції вона ніяк не поставлена, бо її нема. Її треба щойно збудувати й тим покласти головну підвалину під наш націоналізм. Як це зробити, розглянемо в уступі про українську культуру. Тут тільки зазначу, що українська інтелігенція повинна якнайпильніше взятись до пізнавання рідного краю так лектурою, як і практично, розвивати на Україні туристику й мандрівництво, закладати товариства для досліду краю, а що найважніше — вийти вже раз з цеї півазійської індоленції, котра відчужує її від рідної природи, не дозволяє прямо війти з нею в ближчі зносини, набирати від неї так фізичних, як і морально-інтелектуальних сил... В кого рідний край — тільки мрачне теоретичне поняття, той ніколи не потрафить служити як слід рідному народові. Хто натомість дійшов до того, що цілим своїм єством зіллявся з рідним краєм, пізнавши його як слід, добувши на лоні рідної природи нових великих сил, цей зрозуміє голос рідного краю й поведе рідний нарід дійсно його питомою розвитковою лінією до великої будуччини.

VI. НАЦІОНАЛІЗМ А РАСА

В попередньому уступі я сконстатував, що національна територія українців щодо величини друга в Европі по московській. Коли спогадаємо, що Україна квалітативно багатіща від Московщини, мусимо прийти до переконання, що вона, може, й найвартніша поміж національними територіями великих европейських народів.

Так само дуже гарна й друга головна основа українського народу й націоналізму — расова.

Українці належать до так званої адрійської, або динарської, раси. Її ціхує високий ріст, великий об'єм грудей при стрункости цілої постави, довгих ногах та зглядно коротких руках, кругла форма черепу, лице широке, хоч не скуласте, а видовжене головно в долішній частині, з простим і вузьким носом. Краска шкіри переважно смуглява, очей і волосся — переважно темна. Що українська раса гарна, свідчать не тільки вискази про неї чужинців. Ніколи не забуду, між іншими, просто ентузіястичних висловів про наш нарід Гуцульщини, Покуття, Буковини звісного німецького письменника Л. Гангтофера в його воєнних записках і в його листуванні зі мною. Не дивно, що тільки українців служило в царській гвардії й цісарській "бургжандармерії". А яка слава йде про красу наших дівчат чи молодиць серед поляків чи москалів віддавна, серед німців і ін. — від часів окупації України 1918 р.!

Та це наконечно справа естетики. Антропогеографію обходять головно інші сторони расовості, головно ж — спосібність до життя і до боротьби за істнування даної раси.

Українська раса і з цього погляду дуже вартна. Високий ріст (українці належать до найвищих ростом народів Европи й Землі) й великий об'єм грудей (може, найбільший в Европі) при стрункости й поворотливости роблять українців дуже спосібними до всякої фізичної праці. Висока брахикефалія й дуже виразна великоголовість зраджують немалі умови дарування. Довговічність серед українців дуже часта, коли б інакші соціяльні відносини, була б, може, знова така, як була сотню літ тому назад. Та що найважніше: цифра родин (середня 4,5% річно, доходить, пр., у Катеринославщині до 5,6% річно!) — найбільша в Европі, а може, й по всій Землі*. Коли не така велика смертність дрібної дітвори, яка знов випливає з низького стану освіти, то природний приріст українців (2%), і так найбільший поміж народами Европи, був би ще кращий. Дегенера-

* На жаль, треба зазначити, що у 1991-1992 рр. в Україні вмерло більше людей, ніж народилося. *(Прим. ред.)*.

ція, така часта у інших народів Европи, нашого народу сливе не чіпається. Тільки де-не-де в Галичині й на Закарпатті мож бачити рідкі її оказії — продукти невідрадних соціяльних і економічних відносин. Поважні дегенераційні явища помічаємо теж серед українського мійського пролетаріяту й інтелігенції. Причини ті самі, до того причинюється, на мою думку, ще само життя у мійському середовищі, по моїм помічанням, для всіх українців специяльно шкідливе.

Це, що я сконстатував, не є ніякі самохвальби свого рідного народу, писані по польській рецепті "для покріплення сердець", а неоспоримі факти, добуті з антропологічних конспектів (головно акад. Вовка і проф. Раковського) та офіціяльних статистик. Зі сконстатованого виходить, що антропологічна расовість, друга головна основа народу, поставлена в українців самою природою дуже гарно.

Придивімся тепер цій справі з боку націоналізму, розгляньмо, які-то вимоги він ставить до нас з огляду на расовість, на — так сказать — тіло народу.

Чоловік — се продукт дуже довгої еволюції, яка почалася від дуже примітивно зорганізованих живин. Онтогенеза людської одиниці віддзеркалює в кількох місяцях розвитку філогенезу цілого людського роду й дає нам образ цего міліони літ триваючого процесу. В якій стадії цей процес находиться тепер, чи йдемо як людство, зглядно нарід, ще вгору, чи вже вділ розвиткової кривини, не знаємо. Та це ірелевантно. Чи йдемо горі чи долі, маємо обов'язок дбати про тіло так одиниці, як і народу. Для одиниці чи народу найвищим добром все була, є й буде органічна спадщина, ця суцільність тілесних і духових одідичених якостей, які творять його суть і індивідуальність серед інших одиничних чи народних індивідуальностей. Ця органічна спадщина є, щонайменше, стільки ж само вартна, що річева спадщина, якою так піклується суспільна економія й політика. Що більше! Нарід не складається з річевих дібр, ні з посілостей, а з живих людей. Про це й не мріли Адам Сміс, Мальтус, Кобден і т. п., про це не думають дотепер нинішні суспільники й політики. Кожний тверезо думаючий чоловік натомість мусить признати, що гаразд і могучість народів багато більше залежить від біологічних, як від економічних чинників. Великі переміни й пересунення сил, які послідували хоч би в нових віках історії, відбулися головно на національно-біологічному полі. Щойно за цими пересуненнями сил пішли такі ж пересунення економічні. Ввиду цього: національна біологія і біологічна політика повинні йти коли не перед національною економією і економічною політикою (як хоче, пр., Шальмейєр), то бодай у парі посполу, з рівною вагою і вартністю.

Національна біологія й випливаюча з неї національна біологічна політика — це, мож сказати, найголовніші глави як теоретичного, так і практичного націоналізму. На цім полі мусить націоналізм дбати, всюди під безумовно категоричним імперативом, про:

I. Гігієнічне життя всіх одиниць свого народу. Для цього не вистане піднімати просвіту, щоби елементи науки гігієни прийнялися у всіх шарах народу. Тут мусить модерний націоналізм стреміти до цього, щоби всі члени рідного народу жили в вигідних економічних і суспільних відносинах. Для цього мусить він уживати суспільно-економічних реформ, ба й переворотів. Модерний націоналізм мусить спинити цей пагубний процес, що цілі міліони людей слабують і гинуть тільки від хронічного недоїдання й лихого одягу й мешкання, під час коли десятки тисяч слабують і гинуть тільки від хронічного переїдання й виніжнювання себе по розкішних апартаментах. Модерний націоналізм мусить виповісти завзяту боротьбу миршавінню й вимиранню народу по великих містах, цих самовбійчих інститутах для людства; він мусить спинити їх зріст, зменшити наплив людності до них, привести усіх, що вже конечно мусять жити в місті, до більше природного способу життя і т. п. Всі міри, підприйняті модерним націоналізмом, повинні мати одну наконечну ціль: запевнити народові якнайбільшу життєздатність.

II. Ведення доцільної демографічної політики. Воно не легке, бо тут є дві цілі: 1) добуття якнайбільшого приросту населення (квантитативна демографічна політика); 2) добуття расово якнайлучшого приплодку (евгеніка). За велике стремління до першої цілі шкодить осягненню другої цілі, й на відворот, тому потрібний гармонійний компроміс поміж політикою множення народу та евгенікою. Значить: з одної сторони, треба уможливити якнайбільшій скількости здорових і расово повновартних осібняків народу, щоби дружилися і множилися, з другої ж сторони, треба не допускати, щоби це робили також хворі й расово меншевартні осібняки. Як перша, так (і головно) ця друга заповідь заключають цілу безліч другорядних заповідей, правил, поучень і порад. На цьому місці навіть назвати їх усіх, і то тільки коротенькими заголовками, просто неможливо. Тому обмежимося на декількох афоризмах, дотичних деяких тільки питань. Модерна націоналістична евгеніка мусить всесторонньо опиратись на вислідах біологічної науки, головно ж на вислідах її експериментальної емпіричної діяльности. З того боку евгеніка мусить пособляти: 1. Добрій комбінації одідичених фізичних і умових прикмет батьків, щоби їх приплідники цею доброю комбінацією покористувались самі й принесли якнайбільшу користь рідному народові. Тут ходить і про відповідні комбінації поміж

членами дотичного народу, і про комбінації з чужими народами. Треба берečися комбінацій з меншевартними осібняками власного народу, але так само, а може, ще більше беречися комбінації з чужонародніми осібняками, коли вони: а) належать до расово меншевартних народів; б) належать до сусідних або всуміш із нами мешкаючих народів і через мішання з ними вплив чужих народів небажано росте. З цього боку для нас, українців, являється корисною комбінація нашого елементу сливе тільки з т. н. північною расою (скандинавці, переважна частина англосаксів, німців) і зі спорідненими з нами расово південними слав'янами й чехами. Натомість некорисними являються комбінації з поляками, москалями, румунами, туркотатарами, жидами і т. п.; 2) пособляти цілковитому знищенню або бодай обмеженню полового проміскуалізму, бо він робить усяку евгеніку неможливою. 3. Доборотись до того, щоби до друження і плодження допускати тільки здорових осібняків. 4. Перевести примусове стерилізовання (вазектомія, згл. сальпігектомія) осібняків, що обтяжені епілепсією, умовою хоробою, хронічним алкоголізмом і морфінізмом, дегенеративною невврастенією і гістерією, прогресивними стадіями туберкульози, сифілісом, хоробою Базедова і т. п. (дотичні закони істнують уже в 12 із З'єдинених Держав Північної Америки). 5. Перевести примусове відокремлення в доцільно влаштованих асилях небезпечних божевільників, епілептиків, ідіотів і злочинців. 6. Якнайбільше пособляти вдержанню і якнайглибшому закоріненню моногамічної родини яко головної остої надійного полового добору. 7. Основно переобразувати шкільництво, щоби воно не нищило молоді фізично, даючи їй в заміну багацько безпотрібної тарабарщини а так мало солідного знання. 8. Примінити все законодавство, весь політичний і суспільно-економічний устрій рідної національної держави до потреб національної евгеніки, щоби расовому доборові добути якнайкраще поле розвитку.

Низка постулатів, яку я саме подав, добута з конспекту дійсностей, без сумніву, сконстатованих біологами. Ці постулати конечні при веденню доцільної демографічної політики. Погляньмо ж тепер, як виглядає справа раси у нас, в українській суспільности.

Тут, так само як у справі території, бачимо величезну ріжницю — просто пропасть між українським людом і українською інтелігенцією.

Український простолюдин розв'язує расову справу свого рідного народу добре, українська інтелігенція — зле.

Розуміється, що наш простолюдин розв'язує цю справу посвойому, по-мужичому. Він не має поняття про расову гігієну, біологію, евгеніку чи ще що там. Та його питома стара етнологічна культура, його здоровий "хлопський" розум і особливий

дар помічання позволяють йому в части емпірично, в части, так сказати, інстинктовно слідкувати за розвитковою лінією української нації з успіхом безконечно більшим від цього успіху, який виказує споконвіку українська інтелігенція.

Нераз аж жахаємося, коли дивимося, як мало український простолюдин числиться з елементарними вимогами гігієни в свойому житті — зосібна в часі хвороби чи кволості своєї чи своїх дітей. Ця легкодушність і недбайливість у злуці з ріжними забобонами є головним та, мабуть, одиноким гріхом нашого простолюдина проти українського націоналізму — з неї, бач, виходить ця фатальна велика цифра смертності, що зменшує наш природний приріст.

Поза цим відносини нашого простолюдина до справи раси є на загал корисні. Нащ простолюдин, коли тільки зовнішні обставини позваляють, уміє як слід жити. Його їда, що донедавна видавалася дуже негігієнічна, супроти найновіших результатів науки не виглядає вже на таку. Вона дуже гарно примінена й до клімату, й до головного зайняття нашого народу — хліборобства. Перевага ростинного корму, зглядно мала примішка м'ясного, багато молочних страв — усе те вказує на інстинктовне на позір (в дійсности ж виходить воно зі старої культури) добирання харчу. Воно, як бачимо, дуже доцільне. Так само доцільна й ноша нашого люду. Вона дуже добре примінена до континентальності клімату України й до життя на вільному воздусі — конечного для хлібороба. Живо пригадую собі, як я в хлоп'ячих роках дивувався, пр. гуцулам, чому вони серед гарячого літа ходять у вовняних штанах і баранячих киптарах. Та вже по кількох днях, проведених серед лісів і полонин, я зрозумів велику практичність цеї ноші. Те саме дотичить ноші інших племен українського народу. Про естетичну сторону тієї справи тут зовсім не бажаю говорити.

Що до домівки й її уладження, треба за нашим простолюдином признати теж дуже гарні прикмети. Там, де павперізація його ще не прибила, потрапив він розв'язати питання домівки розмірно дуже гарно. Певно, кожний знає, що хата українського мужика дуже далека від ідеалу гігієни, та коли порівняємо з нею "халупу" мазура чи "ізбу" москаля або "казу" румуна, вона не то що виб'ється на перше місце, але й дуже далеко їх усіх поза собою полишить. Зосібна щодо чистоти й внутрішнього порядку. Дайте нашому мужикові відрадніші соціяльні й економічні відносини а побачите, як гарно він вмітиме мешкати. На полі домівки він переймає дуже швидко поступові, гігієнічні ідеї.

Наш мужик на загал не любить тісно жити. Хати й обійстя звичайно широко розкинені, не збиті в тісну громаду. Хати вік-

нами звернені до півдня — наш мужик неначе б знав, що безпосереднє ділання сонячного проміння має важні позитивні результати для гігієни домівки. Любов до цвіту і деревини, котра так корисно виріжнює нашого мужика від польського чи московського, окружає українські хати садами й цвітниками, а це має не тільки естетичне, але й гігієнічне значіння.

Дуже важна позитивна прикмета нашого простолюдина є те, що він не любить мійського життя. Туга до міст, така сильна в німецького, московського ба й польського мужика, ще не вспіла обхопити нашого. І це саме добре! Бо в цій абстиненції від міст дожив наш простолюдин до нинішніх часів, коли то всю Західню Европу обхопив клич за децентралізацією населення й за "огородовими містами". І тут наш простолюдин несвідомо та давно дійшов до результатів, до яких доглупалась модерна демографія щойно в найновіших часах: його міста вже здавна були "огородовими". Погляньмо, як виглядають українські місточка й менші міста в цих своїх частинах, що ще заселені українським дрібноміщанством. Сади, городи, серед них хати; широкі вулиці й обійстя, тип життя щонайменче наполовину сільський, у кожному разі більше сільський, як у німецьких чи англійських "селах". Мійську погань бачимо щойно в "центрах міст", що живе серед жидів, москалів, поляків і т. п. українська інтелігенція: погані людські казарми, бруд і нечисть, ніде ні деревини, препогане повітря, пересичене прикрими вонями і т. п., і т. п. Наш простолюдин інстинктовно сторонить від таких "центрів культури"; коли ж йому доведеться з конечности жити в них, нидіє швидко. Наш мійський пролетаріят є наслідком того ще миршавіший, як західноевропейський.

Та найважніші позитивні прикмети нашого простолюддя дотичать його полового життя. Полового проміскуалізму поміж нашим мужицтвом немає; між усіма мужицтвами Европи, які я пізнав із автопсії, українське мужицтво стоїть, без сумніву, найвище. І то мимо всяких вечерниць, досвітків, вулиць, купалів і т. п. А може саме із-за них! Бо після них слідує українське весілля з його калиновою розправою, перезвою, хомутом... як дальше звено в етнологічному циклю обрядів, у котрому обертається життя українського простолюдина.

Навіть таке гуцульське плем'я, котре завдяки "культурним" впливам сусідніх румунів бере полову справу поміж українськими племенами найбільш легко, цілком не блище до проміскуалізму, як, пр., польські, німецькі, французькі, італійські верховинці — навпаки, дальше.

Моногамічна родина, ця головна остоя надійного полового добору, є теж головною остоєю нашого мужицтва. Для нього нема "сексуального питання", мужик не мудрагелює над усякими виідеалізованими порнографіями, а на основі моногамічного

устрою робить своє здорово й основно. Без знання засад евгеніки наше мужицтво (розуміється, за виїмком багатих кулаків, яким любі зять чи невістка хоч би й каліки — та багаті) півсвідомо бережеться перед друженням з тілесно менчевартними чи хорими осібняками. Так само береже наше селянство чистоти української раси супроти чужих расових примішок. Мішання з москалями навіть у граничних областях дуже рідкі, з поляками — так само (коли не рахуватимемо поляками українців-латинників), мішаних подруж із жидівським елементом народня психіка не може собі просто уявити.

А результат цього всього? Ось він: найбільший природний приріст населення на цілу Европу, може, й на всю Землю, люд дородний, гарний, кріпкий, здатний до праці й до вживання життя, відпорний на хвороби, під усіми цими оглядами у голову переростає всіх своїх сусідів.

Розглянувши тим робом, як стоїть расова справа у нашого простолюдина, придивімося, як вона стоїть у нашої інтелігенції.

І тут знов бачимо те саме, що в справі території. Расова справа ніяк не стоїть у нашої інтелігенції. Наша інтелігенція з погордою відкинула від себе "мужичу некультурність" і на її місце поставила в гіршім разі добуту з ріжних "поступових" брошурок чи романів мудрість, в луччім разі ж... нічого не поставила. І живе приспівуючи свідомо чи несвідомо: Aprés nous le déluge!

Пригляньмося ближче цьому гарному життю!

Гігієною наш інтелігент клопочеться так само мало, як і наш мужик, хоч йому, як інтелігентові, цего не вільно робити. Ціла наша інтелігенція без огляду на кордони систематично переїдається (n. b.: коли тільки має за що). Ця справа стоїть багато гірше, як у інтелігентних шарів культурних західних народів. Такого проценту людей інтелігентних з грунтовно попсованими шлунками, як у нас на Вкраїні, не легко зустрінеш у Західній Европі, більший процент, хібань, тільки у поляків і москалів. Часто бідькає наша інтелігенція, що наш мужик запивається. Так, він запивається, але переважно тільки раз у тиждень чи в місяць. Це ще не такий-то небезпечний алкоголізм, хоч мужичок тоді нераз і рачки додому полізе або в рові переспиться. Багато гірше — кажуть лікарі — коли чоловік щодень алкоголізується хоч би й невеликою кількістю хмільного. А так роблять серед люду тільки гіркі п'яниці; серед інтелігенції ж — дуже, дуже багато суб'єктів! Вони ж не погорджують сучасно теж і похміллям "до положення риз". Виніжнення тіла дійшло в нас до можливо найдальших границь так з огляду на одежину, як на домівку. Ми покинули народню ношу й прийняли французьку. Добре, модерний націоналізм цілком не

бажає від української інтелігенції, щоби вона ходила в шараварах, чумарках, вишиваних сорочках чи що. Нехай би хто хоче вбирав чи не вбирав їх на якісь там народні свята чи що. Та модерний націоналізм вимагає з гігієнічного боку, щоби всякий, що прийняв міжнародню тепер серед европейців французьку ношу, носив її відповідно до вимогів гігієни й не шкодив свому тілу виніжнюванням. Щодо домівки, то українська інтелігенція мало дивиться на те, щоби вона була гігієнічна й вигідна, більше ж на те, щоби вона була або виставна й добра до прийому гостей, або от сяка-така, коби в центрі міста. А вже щодо хатнього порядку й чистоти! Коли хата нашого мужика перевищає в цім напрямі ізби москалів й халупи поляків дуже значно, домівка українського інтелігента, з правила, дорівнює у нечисті домівці московського чи польського.

Спонукати українського інтелігента до тілесного руху - спорту, мандрівництва, руханки — дуже тяжко. Це дотичить не тільки українців з російського культурного кругу, але й українців з німецько-польського культурного кругу. Хоч я ні турист, ні спортовик, то прецінь задля мого бурлацького фаху маю ці справи в евіденції й можу сміло сказати, що вони на Україні дуже лихо стоять. Головно тому, що наша інтелігенція до смішності страхається всякого фізичного напруження, всякої невигоди. Походити день по горах — це велика річ, походити тиждень чи два — чиста неможливість. А підночувати під голим небом — це божевілля!!! Що варта така інтелігенція з расового погляду, легко збагнути.

Таке негігієнічне життя кожної інтелігентної одиниці мусить на цілій суспільності відбитися дуже погано. До того поганого висліду дуже багато причинюється негігієнічність українських міст і українського мійського життя.

І на диво дивенне наша інтелігенція з дивним упором тиснеться до таких міст, до такого мійського життя. Про могутній рух у Західній Европі, котрий стремить до т. н. огородових міст, навіть верхи нашої інтелігенції не мають поняття. Про стремління до заведення таких міст на Україні нема що й говорити. Що більше! Обсервуючи наших інтелігентів на еміграції, я зайвий раз пересвідчився, що для них саме такі прикмети великих міст Европи являються найгарніший, які для поступового західнього европейця є найпоганійші.

Українські інтелігенти в подавляючій більшості вже не міщани, а міщухи. Їх світогляд неслихано обмежений високими мурами, тісними вулицями, дрібними садками міста. Театер, кіно, кабарет, кофейня, ресторан заступають їм культуру, мійські плантації — природу. Поза це їх зір не сягає. Це відбивається фатально на всім, і на політичнім, і на соціяльнім, і на еконо-

мічнім світогляді. Цілком не дивуюся, що наші комуністи закидують усій прочій українській інтелігенції міщанський, буржуазний світогляд. Я донедавна, знаючи блище тільки галицького інтелігента (який, вийшовши звичайно з села, є тільки на зверх міщанином, а задля матеріяльних недостач сливе ніколи не може спромогтися на буржуайство), навіть не припускав, що серед української інтелігенції є так багато поганого буржуйства, цеї міщанської тісноти, цего бажання вживання життя за всяку ціну, цеї жаги за безпардонною наживою, цего чисто буржуйного нехтування всякої суспільної моралі. Просто хапаєш голову в руки й дивуєшся, як легко, як страшно легко й заразом як глибоко прийнялися в нашої інтелігенції чужосторонні лихі впливи...

Та про це докладніше говоритиму в дальших уступах моєї розвідки. Тут, з огляду на расову справу, мушу сконстатувати, що переважаюча частина української інтелігенції - це типові міщухи зі всіми хибами західньоевропейських міщухів, а без їх (нечисленних, у прочім) прикмет. Вони так і кохаються в цій поганій мійській атмосфері й не проміняли б її за ніщо, не дивлячись на те, що від тієї атмосфери миршавіють і вони самі, й їх діти.

Про яке-небудь почуття потреби ведення доцільної демографічної політики серед української інтелігенції нема ні помину. Для цього в неї замало знання, замало національного почування, забагато рабського ентузіязму для сусідних псевдокультур.

Квантитативна демографічна політика велить добувати якнайбільший приріст населення. В цьому напрямкові за нашою інтелігенцією багато гріха. Її скількість супроти сорок міліонової маси українського простолюддя рішучо замала. Простолюддя України супроти дотеперішньої чужої кормиги мало дотепер тільки невеличку спроможність давати вищу освіту своїм дітям і виводити їх у "інтелігенти". Для того й дотепер тяжить на українській інтелігенції головна заповідь квантитативної демографічної політики: вивести якнайбільшу кількість потомства.

Чи вона сповняє цю заповідь як слід? Безумовно, ні! Тільки деякі низші шари її сяк-так піклуються приплодком, у вищих шарах ледви там і сям найдуться осібняки, що по старому українському звичаю люблять "на запічку дітей копицю". Все останнє просто втікає від потомства й полишає з цього погляду далеко за собою майже всю інтелігенцію Західної Европи. В Галичині, де кождий інтелігент "як не з хлопа, то з попа" (звісно, обі ці кляси плодючі!) і де царить ворожнеча супроти польської культури, ці відносини ще доволі здорові. На Буковині й на Закарпаттю під впливом румунської й мадярської "культури" — досить погані. Та найпоганіші вони на землях

Великої України, де володіє поміж інтелігенцією російська культура.

Тут бездітність або, бодай, малодітність панує дуже сильно, головно серед "верхів" української інтелігенції. Яка з цього виходить шкода для української національної справи, коли приріст свідомих робітників на народній ниві таким робом штучно зменшується, — не потрібую довго пояснювати.

Ще багато, багато гірше стоїть справа квалітативної демографічної політики, чи пак евгеніки.

Перше всього на добру комбінацію при подружжях наша інтелігенція дуже мало вважає. Дуже великий, ба переважаючий відсоток одиниць, щонайкраще фізично вивінуваних, або не дружиться зівсім, або добирає собі дуже погану пару. Розуміється, приплодок у першому разі теоретично ніякий, у другому разі — дуже миршавий.

Та це все не така-то ще біда, коли річ йде за комбінації поміж самими українцями. Багато більша біда в тім, що інтелігентні українці обох полів рішучо вже занадто охочі до супружих комбінацій з чужими народами. Я вже вище тикнувся цеї справи й зазначив, як до неї ставиться наш простолюдин. Наш інтелігент займає і тут цілком інакше становище.

Кожний здорово думаючий чоловік, незатуманений шовінізмом, мусить признати, що мішання з чужими народами не є нічим злим, навпаки, звичайно приносить расову користь. Та таке мішання 1) не повинно бути законом, а виїмком, 2) не повинно пособляти кріпшанню чужонародних впливів на Україні, 3) не повинно обіймати расово менчевартних елементів. Що ж бачимо у нашої інтелігенції?

Процент українських одиниць, що дружиться з чужинецьким живлом, є незвичайно високий. Навіть у такій Галичині, де відносини викопали просто пропасть поміж українським а польським народом, мішані польсько-українські подружжя є надміру часті. Так само часті на Закарпатті подружжя з мадярами. А що вже на Великій Україні! Там майже щодруге інтелігентське подружжя мішане: то з москалями, то з жидами, то з греками і т. ін., і т. ін.

Всі ці комбінації противляться, безумовно, всім законам національної евгеніки. По-перше, вони стали майже правилом — не виїмком. По-друге, вони страшно пособляють винародовленню української інтелігенції, а бодай національному індиферентизмові серед неї. В Галичині це звісне кожному, що в мішаних подружжях поміж українцями й поляками перевага все лишається за польською стороною; дім усе стає польським й діти завсігди, коли не цілком, то бодай наполовину — поляками. Те саме дотичить мішаних подруж з москалями на Великій Укра-

їні, з мадярами — на Закарпатті і т. ін. Подружжя з жидами, часті тільки на Великій Україні, доводять завсігди до більшої чи меншої москалізації родини. Український інтелігентний елемент не виказує такої асиміляційної здібности, як український простолюдин, котрий українізує усі чужі примішки й навіть таке відпорне живло, як жидівське, шляхом симбіози значно перемінює. Серед нашої інтелігенції асиміляційна сила просто ніяка, й комбінації з чужими народами доводять тільки до розплоджування надійних кандидатів на всяких "інтернаціоналістів", коли не приносять (це, на жаль, дуже часто!) найлютійших ворогів усього, що українське.

Не менше шкідливі ці комбінації тому, що всі ці чужі народи, з якими так залюбки мішається українська інтелігенція, є расово менче вартні. Що до тілесної сили й краси, не можуть ні москалі, ні поляки, ні мадяри, ні жиди рівнятись з українцями, що до плідности — так само. Що до умових прикмет, ніяка з цих націй не може через примішку дати нам щось дійсно позитивного. Правда, рухливість і меткість, питомі москалям і полякам, дуже придалися б неруханому українцеві, та не вона одна приходить із метизації. Приходить із неї зменчення питомої українцям (простолюдинові) солідності й основаності ві всім. А ця солідність — це наша головна й найкраща прикмета. Дотично комбінації з жидами, яка є таким злочином, на погляд нашого простолюдина, й така рівночасно часта у нашої інтелігенції, треба сказати ось що: антисемітизм є безумовно незгідний з основами як теоретичного, так і практичного модерного націоналізму. Одначе всі безсторонні етнологи, расові теоретики й евгеніки згідно зазначують, що комбінації арійських народів із жидами є для обох безумовно шкідливі. Що вони шкідливі для українців з тілесного боку, пізнасть кожний, хоч би не був фаховим антропологом, поглянувши на табелі антропометричних дат жидів і українців. Жиди фізично безумовно слабіші від українців, мішання з ними може хибань виїмково дати фізично надійний приплодок. А добування потомства — се ж не лотерія. До того треба ще замітити, що фізично жидівська раса хоч слаба, та дивно тривка, й жидівська примішка проявляється дуже виразно до третього, четвертого, ба й дальшого покоління з усіма її лихими фізичними наслідками. Що до умового одідиченого добра, українсько-жидівські мішанці теж не можуть бути вважані доброю комбінацією. Широко розповсюджена серед ріжномастних антисемітів думка, що жиди з умового погляду, безумовно, менче вартні від арійців, перед очима безсторонньої науки не може ніяк вдержатися. Правда, цінування в цім напрямку трудне й дуже релятивне щодо вартності, так само як цінування, пр., що краще: чи велетенська

гора чи велетенська ріка. Як арійці, так семіти, як українці чи англосакси, як жиди чи араби умово по-свойому вартні. Цих вартостей з безоглядного боку, самих про себе, ніяк не можна поміж собою порівнювати. Модерний націоналізм вважає кожен народ рівновартним продуктом природи й історії. Тільки в кожнім поодинокім випадку може теоретичний націоналізм розсліджувати можливості й дійсності, які виходять з комбінації двох чужих елементів.

Одинока добра прикмета жидів, яку могли б перейняти українсько-жидівські мішанці, — це великочертний змисл національної солідарности. Такий смисл дуже, дуже придався б українській інтелігенції. Інші добрі прикмети жидівства є переважно так само добре заступлені в самім українськім живлі (у простолюдина, не в інтелігенції!): ощадність, пошанівок до родинного життя, значні умови спосібности, бистрість у помічанню, пошанівок для знання. Натомість лихі сторони жидівської психіки, як цинізм у полових справах (упрочім, прикметний усім старокультурним орієнтальним народам — для них не шкідливий), мамонізм у всіх соціяльних і економічних відносинах, передчасна умова спілість, яка гальмує дальший надійний інтелектуальний розвиток, за цим поверховість, нахил до доктринерства в науці, в літературі й іншім мистецтві і т. д. цілком некорисні для українського живла. Найбільш некорисний з усього є питомий жидам нахил до всякого універсалізму. Ці хиби жидівства з погляду розвиткової лінії жидівського народу не є хибами, а, навпаки (переважно), добрими і доцільними прикметами. Для нас, українців, — ce хиби, так само як хибою для травоїда було б м'ясоїдне узублення і, навідворіт, при незмінності органів травління.

Комбінації з расово більше вартними народами (скандинавами, англосаксами, німцями, іншими слав'янами адрійської раси) серед нашої інтелігенції дуже рідкі. На жаль! бо користь з них була б велика!

Та ідімо далі. Коли український простолюдин глибоко шанує моногамічну родину й сливе не знає полового проміскуалізму, українська інтелігенція стоїть на прямо противному становищі. Що тикається моногамії й родини, відрадніщі відносини панують тільки в Галичині, де недобрий польський вплив значно гальмує національна ворожнеча й тісний зв'язок інтелігенції з селом. На Буковині румунські, на Закарпатті мадярські впливи сильно підкопують моногамію й здорові родинні відносини. Та найбільше спустошення зробили в половому й родинному житті української інтелігенції московські культурні впливи на Великій Україні. Під покришкою "поступовості", "вільної любові", нехтування "буржуазної", чи пак "міщанської", моралі (risum teneatis,

бо де ж проміскуалізм і полігамічні інстинкти так сильно панують, як саме серед буржуазії й дійсного "міщанства"?!) твориться там таке, як каже гуцул, що май-май!

Годі тут над цим довше розводитися. Ще тільки зазначу, що половий проміскуалізм і нехтування моногамічної родини приносить величезні расові шкоди українській інтелігенції, й тим самим — цілому народові. Не тільки через велике поширення полових недуг... Хитається родина — головна остоя довговічності й надійного розвитку народів (диви китайців, жидів і т. ін.).

Українське шкільництво теж ніяк не хоче примінитись до потреб національної евгеніки. Скинули ми московське й австрійське ярмо й мали спромогу під час короткої самостійності коли не зорганізувати по нашій лінії наше шкільництво, то бодай виробити основні програми його. Ї що ж бачимо, заглянувши до цих нових програм? З одної сторони Збруча — стара австрійська; з другої сторони Збруча — стара російська тарабарщина, тільки дещо підкрашена на синьо-жовту краску. Ї то у всіх типах, на всіх ступінях шкільництва. Ї знов будуть ці школи плодити фізичних і моральних калік і підкалік.

А що вже тикається примінення всього законодавства, всього політичного й суспільно-економічного устрою Української держави до потреб національної евгеніки,. ліпше не балакати. Дотеперішні українські уряди ніколи й ніде не мали цеї справи навіть на думці, не то в роботі.

Та про це говоритимемо в слідуючих уступах розвідки. Тут сконстатуємо тільки ще раз, що наша інтелігенція всупереч простолюдинові розв'язує расову справу дуже лихо. Наглядний доказ цього вона дає кожному безсторонньому своїм фізичним обликом. Помірмо так по сотні чи по тисячці українських інтелігентів і стілько ж українського мужицтва, а допевне схопимося за волосся зі здивування й перестраху. Бо як так далі буде, фізична дегенерація неминуча! Й від умової, мабуть, не втечемо, коли так далі робитимемо, як робимо, й не повчимося в нашого "дядька", як на світі жити, щоби здоровим народом бути!

VII. ІСТОРИЧНА ТРАДИЦІЯ

Територію й расу треба вважати головними основами кожного народу. Дехто з шан. читачів звертав мені в розмовах із ним увагу, що таке виріжнювання цих двох справ і висування їх на сам перед — не слушне. Цей закид цілком справедливий, коли візьмемо на увагу тільки безпосередній вплив, безпосереднє значіння території й раси для народу і націоналізму. Та їхній вплив не тільки безпосередний; посередний — ще більший.

Посередний вплив території й расовість є іменно головною підставою всіх дальших прикмет кожного народу: історично-політичних традицій і змагань, мови, культури. Територія й расовість обусловлюють цілий, аж до останньої точки над "і" цілий, всесторонньо понятий, історичний розвиток народу, в якому політичні і суспільні змагання, мова й культура себе витворили й розвинули. Подумаймо собі, пр., як вплинуло географічне положення України на цілий розвиток нашої історії, подумаймо, що воно дало нам татарське лихоліття: козаччину, спромогу колонізаційної експанзії і т. ін., і т. ін. То знов подумаймо у зв'язі з цим, якби то нині виглядав український нарід, коли б він не був такий дородний, відпорний, плодючий, а прийшлось би йому переносити татарське, а потім польське й московське лихоліття!?

Тому думаю, що всякий мій опонент, який закидав би мені надто велике акцентування природних впливів території й раси на нарід і націоналізм, повинен передусього подумати, що згадані посередні впливи природи — це саме суть історії, культури, мови, політики і т. д. даного народу. Спір ішов би тільки із-за ріжної назви одних і цих самих річей.

Історично-політичні традиції і змагання, культура, мова між собою так само рівновартні для народу й націоналізму, як територія й расовість (знову ж між собою). Тому-то коли в оцій книжечці ставимо теперечки на першому (зглядно третьому) місці історично-політичні традиції і змагання, це не значить, що придаємо їм більше значіння, як культурі чи мові.

Кожний самостійний нарід, кожна нація, чи вона має свою державу, чи ні, мусить мати поспільну історичну традицію, спільні жертви, спільних героїв, спільні історичні хвилі щастя й недолі. Це почуття спільно пережитих історичних подій дає головні основи поспільного стремління до спільних ідеалів теперішньости й будуччини. Тим робом будуються підстави цього постійного плебісциту, який, по думці Ренана, є суттю кожного народу.

Історичні традиції вже по самій своїй природі мусять бути прикметні головно вищеосвіченим шарам кожного народу. Простолюддя всіх, хоч би й (а може, передусього) найкультурніших, народів сягає своєю пам'яттю в минувшину тільки дуже неглибоко. Кожному громадянинові треба щойно перейти елементи рідної історії, щоби пізнати бодай скелет рідної історичної традиції. Таке ж нелегко дається простолюдинові. Зосібна, коли він до того анальфабет — так як наш — з ласки довговічнього московського й польського панування.

Коли порівнюємо українського простолюдина з простолюдином культурних західньоевропейських народів, находимо цікаву

прояву. Наш просто геніяльний в своїм роді "дядько" і на цім полі соромитись не потребує. Минувшина України, повна таких катастроф, такого страшного лихоліття, з так малим засобом світлих хвилин, ще дуже жива в пам'яті простолюдина, багато живіша, як, пр., минувшина Німеччини чи Франції в пам'яті німецького чи французького простолюдина. Історична традиція українського простолюдина живе, щоправда, головно в його історичних чи політичних піснях, в устній словесности. Дехто міг би тут закинути, що нарід цих пісень сам не складав і передає їх тепер без правдивого розуміння. Бо й такі теоретики в нас були й є. Та це закиди нестійні. Походження цих пісень — річ другорядна, вони народні, коли народ їх цілі століття співає. Авторів їх не знаємо; припускати, що вони були з вищих шарів, ніяк не можна, бо світогляд їх — справжній світогляд простолюдина. До того з досвіду знаємо, що вірші навіть найбільших поетів не стають (так легко або й зовсім ні) народними піснями. Впрочім, probatio accumbit affirmanti! Що ж до розуміння їх, то, певне, наші мужицькі діти не розуміють цих слів колядок чи щедрівок, які співаються під вікнами в місячну зимову ніч на Україні, в яких згадується про давні походи морем на Византію, про старі княжі часи, в яких повно останків предхристиянського світогляду, і т. д.

Та головний черен історичної традиції нашого простолюдина, який лежить у історичних і політичних піснях XVII і XVIII віку, всякому простолюдинови дуже добре зрозумілий. Певне, перед українським "міщухом", "паном" він не розкрие своєї душі, так само як не розкрие її перед польським чи московським урядовцем. Певне, він не стане сипати датами, ні цитатами, неначе адепт історичної науки. Та головну суть давньої визвольної боротьби українського народу проти чужинецького гноблення він розуміє знаменито, розуміє цю неволю й недолю, що після цеї боротьби присіла його злиднями. Що більше! Дуже багато зустрічав я мужиків, що робили дуже влучні порівняння поміж цею минувшиною, що зачарована в пісні, та цею теперішністю, що переживати її треба наяві. Таке зустрічав я в Галичині й на Буковині, в цих межових землях України, куди великі народні рухи доходили сливе тільки так, як відгомінні филі доходять в тихі затоки розбурханих далеко океанів. Тут, на Підкарпатті й Закарпатті, історично-політична традиція серед простолюдина дуже слабенька. Як же сильна вона мусить бути на Волині й Поділлі, що вже казать про Подніпр'я, Слобожанщину тощо!?

Є вона, ця історично-політична традиція, серед нашого простолюддя! Вона зглядно дуже сильна й сама по собі дуже гарна. Коби найшовся в нас протягом останніх десятьліть коли не

державний муж, то бодай гурток спосібних людей, що зміг би використати цю традицію простолюддя для політичних цілей української державності!

Та, на жаль, не найшовся у нас ні такий чоловік, ні такий гурток. Шевченко, почасти й Франко, використали цю народню традицію в своїй поетичній творчості, Драгоманів — у своїх суспільно-політичних працях. Все це, так сказать, теоретичне й не все вірне використання історичної традиції нашого простолюдина дало українській національній ідеї величезні плюси. Та українська інтелігенція останньої третини століття не вміла піти далі цими шляхами, котрі їй вказували згадані творці нинішнього українства. І на цьому полі, на жаль, бачимо, що *український інтелігент стоїть позаду українського простолюдина.*

Практичні результати цеї сумної обставини побачили ми вперше й дуже наглядно при будуванні української державності 1917-1920 рр. Це був і є свого роду іспит української інтелігенції з її державнотворчого знання. Цей іспит триває й досі. Дотеперішній вислід був негативний. Та наконечний результат його ще непевний. Він залежатиме, між іншим, і від цього, чи й як українська інтелігенція використає історично-політичні й історично-суспільні традиції українського народу. Дотепер будовані українські державні твори, як західньо-, так і східньоукраїнські, були, на жаль, тільки з імени й із-за деяких маловажних прикрас українські.

* * *

В нинішніх часах, коли поняття історії як науки так високо розвилося, дійсно трудно бути безоглядним приклонником тези "історія — учителька життя". Та коли розглянемося в історії не тільки "великих держав" чи навіть культурних кругів (як це робить нинішня "всесвітня історія"), але в історії дійсно всіх народів, також тих, котрим з ріжних причин не поталанило стати "великими", побачимо, що наведений саме старий латинський афоризм таки має за собою хоч не всю, то багато правди. Бо історія сама по собі, правда, не вчить жити ні одиниці, ні народу. Але вона досліджує, що було й як воно властиво відбувалося. І тим робом дає спромогу пізнати динамічно й генетично розвиткову лінію дотичного народу.

Також і ця спромога не є повна.. Хоч і як основно перезнав би хто історію рідного народу, то таки не потрапить поставити ніяких витичних ліній не то для злободневної "дрібної" політики, але й для політики на дальшу мету. Сама історія показує, що звичайно великі політики не бували великими істориками, історики — політиками. Виїмки від цього майже закону дуже нечисленні (пр. Адольф Тьєр). Бо розвиткова лінія кожного на-

роду чи держави — це дуже скомплікована кривина. Дрібних і найдрібніших її закутів не може виворожити хоч би й який учений історик. Хибань тільки великі закрути цеї кривини доступні людському передбаченню. Та й то тільки в части на основі самого історичного знання...

Український нарід належить до тих народів, що їм дотепер не поталанило стати історично "великими" й заснувати одну з великих світових держав. Історичний розвиток нашого народу відбувався по власній утраті державної самостійности цілими довгими століттями в такій глибокій тіни чужих, щасливіших народів, що світова наука ще й тепер сама не знає, чи має нас і нашу історію визнати самостійними й окремішними від московського чи польського народу й історії, чи ні. Ця обставина має для наших політичних змагань дуже погані наслідки. Бо наша молода наука мусить тяжко боротися в самому науковому світі щойно за визнання України й українського народу самостійними одиницями й ломити старі наукові "забобони" в найвищих наукових кругах. І то тепер в XX столітті, коли про самостійність безличи менчих і молодших народів знає всякий пересічний інтелігент!

Та є в цій обставині і свої добрі, ба й дуже добрі сторони. Українці жили довгі століття як більше чи менше недержавний нарід. Для їх історії вterті схеми ніяк не хотіли надобитись. Треба було українським історикам шукати нових доріг, нових метод. Не державна історія стала предметом їхніх дослідів, а народня. При таких обставинах соціяльні й духовно-культурні сторони історичного розвитку мусіли в нас дуже швидко стати центрами уваги історичних дослідників. А саме досліди, в ці сторони звернені, дають дуже гарні матеріяли для збагнення розвиткової лінії народу.

На жаль, тільки дуже нікчемні окрушки вислідів праці українських істориків перейшли в цю безмежно дрібну суму історичного знання, яке є у нашої інтелігентської громади і творить історично-традиційну сторону її національного почування.

Історія української історично-політичної традиції так само стара, як така ж історія в інших великих европейських народів. Уже в давних літописях княжої доби зустрічаємо безсумнівні докази істнування живої історично-політичної традиції серед нашого народу. Те саме можна сказати про литовсько-руські часи, хоч страшне татарське лихоліття вже вспіло добре підкосити староукраїнську національну культуру. Ще більше її зруйнувало польське лихоліття, так що аж до Хмельниччини козацтво, тоді головний політично активний чинник українського народу, показує тільки дуже незначні сліди староукраїнської історично-політичної традиції. Що більше, воно поруч тієї політичної традиції княжих часів основує нову, своєрідну, чисто козацьку традицію.

Геній Хмельницького, почасти теж і розум деяких його наслідників — Виговського, Дорошенка, Мазепи, старався стару й нову традицію звести в одно русло. Передвчасна смерть Хмельницького підірвала ті старання в самому їх почині. А потім прийшли ворожі впливи "Руїни": воєнні й культурні. Вони знищили протягом кінця XVII й цілого XVIII століття українські історично-політичні традиції так сильно, що тільки нуждєнні їх останки водилися серед тодішньої української інтелігенції. Задержав її більші відломки тільки простолюдин у своїх історично-політичних думах і переказах.

Із цих дуже невеликих останків відродилася українська історично-політична традиція в XIX віці. Що саме відіграло головну ролю в цьому відродженні: чи ця кришка старої традиції в не цілком ще змосковщиних і спольщених старшинських і шляхетських родах України, чи величня народня словесність, — декому нелегко рішити. Мені особисто здається, що національно-політичний рух такої величини, як український XIX віку, не міг вирости на кволій основі декількох старих книжок про "борьбу благородного козацько-руського народу з Польщею", балагульства, витрибеньок чи що. Він міг вирости тільки на широкій, як український степ, основі народньої політичної традиції про старі часи на Україні.

Без сумніву, годі собі подумати історично-політичних творів відновленої української літератури без Історії Русов, козацьких літописей і т. ін., які читали українські письменники. Сліди цих впливів видні на кождому місці, перед усього в солодкаво-млявій романтичності. Та вплив народньої словесности цілком придавлює ці книжні ремінісценції.

Перший і найвищий провідний стовп новітньої історично-політичної традиції українського народу — це Шевченко.

Щоправда, наші літературні критики нераз позволяють собі дуже "критично" дивитись на ідеї політичних творів Шевченка і приписують їм уже тільки історичну вартість. Та коли поглянемо на них оком, не затемненим усякою літературною тарабарщиною, легко побачимо, що Шевченко — це дійсно батько новітньої історично-політичної традиції українського народу. Вислів: "без Шевченка нема модерного українства" — дуже близький до абсолютної правди. Геніяльна інтуїція вповні заступила у Шевченка глибину історично-політичних студій. Дивлючись на справу без обиняків, можемо сміло сказати, що нинішнє українство тільки в дрібницях вийшло понад національно-політичну ідеологію Шевченка. В деяких головних справах воно не то що не пішло вперед, але навіть не досягло його... Саме наймаркантніші вислови Шевченкового "Посланія" є ще й нині дуже, дуже актуальні. Тільки адреси змінити!

Дальші етапи розвитку новітньої нашої історично-політичної традиції зазначують, з одної сторони, історики, як Костомарів, Куліш, Антонович, Грушевський, Липинський, з другої сторони, суспільники і політики, як Драгоманів, Франко... За їх працею наша історична традиція поширилась і поглибилась дуже значно. Та цей надійний розвиток підкосили з кінцем XIX і початком XX століття ріжномастні універсалізми. Вони розвельможнились по Україні дуже швидко завдяки низькому ступіневи освіти серед української інтелігенції й великій недостачі національного почування серед неї ж. Немов бур'ян на родючій чорноземній ниві... Це ж було багато легше прочитати одну чи дві тоненьких брошурок і стати марксистом цього чи того толку, ревізіоністом чи правовірним соціял-демократом, соціял-революціонером чи комуністом, чи ще що, як довбатись з трудом і затратою часу по українській історії, географії і т. ін., до того ще так нерозробленій, і виробляти собі самостійний історично-політичний і суспільно-економічний світогляд. Наш брат спосібний, та лінивий. Брошурки ріжних "єдиноспасаємих" універсалізмів дуже йому принадобились. Ось: і політично тямучим чоловіком стану, і ступлю на шляхи всесвітного поступу, і... не коштуватиме це праці!

І намножилось по Україні всіляких... істів до несхочу. Всі з "великих слів великою силою" на устах. Та всі ті слова, на жаль, "із чужого поля". Вони розрослись на українській ниві дуже гарно, деякі навіть зацвіли й видали ріжні "пахощі". Та видати корисних овочів вони не змогли так само, як пальма не стане родити на Україні, а наша яблунька на Суматрі... Вислід був тільки оден — негативний:

Універсалізми заглушили розвиток української національної ідеї і неслихано утруднили будову української державности! Коли ж вона таки двигнулась на ноги, тоді всі секти червоного універсалізму напружили всі свої сили, щоби новозбудований хором української державности якнайшвидше завалити. Це — як знаємо — вдалося їм доволі легко й повно.

* * *

Для розглядання нашої історичної традиції є можливих кілька доріг. Між ними найбільш надійними являються дві: 1) переходити розвиток цеї традиції на Україні у її діячів і письменників, 2) переходити історію України від найдавніших часів до найновіших і вибирати з неї ці дійсности, що є найважніші для наконечної кристалізації модерної української політичної думки.

Подавши в попереднім уступі коротенький нарис по першій рецепті, тим безпечнійше пускаємося на другу дорогу.

Перші головні дійсности, що їх помічаємо вже при розгляді найдавнішої історії України є дві: 1) земля й нарід України — це

дуже великі одиниці, 2) земля й нарід України положені протягом цілої своєї дотеперішньої історії на межах культурних кругів, расових і державно-політичних груп, держав і т. п.

Що до першої справи, треба сконстатувати, що: 1) Україна з її округло 1 000 000 $км^2$ є щодо величини другою країною Европи (творить більше як 1/10 частину її цілої!), 2) українці (44 міліони) — це, мабуть, четвертий по величині нарід в Европі. Ціла поверхня суші на земній кулі виносить 149 міліонів $км^2$, з того тільки 28 міліонів надаються до хліборобської культури. Україна зі своїм у 9/10 хліборобським населенням — це ціла 1/28 частина дійсно продуктивного простору на земнім глобі!

І так все було в історичній минувшині. Українська земля й нарід були все чинниками першорядної ваги у світовій політиці, свідомо чи несвідомо. Наші історики ще не вспіли як слід розчовпати цеї ваги, мабуть, багато ще води упливе в Дніпрі-Словутиці, заки вони розчовпають те, що *позитивно чи негативно Україна все видатно впливала на світові політичні відносини.* Та для нас ясно виходить ця дійсність, що наша справа — це не якась там дрібна справа, ось як провансальська, македонська, ірландська, литовська чи навіть великосербська або польська. *Українська справа — це велика справа, світова справа.*

Це мусять пам'ятати всі, що хочуть установляти модерну історично-політичну традицію українського народу або бодай тільки її досліджують. Ще більше мусять про це пам'ятати наші активні політики-діячі. Забагато вже ріжних "діячів" зводило українську справу (і зводить її дотепер) до спільного знаменника зі справами всіляких "малих народів" Европи. Так само невільно зводити нам української справи ні в якому напрямі на який-небудь чужий загуменок. Клясичний примір зводження української справи на шляхи політики малих народів дає дослівно вся діяльність наших "дипльоматів" за границею (майже без виїмків!). Такий же сам або, може, ще більше клясичний примір "чужо-загуменкової" політики дає славна польсько-румунська концепція отамана Петлюри й його міністра Василька, який дав "ідейний підклад" Др. Донцову у "Підставах нашої політики". Хоч і як принадно виглядали перспективи в хвилях, коли роблено дотичні хибні комбінації (зосібна для "не-діячів"), та тверда — дійсність, без ніякого сумніву, показала, що вони безвартісні. Всі такі похибки жорстоко мстилися і мстяться на всіх нас!

Тому-то є *необхідне, щоби наші як історики, так і політики вивели справу нашої історично-політичної традиції й наших історично-політичних* змагань прецінь раз на ступінь світовості.

Історично-політичні традиції та змагання ріжних народів — дуже різноманітні. Розглядаючи справу з безпристрасного наукового становища, бачимо, що не тільки традиції і змагання китайців та англосаксів, японців та французів, гіндусів та німців дуже відмінні від себе. Відмінні від себе також традиції і змагання сусідних і близько споріднених народів, пр. поляків, москалів, чехів, українців. І то відмінні не тільки на вні: йменнями, фактами тощо, але й по всякій своїй суті з усіми соціяльними, економічними, загальнокультурними акцессоріями. Не бачать цего хибань догматичні універсалісти.

З цього виходить для науково поставленого українського націоналізму важна аксіома: *української історично-політичної традиції й услід за цим українських історично-політичних змагань не слід натягати на чужі аналогії, нераз дуже екзотичного походження. Українська історично-політична традиція сама по собі дуже оригінальна, дуже неподібна до традицій інших великих народів світу, паралелізувати її з чужими традиціями треба дуже осторожно й то тільки в подробицях, не в суті. Те саме відноситься до наших політичних змагань і до збудованої на них національної ідеології.*

Ця велика оригінальність української історично-політичної традиції і зв'язаних з нею змагань виходить у найбільшій мірі з другої дійсності, котру ми зазначили, починаючи розгляд найдавнішої історії України. Ця друга дійсність — це *географічне положення України на межах расових, культурних, політично-державних кругів протягом усеї історії.*

Історичне життя почалося на українській території дуже рано — багато раніше, як у подавляючій більшості земель Европи. Як показують археологічні останки, була вже в другому тисячелітті перед Христом на наших землях досить висока культура, що прийшла на Вкраїну зі старинного Орієнту. Чорне море, що по нім плавали фенікійські моряки, було посередником цього культурного напливу, який, на мою неміродатну думку, поклав одну з головних основ нинішньої етнографічної культури українського народу. Він, без сумніву, мусів теж положити основи історичному життю. Та про це життя не маємо ніякої відомости, бо затерли його пізніші кочові лихоліття, в першу чергу кіммерійське й скитське. Для цеї старинної культури була Україна вже визначною "окрайною, межовою землею", що наражена була на страшенні заверюхи зі сторони сусідного степового простору Евразії.

Таке саме межове, окрайне становище займає Україна супроти пізнішого орієнтально-середземноморського історично-культурного кругу. Його культурні здобутки приходять на Україну неначе в окраїни цивілізованого світу, його історично-політичні

події — як далекий відгомін. Дещо сильніше зв'язана була українська територія з грецьким культурним кругом і входила в його систему як головний доставець хліба. Але й тут лежала вона на межах "світу".

Ґеленістичні й римські часи не принесли, мимо Боспоранської держави й розширення Римської держави, на деякі частини української території ніяких дійсних змін у цім окрайнім положенні нашої землі й нашого народу. По "скитах" "сармати" й "алани" не дозволяли втягнути Україну в нове культурне й історичне життя кінцевих століть старинності. В заранні т. н. середновіччя прийшли гуни, потім обри, хозари, печеніги, половці...

Все те — вислід окрайного положення України. Ціле її історично-політичне й культурне життя розвивається головно в проміжках цих кочових громовиць — під час їх самих воно тільки вегетує. Що з того, що повстала стара Київська держава — цей конвенціональний початок нашої історично-політичної традиції, що з того, що прийшло християнство, прийшли византійські культурні впливи, коли вся Україна заєдно стояла на страшному пограниччі рас, культур і державних системів!

Це межове положення тривало й дальше. Воно зробило для українців сливе неможливим розвинутись під політичним і соціяльним оглядом у таких розмірах і напрямках, як розвинулися інші великі народи Европи. В останніх трьох століттях середновіччя почала скоро рости т. н. західноевропейська культура молодих тоді романських і германських народів, небавом почалось Відродження. Все те мало величезні політичні, суспільні й інші наслідки. Україна вже починала нав'язувати добрі зносини з тим новим могутнім культурним і політичним кругом. Та що ж! Прийшло татарське лихоліття на цілих пятьсот літ, і Україна опинилась ще виразніше на краю світу, як була коли-небудь інде...

Від XV до XVIII віку Україна стояла на межах трьох світів: західньоевропейського, орієнтально-музулманського й кочового азійського. Ці два останні світи були позірно сплетені в одно ленною залежністю кримського хана від стамбульського падишаха й іслямом. Та їх суть не була однакова, хоч представники обох цих останніх світів носили у нашого народу поспільно назву "бисурманів".

Західньоевропейський культурний світ міг, на жаль, тільки посередно через Угорщину й Польщу, де західньоевропейська культурна й політична система прийнялась тільки частинно, впливати на Україну. Тому-то вплив Заходу зводився на Україні аж до порогів XIX століття практично до мінімуму. Тим сильніший був Схід. Завдяки комбінації впливів обох східних світів ми, українці, щойно в XX віці будуємо свою державність.

Греки, серби, болгари, румуни, хоч багато слабші від нас, збудували свої державності вже в минулому столітті. Бо мали до діла тільки з одним — орієнтально-музулманським світом.

Кочовий азійський світ відсунено від меж України вже в XVIII віці, орієнтально-музулманський розпадається щойно на наших очах. Оба вони впали й падають від побідного походу на Схід західньоевропейської культури, політики, суспільної думки.

Та окрайність положення української землі й народу ще не минула. Тисячлітні її впливи вириті немов розпаленим залізом на культурному, політичному, суспільному обличчі українського народу. *Ми не були, не є й напевно ніколи вже не будемо орієнтальним народом, однак зачислювати себе без обиняків до західньоевропейських народів ніяк не можемо. Для того готових схем, зосібна політичних і суспільних, взятих із Західної Европи, до українського народу прикладати ніяк не можна* ні теоретично, ні практично, без основного розсліду кожного поодинокого випадку. Робили це мимо того, як наші народолюбці (так сказать, старозавітні націоналісти, до речі, дуже мляво), так (і то дуже завзято) наші ріжномастні універсалісти. Розуміється, така робота так само не мала, не має й ніколи не матиме ніякої вартости, як не мала б її робота геологів, які хотіли би вповні примінити европейську стратиграфію палеозоїка до південно-африканських чи індійських верстов або хоч би горизонутвати т. н. німецький тріяс (континентального фацієсу) до останньої подробиці після альпейського тріясу (пелагічного фацієсу).

Тут не будемо розводитись над усіми наслідками окрайного положення України й українців. Та звернемо увагу на одну справу. Український нарід (кажучи кругло) від близько 700 років не міг підлягти ніяким посторонним політично-суспільним впливам так сильно, як інші великі европейські народи. Навіть москалі чи білорусини, про поляків, чехів і т. ін. й не згадуючи, мали більшу спромогу користуватись чужим доробком (чи позитивним чи негативним), як ми. Тому-то *українців як нарід ціхує визначний примітивізм — первісність.*

Не вживаю цього терміну як синоніму якоїсь поганої, а бодай некорисної відсталості, назадництва. Цей примітивізм українського народу має попри лихі сторони (до речі сказать, нечисленні) дуже багато добрих сторін. Він полягає ось на чім:

1. Західноевропейські політично-державні форми, що їх виробило середньовіччя, переробили нові віки й валять найновіші часи, не змогли на Україні ніколи глибше закорінитись. Монархізм, февдалізм, бюрократія, мілітаризм, парламентаризм у "буржуазному" розумінні і т. ін. — все те речі чужі українській історично-політичній традиції.

Наслідком цього свого історично обусловленого примітивізму українці стали в заранні XX віку до будови власної держави в дуже немодній одежині. Очам західньоевропейського інтелігента (n. b. коли він добре розуміє нашу справу) ми, українці, представляємо як прецікавий та імпонуючий своєю величиною нарід — пережиток із раннього середновіччя. Бо хоч і як голосно кричать на весь світ всілякі наші суспільники й клясові політики (починаючи від хліборобів-державників а кінчаючи комуністами) про клясову боротьбу, буржуазію, куркулів, пролетаріят і т. ін., і т. ін. на Україні, кожний безсторонний глядач з науковим світоглядом бачить, що українці — це типовий дрібнохліборобський, селянський нарід з нікчемними останками (зглядно початками) інших псевдокляс: великих земельних власників (1%), міщанства (2%), робітничого пролетаріяту (3%, все це максимальні цифри!). Сливе всі великі земельні власники, сливе вся буржуазія, подавляюча більшість мійського пролетаріату на Україні — це не українці, а чужинці, з правила, завзяті вороги еманципації українського народу. І так було mutatis mutandis від соток літ...

На наше нещастя, таких добре поінформованих про нашу справу чужинців немає, мабуть, цілком. І серед українців дуже небагато таких, що розуміють дійсні відносини. Драгоманів розумів їх добре, наскільки його погляд не був затемнений дуже сильними в него впливами російської культури. Та він не мав наслідників; старозавітні націоналісти вийшли з моди (цілком заслужено), ріжнородні універсалісти всюди бачуть тільки суспільні заковики й клясові боротьби та вважають "націоналізм" синонімом "контрреволюції". Не дивниця, що слухаючи таких голосів, ні чужинець, ні навіть здорово думаючий українець ніяк не розуміє тієї "каші", що тепер наварилась на Україні. І чужинець доходить у результаті до погляду, що Україна — це гумбуг (у найкращому разі німецька чи інша інтрига), українець (навіть міністер У.Н.Р.) — до викрику, що лучче нехай не буде ніякої України, як вона не має бути... соціял-демократична!

З цього блудного колеса вивести нас може тільки поставлення справи на генетичну точку погляду. Так велить нам робити новітня антропогеографія. Бачимо перед собою такий цікавий нарід, як українців,— европейський, а так відмінний своїм політичним і суспільним обличчям від інших европейських. Щоби зрозуміти його нинішній стан, мусимо крок за кроком досліджувати генетику нинішнього його стану протягом віків усього його розвитку.

І бачимо ось що: в заранні української історії політично-суспільні відносини прикметні всім арійським народам. Не тільки

слав'янським, бо, завернувши відповідне число віків взад, подиблемо той сам первісний аграрний "комунізм", "вічевий" устрій без князів і т. ін. і у германів (до Хр.), і у кельтів і т. ін. Дальший розвиток був теж нормальний — такий самий, як у інших европейських народів: локальні князики, вибирані зразу тільки на час воєнної потреби, вплив торговлі, дружини, чужі наємні вояки, дідичне князівство, оперте на поневоленні праарійського свободолюбного "республиканського" партикуляризму. Потім бійки князів між собою за поширення влади, оборонні війни проти настирливих чужинців, престиж князів росте й приходить (у нас) стара Київська держава. Приходить назагал подібно, як прийшли інші держави великих народів Европи.

Знаємо, що княжий устрій з його акцесиоріями (дружиною, боярством, полюддям і т. ін.) був дуже непопулярний на давній Україні. Постійні конфлікти князів із "землею" чи вічем, а ще краще швидке роздріблення Київської держави на муравлище дрібних князівств, служать доказами сеї непопулярности. Сей партикуляризм, що його виводять із ріжних причин історики, найпаче ж із засади сеніорату, я назвав би просто поворотом до первісного праарійського роздріблення, тільки зі зміною вивіски. І тут аналогії серед інших народів Европи в середновіччі дуже багато. Так само рух "татарських людей" в XIII віці не стоїть відосібнено в історії Европи. Подібні прояви серед хліборобського населення зустрічаємо в Західній Европі навіть ще пізніше (фриські Ширінги, Уот Тайлер, норвезькі хлопи і т. ін., і т. ін.). Оригінальність української історичної традиції на цім полі не полягає на самому факті істнування таких рухів у цьому часі. А полягає вона на цім, що такий стан політично-суспільний, як був тоді в XIII столітті, удержався на Україні до кінця XVIII віку, а mutatis mutandis — і дотепер. Ось 1917-1920 рр. бачимо за незугарністю й непопулярністю тодішніх "урядів" на Україні безліч селянських республік, що ніякої чужої влади не визнають. І падькають донині ріжномастні українські патріоти і непатріоти, що того дядька не можна до рук прибрати й на його могутніх плечах держави збудувати. Так само, певне, падькав і король Данило. І був таки, бо мав більшу силу, як новітні українські уряди й уряди на Україні. Та це нічого не помогло, бо система, яку він піддержував, була нелюба простолюдові. Сільські республіки 1917-1920 рр. щойно суворі репресії строго централістичної радянської влади змогли приборкати.

І 1917-20 рр. нічого не помагали ні бідькання, ні репресії. Бо ніякий з урядів, що хотіли закріпитись на Україні, не ніс українському народові того, чого вимагає його розвиткова лінія. Одні — ріжні реакціонери російські й наші таки великі власни-

ки й хуторяне — несли Україні поворот до давнього, цілком несимпатичного ладу, до земельного голоду, драчок, пролетаризації, еміграції і т. ін. Другі — ріжні соціялісти й комуністи — несли дядькові "великих слів велику силу й більш нічого!" Соціялізація землі, кажуть одні, трудові господарства — другі, комуна — треті і т. ін., і т. ін. Мимовільно дістаємо враження, що зібралася перед ціпом, простим таки ціпом до молочення збіжжя, громада "вчених" і розбирають, що воно таке є. Згодилася, нарешті, що це... спектроскоп, тільки ніяк не можуть погодитися: чи це спектроскоп з призмою чи з решіткою, чи звіздяний, чи соняшний. Одні сваряться, що так, другі кричать, що сяк... А тут треба молотити, щоби зерно було й мука та хліб...

Може бути, навіть дуже ймовірне, що якби стара Українська держава не була впала, то український народ навчився поволі ходити в ярмі монархії, становості, грошового господарства, освіченого абсолютизму, капіталізму з соціялізмом не гірше, як ходили і ходять інші европейські народи. Та за окраїнним положенням України всякий "нормальний" розвиток бував неможливий. Приходила чергова военна хуртовина від кочівників чи й осілих безпечно за плечима сусідів, і кожний розвиток спинювався.

За часів давньої Київської й Галицько-Володимирської держави почалася, щоправда, творба чотирьох виразних станів, що могли би при нормальнім розвитку перетворитись у дійсні кляси. Це були стани великих земельних власників (боярства), духовенства, міщанства і селянства. Татарське, потім польське лихоліття успішно припинили розвиток суспільних кляс українського народу й завернули його знов у примітивну схему. Нічого не вдіяв проти цього лихоліття вплив Литовсько-Руської держави й самої ж української гетьманщини. Всякі почини соціяльного зріжничкування українського народу не мали ніколи часу добути грунту під ногами й миршавіли скорше чи пізніше. Рішаюче значіння мас будь-щобудь передусім упадок Київської й Галицької держави в XIII і XIV столітті. Від цього часу наш нарід постійно находиться більше чи менше на "нелегальному становищі" бездержавності.

Від цеї хвилі бачимо на українських землях цікаві соціологічні відносини. Є монархія з цілим її апаратом — та вона чужа. Сильно зростає кляса великих земельних власників — та вона теж стає скоро чужа, неукраїнська. Бо тодішні "верхні шари" українського народу так само, як нині, воліють вести подиктовану матеріяльними інтерессами клясову політику як національну. Українське міщанство ще якийсь час клигає, потім паде, й на його місце стає чужинецьке міщанство. Приходить

до нас капіталізм — та він теж чужий і родить чужу нам буржуазію і чужий нам робітничий пролетаріят по містах України. Прийшли вкінці бюрократія, мілітаризм, церковна ерархія — всі чужі-чуженні...

Завше залишалося українським тільки селянство як стан дрібних хліборобів по селах і місточках ураз з дрібним ремісництвом, що було з хліборобами зв'язане симбіотично. Це українське простолюддя мусіло з причини вищенаведених обставин бути протягом цілих століть так, як одинокою клясою в нашім народі. Виходили з нього, щоправда, осібняком і цілими гуртами українці в "вищі кляси", та вони, скинувши сіряк, звичайно теж скидали з себе й українську національність. Так було глибоко в XIX вік, подекуди аж до найновіших часів. Кожному такому парвеню дорожчі були клясові інтереси, як національні. Кляса, до котрої увійшов, була чужа, неукраїнська, — тож і він ставав неукраїнцем.

Українське простолюддя видало з себе (теж тільки наслідком окрайного положення України) українське козацтво. Воно, як звісно, стало дуже швидко могутньою народньою міліцією. Завело на своїй Січи державний і суспільний лад, що, безумовно, відповідав розвиткові й лінії нашого народу, й добуло тим способом найкращі кваліфікації на елемент, що може збудувати Українську державу. Тож знаємо, що козацтво й будувало її в формі гетьманщини. Та збудувавши, воно почало вести не національну, а матеріялістичну клясову політику, воно не дало всему народові України землі і волі, бо не хотіло пускати "посполитого в козаки". Окрайне положення України ще мало свою велику силу, чужі культурні й політичні впливи зробили теж своє. І козацько-старшинська каста, в руках якої опинилась судьба України, не маючи за собою українського простолюдина, мусіла загирити українську державність. І тут знов проклін клясової політики!

В XIX й XX столітті українське простолюддя знов видало з себе нову — ніби — клясу: новітню українську інтелігенцію. Попадали сюди й відломки інших "кляс", та головний контингент давали таки сини чи внуки дрібних хліборобів. При такім примітивнім стані української суспільности українській інтелігенції відчинялася світла перспектива бути надійним провідником усього народу на шляху політичного і суспільного поступу. Довгий час годі було українській інтелігенції робити інакшу роботу, як культурну. Тяжка чужинецька кормига спинювала всяку іншу роботу тюрмами, Сибіром і т. ін. Та як тільки чужа кормига зм'якшала й упала, то настав час державно-творчої праці для української інтелігенції, побачили очі наші ось що:

за низьким рівнем освіти й за недостачею національного почування ця інтелігенція веде не національно-державну, а клясову політику.

Коби ще вона почувала себе самостійною, одноцільною клясою так, як колись наша шляхта чи козацька старшина! Ще можна б витримати! Стояла б уже кріпко Українська держава, а там ... уже якось усе пішло б! А то поділилась вона на безліч ніби партій, а, властиво, доктринерських гуртків чи клік, з визначною особистою закраскою, і почала завзято сваритись між собою не за життєві справи народу, а за вислови й букви партійних програм. Результати відомі. Українська державність переживає важку кризу. Хтозна, як вона скінчиться. В цю хвилю найбільш правдоподібне є це, що ця криза скінчиться для української державности негативно. А все за те, що ніяка з т. н. українських партій не взялася ділом до ведення реальної політики. Словами, дуже великими словами, всі вони її ведуть — цю реальну політику.

Головне завдання цеї реальної політики дуже старе, сімсотлітнє: зорганізувати політично українське селянство й на цій тривкій основі збудувати велику селянську державу. Півчверта року минуло від вибуху революції на Вкраїні. Була вже давно спромога згуртувати українське селянство в одну гомогенну, дисциплінізовану сорокміліонову масу, цупко з'єднану не тільки тісними клясовими інтерессами, але й широкими національними. Бо для народу, що складається з більш як у 9/10 зі селян, інтереси селянства, ще до того в такім визначно аграрнім краю, як Україна, асимптотично тотожні з інтерессами усього народу. Одначе українська інтелігенція не використала цеї великої, дивно щасливої, нагоди, яка була їй дана вислідами світової війни й східної революції, щоби збудувати самостійну Українську державу. Недостача національного почування, спричинена впливами як ріжних універсалізмів, так і чужих культур, відібрала українській інтелігенції всю волю, весь хист будування власної держави. Інтелект цеї інтелігенції був здавна невеликий за недостачею грунтовного знання серед "інтелігентських" кругів. Се сумне недоуцтво тільки допомогло до наконечної побіди універсалізму в 1918 р. Настала тоді прямо ніби соціялістична дурійка, яка з дійсним соціялізмом не мала нічого спільного. Кожен чоловік, що хотів щось репрезентувати, називав себе соціялістом, сливе кожна партія на Україні називала себе соціялістичною, уся інтелігентна суспільність кидала щонайшумнішими кличами на тему вселюдських соціялістичних ідеалів.

Науковий природописний світогляд і оснований на ньому модерний націоналізм не має і не може мати нічого проти соціялізму — вільнодумного, дійсно поступового соціялізму — громадівства, яке змагає до того, щоби завелись кращі, дійсно доцільні форми суспільного порядку й господарського життя, щоби не було в суспільности ні визискувачів, ні визискуваних як у

економічному, так і в духовому житті, щоби в міру поступу науки її висліди негайно примінювались до постійного узвершення форм і змісту людського життя. Відносини наукового світогляду й модерного націоналізму до ріжних відтінків універсалістичного соціял-демократизму, соціял-революціонерства, комунізму вже не такі. Коли вищезгадане — вільнодумне, дійсно поступове громадівство йде цілком по лінії модерного націоналізму, то універсалістичні соціялізми прямо йому перечать. Усі вони оперті не на науці, а на догматичній доктрині. Тому-то вони — ні поступові, ні вільнодумні. Тому-то вони додумують тільки до кінця капіталістичну систему господарювання, яка в нинішній стадії розвитку матеріяльної культури дійсно вже пережилася.

Всі вони хочуть на місце громади великих капіталістів, що дійсно тепер володіють світом, поставити меншу громадку більших капіталістів у виді соціялістичних держав. Упрочім, система господарювання полишається та сама: домінуюча перевага міст, фабрична промисловість, машинове хліборобство і т. п. в великих одиницях.

Усі універсалістичні системи основані на суспільних і економічних відносинах, які панують у Середній і Західній Европі, почасти у Північній Америці, отже, не наших. Та ці системи готові й добре спопуляризовані. Тому-то хоч вони так само не пристали до українського життя, як монокль українському дядькови, хапалась їх усею силою українська інтелігенція і стала, поділившись на гурти й кліки (бо дійсних партій, на жаль, ще немає!), "працювати" для "світової" революції", "соціялізувати" землю і т. п. І всюди чуйно нюхати контрреволюцію.

Революції конче було потреба, щоби український нарід прецінь раз став господарем на власній своїй землі і позбувся чужинецьких (і деяких своїх таки) експлоататорів. Та ця революція, що її робила українська інтелігенція, була тільки мізерним пустозвоном.

Дійсну революцію робив і робить тільки український мужик. Він у першу чергу фактично скинув чужинецьке ярмо політичне, яке скинула інтелігентська революція тільки теоретично. По-друге, він скинув чужинецьке економічне ярмо, зліквідувавши: 1) велику земельну власність, на якій головно спиралися всі чужі влади на Україні; 2) міста, що на поневоленій Україні були, без порівняння, більше центрами визиску, як центрами справжньої культури. В однім і другім українська інтелігенція помагала тільки "великих слів великою силою" і то тільки спочатку, щонайвище — до кінця 1918 р. Відтоді вона своїм доктринерством (і іншим!) наконечно надоїла простолюдинові, бо спинювала його революцію. І український простолюдин висо-

вгнувся з рук своїх природних та нездарних провідників і пішов своїм шляхом, шляхом нормальним для простолюддя, в якого є тільки своя зглядно висока та по суті примітивна, етнологічна культура. Розуміється, вона ніяк не могла вистачити до такої великої річи, як будування власної державности. Енергія позбавленого проводу простолюдина виладовувалась одчайдушними повстаннями, Махнівщиною і т. д. А справа української державности так, як впала...

Таке є нинішне становище — при кінці 1922 р. Воно є цілком природною консеквенцією нечуваного реакційного становища української інтелігенції супроти селянської революції й бажання селян закріпити за собою її висліди. Політичні провідники нашої інтелігенції й вона сама звикли гвалтувати на контрреволюційність селянства й його непослух владі своїй же — українській. Як же тут селянинові було слухати таких провідників народу, з котрих один уважає селян за страшну чорну масу, що має потопити всю українську інтелігенцію, а другий знов виразно заявляв, що "народ держиться не друком, тільки буком"?

Результати цього всього занадто добре відомі, щоби над ними ширше розводитися. Та йдім дальше. Розуміється, тут не місце розбирати докладно всі, хоч би й важніші, тези нашої історичної традиції. Тут обмежимося на декілька афоризмів, що тикаються найважніших подій і напрямків у нашій історії.

Монархія — це перша справа, яку зустрічаємо, переглядаючи нашу історію. Чи є в нашій історичній традиції монархічна традиція? І є, і нема! Відповідь здається без сенсу, та годі дати інакшу. Київська і Галицько-Володимирська монархія — це неспірні факти нашої історії, почасти і Литовсько-Руська. Для поверховного судді видаються ріжні моменти з монархічних часів України дуже світлими. І годі, правди не подіти: якби стара Українська держава перетрівала татарське лихоліття, то монархічна ідея так само закорінилася б в українцях, як у англійцях, німцях чи скандинавцях. Та тверда рука історичного розвитку вимазувала і ще все вимазує монархічні симпатії з української ідеї. Це вимазування йде від чужих монархій і їхньої кормиги. За старших козацьких часів, мабуть, де були деякі симпатії до монархії серед українського народу (король — короленята і т. п.). Та вони швидко щезли з виїмком деяких останків, що доховались аж у нинішні часи серед української шляхти й козацьких старшинських родів. Відродження української національної ідеї не принесло ні одного монархістичного тону в своєму акорді. Щойно в останніх часах, спираючись на епізодичну (1918 р.) гетьманщину, деякі найбільше праві українські гуртки стали на монархічному грунті. В своїй пропаганді

покликуються вони на те, що український селянин прикро відчуває теперішнє безладдя на Україні й дуже часто згадує про потребу "господаря".

Коли це послідне дійсно правда, то це значило би, що український селянин став монархістом. Історична традиція, напевно, не причинилася до того. Стара українська монархія була так мало симпатична селянству, що коли його козацька міліція відбудувала Українську державу, ця держава стала не монархічною, а гетьманською на колишній лад, себто республікою. На шлях монархізму могла, може й могтиме допровадити українського простолюдина тільки... українська інтелігенція. Як — скажу зараз. Головною основою української історичної традиції є своєрідний республіканський устрій і своєрідна демократія, обоє з визначною федералістичною закраскою. Первісний устрій українських племен, вічево-земський елемент у часи Київської і Литовсько-Руської держави, запорізький і городово-козацький устрій, перші часи Гетьманщини, Орликова конститу́ція і т. п. потверджують із усіх боків цю основну характеристику нашої історичної традиції, підчеркнули це саме нераз Костомарів, Антонович, Драгоманів, Грушевський і ін. Розуміється, цей український республіканізм і демократизм все були й є дуже оригінальні й своєрідні. Протягом цілої української історії вони уявлялись чужим народам — зокрема полякам і москалям — дуже дивними й поганими прикметами, які треба донащаду винищити.

І тепер, в нинішню хвилю, український республіканізм і демократизм нікому не подобається. Ні Західній Европі, ні Польщі, ні Московщині (все одно якій). Це ще не велике лихо, з ним ще дали б ми собі ради, якби самі були згідні між собою бодай щодо осягнення головних національно-державних ідеалів. Та страшне лихо є в чім іншім: у цім, *що модерна українська інтелігенція, на словах така ультрареспубліканська й така ультрадемократична, в своїх державних ділах показалася як визначно антиреспубліканська й антидемократична.* Правління Центральної Ради при таких гарних початках дуже швидко зійшло на олігархію з визначною закраскою безоглядного централізму. Гетьманщина 1918 р. — це не була республіканська гетьманщина нашої традиції, а централістична абсолютна монархія, що правилась бюрократично. Уряд Директорії замінив монархію на олігархію та задержав централізм і бюрократію в новому, щоправда, виданні, та зі старими хибами і без старих добрих прикмет. Народнього заступництва, цеї основи кожного республіканського ладу, — ні слуху, про автономію чи федерацію земель, яка лежить у традиції й під нинішню пору доконче потрібна,— і не згадуй! Вкінці уряд Директорії перемінився de facto в монархію.

Диктатура в тяжких кризах держави — це річ, коли не конечна, то бодай дуже потрібна. І кошовий отаман ставав на Січі паном життя і смерти, коли прийшла хвиля небезпеки. Та диктатура на Україні можлива тільки як українська диктатура, оперта на згідній волі народнього парламенту, на публічній опінії широких мас (дійсних, а не цих фіктичних, що живуть тільки в устах партійних провідників). І то тільки тоді, коли держава втратила вже територію або є в останній небезпеці її втратити, і то тільки на основі парламентарної ухвали, і то тільки тоді, коли в окруженні диктатора є сіль землі! Радянська Україна була така ж сама олігархія з бюрократичною закраскою й виразними об'єдинительними тенденціями, що довели швидко до повного злиття з Росією.

Чи це все не працює pour le roi de l'Ukraine? Вже тепер усі чужинці, що знають дещо краще стан нашої інтелігенції, кажуть: "Україна, якщо має бути, може бути тільки монархічна, бо з такою інтелігенцією республіки не збудуєте й самостійність утратите!" Що від цих слів робиться в душі нам, старим учникам Драгоманова, нам, що стараємося додумати критично його думки до кінця?

На нашу думку, Україна повинна бути республіканська. Коли б навіть і прийшла в теперішньому переворотовому часі монархія (що не є виключене), довгого тривку їй ворожити не можна.

Приходимо тепер до другої важної справи. Українська історично-політична традиція йде дуже виразно *на розріз із традицією та змаганнями грошевого господарства й капіталізму.* Ці універсиалістичні струї світового господарства все приносили й приносять величезні шкоди як українському народові, так, зосібна, розвиткові, навіть істнуванню його національної ідеї. Кожний, хто трохи поглибив своє знання історії України у XVI і XVII, потім у XIX і XX віці, мусить мені признати, що це, що я сказав, не є ніякий парадокс. Згадані шкоди вийшли з цього, що суспільний і економічний устрій українського народу був такий примітивний. Іншим (головно західно-европейським) народам розвиток капіталізму навіть помагав до розвитку національно-державних стремлінь. Нам ні. Мимо цього всі наші політичні й суспільні партії стоять менше або більше на основах капіталістичного господарства. Ріжні струї соціялізму й комунізму на позір цілком перевертають ці основи. Та, на жаль, тільки формально, в дійсности, як я це вище доказав,— цілком ні.

Натомість дійсно ніхто в нас не додумався до цього, що економічний розвиток цілого світу (отже, також і України) тепер знов навернути мусить до природного господарства. Розуміється, до модерного, на наукових основах опертого. Екстензивне господарство, ведене машинами й сезоновими робітниками на

таку велику скалю в XIX віці, зустрілося вже в першому десятилітті XX віку на непереможний мур природних перешкод. Прерії З'єдинених Держав і Канади, пампаси Аргентини і т. ін. розорано до можливих границь; нові поля треба здобувати нечувано коштовною іригацією, давні поля, поважно виснажені екстензивним господарюванням, дають щораз менчі жнива. Якщо техніці не вдасться продуктів тропікального плянтаційного господарства зробити повновартними заступниками наших збіжевих пород, то ціла теперішна система добування поживи дуже поважно загрожена. Так само грабіжну господарку, як у хліборобстві, веде капіталізм у підземних скарбах землі й у великому промислі, причім марнується не тільки матеріял, але, що важніше, людей — і то страшно марнується! І тут стоїмо уже в найближчому часі перед страшною кризою.

Одинокий вихід із цеї кризи, в яку заганяє ціле людство універсалістична система господарювання, є *інтензифікація хліборобства.* З новітної економічної географії знаємо, які маси поживи добувають з маленьких клаптиків землі китайські хлібороби, чи хоч би нідерландські або болгарські огородники; знаємо, що дрібний хлібороб годує пропорціонально вдесятеро більше всякої худоби, як найбільш поступовий, "машиновий" великий землевласник і т. ін. Досвіди останної війни доказали, що навіть густо заселені, сильно зіндустріялізовані краї Середної Европи змогли би від біди самі себе виживити, коли би мали доволі рук до інтензивного оброблення землі. А розв'язання чи хоч би злагіднення харчової справи спинило б похід індустріялізації, торгової спекуляції і т. п., що зв'язані саме з недостачею поживи на власній землі.

Інтензифікація хліборобства прийти мусить скорше чи пізніше. Щасливі тоді ці землі й народи, що вспіли вдержати своє дрібне селянство. Бо машини, хоч би найкращі, й сезонові робітники, чи батраки, хоч би найбільш охочі, тут не вистачать. Тут потреба любови до землі, індивідуального її трактування, яке неможливе в нікого, тільки в дрібного хлібороба, n. b. освіченого і поступового. Ми, українці, між усіма великими народами Европи з цього боку найщасливіші. Історична традиція доказує нам, що ми від століть видатно "селянський" нарід, у теперішньому часі наш нарід у поверх 90% складається з дрібних селян і їх інтереси з природи мусять бути черенем наших суспільно-політичних змагань. Забезпечім спеціяльним суспільним законодавством селянські господарства від дроблення чи купчення; даймо дрібному хліборобові гарну освіту й фаховий провід і нагляд у господарюванню. А тоді й істнування Української держави й (що важніше!) українського народу запевнене не на століття, а на тисячліття!

Як я вже вище зазначив, ми не зустрічаємо серед великих народів Европи ні одного, який, щодо історичної традиції й теперішнього стану, творив би добру аналогію до українського народу. Та є на світі один нарід — китайці, що уявляє собою деякі цікаві аналогії до українців. Це так само par excellence хліборобський нарід, як ми, з таким самим глибоким демократизмом і почуттям гуманності, також з дуже типовою етнографічною культурою, тільки безмірно старшою й вищою як наша, і т. п. Своя річ, це нарід жовтої раси, якому хибує цеї "іскри божої", яку ріжні історики хочуть бачити в арійських народів, який тому від віків жив під патріярхально-деспотичним царем, який є у 8 до 10 разів численніший, як ми, якого історія сливе на півчетверта тисячі років страша від нашої. Та це був завсігди типово хліборобський нарід, в якому інші кляси дуже тупо творились і швидко занепадали, з виїмком купецької й інтелігентської (мандаринської), нарід, що вже перед Різдвом Христовим переводив плянові аграрні реформи, себто розділи латифундіїв між дрібних хліборобів, нарід без шляхти й магнатів. Так само, як ми, переживали й китайці татарські лихоліття й донедавна були під чужинецькою кормигою.

Що найцікавіше й найважніше у китайців? Це, що вони і довговічний, і вічно молодий нарід. Їх історія починається документально около 2600 р. до Христа, надовго перед Гамурабім і Рамзесом. Під час митичної мандрівки Дорів обсервують китайські астрономи наклін екліптики! Скільки-то народів кануло в пропасть минувшини від цих часів, скілько імперіялістичних держав, скілько суспільностей змиршавіло! А китайці мимо страшних перипетій їхньої історії, хоч закостеніла під чужинецькою кормигою їх висока культура, перетрівали египтян, вавилонців, асирійців, римлян, греків, ростуть щораз більше в силу й загрожують "жовтою небезпекою" цілому "білому" світові!

А все тому, що китайська суспільність і держава завсігди опиралася на дрібнім хліборобі, до нього достроювала цілий суспільний і економічний лад.

Лісові горбовини й родючі наплавні низи вказали китайцям таку дорогу. Нам указують таку саму дорогу родючі чорноземні ровені України. І застановімося, що краще? Чи індустріалізація, капіталізація, зглядно, соціялізація за всяку ціну, імперіалізм і "блискуча" та коротка будуччина, чи на громадівстві оперта система селянського природного господарства без фальшивого блеску та з запорукою довговічності й вічної молодості українського народу?!

Наведеного думаю досить, щоби на науковій основі виставити ось яку ціль для новітнього українського націоналізму: "*поставлення й укріплення Української національної держави на*

всіх землях, що суцільно заселені українським народом. Форма цеї держави повинна бути республікансько-демократична й опиратись на тісній федерації автономних, по суті поодиноких, українських земель. Суспільно-економічна суть Української держави повинна полягати на селянстві, інтензифікації хліборобства (з виключенням латифундіїв) й сільськогосподарського промислу, без банальної, в нас неможливої й небажаної, загальної індустріялізації й гіпертрофії міст.

VIII. МОВА Й КУЛЬТУРА

Розглядаючи справу нашої мови зі становища новітнього націоналізму, мусимо в першу чергу пригадати собі, що рідна мова — це не тільки символ єдности, не тільки "одностріій народу", але також головна підойма його політичного й культурного розвитку, головна передумова його поступу, вкінці, одна з головних керм міжнародного життя в війні й мирі. Не так то дуже помилився той, що уважав би останню світову війну війною людей, що говорять по-англійськи, французьки, італійськи проти людей, що говорять по-німецьки. Чужа, незрозуміла мова — це ж перша річ, що немило вражає всякого, хто зустрів чужинця. Щойно по цім приходять інші немилі враження зі звичайними консеквенціями.

Справа мови для всіх великих народів Европи (й майже для всіх "малих") вже давно на позір неактуальна. Самостійність їхніх мов здавна признана теоретично і практично. Мимо цього бачимо там велику старанність і чуйність. Становище українців і в справах мови дуже оригінальне. Донедавна поза українцями тільки дуже нечисленні одиниці знали, що українська мова самостійна й окремішна від московської чи польської. Коли українці почали найновішу фазу своєї визвольної боротьби, обізвавсь величезний хор "об'єдинителів" не тільки з московської і польської сторони, але також від французів, англійців, німців, чехів, сербів і т. ін., заперечуючи самостійності української мови. Тепер сей хор дещо притих. Але нехай би нам не вдалося збудувати своєї національної держави! Тож-то підніметься той хор із здвоєною силою.

Се одна з причин, чому для новітнього українського націоналізму справа мови мусить бути справою першої ваги. Друга причина лежить у цій безспірній дійсності, що без запанування української мови в уряді, школі, війську, церкві і т. ін. України — неможливий у цій величезній країні ніякий розвиток, ніякий поступ.

Всякому, що хоч трішки заражений універсалізмом, ці вислови здаватимуться або неправдивими, або бодай грубо пере-

саджсними, шовіністичними. Та, на жаль, так не є. Навіть цей тісненький націоналізм українців, що бореться тільки за рівноправність чи панування рідної мови на рідній території, не є ніяким шовінізмом. Се продукт елементарної життєвої конечності не тільки для українського народу, але й для цілого людства. *Бо коли українська мова не прийде по всій Україні до свого права, то сорокміліоновий нарід її буде масою, засудженою на культурну й економічну смерть, буде велетенською колодою, що довгі десятиліття спиняватиме похід цивілізації на Схід.* Чужі мови, як доказав наглядно історичний досвід, не змогли й не зможуть дати Україні освіти й поступу. Вони своїм дотеперішнім пануванням спричинили на Вкраїні тільки страшний анальфабетизм серед простолюддя й недоуцтво серед інтелігенції. За цим пішли великі культурні, економічні й політичні шкоди для одної з найбагатших країн Европи й Землі. Досить їх уже!

Розглядаючи справу мови, мусимо так само, як у багатьох інших справах, сконстатувати, що український люд зробив у цій справі все якнайкраще. Він витворив собі мову, яка щодо одноцільності, чистоти, багатства, гнучкості, милозвучності й музикальності ледви чи не перша поміж усіми слав'янськими мовами. Він держиться цеї мови дуже кріпко, не тільки в менче-чи рівнокультурнім середовищі, але також у вищекультурнім. З американських еміґрантів українці розмірно найдовше задержують свою рідну мову.

Цілком інакше ставилася протягом віків і ставиться тепер до своєї рідної мови українська інтелігенція. Вона перше всього завсігди відзначалася тим, що не прив'язувала ваги до своєї рідної мови. Як тільки прийшов до нас перший універсалізм — християнство, в його орієнтальному виданні, наші інтелігентні шари почали вживати в письмі сливе тільки літургічної староболгарської мови. І це трівало з малими змінами ні менче, ні більше, а вісім століть! За цей довжезний час українські інтелігентні круги зробили для української мови тільки дуже небагато. Щойно в XIX віці витворилася українська літературна мова. Та й то інтелігенція взяла тільки скарб живої мови від простолюдина, неначе підняла діямант, що лежав на шляху. Та вона не вміла його як слід огранити, щоби з нього зробився бриліянт, що блестів би на весь світ. До того ще й прийшла нова хвиля універсалізму. "Поступовцеві", "соціялістові" не лицювало збільшувати ряди "націоналістичної публіки", всесвітні ідеали якось не хотіли проходити крізь горло в українській свиті, краще було їм одягтись у московську рубашку, польський кунтуш, чи що... Головно в двох останніх десятиліттях справа мови через це все рішучо замало пішла наперед. До цих, одначе, внішніх причин прийшли й другі, внутрішні. Одинокі катед-

ри української мови й літератури були до 1917 р. тільки на університетах давної Австрії. "Не поталанило" осягнути одної з них Ів. Франкові...

За цим і пішла ця нещасна неодноцільність нашої літературної мови, зосібна між "галицькою" й "наддніпрянською" мовою. Вона поволі вирівнюється, та наварила вже аж забагато всілякої несмачної каші. Не було б її, коли б наші чільні "україністи" як слід попрацювали цих двайцять років!

Я не філолог і цілком не бажаю збільшувати ряди "знавців" української мови. Та відважуся зробити одну увагу і поставити деякі постулати тільки як оден із українців, що працюють на царині природописних наук. Літературна мова — кажуть — у нас вироблена, часописна — кажуть — менче вироблена, та швидко вироблюється. Те саме кажуть і про наукову мову. Я цьому послідньому мушу рішучо заперечити. Може бути, що для т. н. гуманістичних наук (розуміється, крім філософії) нашу мову вже достаточно прилагоджено. Та для природописних наук цього не зроблено. Знаю це зі свого власного двайцятьсімлітнього досвіду й від моїх товаришів по фаху. Що з того, що кожний з нас (говорю про Львів) приготовив з великим накладом часу й труду українську термінологію для своєї дисципліни! Ця робота неначе в воду канула, крім кількох комуналів (пр., "галичанщина", "мертвеччина", "чудасія"), ніякого відгуку не було. Зі сторони українських "язикознавців", хоч їх при кожній іншій нагоді виринають цілі полки, не було ні помочі, ні поради, ні навіть основної оцінки. Що гірше! Прийшла своя державність і шкільництво, появилися деякі шкільні підручники, й ми остовпіли — термінологія цілком інакша й складена так легкодушно, що для наукових підручників вищого типу треба буде робити термінологію цілком наново.

Та термінологія — це ще не все. Ще гірше стоїть справа з фразеологією. Наш простолюдин уміє навіть найбільш скомпліковані обставини переказати коротко та ядерно. Кілька слів просто по-мистецьки збере й уставить і цими кількома словами висловить більше, як інтелігент таким самим числом речень. Певна річ, що він не потрафить висказатися так само коротко й ядерно про замотані проблеми філософії, біології чи астрономії. Та це не його річ, це річ українських учених язикословів. Вони мусять подбати, щоби літературна українська мова могла віддавати так само коротко й ядерно найскладніші поняття з найтрудніших віток науки, як мужича мова віддає поняття поглядно так само трудні для мужичого світогляду.

Та українські язикослови й з ними ціла хмара непрошених "знавців" працюють у цілком іншому напрямі. Найважніша їх праця — це *систематичне обіднювання української мови.* Це

обіднювання відноситься як до форм, так і до лексики і переводиться систематично й безоглядно. Стрімголов у Провансальщину. Всю увагу звернули вони на письменну мову для літератури, історії і т. ін. Для наук, у яких приходять складніші предмети, явища, відносини дообговорювання, вони не працюють, а вироблена ними бідна мова рішучо не вистарчає. На основі дослівно всіх словарів української мови, разом узятих, не можна написати навіть популярно-наукової книжки вищого типу з якої-небудь галузи природознавства так, аби ця книжка була й науково гарна, й легка до читання. Що вже й казати про чисто наукові твори! А прецінь *народня наша мова така коротка й виразна в вислові, так легко й коротко віддає всі наші думки...*

От тут треба швидкої й радикальної заради. Коли ми самі будемо трактувати й далі українську мову тільки як середник для "домашнього обихода" й для гарної літератури, дещо історії і т. ін., то чужі народи тільки утвердяться в переконанні, що вона — це тільки локальний хлопський діялект, щось у роді гіршого видання провансальського, нездібний до представлювання вищої думки. А ми могтимемо тільки штигулькати на шляхах поступу!

На полі національної української культури бачимо ось що: український *простолюдин має свою дуже самостійну й окремішню від сусідних етнологічну культуру. Вона так на матеріяльному, як і на умовому полі без порівняння вища від етнологічної культури* румунів, мадярів, словаків, поляків, білорусинів, москалів, словом, *усіх сусідніх народів.* Управа землі, годівля худоби, народне будівництво й ремесло, народне мистецтво, музика, словесність, форми життя, а що найголовніше — народній світогляд і народня філософія українського простолюддя стоять так високо, як у ніякого простолюддя не тільки згаданих сусідних народів, але також у простолюддя найкультурніших народів Европи.

Українська інтелігенція, стаючи до великого діла, до будування загальнонаціональної культури, мала у виду цього найважнішу частину діла неначе зроблену. Не тільки була вже тривка, наче скала, підвалина під храм рідної культури, але був солідний матеріял на стіни, дах, навіть на внутрішне обстановлення, прикраси і т. ін. Все це походило з етнографічної культури українського простолюддя.

Коли це не дивитись на давнину, то можна сказати, що українська інтелігенція будує храм національної культури від поверх сотні літ. Подивімось, що вибудувала інтелігенція сорокмілйонового народу за цей час.

Ось цей образ:

На тривкій, мов скала, підвалині здіймаються стіни. По-

жалься, Боже, що це за стіни! Тут і там стоїть декілька гарних і дуже високих стовпів, що підпирають дах, інші стовпи тонкі, миршаві або недокінчені. Між ними кусники стін то з мармору, то з кам'яного муру, то просто ліплені з глини, то тільки хворостом заплетені. Та стіни не цілі, більша частина цього місця, що його мали займити стіни, світить порожнею й дозволяє всіляким вітрам і негодам доступ до нутра храму. А доброго матеріялу сила силенна — та лежить порозкидана по землі. Дах є, та який же він! Тут добрий кусень даху з золотої бляхи, там знов кепська гонта, там гарна поливана дахівка, сям знов драниця. Останнє — діри й порожня. Зате на вершку даху тут і там всілякі прикраси — деякі гарні, деякі чудернацькі, навіть смішні... У нутрі розклад напричуд добрий, пивниці чудові й просторі, так що всю "техніку", потрібну для освітлення, отоплення і т. ін., можна напричуд гарно там примістити. Основа підлоги тверда й гладка, наче з криці лита. Та сама підлога то з паркетів, то з дощок, то цілком її нема. А по коридорах і залах, попри деякі гарні й доцільні річи... хламу, сміття, бруду — донесхочу.

Тепер короткі ·пояснення цього сумного образу.

Підбудова храму, підвалини, пивниці, долівка — це простонародна етнологічна культура нашого народу. Стіни — це знання в найширшому значінні — не тільки наука й примінена наука, але й уся сума позитивних відомостей у всякої одиниці серед народу. Дах — це мистецтво знов у найширшому розумінні: гарна література, малярство, різбарство, музика і т. ін. Нутро — це зміст і форми товариського і національного життя.

Роздумавши це, не один з українських культурних робітників затрясеться з обурення й почне вичислювати ймення й факти. Та тут пригадаю йому ось що: ми, українці,— нарід поверх сорокміліоновий, наша земля займає цілу одну десяту частину Европи. Наш культурний добуток мож порівнювати тільки з англійським, французьким, італійським, німецьким, московським. І хоч історичні лихоліття нас страшенно били, та все-таки наша загальнонаціональна культура не повинна бути нижча, як, пр., польська чи чеська. А прецінь так, на жаль, є.

Причин цеї сумної дійсности є (головних) чотири. Дві перші я вже згадував: недостача глибшого знання у нашої інтелігенції й недостача в неї національного почування. Дві другі — це вплив ріжних універсалізмів (головно червоного) і вплив чужих національних культур. Недостача глибшого знання не дозволяє нашій інтелігенції зорієнтуватись загально в цьому великому ділі будування загальнонаціональної культури й вести це діло солідно. Тому воно робиться нерівномірно, доривочно, по-дилетантськи. Недостача національного почування робить українську

інтелігенцію нездібною до визискання цих великих скарбів, що лежать у нашій простонародній етнологічній культурі, і примінення вислідів цього використовування до будови загальнонаціональної культури. Впливи універсалізмів заставляють нашу інтелігенцію відтягтися від будування рідної культурної домівки, щоби віддатись будуванню "всесвітньої нової культури". А що якоїсь культури таки треба, то українська інтелігенція шукає її в сусідів. Це ж дуже легко. І... можна без обиняків сказати:

Ціла українська інтелігенція — це, культурно беручи (з малими виїмками),— москалі чи поляки, тільки що ці москалі і поляки говорять по-українськи й називають себе українцями.

Хоч і як далеко поступила культурна нівеляція в Західній Европі, та там цього не зустрічаємо. Німець, француз, англієць відмінні від себе не тільки мовою, але й тим, що зовсім німецькою, французькою, англійською "культурою". Кожний освічений чоловік знає, що наука, література, ріжні галузі мистецтва, навіть спосіб життя, товариські форми і т. д., і т. д. інакші у німців, інакші у французів, англійців, італійців і т. д., хоч усі ці народи належать до західньоевропейського культурного кругу. У нас цього нема. Наш мужик дуже відмінний культурою від усіх своїх сусідів, наш інтелігент — ні.

Починаймо з матеріяльної культури. Тут українська інтелігенція нічого оригінального не витворила, а держиться цупко московських, почасти польських взірців. Як москалі, так поляки щодо матеріяльної культури стоять дуже низько. Та це пусте для нашої інтелігенції. Вона не може доглупатись до того, щоби брати взірці матеріяльної культури від дійсно культурних західньоевропейських народів і нічого не бачить поза своїми безпосередніми сусідами, до речі, мало культурними. Що більше - вона нераз просто чваниться цим, що вона вихована на високій російській культурі! Щастя, що вже вимерли ті, що так само чванились польською культурою!

Ці чваньби відносяться, впрочім, не так до матеріяльної, як до умової культури, що до її обговорювання тепер переходимо. Що до матеріяльної культури, справа для кожного думаючого українця ясна: техніку хліборобства, скотарства, лісництва, водяного господарства, торговлі, лучби і т. п. мусимо переймати у англійців, скандинавців, німців, французів і т. ін., туди висилати нашу молодь на науку, звідсіля виписувати спеціялістів на Україну.

Щодо умової культури українська інтелігенція теж просто невільниця московської, почасти ж — польської культури. Як погубні є їхні впливи, я вже нераз доказував у статтях і книжках. Тут обмежуся тільки коротким критичним оглядом: 1) польських і московських умових культурних впливів, 2) го-

ловних царин умової культури нашої інтелігенції, які оставали під цими впливами.

Чи польська й московська умова культура дійсно такі вже нічого не варті?— спитає посторонній глядач.

Певно!— відповість український шовініст (небагато їх у нас є, але є!). Поляки — це карикатура західньоевропейських народів, їх культура також карикатура західньоевропейської. А москалі — це ж азіяти! дикуни! За цим його бесіда напевно здегенерується в лайку...

Вислови того роду, на жаль, дуже часті, дають зайвий доказ на цю сумну правду, що правдивого, новітнього націоналізму в нас немає, є зате мілкенький і дурненький шовінізм. Новітній, на наукових основах опертий націоналізм мусить признати, що як польська, так і московська "інтелігентська" культура значно вищі, як це, щоб можна назвати інтелігентською українською культурою.

Інакше м. ін. годі було б зрозуміти, чому ці обі сусідські культури так довго й широко панували й панують серед т. н. вищих шарів українського народу.

Відколи староукраїнська київська культура як під напором татарського лихоліття, так наслідком систематичного нищення з боку Старопольської держави й суспільности неконечно впала (XV-XVI вік), почала польська культура дуже швидко ширитись по українських землях і в другій половині XVII віку обняла цілу тодішню інтелігенцію на всіх землях України. Польщина й латина, польські звичаї й моди панували всевладно по всій Україні й сягали навіть глибоко в московський, хоч і як тоді ще дошками забитий світ.

Відірвання Лівобережжя від Польщі, руїна Правобережжя, обмежили, щоправда, польські культурні впливи від сходу, та ще більше зміцнили їх у західних українських землях. Тут вони панували щораз виключніше аж до кінця XVIII віку. Відтоді вони обмежались формально на Галичину й Холмщину, та ще аж у другу половину XIX віку були ще дуже сильні на цілій Правобережній Україні.

На москалів XVII віку дивилась українська тодішня інтелігенція як на неотесів, варварів, покликані в Московщину до Петра й під час його панування українці вважали себе й були справжніми "культуртрегерами". Та дуже швидко все пішло навиворіт. Від петрівських часів починає дуже швидко розвиватись російська інтелігентська культура, скомбінована з західньоевропейських впливів і старомосковських культурних елементів, своєю чергою знов зложених зі староруського, фінського та татарського культурного майна. Ця російська культура росла дуже швидко вгору і вширінь, вже в другій половині XVIII століття "просвіщенний" великорос згорда дивився на "грубих хахлів". А

в XIX столітті російська культура, як культура величезної світової держави, підпирана цілим велетенським її апаратом, яко наймогутніший засіб об'єднання, завойовує цілу імперію. Розуміється, Україна не творила виїмку. Її інтелігенція в межах Російської держави майже без спроб оборони піддалася впливам російської культури. В початках XX століття почала російська культура пердіставатись навіть до Галичини, де находила приклонників не тільки серед тамошніх русофілів, але і серед переконаних українців. Вони бачили деякі принадні зверхні форми російської культури у братів придніпрянців і переймали їх, думаючи, що вони суто українські.

Часи будови Української держави й сьогоднішні доказали, як погубний був для справи політичного визволення України вплив чужих культур: польської й московської!

Про так само пагубний вплив мадярської ніби культури годі тут розводитись. Він, щоправда, допустився повного культурного вбивства на частині української нації, та обмежився тільки на 1 1/2% всеукраїнської національної території.

Зате над польською, а ще більше над московською культурою мусимо докладніше застановитись.

Польська умова культура стоїть поглядно дуже високо. Польська наука, хоч не видала учених-великанів, стоїть порівняно дуже високо як на науку народу, що саме в XIX столітті, коли наука зробила такі величезні поступи наперед, не мав державної самостійности. Польська література дуже багата, має багатьох великих письменників, є гармонійно розвита. Так само гарне в поляків мистецтво. Їх малярство, різьбарство, навіть штучна музика стоїть значно вище від цих самих галузей мистецтва на Україні. Полові й родинні відносини (головно під французьким впливом), правда, дещо нездорові. Та товариські форми, взоровані на західньоевропейських, хоч подекуди заносять пересадою, та все-таки дуже вироблені. В суспільному житті дуже видатний нахил до аристократизму й своєрідного буржуйства, відраза до правдивого демократизму й погорда до селянства. В національно-політичному житті поляки — тип "народу панів", нетолерантні, імперіялістичні, шовіністичні.

В польській умовій культурі є одна прикмета, яка заслугує вповні на наслідування з боку українців. Це національно-патріотична закраска цілої польської культури, це всюди присутня любов до минулого й до майбутнього рідного краю й народу. Ці признаки бачимо всюди і в науці, що силою розтягає Польщу від моря до моря, хрестить питомі українські чи білоруські живини — variatio polonica і т. д., і т. д., і в мистецтві. Зосібна польська порозборова література мусить бути для нашої світлим взірцем напрямків і почувань. До певної міри не завадило

б нам теж як антидот проти російських впливів у цім напрямі переймати деякі добрі сторони польських товариських форм.

Та назагал польська культура для українців ніяк не надобиться. Це типова культура імперіялістичного народу-пана, який нічого не забув і нічого не навчився. Загальний світогляд польської культури — аристократичний, та не аристократія духа, а аристократія звичайненька, шляхоцька є її основою. Польська умова культура збудована не на етнологічній культурі польського простолюддя. Вона, навпаки, й дотепер не найшла шляху до його душі, вона збудована понад ним, не на нім. Взорувати молоду українську культуру на польській — значило б відривати українську культуру від її народного коріння. Це для нас неможливе й неприємлеме. Польська культура гарна, та для поляків — не для нас.

Російська умова культура квантитативно, почасти теж квалітативно, стоїть ще вище, як польська. Російська наука, головно завдяки могутній підтримці держави, розвинулася дуже значно і видала кількох великих учених світової слави (пр., Менделєєв, Воєйков і т. д.). Великі російські белетристи XIX в. (Тургенев, Достоєвський, Толстой, Горький і т. д.) добули собі світову славу й гурти завзятих приклонників у всіх цивілізованих народів. Російське мистецтво теж досить високо розвите й має в деяких своїх представниках европейську славу. Головним атутом російської культури була все обставина, що це була офіціяльна культура такої великої й могутньої держави.

Слабою стороною російської культури є прикметні її полові й родинні відносини. Правда — тільки з української точки погляду. Для московського народу питома для нього полова проміскуальність і дивно нетривка зв'язкість родини (снохачество у простолюддя, надто велика, на наш погляд, свобода в подружних зв'язках і т. д.) не приносять ніякої шкоди. Перейняті і яким небудь іншим европейським народом, хоч би й нашим, вони зруйнували б його дуже швидко.

Так само прикра російська культура з боку товариських форм. Під тоненькою плінкою "розв'язности", "хлібосольства", недобре перетравлених західньоевропейських впливів і т. д. криється необузданість, грубість, брутальність, безоглядність, навіть варварство. Ці прикмети помагали й помагають москалям держати в послуху підвласні собі, головно ж азійські народи. Та для нас, що маємо так гарно розвиті, дуже гуманні товариські форми нашої простонародної культури, російські взірці дійсно не при чім. На суспільно політичному полі московська культура видатно хилиться до екстремів. На позір вона хилиться посполу і до автократії, і до охлократії. Та в дійсності ці два екстреми є в російській умовій культурі на диво змішані зі собою в одну

саламаху. В кожній великій одиниці, що її видав московський нарід, в кожнім напрямі його народньої думки є така мішанина автократії й охлократії, деспотизму й рабства. Результатом такого обличчя умової російської культури в суспільно-політичних справах була й є суспільна і політична олігархія. До революції панувала горстка бюрократів і капіталістів з царем на чолі над міліоновими масами рабів. Революція 1917 р. не могла піти шляхами европейських революцій саме із-за цеї автократично-охлократичної саламахи, прикметної російській умовій культурі. Мусів прийти совітський устрій, в якім ця сама мішанина виявила себе якнайкраще й дала Росії знов горстку комуністичних олігархів. І всяка евентуальна будуча форма влади в Росії мусітиме мати таку ж саму олігархічну основу.

Годі мені тут ширше розводитись над цею справою. В кожнім разі нині вже кожний освічений европеєць знає, що на суспільно-політичному полі між Европою та Росією зіє непрохідна пропасть. В Европі тези суспільних наук і політики є вислідами життя, їх примінюють до його еволюції і ставлять до них все і всюди критично. В Росії — це якісь відірвані від життя догмати, над котрими "інтелігенти" російської культури XX віку диспутують цілком так самісінько, як їх предки диспутували пару століть тому назад над сугубим чи тригубим "Аллилуя", над тим, чи має бути "рожденна, не сотворенна, чи "рожденна, а не сотворенна", чи казати, "Господи помилуй" чи "О, Господи помилуй", чи хреститися двома чи трема пальцями і т. д., і т. д. Тоді, бач, були в моді релігійні справи, нині модні суспільні й політичні заковики. А вислід є той, що ніде й ніколи не було й нема такого розбуялого доктринерства, такого виключного оперування дешевенькими кличами, такої нечспілої принципіяльности й мілкенької поступовості і т. д., як саме серед інтелігентів російської культури. Тому-то ці інтелігенти такі нездарні в народній, суспільній і політичній роботі, тому-то по розвиттю давньої царсько-бюрократично-капіталістичної олігархії мусіла невблаганною конечністю прийти нова совітська олігархія. Хто не має царя в голові, мусить його мати на троні, формальнім чи неформальнім!

Кожний, хто бачив, які страшні шкоди принесла розвиткови української національної справи ця обставина, що українське державне будівництво опинилося 1917-20 рр. в руках інтелігентів російської культури, мусить признати, що молода українська культура мусить берегтися російських культурних впливів на цім полі як огню. Ніщо інше, а *політичне й суспільне російське сектантство (в нас це зовуть евфемістично партійністю!), перенесене живцем на український грунт, зруйнувало українську державність і завдало погубні удари українській культурі*!

Бо російські культурні впливи підпомагають якнайкраще ці дві головні хиби української інтелігенції, які я вже вище підчеркнув: 1) загальне її неуцтво, 2) недостачу в неї щирого національного почування.

Російська умова культура визначається дуже видатною зовнішністю й поверховністю. Ця поверховність видна і в матеріяльній культурі, і в науці, і в формах товариського життя, і в політиці, і в рішанню суспільних і економічних справ, і т. д., і т. д. Такої недовченої й поверховної інтелігенції, як російська, ніде не зустрінеш, хибань на Україні. Зате ніде інде не зустрінеш теж такого пустомельства й балакунства, таких шумних фраз і загальників.

Хоч це здасться парадоксом, та кожний сяк-так обізнаний з російським світом а безсторонний чоловік мусить признати, що російська умова інтелігентська культура не є московською народною. Московський нарід її не творив, коли її "творено" згори, не брано від народу й його простонародньої культури сливе нічого. Тому-то інтелігент, вихований на російській культурі, так далекий від московського (й усякого іншого) простолюдина, що праця серед народу і для народу для него не під силу. Остання революція дала на правдивість цього погляду зайві докази.

Не диво тому, що російська культура заражує українських інтелігентів національною індиферентністю, яка так пагубна для української справи. Українство взагалі в суті опирається на українському простолюдді й довго-довго стояло тільки на чисто етнографічних основах. Що ж було робити серед української громади інтелігентови, хоч українцеви з походження, та перейнятому російською культурою? Для него мужик був щонайвище конечним злом. У домартівські часи такий осібняк просто відвертався від усього, що українське. Ставши 1917 р. "мартовським" українцем, для "мужицького" народу працювати не вмів і не хотів.

З усього наведеного, хоч і як воно куценьке, виходить, без ніякого сумніву, що *нам, українцям, від російської культури годі чого-небудь корисного навчитись.* Та все-таки є в ній одна прикмета, яку вартувало б і нашій наслідувати.

Це *великочертність* російської культури, яка відбивається дуже позитивно на всіх її витворах, на всіх людях, що нею перейняті. Не думаю тут про цю безмежну фантазію, безпримірну блягу, манячення на тему власної величини і т. ін., які так часто проявляються на цій царині. А думаю про це *почуття величини й світовості рідного краю й народу, рідної культури, це ставляння всім їм великих цілей, світових цілей, менче з тим, чи конструктивних, чи деструктивних.* Царизм хотів володіння над світом, а бодай над континентами старого

світу, большевизм хоче розпалити світову революцію на цілім земнім глобі, навіть серед бідолашної російської еміграції постає нова великочертна думка "ісхода к Востоку", думка, що вірить у величезну будуччину Росії як могутності не європейської, а евразійської, яка має запрягти до свого світовладного воза всі азійські народи політично й культурно. Її "наукові" основи смішні (пр., "концепція переміщування культурних і політичних центрів світа в области щораз то низшої середньої річної температури!), та з кождого слова так і б'є почуття величі Росії й московського народу, почуття їх великої будуччини, їх великих світових завдань.

Така великочертність доконче потрібна й українській культурі. Борони нас Боже від мегаломанії, яка так часто робить москалів смішними, та ми, *українці, мусимо преціпь раз поставити собі як нарід завдання* й установити методи, якими ми могли б дійти до виповнення цих завдань.

Так ці завдання, як і ці методи *мусять бути примінені до величини українського народу, до величини й світового значіння української землі*!

Розглянувши цим способом коротко суть цих чужих культур, які від віків впливають на український нарід, перейдемо до короткого розгляду ріжних ділянок його культури, щоби пізнати її нинішній стан. Він не світлий під цю хвилю.

Наука — це слово, дуже часте в устах людей польської, а ще більше московської культури. Так само тому часте воно на устах українського інтелігента. У москаля воно — фраза, у поляка вчасти — теж, в українського інтелігента — по змозі ще більша. Тільки що москалі як державна нація з величезними засобами дійсно двигнули свою науку розмірно доволі високо. Правда, що головну пайку зробили покликані з закордону чужинці, правда, що поза кількома великими іменами нема в московській науці цього сірого полку солідних наукових робітників середнього й малого типу, правда, що доривочність і дилетантство там усюди панують. Та все-таки московська наука стоїть бодай квантитативно найвище поміж усіми слав'янськими. Мабуть, безпосередньо по ній слідкує польська.

Ми від століть бездержавний нарід. Нам недоступні були й є такі засоби, які мали й мають не тільки москалі, але й поляки, чехи, сербохорвати, болгари. Зате всі ці народи багато менші від нас. І в них нема такої високої простонародньої культури, як у нас, культури, що велить кожному простолюдинові, здобувати вже в ранній молодості всю суму "простого" знання. Й це "просте" знання не таке-то мале й нескомпліковане, як думає український міщух. Мимо всіх лихоліть ми повинні ввиду цього мати науку, яка між слав'янськими уступала б

хіба тільки одній московській. Та, на жаль, так не є. І квантативно, і квалітативно наша наука уступає польській і чеській, сербохорватська й болгарська ледви чи її не дорівнюють. Трохи стидно!

Вина не лежить тут у самих українських учених. Є між ними доволі людей з іменами. Вина лежить у цілій нашій інтелігентній громаді. Вона рішучо замало інтересується знанням і просто потопає в морі неуцтва. Тому-то й видає вона так мало наукових робітників, так мало підпирає їхню роботу. І в результаті дістаємо низький стан нашої науки.

Ще в давніх віках татарського й польського лихоліття можна було сяк-так оправдати цей малий інтерес до знання серед наших тодішніх "інтелігентів". Та в XIX і XX столітті неуцтва нашої інтелігенції нічим не оправдаєш. — Була страшна московська кормига з ріжними заборонами. Добре! Та хто ж боронив українському інтелігентові займатись наукою! Коли не як "фаховцеві", то бодай як любителеві. Кілько-то завдячує, пр., астрономія, ентомологія, ботаніка, геологія і т. п. саме таким дрібним любителям: сільським попам, учителям, лікарям, аптикарям, лісничим і т. п. А що вже гуманістичні науки — там число таких солідних дилетантів легіон! Та це в інших народів — у нас такого немає. У нас навіть учителі середніх шкіл, що мають просто обов'язок робити дещо на науковому полі, сливе нічого не роблять, що ж допера казати про інших інтелігентів. Це вже добре, коли вони часом дещо "легкого" прочитають.

З цього всього виходить цікавий circulus vitiosus. У першу чергу йде неуцтво, яке в настрашаючий спосіб поширене поміж нашою інтелігенцією. При розмірно дуже значних умових спосібностях, що прикметні кождому українцеві, й при так само питомій українцям силі чуттєвої сторони душі виходять сумні наслідки. Інтелект, не вигімнастикуваний знанням, піддається дуже легко, з одної сторони, ріжним універсалістичним доктринам, з другої сторони, легко доступний самовдоволенню й почуттю всезнальства. Це всезнальство, основане звичайно тільки на більшій чи меншій скількості аксіоматичних фраз, а проте воно дуже голосне й дуже претензіональне. Воно й докінчує цей блудний круг. Таким всезнайкам не хочеться ніяк збільшувати свого знання, тому вони самі лишаються недоуками й ширять недоуцтво дальше і ширше поміж суспільністю.

А відворотна сторона медалі! З загального становища треба сконстатувати, що в таких відносинах не може бути на Вкраїні майже ніяких людей дійсно вільнодумних і з самостійним світоглядом. На цім страшенне терпить політичне й культурне життя. Щодо дрібніших річей, то мож легко сконстатувати ось що:

Не маємо на рідній мові дотепер ніякої енциклопедії, навіть одно-двотомової для народу. Так само не маємо ні наукового,

ні популярно-наукового підручника (про шкільні нема що згадувати) по філософії й її споріднених науках, по всесвітній історії, історії всесвітньої літератури, по-язикознавству, археології, астрономії, геології, мінералогії, фізиці, хемії, біології, ботаніці, зоології, землезнанню, словом у майже всіх науках. І т. п. Ще гірше! В самому українознавстві зіють страшенні прогалини. Одна історія України розпоряджає систематичними науковими конспектами, з деякого боку також література й язикознавство. Одначе де є (поза артикулом Хведіра Вовка в "Український Народ") научний конспект української етнології, де є научний конспект землезнання, статистики, геології, флори, фауни і т. п. України? Де є атласи України: історичний, географічний, статистичний і т. п.?

Тільки в малій части винні тут "українські учені". Дещо більше винні українські накладні, бо працюють дуже несолідно, несистематично, не стараються "виховувати" публіку. Та найбільше винна сама наша інтелігентна публіка. Вона любить саму легку "лектуру", її й видають накладні, а на енциклопедію, конспекти, атласи... нема "коштів", бо при такій публіці наклад, видно, не оплачується.

Так само лихо, як з наукою, стоїть справа з літературою й всілякими галузями мистецтва. Те, що ми маємо на цих полях, ніяк не лицює народові сорокміліоновому, що має до того так високо розвиту простонародну літературу й простонароднє мистецтво. Я ніякий фаховець на цих полях умової культури, то ж можу тут говорити тільки як рядовик — член громади. І констатую ось що: коли наша простонародна література (устна словесність) найбільша й найгарніша поміж усіма слав'янськими, то наша "штучна" література стоїть серед слав'янських ледви може на третьому місці, та й то тільки завдяки Шевченкові й Франкові. Вона дуже неповна, страшно доривочна — світить величезними прогалинами. Де є наша епіка, де є наш історичний роман?— прецінь наш народ має величезний епічний хист (думи і т. п.)! Де наш сучасний роман? Де ці великі й численні драми, що повинні були наче гриби по дощі вирости в ці страшні часи? Ми, звичайні смертні, ждемо від нашої літератури, неначе каня дощу, цеї цілючої й живучої води, яка дозволила б нам витрівати у важкій боротьбі за нашу державну самостійність і соціяльне визволення, ми "дураки", ще все думаємо, що література повинна вповні віддзеркалювати ціле життя народу в даній епосі й чекаємо, чекаємо... Ще одна лірика милосердно часами дещо нам кине, неначе каплю води серед пекельної спраги. А впрочім, дістаємо переважно речі, що більше або менше торкаються... сексуального питання.

Не хочу дальше говорити на сю тему. Думаю тільки, що найважнішим постулатом у цій справі є негайно перевести на

українську мову твори всіх дійсно великих письменників всесвітньої літератури. Може, зволять їх прочитати наші літературні титани, може, додумаються до того, що в таке врем'я люте, яке переживаємо від пару десятків літ, не пора гратись у "штуку для штуки".

Багато легше, як літературі, можна простити невиробленість нашій музиці й пластичному мистецтву. Вони без меценатів — наче риба без води. Інша річ, що при такій великій музикальності нашого простолюдина виглядає наша штучна музика вже надто слабенько. З усього мистецтва ще один театр мимо крайно непригідних умов досить гарно поставлений.

Та покиньмо вже ці більше, може теоретичні, міркування й перейдім до культури в буденнім життю.

Наш простолюдин, як селянин, так і маломіщанин — хлібороб, має завдяки своїй старій культурі й свойому індивідуалізмові дуже вироблені форми поведення з людьми. Вони так само своєрідні й гарні, як ціла ця безліч звичаїв і обрядів, з якими зв'язане ціле життя українського простолюдина від початку до кінця року, від колиски до гробу.

Нічого подібного не бачимо в нашій інтелігенції. Вона поза народною ношею (звичайно неповною, нестилевою, нераз цілком непотрібно вживаною), поза декількома недоломками народних звичаїв і обрядів, нічого від простолюдина не навчилася. Противно вона цурається цеї "мужиччини". Натомість наша інтелігенція все приймала й приймає з безкритичним, просто "телячим" захватом чужинецькі форми поведення, звичаї й обичаї, будь вони добрі чи злі. Розуміється, наша інтелігенція й тут вірна своїм засадам. Вона наслідує не англійців, німців, французів, а поляків і москалів. Вплив польський і щодо сили, й щодо простору — менчий. Зате московський вплив розвельможнився не тільки по всій Наддніпрянщині, але (вже навіть перед війною) почав поширюватися в Галичині.

Я не ворог російської культури,— вважаю її дуже сильною, аналогічною до англосакської серед германських культур, думаю, що вона дуже гарна й доцільна. Та для москалів,— не для нас. Нам вона, безумовно, чужа й шкідлива. Не тільки тому, що москалі наші безпосередні сусіди й що за культурною владою мусить іти й політична на довгі віки. Не тільки тому, що російська культура не виросла з простого народу, а з вищих його шарів, і коли тепер вона демократизується від якогось часу, то наближається вона до московського простолюддя,— не до нашого. Головні шкідні для нас прикмети російської культури: в знанні — зовнішність, у суспільних і політичних справах — розвезеність і грубість, в загальнім характері — слабий змисл до дійсностей при крайнім містицизмі, ту-

манна щирість при чудернацькій дрібничковості, мішанина фаталістичної резигнації з задористою "широкою натурою" (Krumbacher) для московського народу не страшні, бо йому питомі і згідні з його розвитковою лінією. Для нас вони убийчі.

< . . . >

Українська інтелігенція, на жаль, не спромоглася ще ввійти на надійний шлях при будуванні рідної національної культури.

* * *

Ось і кінець моїм нарисам про основи українського націоналізму. Дуже багато справ прийшлося мені тільки злегка зачепити, багато більше цілком промовчати. Загальний результат моїх дослідів дуже сумний. Треба сконстатувати, що серед української інтелігентської громади дуже мало навіть старосвітського, вузенького націоналізму. Новітнього, наукового, вільнодумного — цілком немає.

А треба його дуже. Всі українці повинні собі преціль з'ясувати, що дійсний новітній націоналізм — це не партійна справа, зрозуміти, що національно повинні думати й стреміти всі українці без ріжниці партій: від анархістів і комуністів до крайніх правих. Бо навіть правдивий космополітизм, інтернаціоналізм без націоналізму неможливий. Майбутнє загальне об'єднання людства в одну одностайну громаду з природописної конечності не може ніколи відбутись поза народами, а при народах, при доцільнім розвитку новітнього націоналізму. Космополітизм будуччини — це могутній акорд величного хору народів, у котрій кожний нарід співає свій голос. А не універсалістичне об'єднання... дручком, що за одним махом ударить по всіх струнах фортеп'яна відразу...

IX. ДЕКІЛЬКА СЛІВ НА КОНЕЦЬ

Мої розглядини основ українського націоналізму не мають ніякої претензії ні на повноту, ні на глибину. До цього першого треба було б довголітніх студій на ріжних царинах науки взагалі, до цього другого інакшої форми — не короткої популярної книжочки, а парутомової наукової монографії.

Вислід цих розглядин, як бачимо, дуже сумний; показалося, що дійсного націоналізму, якого вимагає нинішнє положення українського народу, в нас немає. Що його не годен заступити ні мілкий, старомодний ніби націоналізм наших правіщих партій, ні псевдосоціялістичний чи псевдокомуністичний універсалізм наших "лівих", доказала найкраще ця страшна катастрофа, яка постигла українську державність в останньому п'ятилітті. Ми хотіли буду-

вати національну державу. До збудування національної держави конче потреба, щоби дійсний націоналізм перейняв наскрізь якнайширші круги народу. Бо універсалістичні кличі можуть будувати тільки супранаціональні (властиво антинаціональні) держави на основі територіяльної спільности економічних і політичних інтересів.

Дійсного націоналізму, що відповідав би і змістом і формою нинішнім часам, не було в українського народу в 1917-1922 рр. Всякі сурогати, на яких треба було опирати державне будівництво, завели, й мусіла наступити катастрофа.

Чи ми багато навчилися з тієї катастрофи?

На мою думку, не багато, дуже не багато. Наші "праві" думають і далі в старих категоріях, наші "ліві" далі віддаються з витрівалістю, що гідна ліпшої справи, поборювання всякого прояву національної думки. Соціяліст В. Старосольський публікує книжку п. з. "Теорія нації", в якій всілякою діялектикою зводить націю в дійсности до якогось безтілесного фантому, соціяліст Е. Гуцайло з більшою щирістю зводить її до фікції. З "правих" Д. Донцов, у питомій йому одежині типового російського публіциста, радить оперти національно-державні змагання українців на Польщу й Румунію й, розуміється, на Францію, забуваючи, що Польща й Румунія вкупі мають куди замало сили, щоби тільки допомогти до розв'язання української проблеми, й як "союзники" показалися дуже ненадійними. Знову ж В. Панейко в одежині західноевропейського публіциста дуже зручно пропагує східноевропейську федерацію, забуваючи, що вона дала б Україні наразі великі економічні некористи й поставила б під знак запитання розвиток українців як нації взагалі. Мимохіть приходить думка, що в української інтелігенції, крім згадки короткого часу власної державности, згадки, що є світла далеко не для всіх українців, не лишилося сливе нічого від величезного зриву 1917 і 18 років. Всякому безсторонньому здасться, що справа української державности стала на цілі десятьліття неактуальна...

Не диво, що признаки зневіри щораз множаться як у краю, так і серед еміграції...

Чи опускати нам руки?

Ні! Стократь ні!

Українська земля така велика, так вигідно положена, така багата, український нарід такий великий, здоровий, здібний, має такі цінні завдатки в своїй простонародній культурі, що перед цим краєм, перед цим народом відчиняються в будуччині величезні можливости.

Україна може й повинна бути головним осередком европеїзації Передньої і Центральної Азії. Вона може й повинна бути головним звеном у цим ряді країв европейсько-арійської культу-

ри, який повинен одноцільною полосою обхопити цілу Північну півкулю здовж приблизно 50-го рівнобіжника північної ширини. Великі, вже істнуючі звена цего культурного ланцюха країв — це англосакські держави Північної Америки: Канада і З'єднані Держави, Велика Британія, германські краї Середньої Европи. Звідси аж по Тихий океан відчиняється поле для діяльности молодих ще культурно й політично слав'янських народів. Та поміж ними тільки одні чехи розуміють свое завдання й стараються його виконати. Та вони, на жаль, нарід невеликий, їх земля малопростірна. Поляки вдвое менш числом від українців, їх земля малопростірна, їх політична експанзія на довшу мету неможлива, їх культурна експанзія теж без більшої будуччини, бо їх культура збудована й плекана на лад романських культур, не на простолюдді, а понад ним. Москалі пішли за дійсно европейською культурою тільки ві внішностях, вони пішли самостійними шляхами. Асиміляція азійських народів, обожання колективу й поборювання індивідуалізму вповні відчахнули їх культурний шлях від шляхів дійсно европейської культури.

Тому-то саме перед українським народом лежить велике завдання: *нащіпити здорові зразки дійсно европейської культури на суто арійську, дуже надійну дичку української простонародної культури й виростити могутне дерево-великана нової української культури й зосібна суспільно-політичної думки, дерево, що кидатиме свою благотворну тінь аж до берегів Індійського і Тихого океану.* Українці дали докази, що вони в хліборобській колонізації не гірші англосаксів. В нашої ниви е "гону" не тільки "від Карпатів аж до Дону", але далеко, далеко більше! Й ратаї ми несогірші!

Та щоби сповнити це величезне завдання, яке природа поставила перед український нарід, мусить він добре походити коло цеї дички, добре добирати зразків, старанно плекати щіпу, щоби розрослася вона дійсно в дерево-велетня. Чистість раси, евгеніка, культ індівідуалізму, гуманність, найкращі автономістичні й федеративні засновки, вільнодумство, аристократія духу й демократія матерії — оце мусять бути головні основи новоукраїнської національної культури. Починати мусимо від самого початку, від долів, від простолюддя, від него учитись і його вчити. А за органічною працею в цім напрямі, працею, овіяною духом модерного націоналізму, піде само собою господарське добро, суспільний лад, політична могутність, що побідно остоїться проти ворогування хоч би й цілого світу!

ГАЛИЧИНА
ТА СОБОРНА
УКРАЇНА

ІСТОРИЧНА ТРАДИЦІЯ Й ПОЛІТИЧНІ ЗМАГАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Четвертою* головною прикметою самостійної нації є її *історично-політичні традиції і змагання*. Самостійний нарід, чи має він свою власну державність, чи ні, мусить мати поспільну й одноцільну історичну традицію, почуття спільних жертв і побід, поспільних героїв і шкідників. Ця прикмета в европейських культурних націй, без сумніву, найважніша. У них антропологічні прикмети не мають такого значіння, як у нас, бо серед західньоевропейських націй панує, як вже згадано, з того погляду величезна мішанина. Поданий теж вище примір американців та голландців показує, що й окрема мова не є конечна для самостійної нації. В наших очах творяться окремі нації: австралійська, канадийська, південноафриканська, що не мають окремої мови. А що вже сказати про загально признану чотиромовну, а так цупко суцільну швайцарську націю? Натомість на цих усіх примірах виразно бачимо, що історично-політичні традиції і змагання самі, без ніякої іншої прикмети, творять націю й дають основу поспільного стремління до ідеалів будуччини.

Коли б українська нація не мала своїх питомих історично-політичних традицій, то не була б і не могла би зватись самостійним народом. Навіть коли б інші прикмети були вдвоє сильніше зазначені. Лиш тоді, якби українці тих традицій і змагань не мали, могли б їх вороги сказати, що українці не є самостійним народом, а частиною якогось іншого народу, темним погноєм для зросту чужої культурної й політичної могутности.

Тим часом історично-політичні традиції є в українців незвичайно сильно розвиті. Історія України страшенно понура. З поза кривавих хмар війни — різні руїни, з поза моря сліз і крові, з поза гір трупів ледви де-де проблисне ясніший образ. За свистом стріл, громом гармат, гуком пожарів, стогоном, зойком, свистом нагайок не чути відрадних вістей з темряви віків нашої історії. Жаден великий европейський нарід немає і в десятій

* Поряд з такими рисами, як територія, особливі антропологічні прикмети та культурна спільність.

части такої страшної і сумної історії. А прецінь жаден нарід так не кохає своєї бувальщини, як український, жаден так не леліє в своїх піснях і переказах своїх народних героїв. А говорю тут не про образованих українців, що знають історію свого народу, а про темного мужика-хлібороба, що пам'ятає і передає потомкам пам'ять про аварське і татарське лихоліття, про походи на Царгород, про Володаря, про Сагайдачного, Хмельницького, Ничая, Мороза, Мазепу, Палія, Гонту, Залізняка, кріпацтво і панщину. Правда, народ передає ці пісні, перекази, оповідання, як дехто каже, переважно без зрозуміння. Та є люде й околиці на Україні, де ця минувшина, зачарована в пісні, дуже добре знана й зрозуміла для простолюдина. Це розуміння історичної традиції навіть серед найменче просвічених шарів українського народу надає йому як цілости найважніші признаки національної самостійности й окремішности. Приступаючи до розглядання української історичної традиції, мусимо в першу чергу зазначити, що антропогеографія по своїй сути розглядає історичний розвиток кожного народу з дещо інакшої точки погляду, як переважна частина дотеперішних історичних шкіл.

Головна дійсність в історичнім розвитку українського народу — це його окрайне положення на межах европейського культурного й політичного кругу. Не має в цілому світі між більшими числом і територією народами ніякого, якого історія була б аналогічна до історії українського народу.

Українська історична традиція виходить прямою лінією від староруської Київської держави. Мимо того, що дотепер тріває спір між істориками-норманістами, що виводять початок Руси від покликаних з за моря варягів, а істориками, що шукають початку Руси в Київській державі, можемо без надумування признати слушність цим другим. Антропогеографія не знає ніякого приміру, щоби громада піратів, що числилася щонайбільше на пару тисяч, могла в пару десятьліттях сотворити державу, котра обіймала половину континенту. Нормани могли основувати маленькі держави в Нормандії чи Неаполі, могли навіть здобути невелику тоді Англію, бо всюди могли, наче галапаси, користуватись давнішою державною організацією. Там, де вона була щойно в початках, пр., в їх ріднім краю, не показали нормани жадних спеціяльних здібностей в будованню держав.

Стара Київська держава, що розширила свою владу майже на цілу Східню Европу, була твором староукраїнських племен, й від неї зачинаються історично-політичні традиції українського народу. Київська держава виросла в часі хвилевого ослаблення кочових народів, на території племени полян під проводом збагачених торговлею племінних князів, які приборкали первісний громадсько вічевий устрій при помочи дружин, зложених голов-

но з варязьких вояків. Ця зразу невелика державна організація вспіла швидко розвинути великочертну експанзію, розбити держави хозарів і болгарів і нав'язати тісні культурні звязки з Византією (Християнство, зріст цивілізації і т. ін.).

Та окрайне положення не дозволило як слід закріпитись державній ідеї на українських землях. Всі сили держави мусіли йти на постійну боротьбу з азійським кочовим світом. Вічна війна не дозволяла на наладження внутрішних відносин. Це знов підсобляло вдержанню давного примітивного громадського вічевого устрою найдавнійшої України. Княжий, дружинний і боярський устрій, хоч зробив Київ столицею найбільшої тоді европейської держави, ніколи не був по нутру самому народови. Київська держава не виросла з поспільного хотіння широких шарів народу, виросла на злуці купецтва з вояцтвом, злуці, конечній в тих часах. Київська держава і її парости держались не на волі народу, а на вояках-наймитах варягах чи дружинниках, потім на боярстві, що з них виросло, подекуди аж понад голову князям.

Порядки, що їх заводили князі після сучасних чужих взірців, противилися дуже сильно первісному суспільно-політичному устроєви народу. Погодити ці два елементи разом могли тільки довгі часи мирного розвитку. А на це не дозволяло положення України на межах кочовоазійського й передньоазійського музулманського світу. Хоч поволи дещо з первісного громадсько-вічевого устрою перейшло в княжий устрій або бодай добуло собі сяке таке значіння, та він так і лишився чимсь чужим, прикрим для люду. Не дивниця тому, що Київська держава не могла ніколи дійти до такої сили, яка відповідала б величині території та її многолюдности. Нарід не любив княжого устрою й інстинктовно підпирав усе, що могло його ослабити, головно ж — роздрібні стремління. Супроти цего не можна дивуватись, що Старокиївська держава дуже швидко по Володимирі та Ярославі перемінилася в дике роєвище безнастанних усобиць. Прийшли нові хвилі азійських кочівників і ще більше ослабили державу, переміна великих шляхів лучби підкопала її економічно. Тому коли прийшло татарське лихоліття, вона упала і мусіла упасти, коли до того чуємо, що хлопські громади на великих просторах краю самі піддавалися під владу татар, щобийно позбутися князів і бояр з цілим їх устроєм. Так само з дивною рівнодушністю прийняв український нарід перехід під панування литовсько-руських князів, ба навіть сам їх закликав і вибирав своїми князями. Видно, не залежало йому на такім державнім життю, яке давав свій власний княжий і боярський устрій.

Дехто подивувавбися такій недостачі державного змислу, чи ба патріотизму, серед тодішних українців. Виводжено з тих об-

ставин теорію, що українці загалом не мають змислу до державного, впорядкованого життя. Ця теорія, однак, є цілком неправдива. Одинокою причиною цеї дивної поведінки є цей праарійський і зосібна праслав'янський економічний, суспільний і політичний примітивізм, якого не мала ще часу взяти в карби впорядкована державність. Наслідком цього примітивізму український нарід був противний привілеям, станам, клясам, словом, усім обмеженням примітивної свободи, що їх витворювали держави середновічного типу. Ні в Старокиївській державі, ні так само в Литовській, ні в Польській не було тому місця для політичного життя українського народу. Він мусів бути деструктивним елементом для усіх тих держав, де свобода і рівність одиниці були привілеєм нечисленних одиниць або деяких лише станів. Український нарід ніколи не міг погодитись з февдально-аристократичним суспільно-політичним ладом, все йому противився і при своїй численности та силі був для кождої держави, що його підгорнула, набутком так само дуже некорисним, як його багата земля дуже корисним.

Такий самий примітивізм був "дитячою хоробою" усіх арійських народів середновіччя, зосібна в тих, що жили поза обсягом середземноморських побережей. Бачимо його й у німців, і в англійців, і в чехів, і в поляків. Та там не стояв на порозі кочовий азійський велетень, там було доволі нагоди закріпитись тодішному державному й суспільному ладови.

Все-таки княжі часи дали українським землям значний розвиток політичний і культурний. Зосібна економічні відносини були кращі, як коли-небудь пізніше. Почалася творба кляс: сильного боярства, багатого міщанства, свобідного й доволі заможного селянства.

Не підлягає ніякому сумніву, що український нарід, коли б Старокиївська держава змогла ще пару століть довше опертись успішно кочовій навалі, звик би поволи до державного ладу, основаного на станах і привілеях, а може, і вспів би створити кріпку державу з конституційним ладом вже в середних віках. У тодішній психіці українського селянина, міщанина, боярина бачимо великі аналогії до психіки аналогічних шарів тодішної англійської суспільности. Та Англія — острів, Україна — пай великого шляху азійських кочівників у Европу.

Вже половці так сильно захитали староукраїнський державний київський центр, що свіжо повставший московський (суздальський) національний і політичний центр зміг кривавими війнами вщерть зруйнувати його значіння. Український державний центр мусів перенестись до Галича. Тут уже почалися класти тривкі підвалини під відновлену, тривкішу українську державність, коли прийшла остання й найстрашніша кочова нава-

ла — пятьсотлітнє татарське лихоліття. Воно знищило староукраїнську державність дуже швидко. В сотню літ по знищенню Київа паде й Галицько-Володимирська держава (1340).

Упадок цього останнього заборола староукраїнської державности був спричинений татарським лихоліттям тільки посередньо. Татарська навала, хоч успіла розторощити величезні держави Китаю, Ховарезму, Персії, арабського Каліфату, сельджуків і т. д., таки не змогла знищити до нащадку галицько-володимирської державности. Ця державність упала по вимертю династії Романовичів під напором польсько-угорсько-литовської коаліції, яка розділила її між себе. Й тут бачимо вислідки окрайного положення України. Під час коли галицький недоломок Староукраїнської держави мусів напружати всі сили на відбивання татарської навали, Польща, Литва, Угорщина сиділи безпечно за українськими плечами й росли в силу, поки не проковтнули спільними силами останків Української держави.

Відтепер український нарід терпить не тільки від татарського лихоліття, але й від чужинецької кормиги. Новим окупантам українських земель ледви впродовж одного століття вдається сяк-так обмежити вічні татарські набіги. Тільки північно-західний лісовий кут українських земель залишається сяк-так заселеним, та й йому нема спокою від постійних татарських набігів. Вся остання лугова й степова полоса поволі перемінилась у пустару, чудову й дивно багату своєю природою, та сливе безлюдну.

Цілком природно, що в таких обставинах життя не тільки що неможливий був який-небудь поступ українського народу на суспільному, культурному чи політичному полі, але, що більше, упали поволі всі майже здобутки княжої доби й зріст примітивізм на всіх полях. Легка тому була побіда польської культури й державности, й вона захопила всі вищі шари українського народу. Польська держава трактувала українські землі як забірну плантаційну колонію, їх населення, чуже польському народови національністю й вірою, неначе підбите й безправне. Не дивно, що українське боярство швидко спольщилось. Українське міщанство, як узагалі все міщанство в Польщі, швидко підупало, полишився при своїй народности тільки селянин, що після польських законів і звичаїв швидко став кріпаком. Це мусіло ще збільшити примітивізм українських відносин, спричинений окрайним положенням України.

Продуктом того ж самого примітивізму й географічного положення було теж українське козацтво, яке швидко стало народньою міліцією бездержавного народу й дало йому зав'язок нової державности й величезне оживлення історичної традиції й політичних змагань.

Татарське лихоліття, посполу з переміщенням світових торговельних шляхів, знищило, як бачимо, Старокиївську державу і піддало український нарід під панування щасливіших сусідів. З другої сторони, Татарщина, замінивши три четвертини України на півдикий, страшно спустошений край, пособила зростови зорушеної пограничної людности — Козаччини. Її організація, швидко поширена на всій південно східній Україні, організація, котрої найгарнішим вицвітом була Запорозька Січ, показує нам найліпше, куди тоді стреміла українська політична думка. В козацькій і запоріжській організації панувала передусім безоглядна рівність всіх громадян в політичних і суспільних правах. В руках громади була вся власть, вибрані урядовці її виконували. Свобода одиниці була величезна, але мусіла підпорядкуватись волі громади. І коли громада, пр., на час війни віддавала диктаторську власть в руки свого урядовця, кошового чи іншого отамана, тоді він діставав у руки таку могучість, що з нею не могла рівнятись влада ніякого тогочасного володаря в Европі.

Цей козацький устрій, з яким симпатизував так сильно цілий український люд, мусів доводити до постійних конфліктів з аристократично-шляхоцьким державним ладом Польщі. Він мусів викликувати репресії зі сторони Польської держави, збудованої на діяметрально противних основах. По кількох козацьких та хлопських повстаннях, криваво згноблених, настала Хмельниччина.

Хмельницький, без сумніву найбільший державний муж, якого видав український нарід, не тільки переніс козацький устрій з тісних рамців Запоріжжя і сусідних йому земель на широку Україну, не тільки вмів загнуздати політичний примітивізм українців, але й доцільно взявся до будови нової Української держави, запрягаючи до цеї праці всі суспільні шари українського народу. На жаль, судьба не веліла Хмельницькому довше пожити і не дала йому гідних наслідників. Треба було великих людей, щоби кінчити діло. І воно марніло. Впливи польського шляхоцького світогляду опанували козацьку старшину, вона вступила в сліди польських панів і замість рівности та свободи дала українському народови нове кріпацтво. З козацтва, що мало бути оружною підпорою держави, зробився упривілеєний стан. Не дивно, що давній суспільний і політичний примітивізм мусів по смерти Хмельницького дуже швидко віджити в повній силі. Він, посполу з польською, турецько-татарською й (понайбільше) московською державною політикою, дав Україні "Руїну", в якій мимо надлюдських зусиль такого Дорошенка, такого Мазепи, такого Орлика мусіла потонути молода українська державність.

Ще раз спалахнув український примітивізм ярким полумям Гайдамаччини — Коліївщини. Та цей зрив народнього гніву на

нелюбі йому суспільно політичні форми не приніс українському народови нічого. Автономію України знесено, Січ зруйновано, люд закріпощено, при розборах Польщі і пізнійших політичних періпетіях шматовано українську землю без ніяких обиняків. Під кінець XVIII віку лишилась з українського народу сливе тільки етнографічна маса з багатою етнологічною культурою.

Та "наша дума, наша пісня" остала, поруч із ними декілька історичних книг про славні старі часи...

З цих руїн і недоломків виріс перший і головний піонір новітньої української історичної традиції й політичних змагань — Тарас Шевченко. Він мусить бути названий батьком українського націоналізму XIX століття, бо перший розбудив серед змосковщеної й спольщеної української інтелігенції почуття національної окремішности, спопуляризувавши основи української історичної традиції.

Українська національна ідеологія ширилась доволі швидко та розливалась доволі мілко. Козаки, бунчуки, гетьмани, народня ноша, мова, пісня — ось на чім довгі часи обмежувалось українство, мимо Кирило-Методіївського братства й ріжних мілкіших чи глибших мрійників. Російська, польська, німецька, мадярська школа, уряд, середовище родили й далі безліч ренегатів й індиферентів.

Дещо поглибилась українська національна ідеологія завдяки Костомарову й Кулішеви та деяким галицьким письменникам і діячам. Та загальне недоуцтво серед української інтелігенції й неймовірні майже впливи польської й головно російської культури не дозволили (поруч із зовнішними причинами — головно заборонами) розвитись як слід дійсному націоналізмови серед українців.

Дуже великий поступ на цьому полі означав виступ М. Драгоманова в останніх десятьліттях XIX віку. "Космополітизм в ідеях і цілях, націоналізм в грунті й формах" — це був його клич. Та впливи, з одного боку, російської культури, з другого боку, інтернаціонального соціялізму на його психіку не дозволили Драгоманову поставити ясно програми політичної й культурної самостійности України й українського народу. Він думав щонайвище про автономію поодиноких частин України в "вільній Спілці" Східньої Европи.

Правда, вже в перших роках XX віку виринув у кругах молоді постулат "самостійної України". Та перейти в кров і кість не то вже цілого народу, але хоч би й інтелігенції, не довелось.

Бо саме початки XX віку — це часи, коли по всій Україні серед усеї української інтелігенції найбільш поширились ріжні струї інтернаціонального соціялізму. При загально низькому рів-

ні образовання в української інтелігенції й низькому стані української національної ідеології інтернаціоналістичні струї, що плили так із Заходу, як і зі Сходу, заполонили дуже швидко, хоч дуже неглибоко, майже цілу українську інтелігентну молодь. Для інтернаціоналістичного світогляду української інтелігенції вся дотеперішня історично-політична традиція являлась безвартісною, всякий націоналізм — назадництвом. Недовчена українська інтелігенція не доглупалася до того, що націоналізм націоналізмови так само нерівний, як нарід народови. Не знаючи власного народу й його розвиткової лінії, ця інтелігенція й не знала, що дійсний український націоналізм, не маючи в собі ні февдальних, ні капіталістично-буржуазних, ні імперіялістичних елементів, є подекуди більше свободолюбний, як найскрайніші доктрини, якими вона захоплювалася. Інтернаціоналізм, сам по собі гарний і конечний, в українському виданні ставав антинаціоналізмом.

Наслідки цего захоплення української інтелігенції інтернаціоналістичними кличами були для історично-політичної традиції й державно-політичних змагань українського народу дуже некорисні. Т. н. перша російська революція 1905/6 не принесла майже ніякого зміцнення державно-політичних стремлінь, і велика війна 1914-18 застала українську інтелігенцію цілком не приготовану до цих величезних можливостей, які дала в своїм дальшім розвитку. Інтернаціоналістичні й пацифістичні струї зівсім приглушили державно-політичну думку. Вона проявлялась тільки в Галичині, й то дуже неспіло й неясно.

Революція в Росії (1917. і сл. років) виказала вже в перших місяцях, що український нарід має в своїм простолюдді дуже гарний матеріял для збудовання самостійної національної держави в етнографічних границях. Не доставало тільки надійного проводу. Пацифізм, інтернаціоналізм, соціялізм, усі, до речі, дуже неглибокі, ба й нещирі, що творили зміст психіки усеї чільної української інтелігенції (з дуже малими виїмками), не могли бути доброю основою при будуванні національної держави. Центральна Рада дуже швидко зійшла з національного державного шляху на дуже неясний соціяльний і проголосила самостійність Української держави аж приневолена зівнішними обставинами. Неясність політики Ц. Ради підірвала її значіння й допомогла до перемоги крайних лівих струй. Вони мали федералістичну закраску й опиралися на Совітську Росію. Загрожена червоними арміями, Ц. Рада заключила мир у Берестї з Німеччиною й Австрією, щоби при їх помочі відзискати владу на Україні. Короткий період нової Гетьманщини теж не дав Україні нічого позитивного. Консерватизм гетьманського уряду, зосібна в земельній справі, і його федералістична закраска дуже

сильно підкопали ідею самостійної української державности. Упадок Німеччини й Австрії в падолисті 1918. р. потягнув за собою упадок нової Гетьманщини, яку замістила соціялістична Директорія, й приніс утворення Західньоукраїнської Республіки на українських землях бувшої Австро-Угорщини. Та в цій же самій хвилі на українські держави рушили війною з заходу Польща й Румунія, з півночі — Совітська Росія і з'єднана з нею Радянська Україна, зі сходу і півдня — війська реакційної Росії. Побідна в світовій війні Антанта станула відразу на ворожому становищі до України. Супроти цеї навали ворогів молода українська державність не могла остоятись. Директорія не потрафила зорганізувати ні нутрішної адміністрації, ні фінансів, ні конечної під тодішню грізну хвилю армії. Маленька й виснажена війною Галичина зорганізувалась багато краще, та по девятьмісячній боротьбі українська галицька армія, заатакована з чола Польщею, яку підпирали всіми способами західні держави, з тилів — Румунією, мусіла відступити за Збруч, під час коли совітські і царські російські армії зайняли цілу Україну, а Польща, крім Галичини, окупувала теж Холмщину, Підляшшя, Полісся й Західну Волинь. Директорія розпалася, всю владу захопив головний отаман Петлюра, який задумав коштом відступлення Польщі всіх окупованих нею західноукраїнських земель, добути її поміч у війні зі Совітською Росією й Радянською Україною. Українську галицьку армію винищили майже до нащадку страшні епідемії, останки її інтерновано в таборах.

Польське союзництво показалося заслабим і непевним. Весною 1920. р. поляки в союзі з отаманом Петлюрою зайняли, щоправда, більше половини правобічної України з Києвом, та побиті Совітською Росією опинилися аж під Варшавою, де з великим трудом удалося їм здержати російський наступ. Мир у Ризі (під зиму 1920) залишив за Польщею всю Західню Україну по Горинь, Случ, Збруч і Черемош, Буковину і Бессарабію забрали румуни, Закарпаття прилучилося як автономна земля до Чехословацької республіки. Галичині обіцяли мирові трактати 1919 р. самовизначення, та з весною 1923 р. Франції удалося пересперти на раді амбасадорів віддання Галичини без застережень під владу Польщі.

Тим способом український нарід, виборовши собі революційним шляхом власну самостійну державність, утратив її дуже швидко. Його політичне положення стало ще багато гірше, як перед 1914 р. Тоді він був поділений між дві держави: російську і австро-угорську. Тепер він розділений між чотири держави: Совітський Союз, Польщу, Чехословаччину й Румунію. Ще вдвоє більше вийде роздрібнення, коли узглянимо державноправні одиниці в обсягу наведених чотирох держав. Одиноким

позитивним кроком треба вважати повстання й надійний розвиток Радянської України. Вона може стати кристалізаційним черєном, довкола котрого може колись вирости Соборна Україна. Друге позитивне явище — це величезний зріст національної свідомости серед простолюддя України за останнє десятьліття.

Якими шляхами підуть політичні змагання розшматованого світовими подіями українського народу в найближчому часі — годі збагнути супроти страшної межусобиці, яка й дотепер панує поміж територіяльними групами й політичними та суспільними партіями серед української інтелігенції. Можливо, що наступить по стількох нещастях отверезіння й цілий український нарід одностайне стремітимє до політичного ідеалу самостійної Соборної України в етнографічних межах "без холопа і без пана". Та можливе також, що клясові, економічні й суспільні кличі поруч із утилітаристичним провінціялізмом та національним індиферентизмом надалі держатимуть верх над дійсно національними суспільно-державними стремліннями, і тоді поміж великими народами Европи тільки один український нарід ще довго залишиться бездержавним на "нашій, не своїй" землі!

Історично-політичні традиції українського народу дають йому з поміж усіх чинників найбільшу самостійність між його сусідами. Бо відмінність традицій і змагань українців від таких же традицій і змагань сусідних народів є дуже велика. Польська історично-політична традиція — це традиція колишньої великої держави, що виросла, мабуть, на первіснім вічевім устрою, подібнім до первісного українського, шляхом пізнішого підбиття. Однак історична судьба й головно географічне положеннє внутрі лісової Середньої Европи, далеко від кочових шляхів, позволила Польщі видобутись зі сумної доби поділів і межусобиць, серед котрої впала під ударами Сходу стара Київська держава. Польща з'єдинилась в одноцільне, сильне королівство, западні впливи придусили зівсім первісне народоправство, закріпостили люд і утворили стани: міщанство, шляхту і аристократію. Підбоєм і литовською унією розширилася Польща від моря до моря і стала в XV віці наймогутнішою державою Східньої Европи. Тоді стали поляки пануючою нацією над литовцями, білорусинами й українцями. Ціла ідеологія пануючої нації перейшла у поляків протягом вікового їх панування над іншими народами в кров і кість. Вже в цій одній ідеології лежить основа аристократизму історично-політичної традиції поляків. Цей аристократизм має ще важнішу підмогу в історичнім розвитку польської суспільности. Міщанський стан в Польщі дуже скоро підупав, шляхта і велика аристократія опанували все політичне, суспільне і культурне життя, так що польська суспільність в останних

століттях істновання Польщі була чисто аристократична, шляхоцька, оперта на вповні поневоленім селянстві та міщанстві. Хоч у самому нутрі шляхоцької республіки нераз панували охлократія чи анархія, але й вони були "аристократичні". Аристократична традиція справила, що між поляками й дотепер майже нема правдиво свободолюбних струй. Зосібна нема ніякого демократичного понимання відносин до колишніх підчинених народів. Навіть польські ліві партії перейняті психологією пануючого імперіялістичного й аристократичного народу.

З усего того виразно бачимо, що історично-політичні традиції поляків зовсім відмінні від українських. Так само теперішні змагання. Поляки з витривалістю, гідною найбільшої пошани і симпатії, стреміли довгі часи до вібудування своєї независимої держави. Однак не в етнографічних границях, а в давних історичних границях, від моря Балтійського до Чорного. Щоби осягнути цю ціль, старалися поляки протягом минулого століття передусім засимілювати сусідні народи: литовців, білорусинів і українців. Це стремління викликало дуже різкі конфлікти між колишньою пануючою нацією та колишніми підчиненими й дало невеликі наслідки. Мимо того, відбудована 1918/19 Польська держава не обмежилась на етнографічні границі, а зайняла широкі простори білоруських і українських земель, на яких веде далі свою давню асиміляційну політику, сподіваючись швидко сполонізувати окрайні народи й цим шляхом вивести Польщу в ряд великодержав.

Російська історично-політична традиція так само відмінна і противна українській, як і польська, лише з інакшого боку. І вона так само, як польська, виходить з державної традиції. Московська держава витворилася з князівств, що їх заснували удільні князі зі старої київської династії серед слав'янських і фінських племен, котрі через своє мішання мали положити основу теперішному великоруському народови. Від династії пішла назва — русский, та держава не була руська, а московська, бо московський нарід дав їй зміст, зовсім відмінний від змісту староруської Київської держави. Вже від дванайцятого віку московський нарід стремить до надання своїй державі суцільности й сили, помагає князям побороти значіння боярства й духовенства, вкінци ж добути абсолютну, ба й деспотичну власть у державі. Не рівноправність і свобода усіх громадян (як у українців) чи деяких станів (як у поляків), а деспотичний авторитет князя, потім царя є основою історично-політичної традиції московського народу. Абсолютизм володаря — це вічне страховище поляків — стає національною святощию у москалів і помагає їм збудувати величезну державу, яка кладе кінець і Польщі, і Гетманщині. Для порівняння надасться, як не мож

лучше друга половина XVI віку. Коли на Україні кристалізується скрайно демократична запорозька республіка і зачинаються народні рухи, коли Польща стає раєм золотої свободи для аристократії та шляхти при безсильній королівській власти, тоді саме припадають у Московщині криваві оргії деспотизму Івана Грізного. Історично-політична традиція московського народу клала царя дуже недалеко самого Бога, цілий нарід без ріжниці станів — це були царські холопи, царська власність. Одиниця, індивідуальність були тут нічим, усе мусіло бути посвячене для поспільного добра колективу — держави, олицетвореного в царській особі. Реформи Петра Великого, хоч надали Росії зверхний европейський вигляд, не мали для історично-політичної московської традиції ніякого проломового значіння, ба навіть скріпили ще німб царської самодержавности аргументами, що їх вживав тодішний западноевропейський абсолютизм. Російська революція 1905/6 р. не вспіла ослабити московської історичної традиції, що найвище підкопала її значіння в деяких кругах нечисленної на загал російської інтелігенції. Та й у цих кругах наступила лише зміна авторитету, котрому все поклонялася душа московського народу. Так само велика революція 1917 і т. д. не принесла більших суттєвих змін у російських традиціях і змаганнях. Хоч на місці давних кличів "єдинодержавія, православія й народности" стали діаметрально інші (совітський устрій, комунізм, інтернаціоналізм), та суть російської політично-державної думки не змінилась. Навпаки, ще загострилось вороже відношення до індивідуалізму й обожання державного колективу, тепер олицетвореного в гурті чільних діячів Совітської держави, до речі, без порівнання здібніщих від колишніх діячів царської Росії, зосібна в закордонній політиці. Російська національно-державна думка саме в останніх кількох роках зробила величезні поступи наперед, головно в почутті й використанні величини й світовости рідного краю й народу. Коли давна Росія ставляла собі щонайвище опанования всіх слав'янських земель і визначну ролю в світовій політиці як наконечну ціль, то новітня Росія думає про світовладність, оперту на засадах інтернаціонального комунізму й світової революції. Ці нинішні стремління великоруського народу щойно зарисовуються, однак можна вже пізнати, що вони підуть споконвічними шляхами традиції: якнайсильнішого скріплення держави і засимільовання всіх сусідних народів. Цей великий процес асиміляції, зосібна народів Азії, має дати одноцільну своєю велетенською територією і гомогенною людністю державу, яка має *володіти цілим світом*. В цю велику будучину твердо вірить російський народ і йде до неї поволі та консеквентно.

Легко зрозуміти, що політична думка українського народу

мусить показати величезну відпорну силу, щоби не була згноблена й зведена на ніщо могутніми в концепції й розгоні імперіялістичними змаганнями двох щасливіших дотепер сусідніх народів. Та поки що нема одностайности в українській політичній думці. Одні стоять за союз з Польщею й Румунією під опікою Франції, другі — за федерацію з революційною Росією, треті думають про союз із реакційною Росією і т. д., і т. д. Це розбиття не ворожить нічого доброго українським змаганням, бодай на найближчу будуччину.

ПРО ДАВНІ Й НОВІ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Для політичної географії є держава географічним організмом, зложеним із певного, добре визначеними границями обмеженого простору сухопуття й із частини людства, що живе на сім просторі та його своєрідно й доцільно загосподарила. Основна сила держави складається з сих двох невіддільних від себе елементів: области й населення.

Кожна держава має свою природну *черенну область*, неначе точку тяжости цілого організму. Положеннє сеї черенної области обусловлене дуже багатьма чинниками: густотою населення, його політичною вартістю, військово-географічними користями, економічними відносинами: виживлення, промислу, торгівлі, лучби і т. ін. В природній черенній области кождої держави повинна лежати її *столиця*, головне місто держави, осідок політичної та військової влади, центр культурної праці в державі.

Але історія й землезнаннє доказують нам на кождім кроці, що положіння столиць не все й не всюди відповідало сим вимогам, які ставлять до нього політична й економічна географія. Дуже часто родинні місця основателя держави, кождочасної династії чи навіть примхи поодинокого володаря рішали про вибір столиці. Не рідше відігравала в сих справах ролю традиція, публічна опінія та инші моменти, не всі влучні. Вислід був такий, що столиці опинювались поза межами черенної области. З сього виходили безчисленні шкоди, *часто навіть упадок державности*.

Дуже гарний примір у сім напрямі дає нам Німеччина. Вона протягом цілого середньовіча і властиво аж до 1870 р. *не мала столиці*. Теоретично був столицею спершу Ахен, потім Рим, перший положений дуже ексцентрично, другий далеко поза межами Німеччини. Франкфурт був тільки коронаційним містом. Габсбурські володарі від XIII, зглядно XV віку майже постійно резидували у Відні, положенім теж на межах німецьких земель, далеко від черенної области Німеччини. Наслідки відо-

мі. Хоч на перший погляд трудно рішити, що було причиною, а що наслідком: чи німецькі цісарі тому кочували, що держава була розхитана, чи на відворот, то все таки недостача постійної столиці, положенної в черенних областях держави (вони переміщувались з часом), дуже зле вплинула на розвиток "Святої Римської держави німецького народу". Аж пруська гегемонія по 1871. р. дала Німеччині першу виразну столицю Берлін. Її положеннє не без заміту. Не диво, отже, що по революції 1918. р. була сильна течія вибрати для нової Німеччини нову столицю.

Україна була з огляду на свої столиці в подібних відносинах як Німеччина. Одначе її виїмкове в Европі географічнє положіннє надало столичній справі на Україні дуже багато відмінних і своєрідних черт.

Найстаршою столицею України був *Київ*. У часі формування й розцвіту староукраїнської Київської держави була се столиця майже з усіх поглядів найкраща. Лежала приблизно по середині ріжнолежникового проміру земель, заселених тодішніми українськими племенами. Гірше було з південниковим проміром, бо вже тоді Київ лежав надто близько північної межі українського живла. Та з державного боку се не вадило, бо саме туди на північ пішло найбільше поширення Київської держави. Ся експанзія підбила і зорганізувала державно як прабілоруські, так і прамосковські племена.

Супроти меж, заточених тією експанзією — Київ як столиця був положений дуже ексцентрично. Се давалося відчувати головно у відносинах до кочових орд степу. Великопростірність держави приневолювала розкидати адміністраційні й віськові сили по широких просторах. Тому то й тяжко було їх концентрувати в даній хвилі для захисту південних земель і самої столиці. Вже за Святослава, Володимира, Ярослава ординські полчища загрожували Київу. Пізніше було ще гірше.

Та з інших боків надавався Київ на столицю дуже добре. Він лежав у черенній области тодішньої України, найгустіше залюдненій, найкраще загосподареній і був центром промислу, торговлі, лучби.

Під кінець XI ст. починається упадок Києва як столиці й іде далі продовж цілого XII й початок XIII віку. З політично-географічних причин сього процесу назвемо декілька найголовніших: 1. переміна (quasi) централістичної держави у зв'язь партикуляристичних державок, в дійсности незалежних; 2. витиснення українського живла з цілої південно-східньої України турко-монгольськими ордами, із-за чого Київ опинився в дуже ексцентричному положенню, так близько границі держави, що навіть укріпленні лінії не помагали; 3. зачинення шляхів лучби

на схід, південний схід і, що найважніше, на південь до Чорного Моря й Византії; 4. загальний упадок сухопутних шляхів на південному Сході Европи супроти конкуренції морських шляхів у лучбі Европи з Індією й Китаєм. Сей упадок починається вже в XI віці.

Столиці партикулярних князівств України XII-XIV століття мають з географічного боку дуже ріжну вартність. *Переяслав*, вибраний дуже недоцільно, положений ексцентрично, не міг відігравати ніякої ролі. *Чернігів*, так само надто близько положений до Київа й ординської границі, так само не відповідав вимогам часу й потягнув за своїм упадком усю Сіверщину. *Турів* і *Пинськ* були природою добре боронені, та не змогли добути більшого значіння. Столиця Волині *Володимир* грішила близькістю границь забірної Польщі. Краще був вибраний Луцьк.

Цікавий процес обсервуємо в Галичині. Первісні столиці Ростиславичів були: *Перемишль*, *Звенигород*, *Теребовля*. Кожна з сих столиць була положена в красвидно гарних і легких до оборони місцях, при важких сухопутних шляхах. Та Перемишль уже тоді, коли межею від Польщі були надвислянські й завислоцькі лісові пущі, лежав надто ексцентрично на заході, Теребовля — на сході. Зазнали сього на власній шкурі Володар, хитрістю схоплений у полон поляками, й Василько, хитрістю осліплений. *Тому геніяльним треба назвати Володимиркове перенесення столиці до Галича**. *Галич* лежав дійсно в черенній области Галицької Держави, був тяжко доступний ворогам а легко доступний лучбі. Без порівняння гірші як столиці були *Львів* і *Холм*. Вони своїм ексцентричним положенням безмірно влегчили Польщі забір Галичини по 1340 році. В кожнім разі перенесинне центра цілої України в Галичину було з огляду на татарську небезпеку вповні оправданим.

В козацьких часах Київ був, можна сказати, тільки релігійно-культурною столицею нової України. *Геній Хмельницького відразу зрозумів, що Київ виставлений на надто велику небезпеку зі сторони як польсько-литовської, так і московської*. Тому він вибрав своєю резиденцією *Чигирин*. Тут був дійсно черен тодішньої козацької України. Запілля його боронила могутня Січ і разом з татарами. Широке і глибоке передпілле творила городова козаччина. Дуже цікаво, що донедавна (доки не еколонізувалася українцями Терщина) Чигирин припадав майже докладно на осередок суцільної української національної території.

Пізніша резиденція гетьманів — *Батурин* була доволі не-

---

* Є основа думати, що се була думка Володимиркового батька. (Прим. редколегії тижневика "Український Прапор", де надрукована ця стаття у 1922 р.).

щасливо вибрана задля близости московської границі. Остання столиця *Глухів* — при самій східній межі Гетьманщини — була не вибрана, але накинена царським урядом.

Відродження української державної ідеї революцією 1917/18 року принесло Україні три державні твори! Велику Україну (столиці *Київ*, *Кам'янець*, *Харків*), Кубанську Козацьку Республіку (столиця *Катеринодар*) і Західню Україну (столиці *Львів* і *Станіславів*). Розберемо коротко вартність сих столиць зі становища дотеперішнього розвитку подій та з огляду на майбутнє.

Київ і тепер не показався доброю столицею для України. Його мале віддалення від московської границі (нецілих 300 км), недостача добрих оборонних ліній між сею границею та Києвом як головним містом держави й, навпаки, конвергенція шляхів з Московщини саме в Києві аж просила концентричного маршу москалів на Київ,— все те дуже багато причинилося до воєнної катастрофи України у війні з Московщиною, як за часів Центральної Ради, так і за Директорії. Заклавши державний центр у такому нагроженому місці й із дивним упором держучись його, великоукраїнська держава зробила величезну похибку. Та похибка стала всякому цілком ясна по втраті Київа зимою 1917/18 і 1918/19 рр. Тим більше дивні являються вперті спроби 1919 р. (літом) і 1920 р. (весною) заволодіти Київом і там знов закласти столицю України.

Кам'янець був столицею Великої України тільки в части з воєнних конечностей. Розвиток подій і згляд на життєві потреби державности вимагав по евакуації Київа Директорією *відступати радше на Одесу, як на Кам'янець*. Вибір Кам'янця, положеного в кутку державної території, у віддаленню одноденного маршу від займанщин Польщі й Румунії, відразу вказував, а може, і зраджував польсько-румунську концепцію великоукраїнської політики. Які були її наслідки, всі нині бачимо аж надто добре.

Вибір *Харкова* столицею Радянської України дуже виразно зазначує змагання радянців: залишити Україну під владою Росії. Харків положений так близько (нецілих 120 км) московської границі, що навіть на випадок дійсної самостійности Української держави її центр був би під постійним московським обухом. *Се нове видання колишнього Глухова.*

Натомість Катеринодар треба вважати доброю столицею для Кубанщини. При упадку кубанської самостійности не відігравала столиця злої ролі. Позитивні можливости були значні.

Столицею Західньої України вибрано спершу *Львів*, дотеперішню столицю Галичини, головний центр адміністрації та залізничний узол. Вибір показався недобрий. Не так із-за польсь-

кого повстання в місті, як із-за близкости (100, зглядно 65 км) західньої та північної границі Галичини — вигідних випадових воріт для Польщі. Ся близкість була пагубна. Вже в листопаді 1918 р. прийшли польські війська до Львова й українці мусіли його покинути. Близька віддаль Львова від границь Польщі дозволила польській армії зробити з нього вістрє клина, що вбився в живий організм З.У.Н. Републіки, не дозволив їй як слід зорганізуватися і вкінці був головною причиною катастрофи.

Уряд Західної України вибрав тоді тимчасово столицею *Станиславів.* На мою думку, *щасливо.* Станиславів був приблизно рівно віддалений від польського фронту, румунської границі й давньої російської границі на Волині, куди саме тоді доходили червоні армії. Станиславів був хоронений лінією Дністра з чола, Карпатами від заду. Евакувати треба було Станиславів аж тоді, коли румуни по-зрадницьки напали знічев'я на запілля нашої армії.

Обговоривши коротко минуле, розгляньмося в майбутнім. Хоч український нарід поки що не добув собі впорядкованої держави на рідній землі, то кождий з нас знає, що українська національна держава не за горами, а в близькій, може, й найближчій будуччині. Розгляньмо тому цілком сміло справу майбутніх столиць України, спершу Західної, потім Соборної.

Справа столиці для Західної України, себто Галицької Держави, доволі проста й легка. Ходить про центр невеликої невтральної держави, яка, одначе, мусить завсіди чуйно зі зброєю при нозі бути на поготові боронити своєї невтральности й самостійности на лад Швайцарії чи Бельгії. Львів на столицю такої держави не дуже надасться. Навіть тоді, коли західною границею Галицької Держави буде етнографічна границя суцільної української національної території, Львів буде положений надто близько неї. Що ж доперва казати про лінію Сяну або лінію Керзона! Природних оборонних ліній на захід від Львова нема, крім невигідної для нас лінії Сяну і слабої та неповної лінії Верещиці. Львів не лежить у центрі черенної области Галичини. Такими черенними областями є з огляду на харч Поділлє й Покуття, з огляду на мінеральні багатства й майбутній промисл — Підкарпаття. Чи Львів лишиться й на будучність таким центром торговлі й лучби, як тепер, треба сумніватись. Його торговельно-лучбове значіннє походить ще з тих часів, коли сухопутні шляхи із-за низького стану техніки мусіли держатися *вододілів.* Водяного шляху Львів не має. Ведення на Львів штучного каналу буде щойно тоді доцільнє, коли Сян, Буг, Дністер і Стир будуть доведені до суднохідности. До того й тернові труднощі великі.

Тому то Львів повинен лишитись, як довго зможе, осеред-

ком торгівлі, залізниць, може також і культурного руху. Та на столицю управи Західно-Української держави він не дуже то надається й порадно було б розглядатися за вигіднішою столицею.

В першу чергу висувається тут кандидатура історичного *Галича*, овіяного чаром споминів великої бувальщини. Галич має перед Львовом першенство щодо свого положення. Галич віддалений поверх 160 км від польської границі, дещо менше від румунської, яка, зрештою, менше небезпечна, коло 100 км від давньої російської. Військово-географічне положіння багато вигідніше, ніж положіння Львова. Галич лежить у просторі між Дністром і Карпатами, який уявляє собою наконечну *редуту Галицької Армії*, коли Галичина була б нападена з двох боків. Галич має природні дані на велику новочасну твердиню, яка може мати дуже сильний і великий причілок на лівому березі Дністра. Галич лежить між обома черенними областями Галичини: харчовою і нафтовою; має ріку, котру систематична регуляція може легко зробити сплавною для пароплавів і барж. Побудовання кількох (2-3) нових залізничних ліній з огляду на галицький центр держави відразу піднесло б його торговельне й лучбове значіння. Вкінці важне й те, що теперішній Галич — се маленьке місточко, окружене селами. Коли б перенести сюди столицю Західної України, могли б ми Галич зробити першим модерним українським містом, будованим на лад огородових міст, без тісноти, глоти, дегенерації населення, після найновіших вимог суспільної гігієни.

І Станиславів має за собою багато даних на столицю. Положіння подібне, як Галича, тільки не таке гарне, без сплавної ріки, зате безпечніше на випадок війни, бо віддалене від лінії Дністра, яка могла б бути в рішаючих хвилях боєвою лінією. І тут треба б добудувати пару ниток залізничної сітки. Та думаю, що Станиславів (Новий Галич) міг би бути столицею тільки тимчасово, доки не прилагоджено б столичного апарату в Старім Галичі.

Справа столиці Соборної України цілком інакша, як справа столиці для Галичини. Тут маємо перед собою *державу-велетня*, в майбутньому одну з наймогутніших по всій землі. Столиця такої держави мусить бути *світовим містом*, положеним у дійснім життєвім центрі держави, по можности найкраще захищенім від чужиницької збройної руки, рівночасно, одначе, не надто далеко від центрів власної продукції і від світових шляхів торгівлі й лучби. І тут відразу можемо ствердити, що як Львів для Галичини, так Київ для Соборної України на столицю не надається. Супроти географічних даних усяка традиція, всякий престиж повинні замовкнути.

Київ віддалений від західного наконечника української наці-

ональної території 725 км від східнього 1380 км від південного 715 км, а *від північного, найнебезпечнішого* 315 км! Вже сі числа вказують на визначну ексцентричність положення Києва. Я вже вище згадував про військово-географічні некористи положення Києва. Київ лежить до того поза черенною областю України. З харчевого огляду черенними областями її є Кубанщина, Катеринославщина, Херсонщина, з огляду на мінеральні багатства й майбутній промисл — Херсонщина й Катеринославщина. З торговельно-лучбового боку черенна область України є її чорноморське побережжя.

Тим менше може входити в рахубу Харків.

Геометричний центр української національної території випадає *недалеко* нинішнього Катеринослава. Се місто дійсно має багато більше добрих прикмет на столицю України, ніж Київ (положений серед земель, багатих харчами, вуглем, залізом, сіллю і т. п.). Та хибує йому, з одного боку, таки доброго військово-географічного захисту від північного сходу, з другого — доброї безпосередньої водяної сполуки з морем; ще довго перериватимуть її *пороги*. А майбутня Україна при всій своїй могутности мусітиме дуже *цупко триматися моря*. Се її найкраща природна границя й опора проти континентальних небезпек.

Тому Соборна Україна повинна закласти свою столицю так само поза нинішніми великими містами, як Галичина. Найкраще, на мою думку, надається до того *околиця Никополя над Дніпром понижче порогів*. Не тому, що тут над Базавлуком і Чортомликом були колись славні наші Січі в добі їх найкращого розцвіту, а тому, що тут черенна область України з харчевого, мінерального і промислового боку. Чорне Море недалеко, долішній Дніпро може бути з невеликим трудом незабаром так зрегульований, що *морські* кораблі могтимуть доходити до тієї нової столиці Соборної України. Кладім столицю Соборної України там, куди мусить сам про себе перенестися осередок тяжости цілого Півдня Сходу Европи.

ГЕОГРАФІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЧИНИ І ЇЇ ПОЛІТИЧНА ДОЛЯ

Географічне положення — се, може, найважніший географічний чинник для кожної землеписної одиниці: матерщика чи комплексу країн, краю чи землі, сторони чи околиці, навіть поодинокої місцевини. Географічне положення проявляється у всіх родах географічних предметів і явищ кожного земного простору.

Фізично-географічний бік географічного положення кожної

країни *вічний*, хоч не теоретично, то *практично для нас, людей*, що є короткотривалими продуктами розвитку життя на нашій планеті. Антропогеографічний бік географічного положення підлягає частішим змінам, які є легкі до схоплення та зрозуміння для нас, недовговічних.

Українська Галичина своєю природою, без ніякого сумніву, належить уже до *Східної Европи*, сього великого комплексу країв, що займає властиво цілий черен европейського материка й залагає простір більш як половини свого конвенціонального контингенту, що зветься Европа. Так само своїм населенням, його расовістю, мовою, суспільно-географічними, господарсько-географічними й політично-географічними його відносинами Українська Галичина суспільно мусить для кожного землезнавця являтися одною зі східноевропейських країн.

Східна Европа — се комплекс шістьох великих країв. Галичина не є одним із них, вона належить як одна країна до великого східноевропейського краю — до України, яка знов, своєю чергою, заняла цілий південь Східної Европи — від закруту Східних Карпат по Кавказ і Каспійські степи.

Положення Галичини супроти Европи як цілости — майже центральне, окрайне. Центральність положення Галичини мала дотепер дуже маленьке значіння супроти нікчемних поступів европеїзації Східної Европи. Тій европеїзації призначена велика роль щойно в будуччині. Натомість окрайне положення Галичини супроти Східної Европи й останньої України відігравало й відіграє величезну роль в політичній долі нашої Батьківщини.

Силою свого окрайного положення Галичина мусіла бути від хвилі повстання політичних організмів Східної Европи їх забором проти посягань західних сусідів. Се принесло Галичині багато воєн і клопотів, одначе допомогло їй дуже визначно до внутрішньої колонізації за галицьких князів Ростиславичів і Романовичів. Галичина успішно боронила стару Українську державу перед експанзією поляків, мадярів, румунів. Вона так змінилася західними впливами (вони до неї як межової країни найкраще доходили), що перетрівала на більш як сотню років першу татарську навалу. Та коли не стало цілого східноевропейського *запілля*, звойованого татарським лихоліттям, галицький остаток великої Української держави, шарпаний з усіх сторін, не міг удержатися й пішов під панування середньоевропейської держави Польщі.

Тоді *перший раз політичні відносини знасилували природу.* Східноевропейську країну прилучено природою й людьми до чужої області. Сей неприродний стан покищо не був такий яркий, бо Польсько-Литовська держава взяла, крім Галичини, також значні части инших східноевропейських країв — України й

Балтії — під своє пануваннє. Та все-таки сей штучний стан приніс за чотири століття *величезні шкоди* землі й народові Галичини.

Ще гірше знасилувано природу, прилучаючи 1772 р. Галичину до Австрії й 1919 р. даючи дозвіл Польщі окупувати сей шматок української землі. Австро-Угорщина була визначно середньоевропейською державою, Галичина, причіплена до неї, стала загумінком, закутиною і забитою дошками. Звідси пішла безліч шкід на всіх полях життя українського народу Галичини. Та все-таки були бодай відчинені дверцята до повнокультурного західноевропейського середовища.

Багато гірше стоїть справа тепер. Польща, мимо найщирішої охоти й мимо безмежних своїх аспірацій (зазіхань), не змогла стати східноевропейською могутністю. Вона вспіла тільки на часок загарбати відшибки східноевропейських країв: знов-же Балтії та України — части Литви, Білої Руси, Підляшшя, Холмщину, Галичину, части Волині і Полісся. Неприродність, яка лежить у прилученню сих земель до Польщі, навіть не географови кидається в очи. *Навіть сеї дрібної (в практиці) культурної користи, яку мала Галичина в своїй колишній приналежности до Австрії, вона тепер не має.* Бо Польща не має повної західної культури...

З такого насилування природи, з прилучування східноевропейських земель до середньоевропейської держави, входять до сих земель величезні шкоди — політичні, економічні й культурні. Та нема дійсної користи і для Польщі. Польща як національна держава в етнографічних межах має будуччину певну. Понабиравши собі натомість земель, то як фізично-географічно, так і антропогеографічно є чужі черенови її землі й народу, тільки ослаблює себе й виставляє на конфлікти з цілою Східною Европою. Східна Европа, очунявши по революції, з природописною послідовністю змагатиме до своїх природних границь. І то зарівно тоді, коли буде політично одноцільна як і тоді, коли се буде федерація або навіть і група самостійних держав. Яка буде тоді будуччина Польщі, не трудно вгадати, коли пригадаємо, що за плечима Польщі могутня, хоч нині й ослаблена Німеччина.

Державні мужі Польщі не захотіли 1918 р. скористати з нагоди. Не помогли українцям, білорусинам і литовцям до організації власних національних держав. В гурті сих держав Польща могла б добути собі значіння, яке рівналося б великодержавному становищу й запевнило б силу і тривкість польському державному організмови. Замість того польські державні мужі на якийсь час *знасилували природу.* Висліди насильства не можуть бути добрі.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

На захід від лінії, що її визначив Ризький трактат упоперек природніх одиниць Полісся й Волині, на захід від вузької долини незрячого Збруча, на південний захід від величного крутобокого яру Дністра лежить цей великий лиман української землі, що носить назву "Західна Україна".

Чималий цей шмат землі. Обіймає він поверх 170 000 квадратних кілометрів. У населення його чимало — 11 1/2 млн, з них до 8 млн українців. Разом виходить територія, більша багатьох "другорядних" держав Европи. Західна Україна більша простором, як Греція, Чехословаччина, Болгарія, Угорщина, Австрія. Вона теж людніша за всі ці держави (крім Чехословаччини), людніша за Швецію, Нідерланди, Бельгію і т. д.

Цих кількох порівнянь доволі, щоб кожний з'ясував собі просторову й демографічну величину й вагу Західної України.

Західна Україна є головним континентальним посередником між Середньою Европою й Півднем Східної Европи, цебто, говорячи докладніше, між Німеччиною, Польщею, Чехословаччиною, Румунією, з одного боку, та Центральною й східною Україною, — з другого боку.

Вже просторі шляхи передісторичного єднання виразно доводять, що вже в цій сірій давнині Західна Україна свою ролю посередника визначно відігравала. Що проходив нею прадавній бурштиновий шлях від Чорного до Балтицького моря, знаємо нині майже цілком певно. Майже певно є й те, що прадавні культурні шляхи, якими розходилась трипільська культура та старші й молодші її посестри, теж не лишали Західної України. Історичні часи приносять дальші докази великих пересувань цілих народів впоперек довгопротяжної території, що її сьогодні посідає Західна Україна. Провалами Східних Карпат, вздовж луками вкритого їхнього Підгір'я, по плоских верхнях західноукраїнських плит Росточчя, Поділля, південної Волини, по лісових грядах низів відбувалися з найдавніших часів історії дрібні й великі пересування більших чи менших гуртів еропейського людства — від пересувань цілих народів до проїздів купецьких валок. Географічне положення Західної України саме на цім поглядно вузькім помості, що відділює Балтійське море від Чорного, крім цього в місці, де природа сприяла легким переходам, мусило вже в ранніх історичних часах відігравати велику роль. Водяна мережа Західної України дуже видатно підсилювала впливи географічного положення. Річні шляхи, як відомо на первісних ступенях цивілізації такі дуже важні, розходилися з

терену Західної України в один бік на північний захід і північ, в другий бік — на схід і південний схід. І надавали напрям шляхам, торгівлі, політичній і культурній експансії. Головний напрям був з північного заходу на південний схід і навідворот, розуміється з різними місцевими загальнішими варіантами.

Такий саме напрям давали й дають сухопутнім шляхам усякого роду геоморфологічні відносини Західної України. Рівнобіжні до дуги Карпат молоді епірогенні звигнення витворили й орографічно підчеркнули вододіли й межиріччя, що потяглися довгими смугами якісно впоперек Західної України: між Серитом та Прутом, між Прутом та Дністром, між Дністром та Бугом, між Бугом та Дніпром. По цих межиріччях і вододілах протяглися жмутом рівнобіжних ліній природні суходільні шляхи, що концентрично збігалися на території Галичини й вахляристо розходилися до сходу й південного сходу. Сходячись у Галичині, ці природньо визначені шляхові лінії збиралися в одну магістралю, що йшла здовж облоги Західніх Карпат, через Польщу в чеські й німецькі землі. Відомі в історії старі торговельні шляхи з Києва, Олешя, Білгорода, від Дунайських гирл на Львів і Краків, відомі татарські шляхи Чорний, Кугманський, Волоський використовували вповні чи вчасти більші чи менші ділянки цих природою визначених шляхових ліній.

Ці природою дані шляхові лінії обусловлюють теж колесові шляхи теперішніми, хоча по нинішній техніці будування доріг ця залежність від геоморфологічних умов не така виразна. Натомість доволі наглядний є вплив зазначених морфологічних відносин на мережу залізниць, теперішньо й майбутніх повітряних сполук. Геоморфологічні відносини Західної України теж мають і матимуть неабиякий вплив, зокрема, сам вал Карпат, що на найдальшу майбутність звертатиме шляхи повітряної лучби відповідно до свого напряму.

Говорячи про шляхи в зв'язку з географічним положенням Західної України, треба наприкінці ще сказати про одну дуже важку обставину. Коли получимо землі, що лежать біля бігуна континентальної півкулі (бігуна суходолу), які лежать обабіч каналу Ляманш і південної затоки Німецького моря, найпростішою й найкоротшою можливою лінією з теперішнім центром Східної Індії (Дельгі), то побачимо, що ця лінія (ортодрома, кусень великого кола на поверхні земної кулі) мусить перейти навскісь цілу Україну, приблизно в напрямі від Берестя Литовського на устя Куми в Каспії, Західна Европа й Гіндустан — це дві може найважливіші області загущення теперішнього людства й його економічної діяльності. Світова лучба мусситиме швидше чи пізніше постаратись, щоби ці два центри були між собою сполучені можливо найкоротшим сухопутним

шляхом. Здовж його мусять швидше чи пізніше піти залізничні магістралі й лінії повітряної лучби.

Вже при нинішнім становищі техніки залізничне сполучення, скажім Лондон-Дельгі, вимагало б тільки 6-ти днів замість цих 14-ть, яких потрібують тепер комбінованим шляхом через Суез почтові посилки й пасажири. Цей переважний шлях майбутньости перетинає теж навскісь Західну Україну.

Географічне положення на довгі часи поставило Західну Україну в ролю посередника поміж Середньою Европою й цілим Півднем Східноевропейського комплексу країв.

Та виконати цю свою так важку ролю змогтиме Західна Україна тільки тоді, коли вона перестане бути штучно ампутованим членом живого тіла України, все одно чи Україну розумітимемо як природну, чи як антропогеографічну взагалі, чи, вкінці, як політично-географічну одиницю. Насильно відрізана від рідного пня й причленена до географічного організму Середньої Европи, хоч і сусіднього, та чужого, Західна Україна виділа в минулім, видить і тепер. Від такої ампутації терпить теж і географічний організм України в цілому й Східної Европи взагалі.

ПОЛІТИЧНО-ГЕОГРАФІЧНЕ Й ЕКОНОМІЧНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ЗНАЧІННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ДЛЯ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМІВ СХ. ЕВРОПИ

ВСТУП

Етнографічна територія польського народу була основою, на котрій подібні союзні держави Антанти збудували (1918/19. р.) Польську державу. Після засади самовизначення народів та виразного висказу президента Вільсона мала Польща бути утворена на землях "безсумнівно замешканих у більшости поляками".

Сі первісні наміри держав Антанти щодо Польші вповні відповідали відносинам і вимогам. Поляки — се 20-міліоновий нарід, якому належалася держава в рамах Середньої Европи. Етнографічна територія поляків обмежується вповні на Середню Европу, бо сягає на схід тільки до 22° сх. довжини від Greenwich. Політичні й економічні інтереси з природи річи обмежують Польщу тільки на Середню Европу. Тут вона може сповнити своє політичне завдання бути разом із чеською державою заборолом проти німецького "Drang nach Osten".

Тим часом розвиток подій по 1918 р. й пересадні, на мнимих історичних правах оперті амбіції польських політиків випхали Польщу з її первісної ролі й заставили її до експансії на схід, на непольські землі, приналежні історично й культурно-географічно до Східної Европи. Польща, користаючи з суспільної революції на сході Европи, яка безмірно ослабила всі східноевропейські народи, захопила части литовської, білоруської й української території, які були в посіданню передвоєнної Російської держави. Сей простір землі (207 000 км^2; 13 і пів міліони населення) є так само великий, як ціла етнографічна Польща. Скількість поляків, розсипаних по сій непольській заанектованій території, виносить не цілих 1 300 000, значить, 10%. І то після урядових статистик, як відомо, препарованих все на користь поляків. Між тими забраними Польщею землями находиться також Східна Галичина.

Своїми збройною рукою веденими заборами Польща: 1. спинила будову Литовської держави, 2. знищила білоруську й підірвала українську державність. Тим улегчила вона большевицькій Росії завойовання Білоруси й України, на яких негайно засновано номінально автономні, ба "самостійні" совітські держави: Білоруську й Українську. Тим не менше вибух між Польщею і Росією, конфлікт саме за сі землі, приналежні давніше до Росії, — тепер загарбані Польщею. Його перепинив мир у Ризі. Одначе відносини між Польщею та Росією не поправилися, навпаки, — погіршилися й гіршають з кожним днем. Вибух нової війни спинює тільки елементарна катастрофа голоду в Росії та хронічні протисовітські повстання на Україні. Та як тільки Росія двигнеться з занепаду, як теперішнє безладдя уступить сяк-так упорядкованим відносинам, Російська імперія чи федерація, чи там Російська й Українська держави *ніколи не допустять до сього, щоб землі, загарбані Польщею на схід від етнографічної польської границі, лишилися при Польщі.* Для обновленої Росії сі землі будуть "споконвіку руськими", для України — "споконвіку українськими" землями, яких ніяка східноевропейська державна влада ніколи Польщі не дарує.

А революційне ослаблення Східної Европи не вічне. Відбудова там куди легша і швидша, як де-небудь в Европі!

I

Серед східноевропейських земель, загарбаних Польщею по 1918 р., находиться також *Східна Галичина.* Її простір виносить 55 300 км^2, населення 5 450 000, з того 4 055 000 українців (74,4%), 670 000 (12,3%) жидів, 659 000 поляків (12,1%), 65 000 німців (1,2%). Галичина хоч не належала перед 1914 р. до Росії, є географічно, культурно й економічно визначно схід-

ноевропейським краєм. Росія від сотні літ змагала тому до її посідання і після Лондонського договору 1915 р. мала їй Східна Галичина по побіді припасти. Східна Галичина конечна була для давньої Російської Імперії з кількох причин: 1. Потреба природної границі Карпат для держави, що на заході не мала природних сухопутних границь. 2. Конечність вирівняння західної границі Російської держави, котра через відомий півострів Конгресової Польщі була наражена на великі небезпеки в разі війни з Німеччиною й Австрією (сі побоювання вповні оправдалися 1915 р.!). 3. Вигідність Східної Галичини для лучби Росії з Середньою Европою, отже для економічних інтересів Росії. 4. Галичина була для Росії конечним етапом для розбиття Австро-Угорщини, яка їй перешкоджувала досягти: а) Царгороду й Дарданелів, б) Адрійського Моря. 5. Галичина була 1876-1914 р. головним центром українського національного руху, дуже небезпечного для давньої централістичної Росії, загроженої українським сепаратизмом.

Як позори для претенсій на Східну Галичину служили перед публичною опінією назовні й навні: 1. Історичний факт, що Галичина була до 1340 р. інтегральною частиною Староруської держави, якої спадкоемцем уважала себе Росія. 2. Антропогеографічний факт, що Східна Галичина заселена в 3/4 українцями (русинами — після офіціяльної австрійської, малоросами — після офіціяльної російської термінології), яких російські офіціяльні круги вважали тільки одним із племен "великого російського народу".

Всякому, що знає й безсторонно оцінює східноевропейські відносини, мусить стати ясним, що *Східна Галичина з політично-географічного погляду належить до Східної Европи, не до Середньої.*

Кожда могутня держава, що виросте у Східній Европі, зокрема нововідбудована Російська держава, вже з географічних причин ніколи не позволить на се, щоби Східна Галичина лишилася при Польщі.

Кожний, що бажає собі на будуче миру між Польщею й Росією, мусить старатися, щоби Східна Галичина була негайно відділена від Польщі та зорганізована як самостійна й невтральна держава (Pufferstaat) між Польщею і Росією. Коли Польща задержить Галичину, то без сумніву попаде в стан хронічного конфлікту з Росією. Перша воєнна заверюха в сих сторонах Европи буде тоді рівнозначна з певним і конечним упадком Польської держави. Бо Польща, навіть у нинішніх границях, супроти нововідбудованої Росії не була б поважним фактором.

Коли б із теперішньої кризи на сході Европи не вийшла нововідбудована одноціла Росія, а прим., *Російська федерація, ро-*

ля і значіння Східної Галичини були б такі самі. Федералістична Росія мусіла би з політично-географічних конечностей так само змагати до відірвання Східної Галичини від Польщі, як давня Російська Імперія. Тому-то і з огляду на можливість повстання федералістичної Росії є конче потрібним відлучити Східну Галичину від Польщі та зорганізувати її як самостійну й невтральну державу.

Третя можливість така, що зі східноевропейського хаосу вийде також велика Українська національна держава. З уваги на величезний зріст українського націоналізму навіть серед мас селянства в останніх роках і з уваги на вічні протибольшевицькі (в дійсности також — протиросійські) повстання на Україні ся можливість не є виключена. І в такім випадку відлучення Східної Галичини від Польщі та зорганізовання її в державу є конечне. Для Великої України була би Східна Галичина, національно найсвідоміша серед усіх українських земель, лишившися під Польщею, другим виданням Ельзас-Лотарингії.

II

Самостійна й невтральна Галицька Держава матиме для розв'язання східноевропейських проблемів величезне значіннє. Розв'язання цих проблем може, щоправда, наступити також дорогою повільної внутрішньої еволюції. Одначе ця дорога дуже далека. Населеннє Східної Европи так страшно виснажене війною, революцією й голодом, що не найде так швидко сили, щоб усунути теперішній хаос і розпочати відбудову. На се може минути кількадесять літ, а тим часом зі світової продукції й торговлі будуть виключені такі важні й величезні (20 міл $км^2$) простори, як Східна Европа й Північна Азія. Тому-то верховні круги світової політики повинні безумовно взятися до активної ролі при впорядкованню східно-европейського хаосу.

Дотеперішні проби Колчака, Денікіна, Врангеля (1918-1920) не увінчалися, як відомо, ніякими успіхами з причин, легко зрозумілих усякому, що хоча б поверховно знає східно-европейські відносини. Ітак згадані царські генерали: 1. не хотіли й не вміли числитися з тим, що Росія перейшла революцію й поворот давніх царських порядків з чиновництвом і мілітаризмом є для більшости населення страшніший від большевицького панования, 2. підіймаючи свою акцію в головній мірі на українських землях, виступили проти всього, що українське, з безпримірним шовінізмом. Тому український мужик своїми повстаннями так підірвав їхню силу, що большевикам лишилося при ліквідації, прим., Денікіна і Врангеля тільки вже небагато до роботи. Польська проба 1920 р., хоч мала для замилення очей українцям і світовій політиці по своїм боці авантурників

Петлюри, не могла увінчатись успіхом. *Поляків усе і всюди вважали, вважають і вважати будуть усі східноевропейські народи: чи то росіяне, чи українці, чи білорусини, чи литовці за ненависних чужинців-наїздників.* Вони нездатні до заведення ладу в Східній Европі, бо ніякі творчі чинники Східної Европи під польською егідою ніколи не згодяться відбудовувати держави. І при польській спробі 1920 р. повстання на Україні головно причинилися до невдачі поляків. *Аж на своїй етнографічній території* змогли поляки дати відсіч червоним арміям, до речі, не дуже численним і лихо заосмотреним.

Надійна проба впорядковання східноевропейського хаосу може вийти тільки від одного з двох великих східноевропейських народів: росіян і українців. Починати від росіян трудно, бо: 1. головна основа московського народу — російське мужицтво — переважно стоїть по стороні комунізму, живучи від 300 років у дійснім земельнім комунізмі й непривикле до засади приватної власности на землю; 2. російська інтелігенція, винищена большевиками й на загал непридатна до державного будівництва; 3. нема вигідного кусника російської національної території, від котрого могла б початися акція порядковання.

Багато кращі умовини представляє Україна, бо:

1. Українське мужицтво (90% населення) стоїть споконвіку на приватній власности на землю. Тут джерело опозиції й повстань українського мужика проти совітської влади. Друге джерело: пробудження націоналізму й ненависти до росіян, що репрезентують совітську владу на Україні. Панowання большевиків стало синонімом російського гноблення.

2. Українська інтелігенція Східної України, вихована свого часу в російських школах, виявляє, щоправда, багато хиб, прикметних також російській інтелігенції, одначе національна свідомість вирівнює багато хиб.

3. Істнує кілька місць української території, з яких може розпочатися порядковання Східної Европи. Се: 1. Східна Галичина, 2. Чорноморське побережжя між Дністром та Дніпром (Одеса-Миколаїв-Херсон), 3. Крим, 4. Кубанщина.

4. Найважнішою територією (етапом), від котрої може початися відбудова Східної Европи, є Східна Галичина.

III

Східна Галичина може стати найбільш надійним етапом для розв'язання проблемів Східної Европи з отсих причин:

Східна Галичина: 1. Має всі умовини, щоби, ставши самостійним державним організмом, змогла сама себе виживити й вивозом сирівців (нафта, сіль і т. д.) добре оплатити привіз фабрикатів із заграниці. 2. Посідає *одиноку частину східноевро-*

пейського селянства: а) національно вповні освідомлену, б) політично вишколену, що показали найкраще вибори до австрійського парляменту 1907 і 1911 з довільним перекиданнєм голосів і збудованнє ЗУН. Республики, в) *ворожу* не то вже *комунізмови*, але й соціял-демократії, г) *здібну* до найвищої національно-політичної *посвяти* (війна з Польщею й большевиками 1918-20, неподатливість супроти польських репресій). 3. Має численну, дуже свідому й політично вишколену українську інтелігенцію. 4. Може виставити до 500 000 війська першорядної якости. Маленька (40 000) Галицька Армія скорше здобула Київ (серпень 1919), як поляки (300 000) в 1920 р. 5. Галичина опановує своїм положенням найважніші переходи через Карпати зі Східної до Середньої Европи. 6. З Галичини розходяться найвигідніші шляхи й маршові лінії вахляристо на всю південно-західну частину Східної Европи аж по Прип'ятські болота, Дніпро й Чорне Море. Військово-географічне значіння Східної Галичини є тому першорядне. Се показали найкраще досвіди світової війни з 1914-1918 р.

Самостійна Галицька Держава і мусить стати надійним посередником лучби й торговлі поміж Східною Европою, що багата сирівцями й землями Середньої Европи (головно Чехословаччина), що задихуються з недостачі вивозу, спинюваного Польщею, яка хоче мати монополь торговлі зі Сходом Европи. 2. Може стати відразу головним огнищем, в якім може зосередитися нинішня численна українська еміграція за кордоном і почати органічну працю на полі політичнім, економічнім і культурнім. 3. Може стати тим способом головним огнищем підготовної агітаційної роботи на цілий південь Східної Европи (українські землі). 4. Може стати вихідною точкою для активного заведення ладу в Східній Европі. Східно-галицький уряд міг би у рішучій хвилі одним махом заволодіти Правобережною Україною та зорганізувати її політично й військово при помочи місцевих українських елементів. Тим способом була б започаткована організація цілого півдня Східної Европи.

Тільки сею дорогою можлива нині якась поважнійша акція на Сході Европі. Та вона тісно зв'язана з долею Східної Галичини. Коли сей край лишиться при Польщі, він не тільки що не буде помічний при розв'язанню східноевропейських проблемів, а навпаки, завадою. Населення Східної Галичини не захоче служити в польськім війську, а коли його примусять, відіграватиме ролю чехів в австрійській армії 1914-1918 р. Так само політично воно ніколи не погодиться з польським володінням. Галичина тоді стане джерелом постійних конфліктів Польщі з Росією, згл. Україною, що напевно не буде в інтересі західноевропейських держав і світового миру.

ГАЛИЧИНА ТА СОБОРНА УКРАЇНА

Перед російською революцією 1905-1906 рр., ба навіть ще перед самою світовою війною величали ми Галичину залюбки Пісмонтом Соборної України. Щоправда, наш вузенький горизонт велів нам у цих мізерних спромогах, що нам їх давала куценька австрійсько-галицька конституція, бачити щось велике. Так само великими видавалися нам наші здобутки на політичному й культурному полі, а осібна — в порівнянні з дорібком наших "закордонних" братів.

Одначе хибувало нам tertium comparationis. Ми були, як ця селянська дитина, що за кільканадцять копійок, які дав дядько, хоче закупити весь крам великого міста. І то не вміючи купувати. Бо дуже живо пригадую собі, яку-то опозицію робили пропаганді військово-політичного активізму серед студентів вищих шкіл Галичини (1913 і 1914 р.) саме ті молоді люде, що пізніше вспіли висунутися на чоло січового стрілецтва. Однісінькі, що тоді годились на активізм, це були дуже нечисленні "Відгуківці", котрих *дослівно вся* тодішня висшошкільна молодь уважала що найменше безкритичними ентузіястами...

Та прийшла світова війна й викликала в галицько-української молоді цілковитий переворот у напрямі саме військово-політичного активізму. Цей напрям з ріжнородними хитаннями панує й донині. Він поклав величезні заслуги коло будови Великоукраїнської держави й дуже пригодився при народинах Західньо-Української Народньої Республіки.

Та вже в 1917 і з початком 1918 р. виявилися в тім активізмі дуже небажані прикмети. Молоді люде, галичане, яким війна перепинила університетську освіту та дала щонайвисше стаж субалтерних офіцирів, винесені хвилею української революції на визначні і одвічальні становища, почули з нічев'я в собі "авторитет". Уявили собі, що "знають" великоукраїнські відносини й виступали все й усюди в ролі авторитативних мужів, командантів, "культуртрегерів" і т. п. Вони словом і ділом дуже причинились до вистворення тієї прірви, що на радість ворогам ділить тепер наддніпрянців від Галичан...

Та найсумніша проява в цім галицько-українськім активізмі скоїлася в падолисті 1918 р., коли українці Галичини по розвалі Австрії почали з незмірним трудом будувати свою державність. У цій рішаючій хвилі поповнили галицькі активісти, що перебували тоді на Великій Україні, *величезну похибку такого розміру, що вона дотепер жорстоко мститься на цілій Соборній Україні, на цілім українськім народі!*

Вони не пішли на поміч загроженій поляками Галичині,

зокрема ж Львову, й стали на Великій Україні, щоби бути стрижнем повстання проти тодішнього українського гетьманського уряду.

Їх аргументація була дуже проста й принадна: "Ми заступаємо ідею Соборної України. Чим є супроти неї Львів і Галичина? Дорога до Львова веде на Київ, а не на відворот".

Цей гарний клич найшов віру в багатьох галичан, навіть старших, критичних по своїй природі й досвіді політичних діячів. Бо вони вірили, що галицькі активісти, побувавши на Великій Україні, добре її пізнали й мають реальні підстави думати, що Велика Україна швидше й краще зорганізується в державу, чим маленька Галичина, й тоді може їй принести всяку поміч.

В ім'я цього клича галицькі активісти не пішли на поміч рідному краєви... Які були наслідки цього?

Здавалося б, малі — втрата Перемишля й Львова, яка прецінь, мовляв,— не зашкодила збудованню ЗУНР і виставленню сильної армії. Так, мабуть, і тепер думає більшість — навіть галичан. Та це хибна думка.

Кожний, що має деяке поняття не про стратегію, а просто про військову географію, зрозуміє, яке значіння, має Львів для України взагалі. Це ж найбільший (хоч і локальний) залізничний вузол* на цілій Соборній Україні, найважніша вузлова точка лучби України з Середною Европою! А що вже для Галичини, то Львів був безумовно доконечний не тільки для надійного державного будівництва, але (що важніше було в листопаді 1918 р.) для спинення наїзду поляків на наші землі. Кожний з нас, українців, що мали нещастя опинитися в цій частині Львова, яка була від самого початку захоплена польською боївкою, знає, на якім тоненькім волоску висіла польська побіда у Львові цих пам'ятних листопадових днів. Кождий з нас знає, що прибуття хоч би одного полку С.С-ів — цеї еліти нашого вояцтва — забезпечило б нам удержання Львова й Перемишля аж до хвилі зорганізування регулярної армії ЗУНР.

Та С. С.-и не прийшли, Львів лишився в польських руках, як вістря клина, вбитого в організм, що саме розвивався... І коли Галицька Армія за кілька тижнів потім зорганізувалась, то не змогла вже зломити цього клину. Наш фронт мусів робити чудернацькі викрутаси, тилові сполуки були дуже утруднені цим, що головний залізничний вузол краю був у руках ворога, роззухваленого легкою побідою... *Втрата Львова в падолисті 1918 р. була головною причиною воєнної невдачі* ЗУНР, в літі 1919 р. — й її *упадку.*

---

* Тут сходиться дев'ять залізничних шляхів, у Харкові — 6, в Києві й Жмеринці — по 4.

Страшна ошибка, поповнена у Білій Церкві в листопаді 1918 р.,— це перший визначніший доказ хибного розуміння й примінювання "соборництва" у галичан. Дальші докази бачимо в поведінці багатьох галичан супроти уряду й армії ЗУНР на Великій Україні, котрих "автономію" вони хотіли за всяку ціну знищити, забуваючи, що саме *федеративність* лягла в основі всій всеукраїнській історично-політичній традиції. Величезні шкоди принесла всій українській справі передчасна сполука (не федерація, а просте з'єднання) Галичини з Великою Україною на *тактично-політичному полі.* Справа ЗУНР, як одної з т. н. сукцесійних держав Австро-Угорщини, була для великих держав світу цілком ясна й легка до розв'язання, бо утворення самостійної Галицької Держави не стояло на перешкоді ні "об'единительно" настроєній французькій політиці, ні коректній та все заздалегідь передбачаючій Англії. Нерозважно відразу злучивши справу австрійської спадщини зі справами Східної Европи, дали ми неабиякий твердий горіх гризти великим державам і неабиякий козир у руки... Польщі. З цим козирем у руках вона й добула собі мандат військової окупації Галичини, яка донині триває й яку дуже нелегко прийдеться усувати. За Галичиною мусіла прийти під Польщу й Холмщина, Підляшшя, частини Полісся й Волині. Кожний сяк-так обізнаний із політичними й мілітарними умовами Західньої України, зрозуміє, що й без грудневих та маєвих роздаровувань українських земель ці землі враз із Галичиною мусіли дістатись під польське володіння — якраз тому, що ми втратили Галичину. Ось наслідки нерозумно пониманого й примінюваного "соборництва"!

Та вони, видко, не вилічили галичан. Прояви хибного соборництва не переводились, і ось в останніх часах виринула на потіху ворогам нашим "Молода Галичина", знов суто прикрашена "соборницькими" кличами. Які вона може принести шкоди вже не державности галицькій, але й загальноукраїнській справі саме тією своєю, так поквапно й прихильно принятою нашими ворогами "соборністю", не хочемо тут розводитись. Цей хронологічно найновіший вибух ідеї соборности України в Галичині принсволює нас до застанови над *справою нашого соборництва взагалі.*

Наперед декілька загальних дійсностей.

Соборність може бути культурна й політична. Перша є самозрозуміла й її осягли сливе всі великі народи. Та на політичному полі ніякий з великих народів Европи не досягнув ідеалу соборности, з виїмком хиба москалів. Англосакси, абстрагуючи від домінії, поділені між дві великі держави, французи мають великі групи земляків у Швайцарії й Бельгії, італійці — в Швайцарії й Франції, еспанці — в Середній і Півден-

ній Америці, німці — в Австрії, Швайцарії, Чехословаччині. Ні Скандинавських, ні Балканських держав межі не припадають докладно на межі суцільних територій дотичних народів.

По тім декілька примірів.

Німці, добуваючи соборности, робили це постепенно. Бісмарк знав дуже добре, чому в 1866 р. не прилучував до Німеччини австрійських німців, а про швайцарських то й не думав. Так само робив Кавур, з'єднюючи Італію. Чи була б станула по 70-м році м. с. велика Італійська держава, якби італійці були на взір Галичан соборниками і відразу хотіли й Корсики, й Ніцци, й Тессіна, й Трентіно, й Трієста? Ні. Тому вони брали наперед це, що з тактично-політичних причин було можливе взяти. Аж у 1918 р. довелося їм забрати італійські землі Австрії. Інші й далі остають поза національною державою. Таких примірів можна би призбирати багато.

Далі кілька дійсностей, дотичних Соборної України й Галичини.

Соборна Україна має простору 1 056 000 км^2, Українська Галичина — 55 000 км^2. Соборна Україна має 54 міліони населення, Галичина — 5 міліонів із нецілою половиною. Галичина — це неначе б одна з давніх губерній "Малоросії" чи "Новоросії". Інтелігентного людського матеріялу, придатного для державного будівництва й культурної роботи, рахують наддніпрянці в себе на 1 міліон, в Галичині ледви чи його буде 50 000 уже з родинами! Правда, український люд Галичини національно був багато свідоміший від великоукраїнського. Та величезні поступи, які зробило національне освідомлення селянських мас на Великій Україні за пару останніх років, і тут престиж Галичини значно тепер обнижають.

Пригадавши це, роздивімся в галицькому "соборництві".

Чи ми, галичане, повинні бути соборниками, чи на лад більшости німецьких швайцарів (а Галичину хочемо прецінь швайцаризувати) відкинути, крім культурної, всяку соборність?

Ні! Ми не тільки повинні, але й мусимо бути соборниками! Та до цеї соборности мусимо йти розумними шляхами, але не загальниками, що не в пору вжиті приносять величезні шкоди, не незрілою принципіяльністю, яка так багато лиха принесла державному будівництву Великої України! Не це принесе користь Соборній Україні, що будемо голосно про неї *говорити*, а це, що будемо по-тихоньки та доцільно й основно для неї *робити*.

Погляньмо на поле практичної політики. На цьому полі справа Великої України й Кубані стоїть дуже лихо наслідком великих похибок великоукраїнської політики й дипломатії, з одної, неприхильного становища давньої й нової Росії та її давніх союзників, з другої сторони. Її поки що не збираються рішати

великі держави світу. Багато ще води попливе Дніпром, заки вона рішиться волею своїх і чужих. А тим часом нема для сорокміліонового народу ні шматка території, де він міг би дійсно свобідно працювати над своїм політичним, економічним, умово-культурним розвитком, де міг би підготовляти здійснення ідеалу Соборної України.

Таким клаптиком рідної території, доконче потрібним для переведення в практику ідеї Соборної України, є Галичина. Справа Галичини, як вже вище згадано, багато простіша й менша, як справа Великої, не то Соборної України. Щоби вона була рішена на користь українців, повинні працювати з усіх сил усі ті, що люблять Україну для України, а не для карієри чи наживи, усі ті, що не любуються в гарних кличах, а в твердій народній праці!

Бо заки східноевропейський хаос упорядкується, Галицька Держава дасть всім творчим елементам Соборної України одиноку змогу солідної підготовної праці у всіх потрібних напрямках, без ніякого порівняння кращу, як дають чужі землі, де опинилась наша еміграція.

Для того-то й усі соборники поміж наддніпрянцями повинні не тільки симпатіями, але й усіми силами підпирати створення такого хвилевого осередку, хвилевого притулку для повноти українського життя, яким може стати самостійна, хоч би і зневтралізована Галицька Держава. Всякі виступи проти галицького державного будівництва зі сторони наддніпрянців дуже сумні й дуже шкідливі — зосібна для ідеї соборности. Бо питаємо: яку шкоду принесе самостійність Галичини вже не ідеї, а практиці соборности? Чи дійсна сполука дасть довго на себе ждати, коли попри Галичину виросте сильна, сконсолідована Великоукраїнська держава? От сміх, коби не сльози!

А вже нам, галичанам, то дійсно злочин шкодити будуванню нашої, хоч і "загумінкової" державности підниманими *не в пору* кличами соборности. Галичина супроти останньої України смішно маленька, з малим населенням, з манюсеньким числом інтелігенції, котра доказала, що великоукраїнських відносин дійсно не знає й не може самостійно нічогісінько зробити на Великій Україні. Галичина, страшно винищена війною й окупацією, ледви найде тепер силу, щоби внутрішно сконсолідуватись і дати захист великоукраїнським творчим елементам, для котрих батьківщина зачинена. Голосне підношення соборницьких кличів під цю пору, коли наближається наконечне вирішення галицької справи, — а в нас сил так мало,— є супроти цього тільки злочинним каламученням наново води, що сяк-так уже поволі починала прочищуватись. А в каламутній воді вспіють наловити риби хиба наші вороги і last not least — (як звичайно) хруні.

Дорога до Соборної України йде *етапами*. Тепер актуальним етапом є утворення самостійної невтральної Галицькоукраїнської Держави. Не вигукуймо про соборність, а працюймо для неї! За ніяку ціну не ломімо одноцільного національного фронту в Галичині!*

ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ГАЛИЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ

I

Всі ми, що положили собі завданням вибороти державну самостійність Галицької України, дуже добре знаємо, що не боремося за державу, яка мала б існувати вічно, яка мала би бути постійно відокремлена від України над Богом, Дніпром, Доном, Кубанню. Справа Соборної України поки що стоїть погано. Недостача освіти й національної свідомости в інтелігенції, спарована й псевдосоціялістичною дурійкою, загнали справу соборно-української державности в сліпу вулицю, з якої, на перший погляд, нема ніякого виходу, за виїмком ріжних фантастичних плавань по воздухах ...

Та все ж таки є з цеї сліпої вулиці вихід. Вузенький він і непривабливий для деяких наших "діячів", що хотіли б знов випливати на широке море, знов із таким же "успіхом", як випливали 1917-19 р. Цей вихід іде заулками й сутечами й веде на невеликий загулинок. Та згодом він щораз ширшатиме й виведе весь український народ етапами до великої вимірної цілі. Цей вихід — то Галицька Державність. Її осягнення ледви чи зможе покласти *головну основу* збудування Соборної України. Та воно буде напевно *одною* з головних і конечних основ цього великого діла.

Це, що Галицька Україна з історичних причин, з огляду на національну свідомість її народу, на клич самовизначення і т. п. має право на самостійне державне життя — ледви чи який українець стане перечити. Та в багатьох головах родяться сумніви щодо життєздатности Галицької Держави з найважнішого, а саме економічного, боку.

Галичина — мовляв — так мала, така бідна, така запущена, що її державність по простим економічним обчисленням зможе вдержатись ледви кілька років і скінчиться катастрофою.

Але всі сумніви в економічну життєздатність Галичини — це так само відгомін польських базікань про цю справу, як своєчасне базікання про економічну нездатність до життя

---

* Рада амбасадорів у Парижі 1923 р.

Великої України було тільки ехом московських базікань. Адже ж український інтелігент не знає своєї рідної землі, працювати над здобуттєм собі цього знання не хоче, тому мусєте бути ехом цього, що говорять і пишуть про його рідний край чужинці — хоч би й вороги.

Польські політики, винні й невинні, соціялісти і вшехполяки, з гідним хором голосять і Антанті, і своїй суспільности, й нам, що Галичина не має підстав до самостійного істнування. І то не тільки з політичних, але (головно) з економічних причин.

А ми слухаємо й віримо. Тим часом справа виглядає при близшім пізнанню цілком інакше.

Українська Галичина має 55 300 км^2 *простору*, з українською частиною Буковини — мало що понад 1/10 частину цього, що могли б нам дати наші рідні води! Їх силою можемо сливе цілу нашу країну електрично освітити, гонити довгі роки дослівно всі фабрики й майстерні і, може, ще деякі залізниці!

З водами зв'язане *рибальство*. І його не треба легковажити, навпаки,— пригадати собі, яка велика була торговля колишньої "Червоної Руси" рибою, поки її не знищила польська господарка. Річна передвоєнна продукція риби в Українській Галичині ледви переходила 1 000 000 кг. Смішно мало, коли подумаємо, що наші ріки незатроєні ще відпадками фабричного промислу й що є в нас після катастральних обчислень 21 000 самих ставів! Річний приріст риби в гірше загосподарених ставах доходить до 80 кг на 1 га, в добре загосподарених — навіть до 400. Коли візьмемо просте середнє число 5 000 000 кг річно як продукцію ставів Української Галичини.

Найважніша галузь народного господарства Української Галичини — це *хліборобство*. Не будемо тут довго розводитися над цим, що Галичина була вже за княжих часів землею багатою на збіжжя і в XVI та XVII століттю так багато хліба давала Польщі на вивіз, що сама вона підпала потім повній руїні. Правда, під австрійським пануванням Українська Галичина прийшла до себе. Та не дуже, бо австрійсько-польський уряд уживав усіх засобів, щоб не допустити до господарського розвитку українців. Коли ж пригадаємо, що хліборобське населення Української Галичини складається в 9/10 з українців, зрозуміємо, що від цього протиукраїнського курсу мусіло терпіти й усе хліборобство Української Галичини само по собі. Суспільна австрійсько-польська політика підпирала всіми засобами польську велику земельну власність і здержувала її природний розпад так успішно, що по обчисленням з 1912 р. велика посілість займає не менше як 37,8% усього простору Української Галичини. А наш селянин мусів і мусить дробити свою землю по неможливости, пролетаризується й гибне або еміґрує. Ав-

стрійсько-польська культурна політика не допускала до культурного розвитку українського селянства, щоб мати на теперішність слухняних підданих і дешевих рільних робітників, а на будуче — місце для польської колонізації. Знаємо, що наші сільські школи були переважно розсадниками безграмотности, фахові школи були тільки для поляків і фабрикували економів і "ржонців", а не самостійних господарів і т. п.

Та мимо цього всього Галичина в часі світової війни направду ніколи голоду не зазнала. Щойно з польською окупацією ввійшов голод на нашу землю.

Українська Галичина має після катастрального обчислення з 1912 р. ріллі 2 605 086 га, значить, 47% загального простору. З того управляють дрібні хлібороби-селяни 73%, великі земельні власники — тільки 27%, значить, мало що більше, як четвертину!

Вже це основне число каже нам дуже багато. *Галичина має більше ріллі, як Бельгія, Голандія й Швайцарія разом!* А пам'ятати треба, що в нас сила-силенна землі марнується як відліг, пасовисько й т. п. й то такої землі, що могла б родити пшеницю! Землі, яку можна б управляти з добрим успіхом, є в Галичині не менше як 3 400 000, не числячи 100 000 га огородової землі!

Середня річна продукція Галичини (1905-1914) давала:

Пшениці	4 661 000 ц (більше як Бельгія, Алжір, Чілі, Швеція, більше як Нідерланди, Швайцарія, Данія *разом* узяті!).
Жита	4 627 000 ц (більше як Данія, Нідерланди, Болгарія, Румунія, Канада).
Ячменю	2 583 000 ц (більше як Італія, Єгипет, Аргентіна).
Вівса	4 589 000 ц (більше як Еспанія, Голандія, Болгарія).
Кукурудзи	837 000 ц (майже тільки, що Японія).
Гречки	532 000 ц
Проса	164 000 ц
Струкових рослин	1 090 000 ц
Бульби	40 297 000 ц (більше як Бельгія, Нідерланди, Канада, Італія; більше як Данія, Швеція, Норвегія й Румунія *разом* узяті!)

Ці числа доказують нам, що *Українська Галичина на полі хліборобської продукції вже тепер* мимо вікової, спершу польської, потім австрійсько-польської господарки є *автархічна*, значить, сама по собі може вистарчити й не потребує трати грошей на довіз. На голову населення припадає річно не менше як 330 кг зерна, 18 кг струкових плодів і 734 кг бульби. Це небагато, та все-таки *кілька разів переступає цю норму*, яку

визначила Німеччина в початках світової війни *для свого* населення, що привикло багато більше спотрібовувати, як наше закалене мужицтво. При теперішнім способі харчування наших народних мас могла б Галичина щорік вивозити по кілька міліонів метричних сотнарів зерна й до 10 міліонів ц бараболі! Так все було до 1914 р., хибань у лихі роки ні. Самостійна Галицька Держава не могла б ніяким способом наслідувати проклятої економічної політики визиску валів-чужинців, що збивали мастки на постійним недоїданню галицького простолюддя. Вона мусіла б такий безсенсовний вивіз припинити. Одначе навіть по установленню власного запотрібовання так, аби не було недоїдання, могтиме Галичина навіть при нинішнім низькім стані хліборобської продукції вже за кілька років вивозити щорік по кілька міліонів ц збіжжя й багато бульби.

II

Автархія в запотрібованню хліба це річ дуже важна й корисна, це неосяжний ідеал багатьох держав. Українська Галичина її має. Вже тим самим галицька державність стоїть на непохитній економічній основі. Бо може під час сусідських чи навіть світових господарських криз остоятись, маючи для свого населення достаточну скількість поживи.

Та галицьке хліборобство не тільки тим важне для галицької державности, що може запевнити цілому населенню держави достаточну кількість хліба. Воно ще спосібне до дуже значного розвитку, який уможливить Галичині вже в недалекій будучности вивозити навіть дуже значні кількости хліба. Це не мрія, а правда.

Бо земля й клімат Галичини для культури збіжжя дуже визначно пригідні. Тим часом що побачимо, порівнявши гектарову продукцію Галичини з такою ж продукцією інших країв Европи?

Пшениці продукує на 1 га Галичина — 11,8 ц, Німеччина — 23,6 ц, Бельгія — 25,2 ц, Данія — 33,7 ц. Жита: Галичина — 11 ц, Німеччина — 19,1 ц, Бельгія — 22 ц. Вівса: Галичина — 10,3 ц, Німеччина — 21,9 ц, Бельгія — 25,6 ц. Ячменю: Галичина — 10,9 ц. Німеччина — 22,2 ц, Данія — 24,7 ц, Бельгія — 27 ц. Бульби: Галичина — 118,7 ц, Німеччина — 158,6 ц, Данія — 175 ц, Бельгія — 200 ц і т. д. і т. д.

Всякого рільного плоду видає земля Галичини вдвоє або й утроє менше, як землі інших країв Европи, які не можуть мірятись із галицькою щодо природної родючости. Винні тут: 1. Хибний земельний устрій Галичини. 2. Старосвіцькі способи управи землі. У одне й друге маємо до завдячування віковій

польській господарці. Коли її позбудемося, буде першим завданням Галицької Держави перевести земельну реформу й завести якнайшвидше поступові способи управи землі.

Вже на кілька років перед війною наше селянство почало майже всюди реформувати свої стародавні методи хліборобства й заводити раціональний плодозмін, машини, штучні погної і т. п. Коли уряд не буде спинювати фахової освіти селянства (як робив австрійський і дотепер робить польський уряд), а, навпаки, підіпре її цілою силою,— наш селянин дуже скоро навчиться поступової господарки. Трудніша справа земельної реформи. Та вказують нам дорогу ось які обставини: 1. Галицька велика земельна посілість мимо постійної штучної підтримки урядів безупинно розпадається. 2. Найбільшу користь із землі витягає в нашім кліматі індивідуалістична середня і дрібна господарка. Продукційні цифри такої Данії чи Бельгії (де господарств поверх 5 га є нецілих 10%, понад 50 га — тільки 0,37%!) показують се як найкраще, Німеччина і Франція, де велика посілість відіграє значну ролю, мимо примінювання найкращих способів управи й мимо кращої цілини і клімату остають далеко поза сими "хлопськими" краями.

В Українській Галичині було перед 1914 р. до 650 000 господарств (вчисляючи й найменші). Тепер їх скількість мабуть значно впала, бодай до 600 000. Коли поставимо при земельній реформі нормою життєздатного мужицького господарства 6 га (10 1/2 морга), то найдемо в *Українській Галичині місце на 647 000 таких господарств*. Розуміється, в таких справах не можна поступати математично, й се ідеальне число годі осягнути. Та все-таки з задоволенням стверджуємо відрадний факт, що всі існуючі господарства в Галичині можна при вміло переведеній земельній реформі зробити спосібними до життя й розвитку!

Сей новий земельний устій під пильною опікою держави дав би Галичині хліб, хлібний вивіз і, що найважніше, гарний, людський матеріял для всіх діл миру й війни, невичерпане джерело *нової української* інтелігенції, нової армії надійних робітників на суспільнім і політичнім полі Соборної України!

Та йдім дальше.

Огородництво й садівництво Української Галичини мало розвинене, та малим потребам краю сяк-так вистарчає. Із того боку Галичина автархічна. Коли ж вона збудеться польської господарки, мусітиме вся наша суспільність звернути дуже пильну увагу на сі галузі землеробства. Земля і клімат Галичини дуже пригідні для ярин і овочів. Зосібна наше покутське Підгір'я повинно б покритися овочевими фермами. Вивіз ярин, овочів і консервів може дати сильну підпору торговельному балянсови.

Скотарство Української Галичини, аж до XVII століття славне в Европі, тепер дуже підупало. Світова війна й польська окупація завдали йому страшенні удари. Та по найновішим відомостям наше закалене на всі негоди селянство вспіло за безвоєнний останній рік надбати багато приплодку в худобі. Два-три роки спокійного розвитку у власній державі зможуть загоїти на тім полі всі рани. В 1910 р. мала Українська Галичина 681 000 коней, 1 552 000 рогатої худоби, 306 000 овець, 10 000 кіз, 1 318 000 свиней, 7 917 000 дробу, 285 000 вуликів й була важним доставцем м'яса, молока, масла, яєць для західних країв. І тут, отже, Галичина автархічна, і тут може за кілька років дати Европі дуже поважний вивіз звіринних продуктів. Галичина має всі дані для величезного розвитку скотарства: 695 000 га лук, 500 000 пасовиськ, її полонини такі буйні, що найгарніші тирольські і швайцарські й рівнятися з ними не можуть! Українська Галичина продукує щорічно 42 869 000 ц соломи, 14 274 000 ц сіна, 5 861 000 ц конюшини, 4 192 000 ц пашних буряків, 1 434 000 ц мішаної паші, 25 000 ц меду й воску і т. п. Найбільшою перешкодою розвитку скотарства в Галичині була польська велика посілість: вона годувала у відношенню до свого хліборобського простору пересічно вдесятеро менше худоби, як український селянин, і до того ще спинювала своєю політикою селянське скотарство! Великі земельні власники, що володіли 37,8% галицької землі, годували тільки 13,7% коней, 5,7% рогатої худоби, 6,3% овець, 3,3% свиней Галичини. Зате вони спинювали українські кооперативи для молочарства, збуту й використання худоби і т. п.

Тільки політична самостійність може запевнити галицькому скотарству надійний розвиток. Зосібна, великі вигляди має сироварство й виріб масла на вивіз. В ніякому разі не підлягає автархія Галичини на полі скотарства якому-небудь сумніву.

З цього короткого розгляду ростинних і звіринних засобів Української Галичини виходить, що вона на сьому полі не тільки вповні автархічна, але й може по здобуттю самостійности на щораз ширшу міру виступати як експортер поживи й ростинних та звіринних сирівців. Вже перед війною збирала Українська Галичина щорічно 82 000 ц ріпаку, 5 000 ц маку, 1 500 ц жмиху, 43 000 ц льняного насіння, 66 000 ц льняного прядива, 95 000 ц коніпного насіння, 118 000 ц коніпного прядива, 9000 ц хмелю, 3000 ц цукрових буряків, 34 000 ц тютюну. *Ці промислові ростини* — ще одна з підойм будучого розцвіту Галичини. Тільки зовнішні впливи польської господарки спинювали їх управу. Що може Галичина дати на полі управи хоч би тютюну й цукрових буряків, можна пізнати, притягнувши для порівняння таку Київщину чи Полтавщину, що і простором, і

цілиною цілком подібні до Української Галичини, а кліматом — навіть гостріші. Київщина дала 1913 р. майже 29 000 000 ц цукрового буряку. Полтавщина в сім же році — 22 08 000 ц тютюну ...

III

По цім огляді органічних підойм галицького господарства перейдім до *промисловости*. На цьому полі Українська Галичина колись, за часів наших князів, стояла дуже високо. Та п'ятьстолітнє польське й потім польсько-австрійське лихоліття зробило Галичину одним з найменше промислових країв культурної Европи. Добуваюча промисловість полягає головно на *мінеральних багатствах* краю. З того погляду тільки дуже нечисленні краї земної кулі є автархічні. Галичина до них не належить, та має *деяких* копалин так багато, що не тільки сама собі вистарчає, але й обслужити може запотрібовання інших земель.

По поживі — найважніша домівка. Будівельного каміння має Галичина незмірні маси. Теребовельськими плитами можна б вимостити всі великі міста Европи. Так само багато глини на цеглу, дахівку, гончарські вироби, вапна, цементового рухляка, гіпсу й алябастру. Цементовий і керамічний промисл має великі вигляди в Українській Галичині.

По домівці приходить паливо. Цього вже нам природа не поскупила, навіть як не рахувати лісів. Правда, кам'яного вугілля, цього чорного діяменту, в нас нема. Є тільки бурий вугіль як на Підкарпаттю (Мишин, Джурів, Новоселиця, Рожнів), так і на Розточчі й Поділлю (Глинсько, Скварява, Поляни, Потилич, Руда і т. д.). Продукція була мала й доходила перед війною ледви до 1/2 міліона ц. Та будучність вона має й може галицькій державі дещо пригодитись. Натомість торфу має Українська Галичина пребагато. Є в нас поверх 200 000 га дуже видатних торфищ. *Припаси торфу* (приявши грубість його шарів тільки 1 м) є такі великі (2 міліярди кубічних метрів), що *вистарчать на цілі століття для опалу і для промислу Української Галичини.*

Та найважливішим мінерально-опаловим матеріялом нашої Батьківщини є *нафта. Сливе ціле галицьке Підкарпаття — це одно велике нафтове поле* 10 000 км^2 простору. Його використовування було дотепер з причини славетної польської господарки дуже обмежене як щодо місць, так і щодо скількостей продукції. Зосібна, в останніх роках перед війною польські впливи в нафтовій промисловости незвичайно змоглися. І мусів прийти відповідний вислід — упадок продукції, який донині нестримно йде. В 1909 р. продукувала Галичина 20 770 000 ц нафти,

1910 — 17 620 000 ц, 1911 — 14 580 000 ц, 1912 — 11 870 000 ц, 1913 — 11 150 000 ц. В 1920 році продукція мала ледви перевисшити 5 000 000 ц.

Ось що зробила польська господарка з країною, яка донедавна стояла на третьому місці поміж нафтовими краями цілої землі й *мала всесвітній монопольно-земний віск*! Марновання терену й матеріялу (мінерального й, що найважливіше, людського), крайно нездорові відносини капіталу і праці та божевільна спекуляція знищили наперед добування земного воску й потім кинулися руйнувати нафтовий промисл.

Та надія ще нестрачена. Коли Галичина виборе собі державну самостійність, то її *нафтові скарби*, раціонально використовані державою, *стануть головною підоймою її економічної активности*. Галицька ропа дуже добра, дорівнює американській. Західні поля (коло Дрогобича) дають ропу більше пригідну на світляну нафту, східні (коло Станіславова й Коломиї) — бензинову ропу, тепер для світової лучби нечувано важну. Нафтова продукція Української Галичини не тільки зможе вистарчити на всі потреби краю (до отоплювання залізниць включно), але й дасть такі великі вивозні позиції, що сливе весь потрібний Галичині ввіз фабрикатів можна буде ними покрити.

Так само великі *сільні* багатства Української Галичини. *Кладні кам'яної соли в Стебнику коло Дрогобича багато більші й чистіші, як у славній на весь світ Величці.* Сільні джерела б'ють сотнями здовж карпатського берега. Вже перед 150 роками було в нас 92 сільних жуп. За австрійських часів сіль була монополем, і скількість солеварень впала до 9 (Лицьке, Дрогобич, Стебник, Болехів, Долина, Калуш, Делятин, Ланчин, Косів), продукція давала середню ледви понад 1 000 000 ц соли. Її можна безпечно вдесятеро збільшити. Вже нинішня продукція переходить дуже значно власне запотрібоване.

Дуже важна для Галичини присутність *потасових* солей (каініт і т. п. коло Калуша) й *фосфоритів* (на полудневім Поділлю).

Продукція перших дуже мізерна (до війни щорік менше 100 000 ц), других — ніяка. Так само вже здавна не використовують галицьких покладів заліза (головно в Карпатах), сірки й гіпсу (дуже мало). Всі ті земні багатства можуть мати в Самостійній Галичині гарну будучність.

Інших копалин (у більшій скількости) Галичина не має і мусітиме спроваджувати багато ріжних мінералів, головно металів із заграниці.

Переходимо тепер до *перероблюючої промисловости. Домашній промисл Галичини* живий донині, хоч завзято поборювала його довгі часи польська господарка. Галичина й донині

стоїть ще на ступіні домашнього промислу — ремисла. Доказує це статистика. Перед війною було в Українській Галичині до 110 000 промислових підприємств з 200 000 робітниками (то є неціли 2 робітника на 1 підприємство!), 70 проц. підприємств було без наймлених робітників, в них працювали самі підприємці з родинами. Домашній промисл заспокоював донедавна майже всі потреби українського простолюддя Галичини й давав вироби дуже доброї якости і великої, часто навіть мистецької вартости (ткацтво, кераміка, дерев'яні вироби). Коли самостійна Галицька держава візьме в опіку цей домашній промисл і переведе його *кооперативну організацію*, то Галичина вже за кілька десятиліть могтиме покрити майже все своє запотрібовання промислових виробів власною продукцією.

Поки що Галичина мусить промислові фабрикати спроваджувати з границі. *Фабричний промисл* в Українській Галичині майже не істнує. Декілька парових млинів, одна цукроварня, кілька фабрик машин і інших металевих виробів — зате до 500 горалень, ось і все! Якби наш селянин не держався так кріпко народньої ноші, яку сам виробляє зі самодіяльного матеріялу, якби його гончар не робив горняків, а коваль усякої всячини, то Галичина давно вже зруйнувалася б на закуттю чужих фабрикатів. На щастя, наше село дотепер спотребовувало дуже небагато чужої мануфактури, а міське населення в нас творить ледви 10 проц. Ця обставина значно зменшує потребу промислового довозу.

Та все-таки справа стоїть так, що на *полі промислу* Галичині *до автаркії дуже далеко*: вона залежна від чужого довозу, головно з Чехії й Німеччини. Розглянемо тепер: 1. чи і чим зможе Галичина оплатити цей довіз,— 2. чи зможе помалу від нього висвободитися. В першу чергу розглянемо другу точку, бо першу найкраще розглядати при обговорюванню торговлі Галичини.

Висвободитися цілком від довозу чужих фабрикатів не зможе ніколи ніяка держава. Завдяки індивідуальности поодиноких народів і їх земель все будуть ріжні вироби вироблятися ріжно в ріжних краях і кожен за ріжнорідностями ніколи не спиниться. Те саме мусить бути із Галичиною. Тут іде справа тільки про обмеження привозу чужих промислових виробів до таких малих розмірів, щоби ця позиція в загальнім балансі краю відігравала можливо найменшу ролю.

Це, на нашу думку, в Галичині нетрудно зробити. Борони тільки нас, Боже, відразу кинутися в обійми світового капіталізму, "упромисловляти" край давними польськими рецептами: творенням великих фабрик по великих містах, фабрикованням фабричного пролетаріяту і т. п. Це принесло б тільки тілесне звироднення нашого люду й захитання тої суспільної рівноваги,

до якої змагати мусить кожна суспільність і до якої зосібна дуже легко дійти в Українській Галичині й по всій Україні взагалі. Ми мусимо починати від цього, що вже істнує. З дрібного промислу через об'єднання його в фахові кооперативи можемо швидко, може й за одно десятиліття, дійти до *кооперативного фабричного й індивідуального промислу, який заспокоїть всі потреби Української Галичини.* Чи львівські, угнівські, куликівські і т. д. шевські кооперативні фабрики, також прядильні і ткальні Підкарпаття не дадуть Галичині доволі одягу й обуви? Або наші гарбарні й кушнірні? Про кооперативні фабрики шила, свічок, сірників і про механічні майстерні говорилося в нас вже перед війною і т. д., і т. д.

Та це все пісні будуччини. Вони тільки ж нам кажуть, що є стежка в будуччину, яка виведе Галичину до становища краю, котрий буде автархічний і на полі промислового запотребування. Поки що так не є. Подивімся тому, чи зможе Галичина оплатити свій конечний довіз і добре поставити свою *торговлю.*

На нашу думку, Галичина це зможе зробити без фінансового напруження вже тепер. Після нашої оцінки (в грубому приближенню) Українська Галичина до війни довозила за приблизно 25 міліонів корон (золотих, передвоєнних), а вивозила за приблизно 30 міліонів корон зол. Не збогачувалася, бо: 1. приріст населення був великий, 2. всі бариші плили до рук визискувачів, як домашніх, так і віденських, та для австрійського і польського скарбу. Самостійна Галицька держава в перших роках, мабуть, ледви чи матиме активний торговельний баланс. Одначе вже в початках довіз і вивіз триматимуть рівновагу. На це є ось які основи: 1. вивіз нафти (в 1910 р. вивезла *Австрія* галицької нафти 4 775 000 ц! — розуміється по заспокоєнню всіх власних потреб!), 2. вивіз дерева (поверх 1 000 000 кубічних метрів), 3. вивіз соли (до 500 000 ц). Вже ці позиції доказують правдивість нашої тези. Додаймо до них ще вивіз, поки що маленький, хліба, худоби, яєць і т. д. Коли тільки в Галицькій державі буде чесна і енергійна господарка, то евентуальна *галицька валюта матиме такі солідні основи, як рідко яка з середньо европейських валют.*

Торговля Української Галичини, за старих княжих часів дуже значна, підупала під польським пануванням і не двигнулася під австрійським. Польські й австрійські круги змонополізували вивіз галицьких харчів і сирівців та привіз чужих фабрикатів. При тім українське населення мусіло дешево продавати й дорого купувати. Під польською окупацією розпанашилася дика спекуляція, і вся торговля Галичини пішла прахом.

Коли відновиться галицька державність, коли уряд і суспільність

за швайцарським приміром дбатимуть про солідність торговлі, то одна вона зможе Галичину в перших твердих початках існування тримати на високому ступені господарської сили. Бо не тільки в вивозі власних продуктів і в привозі чужих працювати мусить галицька торговля, *а головно в перевозі, в транзиті* добра між Західною і Східною Европою. Галичина — це між іншим сливе одиноке надійне вікно на Східну Европу промислових країв Чехословаччини й Австрії. Сюди піде також значна частина вивозу Німеччини на Україну і, розуміється, вивозу Східної Европи на Захід. (Польща, бажаючи сама стати промислово-*вивозовою* країною для Сх. Европи, мусить чужий транзит поборювати.) Це один транзитний рух оплатить нам згодом усі кошти нашої лучби й потім даватиме постійний і великий прибуток Галицькій державі. Певне, що тоді не можна буде обмежитися нашим 3 000 кільометрів залізниць, а треба буде (і то скоро!) будувати нові лінії, перебудовуючи ними на галицькі потреби залізничну сіть, що свого часу була будована для потреб Австрії.

Думаємо, що всякому стало ясно вже з сих коротких виводів, що *Українська Галичина як самостійна держава має доволі гарні економічні основи самостійного існування.* Навіть у перших найтяжчих початках її економічне положення буде ненайгірше, валюта також держатиметься без порівняння краще, чим польська. Є навіть дані, що Галичина на лад Швайцарії могла б удержати економічну й державну самостійність і на довгу мету.

Та це останнє для нас не дуже важне. Ціль населення Сх. Галичини є поки що — видобутися з-під польського панування. Бо як воно довше потриває, то Галичина буде економічно цілком знищена.

ПОЛЬСЬКО-ЧЕСЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ І ГАЛИЦЬКА СПРАВА

Між Польщею й Чехословаччиною ведуться під французьким протекторатом переговори, що мають звести до купи ці дві держави, дотепер не дуже-то собі приязні. Вже розходяться вістки, що Чехословаччина має зречися підпомагання справі самостійности Галичини, між іншим, за ціну свобідного й легкого перевозу своїх продуктів через Польщу на Схід й також самого перевозу сирівців зі Сходу в Чехію.

Не входимо тут у правдивість таких звісток і не будемо тут тикати цих чи инших злободневних питань. Та розглянемося в дотеперішних відносинах Чехії до Польщі й у майбутніх наслідках цього польсько-чеського зближення, що має бути, мабуть, довершене.

Суть чеської держави була все: бути передньою чатою слав'янського світу проти німецького напору на схід. Чеська

держава XI віку була тільки частиною спадкоємницею Великоморавської держави й мусіла швидко признати т. н. ленну зверхність римсько-німецьких цісарів, та остала сильною державою й мала спромогу організувати західних слав'ян на противагу німецькому напорови.

В цій меті перешкодила їй вже в початках XI віку Польща. Болеслав Хоробрий, звісний у нас зі своєї спілки зі Святополком Окаянним, спільної авантури на Київ і забрання "за поміч" червенських городів (західня половина теперішньої української Галичини — яка гарна аналогія до нинішнього часу!), пішов війною на чехів, зайняв Прагу й відірвав від неї Словаччину.

Сама Польща Словаччини не вдержала, зараз по смерти Болеслава забрала її на 900 років Угорщина під свою кормигу. Чехія була так ослаблена, що її геройський князь Бретислав (1035-55), хоч відплатив Польщі з накладом за її хапчивість, таки не зміг опертися Німеччині й не зміг зорганізувати державно надлабських і балтійських слав'ян, як це був задумав. Те саме було й потім. Польща, хоч і як сама була, не допускала Чехії до експанзії на північ, у надлабські й балтійські слав'янські землі, сама теж там нічого не зробила й вислід був цей, що всі ці землі аж поза Одру захопив поволі німецький "Drang nach Osten".

Відсунена Польщею від зносин з Північчю і Сходом, Чехія мусіла хоч-не-хоч зійти до ролі сателіта Німеччини. За цим мусіла йти повільна германізація внутрішня, яка ще й нині ставить перед очі всякого чеха грізну внутрішню небезпеку.

Обмежившись протягом двох століть до тісних кругів німецької політики, не могла Чехія використати нагоди хвилевого панування в значній части Польщі (1300-1306). Династія Люксембургів, німецька родом, добула, щоправда, для Чехії цілий Шлеськ, однак Польща, скріпившись за Локетка й Казиміра, не допустила до чеської експанзії на сході. Про яку-небудь слав'янську політику не було тепер для чехів ніякої бесіди, так присів їх німецький елемент у краю. Коли ж як реакція проти його прийшов гуситизм, Польща не тільки ще не помогла в нічім чехам, але навпаки своїм ворожим відношенням багато причинилася до того, що цей великий слав'янський рух політично не був використаний як слід (Ягайло, Корибут, Олесніцкі). А коли ще Польща вгараздила чехів своєю династією (kral dobře), то Чехія швидко стала доспіла до цього, щоби піти під династію Габсбургів (1526-1918) і стати більше як дотепер виразною частиною "Святої Римської держави німецького народу". Замкнення Польщею шляхів до торговлі зі сходом Европи непереможною силою піпхало Чехію до з'єднання з німецьким економічно-політичним світом. Ще якийсь час держалася Чехія своїм

багатством і високо розвинула культуру. Та по битві на Білій Горі (1620 р., Польща була тоді вірним союзником Габсбургів!) скотився чеський нарід до становища недержавної "хлопської" нації, з якого вирвало її аж національне відродження XIX віку.

Не була, отже, Польща в минувшині для Чехії доброю сусідкою — навпаки, коли тільки вмішалася в чеські справи, все виходила для чехів некористь. Головна велика некористь — це згерманізовання земель над Лабою й Одрою, яке спричинено головно цим, що Польща не допускала Чехії до протиділання, сама ж не то що не вміла протиділати, але ще на спілку з німцями воювала надлабських слав'ян для хвилево-мізерної користи. Друга некористь — систематичне відгороджування чехів від Сходу.

Подивімося далі, як стоять справи евентуальної польсько-чеської спілки тепер і на найблизшу будуччину.

На позір світло. Ось, мовляв, дві слав'янські держави з'єдняються тісним союзом під протекторатом могутньої й слав'янолюбної Франції, щоби творити противагу заборчій Німеччині. Як це гарно звучить!

І тут не будемо входити в злободневні розбирання цього гарненького кличу. Обмежимося до дуже реальних справ як політичної, так економічної натури.

Чехословаччина — невелика держава (141 000 км^2, 13 600 000 населення). Вона вбивається клином у серце німецької національної области й тому, з природи річи, мусить робити фронт проти Німеччини. Німеччина навіть по Версайськім мирі — це могутня держава з 475 000 і 61 000 000 населення. Тому Чехословаччина конче потрібує мілітарно сильного й певного союзника-сусіда. Його вона за порадою Франції хоче добути в Польщі. Польща має, щоправда, після Ризького договору аж 400 000 км^2 і 34 000 000 населення. Однак цих 48 міліонів чесько-польської спілки числом, організацією і т. п. остають далеко поза 61 міліонами німців. До того серед населення Польщі є аж 17 міліонів ірредентистів (7 міл. українців, 4 міл. жидів, 3 міл. німців, 2 1/2 міл. білорусинів, 1/2 міл. литовців). Яка з них потіха буде в разі чесько-польської війни проти якого-небудь ворога, — не трудно догадатись.

Так само на політичній арені не найде Чехословаччина в Польщі надійної опори. Міжнароднє становище Польщі далеко гірше як Чехословаччини й опирається виключно на видатній піддержці Франції. Всі інши чинники світової політики дивляться на Польщу більше чим критично...

Та найважніша справа ось яка: Чехословаччина мусить шукати спори на сході Европи. Вибір є доволі трудний, бо Росія тепер слаба, Україна — ще більше. Треба або для хвилевої користи вибрати Польщу, або зайняти поки що вичікуюче стано-

вище, аж доки не упорядкуються відносини на Сході й вибрати або Україну або евентуально нововідбудовану Росію. Третього виходу нема!

Тут дуже важна ця обставина, що раз вибравши Польщу, Чехословаччина явно стає проти національних змагань білорусинів і українців і проти завітних напрямків "общерусскости", яку бачать прецінь у загарбаних поляками Білій Руси, Підляшшю, Холмщині, Волині, Галичині і т. п. тільки "русскія земли". Ні об'єдинитель, ні "сепаратисти" Східної Европи не забудуть ніколи чехам їх накладання з Польщею — цим грабіжникам старого й нового "смутного времени". Що з цього вийде для Чехословаччини значна політична шкода, нема ніякого сумніву.

Чехословаччина думає, як кажуть, про тимчасові економічні користи, що виходитимуть зі свобідного транзиту, який дасть їй Польща. Чехословаччина економічно дійсно стоїть і паде зі спроможністю легкої безпосередної лучби з Україною і Росією. Цю лучбу перервала їй Польща зайняттям Західноукраїнської Республіки і безумовною ворожнечою до чеської торговлі на Схід.

Дотепер дармують карпатські залізниці на Лупків, Сянки, Лавочне, Ясінь, що повинні в нормальних відносинах перевозити сотні возів денно. І Чехословаччина аж задихується від своїх фабрикатів. Всяка пільга в цьому напрямі для Чехословаччини дуже корисна.

Коли б Чехословаччина хотіла добути цю пільгу коштом знехтовання справи *галицької державности* й за цю ціну допоможе полякам у рішаючій хвилі переперти прилучення Галичини до Польщі, то Чехословаччина оплатить хвилевий зиск величезними економічними втратами в будуччині. Тут небезпека вже не тільки господарській, але й політичній самостійности чеської держави!

Польща дуже добре знала, чому загородила чеській торговлі дорогу на Схід. Прецінь ядро Польщі, колишня Конгресівка, була до 1914 р. головним промисловим краєм світової Російської держави. Польські фабрикати йшли на цілу давну Росію, Сибір, Туркестан, Манджурію, Монголію, Афганістан, Персію, польські фабриканти й купці робили такі світлі інтереси й таку сильну конкуренцію московським промисловцям і купцям, що ці останні нераз призадумувалися над тим, чи не поставити б митової границі між Польщу й останню "Росію".

Світова війна зруйнувала промисл Польщі. Й дотепер його не відбудовано, бо Польща постійно "завойовує", тож робити на власнім сміттю не дуже-то хочеться. Одначе вона надіється свій промисл знов відбудувати й хоче тримати здалека від Росії й України майбутніх конкурентів. До них належать у першій мірі чехи. Й тому головно, не із-за тешинської справи, Польща займала досі таке вороже становище до Чехословаччини на еконо-

мічному полі (бойкот чеських виробів, заборона переїзду чеським товарам і т. ін.). Польща знає, що коли солідні чеські вироби завоюють ринок України і Росії, то тяжко прийдеться потім польське дрантя розпихати між людей...

Тепер Польща економічно дуже підупала і політично не дуже-то добре стоїть. Грозить їй утрата Східної Галичини, саме цих воріт, котрими вона так зручно зачинила чехам господарський вихід у Східну Европу. Тож Польща знаходиться тепер коло чехів. Ану ж вони підуть на принаду й допоможуть до закріплення Галичини за Польщею. Тоді пустимо, мовляв, пару транспортів торгового добра з Чехії на Україну чи Росію. А потім? Потім зробимо якусь нову авантюру, тільки цим разом на економічному полі і Чехословаччина опиниться... у стані хронічної господарської задишки.

Це не жарт, а гірка правда! Коли чесько-словацькі політики думають, що Польща дійсно зможе їм чесно запевнити свобідну лучбу зі Сходом Европи, то вони дуже помиляються. Навіть якби вона (т. є. польська політика) цього щиро хотіла, то не зможе цього робити. Сорочка ближча тіла, як кожух. Коли Польща пустить чеську конкуренцію на Схід Европи, то тяжко зранить, або вб'є свій фабричний промисл. Що варті супроти цього хоч би й які польські обіцянки чехам?

Одиноке надійне вікно Чехословаччини на цілу Східну Европу й сумежну Азію — це тільки самостійна Галичина. Вона не була, не є й не буде така промислова, щоби могла коли-небудь конкурувати з Чехословаччиною в Східній Европі. Інтерес Галичини саме буде: бути посередником між промисловими землями Середної Европи та багатим на сирівці Сходом. Галицька самостійність гарантує Чехословаччині необмежену господарську експанзію на Сході Европи й певну будучину як з політичного, так і з економічного боку.

Нехай Чехословаччина це пам'ятає, що вибирає отсе саме між Польщею та всім східним слав'янством!

БАЛТІЙСЬКІ РЕСПУБЛИКИ Й ПОЛЬЩА ТА ГАЛ[ИЦЬКА] СПРАВА

Недавно скоїлася над Балтійським морем важна подія. Литва, Латвія й Естонія заключили між собою тісний союз. Навіть світові часописи, звичайно заняті тільки "великою політикою", звернули увагу на цю подію. Тим більше треба нам застановитися над нею, хоч і як далеко віддалена Галичина від границь хоч би найближчої нам Литви.

Нинішні Балтійські держави — це в першій мірі продукт геграфічних відносин. Непрохідні смуги озерових болот, пісчуг, моренових горбів, пралісами порослих, відділювали й відділюють Естонію, Латвію й Литву від останньої Східної Европи так успішно, що малі народці естів, латишів і литовців потрафили, може, від часів Христового Різдва задержати свою рідну землю й етнографічну окремішність. Власну державу мали між ними властиво тільки литовці, й то могутню державу. Та тільки коротко. З правила були ті три народці постійно під чужою кормигою: польською, німецькою, шведською, московською.

Та все таки естонці, латиші, литовці не подалися. І коли російський велетень розпадався, потворили собі свої національні держави. Вони всі невеликі. Естонія має тільки дещо понад 43 000 км^2 і 1 1/4 міліона населення, Латвія — 60 000 км^2 і 2 міліони, Литва (теоретично) — до 70 000 км^2 і 3 1/4 міліона населення. Природні багатства цих земель невеликі, обмежуються останками лісів і доволі гарно справленою, хоч по суті не дуже-то родючою землею. Важне, розуміється, також сусідство моря як для рибальства, так для всякої торговлі й лучби.

З цим усім ці Балтійські держави, як кожна зосібна, так і всі разом узяті, є дуже слабкі, навіть коли би зв'язалися тісним союзом із Фінляндією (374 000 км^2, 3 1/4 міліона населення), зосібна слабі вони були б супроти Росії, якби вона знова захотіла "собрати" їхні землі.

Та теперішній Балтійський союз звернений — знаменна річ — *не проти Росії, а проти... Польщі.* Балтійські держави бояться польської експанзії. Польща вже загрозила Литві й не допускає її до наконечного завершення державного будівництва. Латвія й Естонія дотепер придивлялися цій злочинній роботі Польщі з боку. Тепер, видко, й вони сподіються небезпеки з польської сторони й тому заключили союз із Литвою. Безпосередня його причина — це, мабуть, внутрішня криза совітської Росії й України, яка заохочує загрібучу Польщу до нових заборів.

Польські забори на Балтійських землях не нові. Історія багато дечого нам про них розказує. Й те, що вона розказує, не ставляє перед балтійцями гарних виглядів. *Польща була супроти балтійських народів все тим самим, чим була супроти східнослав'янських — страшною гальмою їх культурного й політичного розвитку й* (коли була спромога) *страшним гнобителем.*

Найвиразніше відограла цю свою ролю Польща супроти Литви. Використавши німецьку небезпеку, що йшла проти Литви від Ордену хрестоносців у Прусії, підвела Польща Литву на "унію" вперше 1387 р. І використала її, щоби знищити могутність хрестоносців і добути собі легкий доступ на Україну, що

тоді, зруйнована татарвою, ледви дихала. Потім, використавши знов московську небезпеку, що грозила Литві зі сходу, довела її Польща до унії в Люблині 1569 р., яка 1. коштувала Литві всі майже українські землі, 2. зробила її властиво васальною державою, просто причіпком Польщі. Литовський нарід швидко втратив свої вищі слої через полонізацію. І лишився при своїй народності тільки простолюдин, котрого мову називали поляки поганською, звичай — варварським...

Ще добре не проковтнувши Литви, простягла Польща свої руки за Лівонією (Латвією) й Естонією. Ціле півстоліття з окладом (від 1557 р.) тривала війна Польщі з Москвою й Швецією за Лівонію й Естонію. Ріжні були судьби тієї війни. Її вислід був цей, що частина Латвії лишилася при Польщі, друга пішла під Швецію, а по її розбиттю у великій північній війні — під Петра Великого й його наслідників, які при поділах Польщі загарбали ще й останок Балтійських земель. Для балтійських народів вмішання Польщі в їх справи принесло тільки перепинення їх розвитку й віддання їх на поталу чужинецькому гнобленню.

Те саме ждало би Балтійські землі й народи також тепер. Примір південної Литви, окупованої польським генералом Желіговським, дуже поучаючий. Ести, латиші й литовці дуже добре знають, які блага несе їм польське панування, й тому гуртуються й приготовляються.

Чого Польща властиво хоче на Балтійських землях, де поляків так, якби не було? Адже ж кожний знає, що "історичні права" Польщі до цих земель так само безпідставні, як до Києва і Львова! Це ж безрозумна загрібучість!— подумає дехто...

І помилиться. Бо східна політика Польщі в своїй послідовности й далекоглядности була би просто геніяльна, якби їй не хибувало найважнішої основи: дійсної сили. Але із-за недостачі сили може та політика довести тільки до катастрофального упадку Польщі. Польща, раз пустившися на забірну політику на сході, хоче бути ні менше ні більше тільки *одиноким* посередником між заходом і сходом Европи. Вона хоче відгородити промислові землі Европи, головно Німеччину й Чехословаччину, від Росії й України широкою полосою земель, собі підданих. В тій самій цілі хоче вона опанувати Балтійські землі. Опануванням Литви, Латвії й Естонії Польща: 1. відгороджує Росію й Білу Русь від моря й стає посередником у їх балтійській торговлі, 2. запевнює собі ліпший і певніший доступ до моря, як цей, що тепер має. 3. зводить до мінімуму евентуальний політичний та економічний вплив Німеччини й навіть англії на сумежну частину Східної Европи, 4. паралізує національно-політичний і культурний розвиток кількох народів (естів, латишів,

литовців, білорусинів), які, хоч малі, та можуть бути дуже невигідні, ба небезпечні польській експанзії на схід.

Це все дуже важні для Польщі користи й тому Балтійським державам грозить неабияка небезпека. І тому Балтійські держави мусять використати проти Польщі всі можливі атути.

Загрожені Польщею Балтійські держави повинні собі з'ясувати, що Галичина, хоч відділена від них географічно, має для них політично велике значення. Пригадуємо, що вже в XIV століттю розуміла одинока тоді балтійська держава Литва велике значіння Галичини для себе: за Галичину був свого часу (в XIV віці) перший поважніший конфлікт між Польщею та Литвою. Загарбавши Галичину, що забезпечувала праве крило її експанзії, пішла Польща цілою силою над Балтійське море. Тепер у електричний вік події *століть* повторяються в *роках*. І тепер Польща при своїй експанзії на схід в першу чергу забрала Галичину й зараз потім кинулася над Балтійське море. Галичина дала колись і дає тепер Польщі дуже велику частину її забірного розгону. Польща вже 1920 р. була б упала економічно, коли б її не піддержували галицькі поля, ліси, нафтові й сільні джерела. Галичина дає стратегічно Польщі підставу для всякої надійної експанзії на схід і північний схід. Коли б тепер Польща втратила Галичину, то навіть здобувши території Балтійських держав, вона не змогла б удержати їх за собою. Бо тоді її територія була б географічним дивоглядом, якого життя не могло б бути довге.

Самостійна Галичина була б супроти цього для загрожених Польщею Балтійських держав дуже вигідна вже самим своїм істнуванням. Ще більше цінною була б активна *роля Галичини як союзника* проти забірних змагань Польщі. Балтійські держави можуть бути певні, що цей союзник був би проти Польщі все готовим і *надійним*.

Шістсот років тому Литва не вжила як слід своїх впливів, щоби освободити хитро загарбану поляками Галичину. Це коштувало Литві в дальших консеквенціях державну самостійність. Тепер повинні всі Балтійські держави підперти з усіх сил галицькі визвольні й державні змагання. Коли стане самостійна Галицька держава, заборчність Польщі на сході й над Балтійським морем мусить припинитися. Бо не матиме тоді головної стратегічної й економічно-політичної основи.

РУМУНІЯ Й СПРАВА ГАЛИЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ

Румунська держава — це продукт повільного розпаду колишньої великої Турецької держави. Перейшовши ріжні ступені ленної держави султана й самостійного князівства (1877), стала Румунія королівством (1881) під владою одної з віток німецької династії Гогенцоллернів.

Політичне положення Румунії було в XIX віці важке. З одного боку Австро-Угорщина — держава Габсбургів, з другого — Російська світова імперія, з третього — Туреччина. Ця послідня вийшла з рахуби по 1878 р., коли між нею й Румунією стала Болгарія. Тим трудніше стало становище Румунії супроти Австро-Угорщини й Росії. Обі ці держави володіли частинами румунської національної землі: Австро-Угорщина — Південною Буковиною й Семигородом, Росія — середною Бесарабією. Помітивши швидко, що лежить на лінії експанзії Росії (до Царгороду), Румунія вже в 1883 році пригорнулася політично до Австро-Угорщини й Потрійного Союзу, хоч і як крівавилось серце румунських націоналістів супроти мадярського гнету над семигородськими румунами.

Під час світової війни обі воюючі сторони старалися приєднати собі Румунію. Вона довго хиталася та вкінці виступила в серпні 1916 по стороні Антанти й Росії. Французькі впливи (Румунія старається бути культурною філією Франції на сході) були сильніші, як німецькі. Семигород і Буковина були вартніші, як частина Бесарабії чи навіть ціла. Правда, Румунію сильно побито, одначе нездарність української Центральної Ради дозволила Німеччині уже в першій половині 1918 р., мирячись з Румунією, відступити їй цілу Бесарабію. При кінці ж 1918 р. прийшов розвал центральних держав, і Румунія дістала на паризьких конференціях і Семигород, і примежні кусні Угорщини, і румунську часть Буковини.

Тим робом за одним замахом й малим коштом *румунський нарід осягнув свою національну ціль*: з'єдинення всіх національно-румунських земель в одній національній державі (300 000 км^2 простору, 15 800 000 населення).

Та сей величезний — майже несподіваний — успіх закрутив голову румунським державним мужам. Показалося *це дуже ярко у відношенню Румунії до української справи взагалі, до галицької зосібна.*

Українська справа — це для Румунії річ неабиякої ваги. Дотепер тісно було Румунії між Австро-Угорщиною й Росією. Та вона могла, зручно лавіруючи, опертися на одній або другій

і запевнити собі істнування. Звиш третину століття опиралася Румунія на Австро-Угорщині. Тепер тої підпори не стало й замість неї межує з Румунією Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія й Болгарія. Все це держави невеликі ні політично, ні мілітарно, вони не можуть дати Румунії навіть усі разом такої опори супроти відбудованого східнього велетня, як могла давати Австро-Угорщина. До того Болгарія й Угорщина ледви чи коли будуть щирими другами Румунії: перша — за Добруджу, друга — за Секлерів і кусні суто мадярської національної землі. Польща й Чехословаччина сусідують із Румунією *тільки як окупанти* частин української території; Польща — як окупант дикий, Чехія — як культурний управитель.

Сама Румунія своїм фактичним нехтуванням української справи (теоретичними її симпатіями могуть вдоволитися хиба петлюрівські "дипльомати" й інші зрадники, що помагали авторам "польсько-румунської концепції") працює тим самим для відбудування єдиної неділимої Росії. А що буде, коли Росія дійсно відбудується? Чи румунські державні мужі думають, що ця нова Росія полишить при них, як вона думає, "искони русскія земли" — Бесарабію й Буковину? Ця нова Росія навіть відобравши "своє" не стерпить на своїй дорозі до Царгороду "Великої Румунії" і при першій добрій нагоді, користуючись неістнуванням Австро-Угорщини, проковтне Румунію за одним махом. Від чого ж панславізм? У війні з Росією може Румунія числити тільки на одного союзника — Польщу. Що варта цей союзник, показало літо 1920 р. Сили більшовицької червоної армії, яка була без порівняння слабша від царської, доходили під варшавські мури і без газардової стратегії Троцького були б їх мабуть здобули! Забули румуни, які халепи приносили їм союзи з Польщею в XVI і XVII віці.

Румунія тільки тоді має спромогу життя й мирного розвитку, коли від Росії і від Польщі відділить її велика Українська держава в етнографічних границях. Певне, й така Україна була б великою й сильною державою, та її розгін був би щонайменше вчетверо менший, як російський, і мав би інші напрями.

Будування Соборної України вже від осені 1919 р. стоїть на мертвій точці. Його успіхи були від самого початку непевні, бо українські політики хотіли доказати просто неможливої річи: поставивши соціяльні справи вище національних,— будувати національну державу! Що з цего безпуття вийшло — знаємо: будуччина соборно-української державности дуже непевна. Та яка б вона й не була, Румунська держава повинна всіми силами підпирати українську справу, не забираючи ні шматка сутоукраїнської землі й щиро уживаючи для будови Української дер-

жави своїх політичних впливів і воєнних сил. Розуміється, цего не було й нема.

Частиною великої української проблеми є справа *Східної Галичини.* Становище Румунії до цеї справи було від самого початку (падолист 1918), безумовно, неприхильне. Дуже швидко заняли румунські війська українську частину Буковини (хоч число тамошніх румунів ледви переходить 6%, а коли відчислити черновецьку околицю, то не перейде й 1%) і розпочали там екстермінаційну політику супроти всього, що українське. А в червні, коли поляки при допомозі Франції пішли рішаючим ударом на західний фронт галицької армії, румунські війська вдарили їй на зади й дійшли до Станиславова, тодішньої столиці Галичини. Правда — зиск із цього був. Та тільки малий (5000 км^2 простору і 460 000 нерумунського населення) і *хвилевий.* Найвища Рада Антанти дотепер не признала Румунії української части Буковини. А тодішнє знищення галицької державности при допомозі Румунії довело в дальшім розвитку до знищення східноукраїнської державности. Тим способом Румунія приклала руку до спинення будови заборола, яке могло її на найдальшу будуччину боронити від загибелі.

Та що було — це минуло. Тепер важне питання, як поставиться Румунія до розв'язки галицького питання, котре, як і усі кажуть, не за горами. Є тут дві можливости. Або Румунія поставиться до наших змагань ворожо й тоді матиме хвилеву малу користь, та теж у будуччині багато біди, а може, й велике нещастя,— або вона поставиться до наших земель прихильно й тоді наглядної користи не матиме поки що, та напевно заощадить собі великих некористей у ближчій і дальшій будуччині.

Коли Румунія цілою силою підіпре Польщу й Галичина при Польщі останеться, то українська Буковина дістанеться напевно вже й формально Румунії. Це користь. Некористи будуть, коли повстане поза Галичиною Українська держава й із-за Буковини (й українських частин Бесарабії) не буде між нею й Румунією щирих відносин. Катастрофа буде, коли відбудується Росія й не тільки відбере Буковину (признану їй під час війни) й цілу Бесарабію (свою давню провінцію), але при першій нагоді завалить цілу Румунію.

Коли ж Румунія поставиться до галицької справи прихильно, Польщі не підпиратиме й Галичина стане самостійною державою, то Найвища Рада певно, мабуть, приділить їй теж суміжні чисто українські части Буковини. Це буде втрата тільки для шовіністів-румунізаторів, у дійсности буде це для Румунії користь, бо запевнить їй щирі добросусідські відносини до Галицької держави й усього українського народу. Невтральна по суті й формальности Галицька Швейцарія захистить цілу межу Ру-

мунії й у власнім своїм інтересі старатись буде якмога влегшити торговлю й лучбу Румунії з Середньою Европою. Боронячи самим своїм істнуванням найвигідніших переходів крізь Карпатський хребет, Галичина боронить тим самим задів румунської армії чи фронт цей обернений на схід, полудневий чи полудне. По сю Галицьку державу нова Росія не буде посягати, щоби не скріпляти українського сепаратизму. Коли ж ця Галицька держава у будуччині прилучиться до Соборної України, то з цього не вийде (як вже вище зазначено) для Румунії ніяка більша небезпека — навпаки: тривка користь.

Спільна границя Румунії з Польщею — це постійна спільна авантюра проти Сходу, який скорше чи пізніше проковтнув би і Польщу, і Румунію.

ЮГОСЛАВІЯ Й СПРАВА ГАЛИЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ

Може, дехто й подивується, прочитавши цей заголовок. Адже ж Югославія не межує з Галичиною, навпаки,— вона від неї значно віддалена. І до того Югославія, хоч сама по собі доволі значна держава, не є таким чинником в европейській політиці, як Англія, Франція чи Італія...

Та дивуватись нема чого. Хоч Югославія й не світова могутність і хоч вона відділена від Галичини іншими державами, то все-таки розвязання галицької проблеми для неї не може бути ніяк рівнодушне. Навпаки! Від такого чи іншого розв'язання галицької проблеми залежатиме в значній мірі майбутня зовнішня політика Югославії.

Перший вузол, що в'яже Югославію з галицькою справою, це те, що Югославія є нарівні з ЗУНР т. н. *сукцесійною державою Австро-Угорщини.* Зі своїх 245 000 км^2 і 11 900 000 населення дістала Югославія з земель давньої Австро-Угорщини не менша як 144 000 км^2 і 7 000 000 населення — значить, майже 2/3 своєї теперішньої території й населення!

Як наслідній державі Австро-Угорщини ніяк не може бути для Югославії рівнодушне це, що сталося з одною з інших частин давньої монархії Габсбургів — з Галичиною. В першу чергу з принципіяльних причин. Бо поділ Австро-Угорщини відбувся під загальним кличем самовизначення народів. Для південних слав'ян давньої монархії пішла ця справа доволі гладко, для нас, як знаємо на власній шкурі, дуже не гладко. Ми самовизначили себе в листопаді 1918 р. й ось уже третій рік ждемо на признання цього самовизначення. Цей виїмок від

права самовизначення, хоч він поки що тільки практичний і ще не став (Біг дасть, що й не стане!) теоретичним, все-таки повинен дати багато до думання югослав'янським політикам. Бо Югославія виросла в силу головно поділом Австро-Угорщини. Цей поділ — то неначе хибна операція, при якій значну частину оперованого організму просто понехано на поталу евентуальній гангрені. Хтозна, чи колись це занедбання не стане причиною квестіонування доцільности й важности цілої операції в 1918 р.! Для безстороннього глядача, що буде колись з історичної перспективи оцінювати розшматування Австро-Угорщини по засаді самовизначення народів, не буде двох думок. Він мусить його признати несправедливим, бо понехано четвертий щодо величини нарід давньої монархії на поталу саме його відвічним національним ворогам, не признавши його правно заснованої й по-геройськи бороненої державности!

З актуальних причин, з яких під цим кутом погляду Югославія повинна інтересуватися справою галицької державности й її підпирати, наведу передовсім ось що: значна частина передових мужів югослав'янської політики знає нашу справу й наші змагання. Вона знає, що не ми, а поляки були упривілееним народом давньої Австрії, вона знає, яку завзяту боротьбу вели ми довгі десятиліття проти австрійсько-польської системи гноблення, тієї системи, що зі зміненим знаменником і їм, югослав'янам, так сильно далася взнаки!

Другий вузол, що в'яже Югославію з галицькою справою, — це геополітична й етнополітична суть Югославії як держави. Це слав'янська держава, найдалі з усіх слав'янських висунена на південь і захід Европи. Вона чолом у чоло зустрілася над Ядранським морем з Італією, що хоче мати виключне панування на цім морі, так само на півдні з Грецією, що, занявши слав'янські надморські землі, не допускає Югославії до Егейського моря. За плечима стоїть Угорщина, колишня пані і гнобителька південних слав'ян, — Румунія, що недвозначно підчеркує свою неприхильність до слав'янства. Для повноти треба додати цю нещасну болгарсько-сербську усобицю й німецьку небезпеку від північного заходу, в яку твердо вірить більшість югослав'янських політиків.

Не дивниця тому, що Югославія як держава середньої величини й сили доконче мусить оглядатись за надійними союзниками, які могли б їй дати підпору на випадок політичних чи воєнних негод. Поки що вона шукає їх у Західній Европі й у т. н. Малій Антанті, не знати тільки, чи з великим успіхом. Та — думаємо — очі не тільки політиків, але й усіх громадян Югославії, що мають ширший кругозір, вертаються на схід, де до 1917 р. стояла велетенська держава — Росія. І традиція по-

літичних і культурних зносин, і панславізм, і неославізм, і досвід звертають Югославію до східного велетня. В часах визвольної боротьби проти Туреччини мали серби від Росії кілька разів визначну поміч пр., (1806-1812, 1876, 1877-1878) й, добувши собі самостійність, тішилися постійною опікою Росії (пр., 1908, 1912). А що вже в часі початків і тривання світової війни.

Тепер надолужує Югославія по селам це добро, що його колись мала зізнати від Росії, даючи захист дуже багатьом російським емігрантам. І підпираючи з усіх сил змагання до відбудування єдиної неділимої Росії, югослав'янські політики думають, що коли революційні часи в Східній Европі минуть, відбудування єдиної Російської держави наступить автоматично скорше чи пізніше. А ця нова Росія дасть усім слав'янським державам, між ними в першу чергу й Югославії, надійну опору проти ... хоч би цілого світа!

Ось тут треба шукати головної причини, чому Директорія Великої України в нав'язуванню дипломатичних зносин у Югославії сливе ніяких вислідів не мала. До цілого українства, як сепаратичного руху, що намагається розділити могутню Російську Імперію на дві великі держави й тим ослабити її силу, югослав'янська офіціяльна політика мусіла по свойому знанню, своїм традиціям, своїм утертим шляхом заняти неприхильне становище.

Не хочемо входити в це, чи оправдані надії Югославії на відбудування єдиної Росії й на майбутню опору, що звідтам може прийти. Ми думаємо, що не тільки нова Росія федеративна, але Україна й Росія осібняком, та навіть сама Великоукраїнська держава може по сконсолідуванню дати Югославії багато надійнішу опору, як зможе їй дати єдина неділима Росія. Бо вона була б знов тільки велетнем на глиняних ногах, якого слабість виказала світова війна й революція і то велетнем, вже раз розбитим потім зліпленим кров'ю. А кров була добрим цементом держав колись, тепер уже вона ним не є.

Та нехай! Не тут місце на переконування південних братів — слав'ян, що українські державні змагання для них не є небезпечні, й навпаки,— корисні. Ми обмежимося покищо до тісних рамців галицької справи.

Самостійність Української Галичини цілком не противиться "общерусским" симпатіям Югославії. Навпаки! І "червона", і "біла" Росія станула відкрито по стороні визвольних і державних змагань Галичан. Перша в часі переговорів з Польщею в Ризі 1920 р., друга — в ріжних заявах симпатії. Хоча в очах об'єдинителів, як червоних, так білих, галицькі українці — це тільки вітка "великого русского народа", то ні одні, ні другі не бажають, ані щоби Галичина була прилучена до нововідбудова-

ної Росії, ані щоби остала при Польщі. Натомість і для одної, і для другої Росії це вигідне, щоби Галичина була самостійною й невтральною республикою.

Тому нема ніяких перешкод симпатіям Югославії для позитивної розв'язки питання галицької державности. Що більше — є причини, для яких вона повинна б наші змагання якнайсильніше підперти.

Під теперішню хвилю, як у хвилі кожнього "смутного времени", на сході Европи виринає політичне суперництво між Польщею й Росією. Так само, як давня Польща в XIV і XVII століттю, користаючи з заколотів у Московщині, пускалася на забори в білоруських і українських землях Східної Европи, так тепер нововідбудована Польща, користаючи з революції, хоче загарбати якнайбільше східноевропейських земель. Поки що вдалося їй це з Галичиною, частиною Східної України, Білоруси й Литви. Що Польща цим не вдоволиться, це так, як певне. Вона ждатиме кожного нового загострення "смутного времени" у Східний Европі, щоби поживитися її багатими землями.

В цьому конфлікті мусять усі слав'янські держави, отже й Югославія, заняти виразне становище: чи вони по стороні вже не Росії, а всього східного слав'янства, чи по стороні Польщі. Посереднього становища для Слав'янських держав бути не може. Маємо всі основи припускати, що симпатії Югославії є по стороні східного слав'янства. Справа державности Галичини є дуже важною частиною згаданого конфлікту. І тут Югославія повинна не тільки словом, але й ділом стати по нашій стороні. Бо коли тепер роззухваленій Польщі не притреться рогів, то справа слав'янської взаїмности на будуче дуже загрожена. Кожний клаптик непольської землі на сході, полишений при Польщі унеможливить не то дружбу, але й мирне пожиття Польщі зі східнослав'янськими державами (чи державою,— як бажала б Югославія).

Усамітнення Східної Галичини було б першим етапом до вилічення Польщі з її мегаломанії. Воно лежить у дійснім інтересі і Галичини, і Польщі, і всіх наслідних держав давньої Австро-Угорщини, і Югославії, і Росії. І всього східного й соборного Слав'янства! Бо в великій сім'ї слав'янських народів не треба народів-панів і народів-рабів! Югославія повинна допомогти до осягнення цього конечного ідеалу!

Допоможе йому в першу чергу: підпираючи всіми силами утворення самостійної й невтральної Галицької Республики.

ПОЛІТИЧНО-ГЕОГРАФІЧНІ АНАЛОГІЇ МІЖ ГАЛИЧИНОЮ І ШВАЙЦАРІЄЮ

Українці Східної Галичини бажають, щоби з сеї країни була утворена самостійна держава вільних народів на лад Швайцарії.

Швайцарська республіка повстала, як відомо, в рамах старої "Римської держави — німецької нації" середньовіччя (початок XIV в.). Та хоч від 1315 р. (битва під Моргартен) мала фактичну самостійність, то вийшла з рам Німецької держави аж у Вестфальськім мирі 1648 р. Але в 1815 р. Паризький акт і Віденський конгрес признали Швайцарії постійну невтральність і ненарушимість. Швайцарія була спершу великим торгом на наємних жовнірів, потім (від XVIII в.) — промисловим краєм і торговельним посередником між сусідами. Велика геополітична вага Швайцарії починається при консолідованню Італійської і Німецької держави. Своєю самостійністю й невтральністю відограла Швайцарія велику ролю в часі воєнних конфліктів 1859 р., 1866, 1870/71, 1914/18 завсіди в позитивнім напрямі для надійного розвитку провідного напряму світової політики, то значить — для творби й укріплення національних держав. Невтральність Швайцарії в 1859 і 1866 р. причинилася до утворення Італії, 1870/71 — до сконсолідування Німеччини, 1914/18 — до захищення Італії та Франції від німецького мілітаризму й до розбиття антинаціональної Австро-Угорської держави. Значіння самостійности й невтральности Швайцарії виступало не менше додатно в дипломатичних конфліктах і переправах XIX і XX віку. Швайцарія стала дуже швидко поважним осередком для міжнародних пертрактацій та установ. Тут переведено: Женевську Конвенцію (1864), Всесвітній Почтовий Союз (1878), Міжнародний Телеграфічний Союз (1875), Союз для охорони промислової (1883) й мистецької (1886) власности і т. п. Тут найшов собі, вкінці, осідок Союз Народів (1919-1920).

Між Галичиною і Швайцарією бачимо дуже визначні аналогії.

1. Географічно-політичне положення Галичини і Швайцарії вповні аналогічне. Швайцарія лежить на межі Середньої й Західної Европи, Галичина — на межі Середньої і Східної Европи. Швайцарія причинюється до вдержання політичної рівноваги між Францією й Італією, з одної, і Німеччиною, з другої сторони, та між усіми ними посполу. Галичина сповняє таку саму ролю поміж Польщею й Румунією, з одної, Росією, згл. Великою Україною, з другої сторони.

2. Військово-географічне положення Галичини і Швайцарії вповні аналогічне. Швайцарія положена приблизно по середині

дуги Альп, Галичина — посередині дуги Карпат. Обі в сих місцях, де конче потрібний перехід важних шляхів через сі довгопростягнені й тяжко перехідні верховини.

Швайцарія положена в сім місці Альп, куди ведуть крізь них давно вживані, зглядно недавно побудовані переходи через альпейські хребти (Шамоні, Бернард, Сімплон, Готгард, Шплюген, Малоя). Галичина положена знову там, де карпатська система зглядно найвужча й найлегша до переходу (цілий Низький Бескид з Дуклянським провалом, Лупнів, Ужок, Верецьки, Бескид, Вишків, Пантир, Яблониця і т. ін.). Обі території опановують сим робом важні переходи, яких посідання давало б одній із сусідніх великих держав безмежну перевагу над іншими. Так як посідання Швайцарії непомірно скріпило б Німеччину чи Італію, так посідання Галичини непомірно скріпляє Польщу чи Росію.

Як Швайцарія хоронить запілля Франції та Італії проти Німеччини, так само Галичина хоронила б запілля Польщі, Румунії і Чехо-Словаччини в разі їхньої війни з Німеччиною чи Росією. Легко догадатися, що було б із Францією 1870 і 1914 р., коли б Швайцарія була в посіданню Німеччини. Коли б у 1919 р. ЗУНР не була спинила злуки большевицьких військ Росії з червоною Угорщиною та коли б українські союзні війська саме в Галичині не здержали були 1920 р. походу армій Троцького, то ні Польська, ні Румунська держави тепер не істнували б, а червоні прапори маяли б над цілою Середньою Европою.

3. З етнополітичного погляду становище Швайцарії й Галичини також визначно аналогічне. В обох державах є по три головні народи, тільки що у Швайцарії німці, французи й італійці мають свої суцільні території, в Галичині ж мають її тільки українці, а поляки й жиди живуть розсипані між ними. Як швайцарські німці творять з національно-культурного боку окрему групу німецького народу, так і галицькі українці серед українського народу. І в одних, і в других дуже сильно розвинений локальний патріотизм.

4. З економічно-географічного боку як Швайцарія, так і Галичина, хоч невеликі простором і населенням, є: 1. важними продуцентами (Швайцарія — у промислі, Галичина — в сирівцях); 2. надійними й виплатними контрагентами в торговлі; 3. природними посередниками в торговлі поміж сумежними великими державами. На се звертає обі сі країни їхнє подібне комунікаційно-географічне положення.

5. З суспільного боку як Швайцарія, так і Галичина є краї з переважно хліборобським населенням, суспільно здорові, менше доступні соціялістичним і комуністичним агітаціям, як населення кождої із сусідніх держав.

6. З чисто військового боку як Швайцарія, так і Галичина, хоч невеликі, то сильні. Галицький мужик (особливо верховинець: бойко чи гуцул) такий самий добрий стрілець, як швайцарський гірняк, а перевищає його ще витривалістю на невигоди. Галичина може в разі потреби виставити 400-500 000 доброго війська, яке зможе вповні захистити її самостійність і нетральність.

ЗМІСТ

ДО ОСНОВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

ГАЛИЧИНА ТА СОБОРНА УКРАЇНА

Наукове видання

РУДНИЦЬКИЙ
Степан Львович

ЧОМУ МИ ХОЧЕМО САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ?

Упорядник проф., д-р геогр. наук О. І. ШАБЛІЙ

Художник Р.Л. Р і з н и к
Художній редактор Е.А. К а м е н щ и к
Технічний редактор С.Д. Д о в б а
Коректори К.Г. Л о г в и н е н к о, О.А. Т р о с т я н ч и н, Р.Р. Г а м а д а

Здано на складання 12.12.93. Підп. до друку 18.04.94. Формат 60x84 1/16. Папір офс. Гарн. Таймс. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 24,18. Умовн. фарбовідб. 24,75. Обл.- вид. арк. 31,24. Вид. № 24. Зам. 619-4

Видавництво "Світ"
при Львівському університеті
290000 Львів, вул. Університетська, 1

Львівська книжкова фабрика "Атлас"
290005 Львів, вул. Зелена, 20

Рудницький С. Л.

Р 83 Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І.Шаблія. — Львів: Світ,1994. — 416 с.

ISBN 5-7773-0153-3

Чому ми, українці, хочемо самостійної України? Якої нам треба самостійної України? Які чинники сприяють процесам становлення, зміцнення і розвитку української державності та які гальмують їх? Яка роль географічного фактора — території, її природно-ресурсного потенціалу, просторового розташування землі України — у повноцінному функціонуванні Української Самостійної Соборної Держави? Академік Степан Львович Рудницький (1877-1937), багаторічний в'язень ГУЛАГу, відповідаючи на ці питання, обгрунтував геополітичне бачення зародження і становлення самостійної суверенної Української держави. Наукові думки і позиції вченого дають багату поживу для нашого сучасника, для правильної орієнтації в складних, часто суперечливих процесах українського державотворення.

Для широкого кола читачів.

Р $\frac{0502000000\text{-}020}{225\text{-}94}$ БЗ-3-2-93

ББК 63.3(4Укр)

ЧОМУ МИ ХОЧЕМО САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ

"Хотілося не до Європи, а Європу наблизити до України, піднести свою націю, увесь народ на височину європейської культури. Хотілося... піднести рідну мову і культуру до світового рівня і примусити європейський світ ту мову і культуру знати і націю ту визнавати й поважати". Це слова про Степана Рудницького — академіка ВУАН, дійсного члена Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, фундатора української наукової географії, сучасника і учня Михайла Грушевського. Слова написані соловецьким співв'язнем ученого.

Геополітичні праці С. Рудницького "Чому ми хочемо самостійної України?", "Українська справа зі становища політичної географії", "Огляд національної території України" та ін. — золотий внесок у географічний "вивід прав" України, обгрунтування неминучості її статусу як великої європейської і світової держави. Національний та територіально-етнічний принципи формування Української держави, соборність та здоровий націоналізм — ось головні державотворчі ідеї вченого